

ARTUR ŻYTO

**Znaczenie materialnego dziedzictwa kulturowego
rejonu Gór Stołowych dla rozwoju turystyki kulturowej**
*The importance of the material cultural heritage of the
Stołowe Mountains region for the development
of cultural tourism*

Rozprawa doktorska
w dyscyplinie nauki o Ziemi i środowisku
w zakresie geografii

Promotor: prof. UAM dr hab. Klaudiusz Święcicki

Promotor pomocniczy: dr Mateusz Rogowski

Poznań 2023

Praca doktorska zrealizowana w ramach projektu GEO-INTER-APLIKACJE –
wysokiej jakości interdyscyplinarny program studiów doktoranckich POWR.03.02.00--00-I027/17.

**Fundusze
Europejskie**
Wiedza Edukacja Rozwój

UNIwersytet
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Unia Europejska
Europejski Fundusz Społeczny

*Dwie drogi w żółtym lesie szły w dwie różne strony:
Żałując, że się nie da jechać dwiema naraz
I być jednym podróżnym, stałem, zapatrzony
W głąb pierwszej z dróg, aż po jej zakręt oddalony,
Gdzie widok niknął w gęstych krzakach i konarach;*

*Potem ruszyłem drugą z nich, nie mniej ciekawą,
Może wartą wyboru z tej jednej przyczyny,
Że, rzadziej używana, zarastała trawą;
A jednak mogłem skrócić tak w lewo, jak w prawo:
Tu i tam takie same były koleiny,*

*Pełne liści, na których w tej porannej porze
Nie znaczyły się jeszcze śladów czarne smugi.
Och, wiedziałem: choć pierwszą na później odłożę,
Drogi nas w inne drogi prowadzą - i może
Nie zjawię się w tym samym miejscu po raz drugi.*

*Po wielu latach, z twarzą przez zmarszczki zoraną,
Opowiem to, z westchnieniem i mglistym morałem:
Zdarzyło mi się niegdyś ujrzeć w lesie rano
Dwie drogi; pojechałem tą mniej uczęszczaną -
Reszta wzięła się z tego, że to ją wybrałem.*

Robert Frost, „Droga nie wybrana”, 1915 r.

Serdecznie dziękuję wszystkim tym, którzy podczas kilkuletniej pracy nad przygotowaniem niniejszej rozprawy doktorskiej oferowali mi swoją pomoc, motywowali mnie i wspierali, towarzysząc mi na wybranej przeze mnie naukowej drodze studiów doktoranckich.

Szczególne podziękowania kieruję do pracowników Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, a zwłaszcza do:

- prof. UAM dr. hab. Klaudiusza Świącickiego - za otwartość i gotowość do opieki nad moją pracą naukową, udzieloną przestrzeń do swobodnego działania, zaufanie i ludzką życzliwość,

- dr. Mateusza Rogowskiego – za wzbudzenie we mnie zainteresowania Górami Stołowymi, inspirujące dyskusje, konstruktywne uwagi oraz ciągłą gotowość do pomocy,

- prof. dr hab. Andrzeja Kostrzewskiego i wszystkim spotkanym przez lata członkom Studenckiego Koła Naukowego Geografów im. S. Pawłowskiego w Poznaniu – za ukazany przykład radosnego i pasjonującego życia naukowego,

- prof. dr hab. Andrzeja Maciasa – za wszelką życzliwość i pomoc okazaną podczas organizacji studiów licencjackich i magisterskich, dzięki którym w najbardziej właściwym dla mnie czasie rozpocząłem studia doktoranckie,

- prof. UAM dr hab. Jacka Michniewicza, mgr Katarzyny Piotrowskiej, mgr Marty Między-Szcześniak i mgr Joanny Zdebko-Okońskiej za ogromną pracę związaną z koordynacją projektu GEO-INTER-APLIKACJE i uzyskane dzięki niemu liczne możliwości rozwoju.

Realizacja projektu studiów doktoranckich nie byłaby możliwa, gdyby nie otwartość i życzliwość wielu osób. Szczególne podziękowania przekazuję:

- pracownikom Parku Narodowego Gór Stołowych z Panem Dyrektorem mgr. inż. Bartłojem Jakubowskim na czele, za możliwość prowadzenia badań na obszarze chronionym, poznanie specyfiki pracy w parku oraz stworzenie odpowiednich warunków do realizacji stażu,

- wykładowcom z Technological University of the Shannon: Midlands Midwest w Athlone, a zwłaszcza dr. Tonemu Johnston za możliwość realizacji stażu naukowego i doświadczenia różnorodnego dziedzictwa kulturowego Zielonej Wyspy,

- Pani mgr Anecie Dropińskiej-Pawlickiej – Dyrektor Szkoły Podstawowej nr 7 im. Erazma z Rotterdamu w Poznaniu, za umożliwienie współrealizacji pasji nauczania z rozwojem naukowym,

- wszystkim osobom, które pomogły mi w realizacji badań ankietowych i w przeprowadzeniu analizy statystycznej uzyskanych danych.

Dziękuję mojej Żonie, Joannie, za ciągłe wsparcie i motywację do dalszego działania, za okazane poświęcenia i przyjęty trud codzienności, dzięki którym często mogłem realizować się zawodowo i bez wahania podążać wybraną przeze mnie drogą!

Dziękuję Rodzinie za ciągłe zainteresowanie podejmowanymi przeze mnie działaniami i postęпами w pracy naukowo-badawczej oraz za obecność i wsparcie, na które zawsze mogłem liczyć.

*Synom – Joachimowi i Gilbertowi,
z życzeniami nieustannej ciekawości świata!*

Spis treści

ROZDZIAŁ 1. Wprowadzenie	6
1.1. Cel, przedmiot i zakres pracy	7
1.2. Metodyka i etapy badań	9
1.3. Uzasadnienie podjęcie problematyki badawczej.....	13
1.4. Układ pracy	18
ROZDZIAŁ 2. Przegląd literatury	20
2.1. Turystyka kulturowa	20
2.2. Typy turystów kulturowych	29
2.3. Turystyka na obszarze polskich parków narodowych.....	34
ROZDZIAŁ 3. Charakterystyka ogólnogeograficzna obszaru badań.	46
3.1. Podział fizyczno-geograficzny	46
3.2. Budowa geologiczna	48
3.3. Rzeźba terenu	49
3.4. Klimat.....	50
3.5. Wody	51
3.6. Flora i fauna	53
3.7. Osadnictwo.....	54
3.8. Turystyka w rejonie Gór Stołowych w ujęciu historycznym.....	58
ROZDZIAŁ 4. Materialne dziedzictwo kulturowe rejonu Gór Stołowych	64
ROZDZIAŁ 5. Kulturowe zasoby turystyczne na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych	99
5.1. Zasoby poeksploatacyjne	100
5.2. Zasoby militarne.....	102
5.3. Zasoby religijne.....	104
5.4. Zasoby osadnicze	107
5.5. Zasoby turystyczne.....	111
5.6. Ocena atrakcyjności obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych metodą bonitacji punktowej.....	115
ROZDZIAŁ 6. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki kulturowej w rejonie Gór Stołowych w opinii turystów.	137
6.1. Motywy i preferencje turystów odwiedzających Park Narodowy Gór Stołowych – analiza wyników badań ankietowych.....	137
6.2. Wyniki badań zrealizowanych wśród turystów	151
6.3. Analiza statystyczna wyników badań ankietowych.....	169
6.3.1 Analiza zależności pomiędzy częstotliwością przyjazdu a długością pobytu.....	171
6.3.2. Analiza zależności pomiędzy oceną atrakcyjności rejonu Gór Stołowych a kulturowym deklarowanym motywem przyjazdu.....	172
6.3.3. Analiza zależności pomiędzy oceną atrakcyjności rejonu Gór Stołowych a preferowanym źródłem informacji o tym obszarze.....	173
6.3.4. Analiza zależności pomiędzy częstością przyjazdu w rejon Gór Stołowych a województwem emisyjnym.....	178
6.3.5. Analiza zależności pomiędzy deklarowanym celem kulturowym a porą roku....	179
6.3.6. Analiza zależności pomiędzy deklarowanym celem kulturowym a preferowanym źródłem informacji o Górach Stołowych	180

6.3.7. Analiza zależności pomiędzy deklarowanym celem kulturowym a odwiedzionymi obiektami kulturowymi	181
6.3.8. Analiza zależności pomiędzy wskazanym motywem kulturowym, a zainteresowaniem potencjalnymi szlaki tematycznymi i ścieżkami edukacyjnymi.	182
6.3.9. Analiza zależności pomiędzy województwami emisyjnymi a odwiedzionymi obiektami kulturowymi	185
6.4. Segmentacja turystów	190
ROZDZIAŁ 7. Perspektywy rozwoju turystyki kulturowej w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych.	195
7.1. Możliwości rozwoju turystyki kulturowej w rejonie Gór Stołowych w opinii ekspertów – analiza wyników wywiadów pogłębionych.	195
7.2. Dobre praktyki w udostępnianiu obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze parku narodowego – studium przypadku na przykładzie wybranych irlandzkich parków narodowych.	220
7.3. Geowizualizacja przebiegu potencjalnych szlaków kulturowych na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych.	230
PODSUMOWANIE	255
BIBLIOGRAFIA.....	265
NETOGRAFIA.....	276
SPIS RYCIN	277
SPIS TABEL.....	280
ZAŁĄCZNIKI.....	280
STRESZCZENIE	281

ROZDZIAŁ 1. Wprowadzenie

Góry Stołowe są jednym z najbardziej atrakcyjnych przyrodniczo i kulturowo regionów turystycznych Polski. Świadczy o tym m.in. występowanie jedynych w skali kraju gór o budowie płytowej oraz bogate dziedzictwo kulturowe, będące wyrazem obecności na tym obszarze Niemców, Czechów i Polaków. Szczególne miejsce zajmuje utworzony w 1993 roku Park Narodowy Gór Stołowych (dalej PNGS), który powstał z przekształcenia funkcjonującego na tym terenie od 1981 roku Stołowogórskiego Parku Krajobrazowego. Na powierzchni 6347,96 ha ochronie podlegają wierzchwinowe i centralne partie Gór Stołowych oraz północno-zachodnia część Wzgórz Lewińskich. W odniesieniu do ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 roku o ochronie przyrody, która definiuje park narodowy jako obszar „wyróżniający się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, społecznymi, kulturowymi i edukacyjnymi, o powierzchni nie mniejszej niż 1 000 ha, na którym ochronie podlega cała przyroda oraz walory krajobrazowe”, wśród głównych celów działalności PNGS określono: ochronę ekosystemów parku narodowego, ochronę walorów krajobrazowych, edukację przyrodniczą, udostępnianie obszaru parku narodowego w sposób zgodny z ideą ochrony przyrody oraz ochronę dziedzictwa kulturowego Gór Stołowych.

Udostępnianie turystyczne wybranych obszarów może być postrzegane jako konfliktogenne w odniesieniu do wymienionych zadań ochronnych (Stasiak, 1997), co niejednokrotnie utrudnia właściwe zarządzanie obszarem chronionym i organizację turystyki na jego terenie. Z tego względu, szczególnie w miejscach nagromadzenia wysokich walorów przyrodniczych, w otoczeniu których ruch turystyczny systematycznie wzrasta (Łysoń, 2019), należy prowadzić działania zabezpieczające przyrodę przed negatywnymi skutkami antropopresji. W 2022 roku PNGS wprowadził godzinowe limity osób odwiedzających dwie najbardziej popularne atrakcje – Szczeliniec Wielki i Błędne Skały, co w konsekwencji przyczyniło się do bardziej równomiernego rozłożenia ruchu turystycznego. Ograniczenie pełnego dostępu do najbardziej rozpoznawalnych atrakcji, z jednoczesną koniecznością wcześniejszego wykupienia biletów wstępu online, może rodzić wśród turystów chęć znalezienia alternatywnych, atrakcyjnych miejsc na terenie parku lub w jego okolicy. Jest to szansą dla większej promocji i udostępnienia zachowanych w otoczeniu przyrody obiektów dziedzictwa kulturowego, których poznanie zwiększy świadomość turystów o przeszłości kulturowej tego obszaru oraz będzie realizowało edukacyjny cel działalności parku. Wpisuje się ono

w postulowane przez Kulczyk (2014, s.8) podejście krajobrazowe w procesie doświadczenia turystycznego, które umożliwia człowiekowi kompleksowe poznanie obszaru złożonego ze zróżnicowanej przyrody „jak i będącej jej efektem treści kulturowej”.

Mając na uwadze systematyczny wzrost ruchu turystycznego w PNGS, o czym świadczą bezpośrednio dane ze sprzedaży biletów i funkcjonującego od 2016 roku SMRT (Systemu Monitoringu Ruchu Turystycznego) (Rogowski, 2020), należy podjąć działania, które przygotowują ten obszar do przyjęcia większej niż dotychczas liczby turystów m.in. poprzez zaproponowanie kierunków kontrolowanej dyspersji turystycznej. Jednym z możliwych rozwiązań jest wykorzystanie w tym celu obiektów dziedzictwa kulturowego na terenie parku i w jego otoczeniu. Analiza tego aktualnego problemu badawczego wpisuje się w misję PNGS, którą jest „Ochrona przyrody i dziedzictwa kulturowego Gór Stołowych z myślą o przyszłych pokoleniach”, a przedstawione w pracy rozwiązania mają charakter aplikacyjny, który może zostać szczególnie wykorzystany w związku z przypadającą w 2023 roku 30. rocznicą objęcia obszaru prawną formą ochrony przyrody, jako park narodowy.

1.1. Cel, przedmiot i zakres pracy

Głównym celem pracy jest określenie znaczenia materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki kulturowej na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych oraz na terenie gmin z nim sąsiadujących. Przyjęte założenia i szczegółowe cele badawcze zostały skonsultowane i ustalone z interesariuszem – Parkiem Narodowym Gór Stołowych, którego przedstawiciele potwierdzili aplikacyjny charakter badań i wyrazili możliwość wdrożenia wybranych efektów pracy i proponowanych rozwiązań. Realizacji głównego celu pracy służyło sformułowanie powiązanych ze sobą celów szczegółowych, które ujęto w czterech grupach:

1) cele poznawcze:

- a) identyfikacja głównych kulturowych atrakcji turystycznych rejonu Parku Narodowego Gór Stołowych,
- b) inwentaryzacja i waloryzacja materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych,

- c) charakterystyka motywów, preferencji i oczekiwań turystów odwiedzających Park Narodowy Gór Stołowych oraz ich segmentacja,
- d) uzyskanie oceny eksperckiej na temat możliwości rozwoju turystyki kulturowej w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych,

2) cele metodyczne:

- a) opracowanie kryteriów waloryzacji materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych,
- b) opracowanie kart inwentaryzacyjnych materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych,

3) cel teoretyczny:

- a) rozpoznanie roli materialnego dziedzictwa kulturowego w rozwoju turystyki na obszarze polskich parków narodowych i w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych,

4) cel aplikacyjny:

- a) opracowanie propozycji przebiegu tematycznych szlaków kulturowych/ścieżek edukacyjnych w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych wraz z ich geowizualizacją.

Przedstawione cele szczegółowe umożliwiły ostatecznie sformułowanie problemu badawczego, określonego w postaci pytania badawczego: jak wykorzystać dziedzictwo kulturowe rejonu Gór Stołowych dla rozwoju turystyki kulturowej na tym obszarze?

Uwzględniając dotychczasową wiedzę oraz doświadczenie, wynikające z prowadzonych wcześniej badań monitoringu ruchu turystycznego na tym obszarze, przyjęto następujące hipotezy badawcze:

H1: W rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych zachowane są różnorodne obiekty materialnego dziedzictwa kulturowego, w oparciu, o które możliwe jest wyznaczenie tematycznych szlaków kulturowych lub ścieżek edukacyjnych.

H2: Obiekty materialnego dziedzictwa kulturowego na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych są wystarczająco dobrze zachowane, lecz nie są odpowiednio udostępnione i wyeksponowane.

H3: Ze względu na ochronę przyrody nie jest możliwe udostępnienie turystyczne niektórych obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego.

H4: Większość turystów nie jest świadoma bogactwa materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego rejonu Gór Stołowych.

H5: Turyści odwiedzający Park Narodowy Gór Stołowych są zainteresowani poznaniem atrakcyjnych obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego w rejonie.

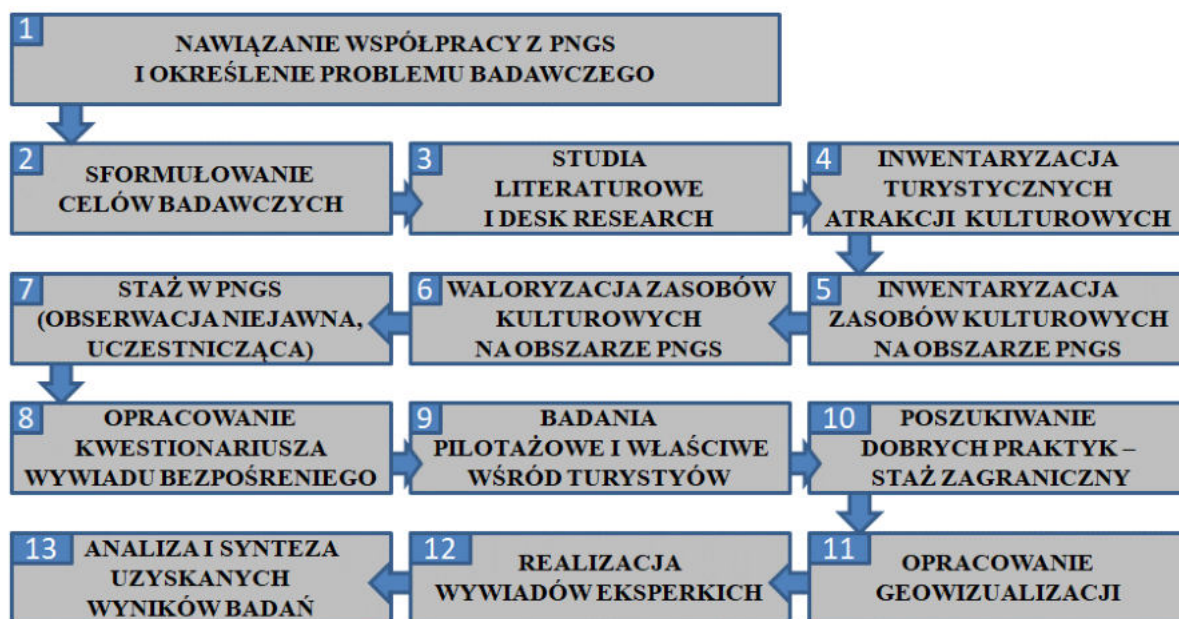
Przedmiotem zrealizowanych badań było materialne dziedzictwo kulturowe rejonu Gór Stołowych, rozumiane zarówno jako dorobek odziedziczony po poprzednich pokoleniach jak i wytwarzany przez współczesnych ludzi, który jest świadectwem obecności i działalności człowieka na danym obszarze (Zarzycka, 2016).

Badania prowadzono w latach 2019-2022. Ich zakres obejmował przede wszystkim teren Parku Narodowego Gór Stołowych oraz gmin sąsiadujących z nim bezpośrednio - Radków, Szczytna, Lewin Kłodzki i Kudowę-Zdrój - a także gmin powiązanych funkcją turystyczną z parkiem narodowym – Polanicę-Zdrój i Duszniki-Zdrój. Obszar ten autor utożsamia z pojęciem „rejon Gór Stołowych”¹, obejmujący przestrzeń zainteresowania turystów, dla których główną atrakcją turystyczną obszaru jest Park Narodowy Gór Stołowych.

1.2. Metodyka i etapy badań

Czynnikiem determinującym przyjętą metodykę badań jest złożoność zjawisk przestrzennych związanych z turystyką, w których człowiek zmienia tymczasowo miejsce swojego codziennego życia oraz wchodzi w bezpośrednią styczność i relację z odwiedzanym środowiskiem (Przeclawski, 1994). Realizując postawione cele szczegółowe wykorzystano zarówno metody jakościowe i ilościowe, charakterystyczne dla geografii turystyki oraz nauk społecznych, a informacje pozyskano ze źródeł pierwotnych i wtórnych. Przyjęcie powyższej metodyki umożliwiło właściwe prowadzenie badań charakterze interdyscyplinarnym (Łobocki, 2000), których poszczególne etapy zobrazowano na rycinie (ryc. 1).

¹ Autor zdecydował się na użycie słowa „rejon”, w celu uniknięcia problemów metodologicznych związanych z określeniem słowa „region” i delimitacji jego granic w terenie.

Ryc. 1 Etapy badań.
Źródło: oprac. własne.

Zestawienie celów szczegółowych, metod oraz efektów poszczególnych działań, odnoszących się bezpośrednio do wyróżnionych etapów badań, ilustruje tabela (tab. 1). Dokładny opis zastosowanej procedury badawczej przedstawiony został na początku poszczególnych rozdziałów zawierających rezultaty tych badań.

Tab. 1 Cele, metody i efekty badań.

	Metody	Efekty
Cele poznawcze	identyfikacja głównych kulturowych atrakcji turystycznych rejonu Parku Narodowego Gór Stołowych	
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ kwerenda biblioteczna ➤ przegląd przewodników turystycznych, stron internetowych, blogów podróżniczych ➤ rekonesans terenowy 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ rozpoznanie rodzajów kulturowych atrakcji turystycznych i opracowanie planu inwentaryzacji terenowej ✓ opracowanie opisu poszczególnych atrakcji na podstawie przeglądu literatury oraz rekonesansu terenowego
	inwentaryzacja i waloryzacja materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych	
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ kwerenda biblioteczna ➤ kwerenda archiwalna w archiwum PNGS 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ rozpoznanie lokalizacji, stanu zachowania, dostępności i wartości edukacyjnej poszczególnych obiektów dziedzictwa kulturowego

	<ul style="list-style-type: none"> ➤ przegląd artykułów naukowych poświęconych zastosowaniu metody bonitacji punktowej w turystyce ➤ przegląd przewodników turystycznych, stron internetowych, blogów podróżniczych ➤ rekonesans terenowy ➤ obserwacja bezpośrednia ➤ bonitacja punktowa ➤ metoda kartograficzna ➤ synteza wyników ➤ geowizualizacja 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ sporządzenie dokumentacji fotograficznej materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego ✓ utworzenie bazy danych o materialnych obiektach dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS ✓ opracowanie kart inwentaryzacyjnych poszczególnych obiektów dziedzictwa kulturowego – kartotek ✓ kategoryzacja obiektów dziedzictwa kulturowego ✓ określenie kryteriów bonitacji punktowej ✓ waloryzacja materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego ✓ wskazanie cennych, z perspektywy turystyki kulturowej, obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego ✓ wyznaczenie przebiegu potencjalnych szlaków tematycznych/ścieżek kulturowych na obszarze parku i w rejonie Gór Stołowych ✓ opracowanie map materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS
charakterystyka motywów, preferencji i oczekiwań turystów odwiedzających Park Narodowy Gór Stołowych oraz ich segmentacja		
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ sondaż diagnostyczny z wykorzystaniem wywiadu bezpośredniego PAPI ➤ analiza statystyczna 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ poznanie celów przyjazdu turystów w Góry Stołowe ✓ poznanie preferencji turystów w zakresie szeroko rozumianego sposobu organizacji wyjazdu (źródła informacji, baza noclegowa, gastronomiczna, odwiedzane obiekty) ✓ pozyskanie opinii turystów na temat organizacji turystyki w rejonie Gór Stołowych ✓ rozpoznanie stanu wiedzy turystów na temat bogactwa dziedzictwa kulturowego rejonu Gór Stołowych ✓ określenie zainteresowań turystów potencjalną ofertą szlaków tematycznych/ścieżek edukacyjnych

		✓ wyodrębnienie trzech segmentów turystów odwiedzających PNGS
	uzyskanie oceny eksperckiej na temat możliwości rozwoju turystyki kulturowej w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych	
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ wywiady eksperckie ➤ analiza porównawcza 	✓ poznanie punktu widzenia ekspertów na temat obecnych możliwości rozwoju turystyki kulturowej na obszarze parku i wokół niego oraz określenie przeszkód i perspektyw z tym związanych
Cele metodyczne	opracowanie kryteriów waloryzacji materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych	
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ przegląd literatury ➤ indywidualne konsultacje z pracownikami PNGS 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ określenie kryteriów waloryzacji ✓ opracowanie formularza waloryzacyjnego
	opracowanie kart inwentaryzacyjnych materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych	
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ kwerenda biblioteczna ➤ desk research ➤ inwentaryzacja terenowa 	✓ opracowanie kart inwentaryzacyjnych materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze parku zawierających opis, waloryzację oraz dokumentację fotograficzną
Cel teoretyczny	rozpoznanie roli materialnego dziedzictwa kulturowego w rozwoju turystyki na obszarze polskich parków narodowych i w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych	
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ przegląd treści oficjalnych stron internetowych parków narodowych ➤ przegląd „Planów odnowy” gmin w rejonie PNGS oraz innych dokumentów planistycznych z zakresu rozwoju turystyki ➤ przegląd literatury dotyczącej turystyki kulturowej 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ rozpoznanie rodzajów materialnych obiektów kulturowych w polskich parkach narodowych oraz stanu udostępniania ✓ określenie miejsca materialnego dziedzictwa kulturowego i turystyki kulturowej w planach i założeniach związanych z organizacją i zarządzaniem ruchem turystycznym w rejonie PNGS
	✓ opis teoretycznych podstaw pracy	
Cel aplikacyjny	opracowanie propozycji przebiegu tematycznych szlaków kulturowych/ścieżek edukacyjnych w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych wraz z geowizualizacją i propozycją sposobu udostępniania wybranych obiektów	
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ geowizualizacja ➤ zwiad terenowy ➤ analiza porównawcza 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ opracowanie map obrazujących potencjalny przebieg szlaków tematycznych i ścieżek edukacyjnych ✓ opisanie tzw. dobrych praktyk w udostępnianiu materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na podstawie zwiadu terenowego w wybranych parkach narodowych Irlandii

Źródło: oprac. własne.

1.3. Uzasadnienie podjęcie problematyki badawczej

Uzasadnienie podjętej problematyki badawczej znajduje swoje umocowanie zarówno w literaturze naukowej jak i w obserwowanych w ostatnich latach zmianach ilościowych i jakościowych ruchu turystycznego na obszarze PNGS. Dotychczasowe badania z zakresu dziedzictwa kulturowego w rejonie Gór Stołowych koncentrowały się przede wszystkim na jego rozpoznaniu oraz przedstawieniu ogólnych propozycji jego wykorzystania dla rozwoju turystyki. Niniejsza praca uzupełnia istniejącą lukę badawczą, wzbogacając podjętą problematykę w waloryzację poszczególnych obiektów oraz geowizualizację konkretnych propozycji przebiegu tematycznych szlaków kulturowych lub ścieżek edukacyjnych. Praca ukazuje również dotychczasowy stan wiedzy turystów i oczekiwania względem udostępnienia obiektów dziedzictwa kulturowego oraz przedstawia różnorodne stanowiska ekspertów na podjęty temat.

W ujęciu ogólnym należy zwrócić uwagę na współczesne trendy w turystyce, które wskazują na konieczność ciągłej dywersyfikacji oferty turystycznej z jednoczesnym dążeniem do wdrażania założeń idei turystyki zrównoważonej. Ich odzwierciedleniem są zapisy dokumentów planistycznych z zakresu turystyki, które uwzględniają potrzebę wykorzystania zasobów kulturowych w poszczególnym gminach (por. tab. 2) jak i bezpośrednio na obszarze parku narodowego. W kontekście wykorzystania obiektów dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki zostało to szczególnie uwypuklone w monografii „Kierunki rozwoju turystyki w Parku Narodowym Gór Stołowych” (Czerniak, 2020).

Turystyka jest zjawiskiem społecznym, którego oddziaływanie na otoczenie uznano za istotne źródło antropopresji zarówno w skali globalnej, regionalnej jak i lokalnej (Myga-Piątek, Jankowski, 2009). Globalne trendy w tej dziedzinie gospodarki wykazują rosnące zainteresowanie turystów terenami przyrodniczymi, co w ostatnich latach zostało dodatkowo wzmocnione zmianami zachowań turystycznych w związku z pandemią COVID-19 (por. Niezgoda, Markiewicz, 2022; Rogowski, 2022a, 2022b). Wśród zaobserwowanych prawidłowości kształtowania produktów turystycznych Meyer (2010) wskazała na stały wzrost liczby wyjazdów przy jednoczesnym skróceniu czasu ich trwania oraz na oczekiwaną przez turystów dywersyfikację oferty turystycznej, dostosowanej do różnych grup wiekowych. Poznanie nowych atrakcji turystycznych jest każdorazowo związane ze zdobywaniem nowych doświadczeń, które mają się przyczynić do powstania niepowtarzalnych wspomnień

związanych z danym obszarem recepcyjnym. Postulowana przez Stasiaka (2013) intensyfikacja wrażeń i emocji turystów może być osiągnięta m.in. przy pomocy odkrywania nowych przestrzeni turystycznych oraz poprzez kreowanie wirtualnej (VR) i rozszerzonej (AR) rzeczywistości. Z tego powodu współczesne atrakcje turystyczne powinny charakteryzować się udostępnianiem zgodnym z modelem turystyki 4xE (*Education* – edukacja, *Entertainment* – rozrywka, *Excitement* – ekscytacja, *Engagement* – zaangażowanie), który sprosta nie tylko oczekiwaniom turystów masowych, lecz również eksplorersów i tzw. postturystów². Bardziej istotny niż jakość zachowanych obiektów dziedzictwa kulturowego może okazać się sposób ich prezentacji i udostępniania, który powinien oddziaływać na zmysły odwiedzających i w interesujący sposób prowadzić do poczucia i zrozumienia swoistego *genius loci* (por. Stasiak, 2013). Podjęte badania wpisują się w działania związane z rozpoznaniem obiektów dziedzictwa kulturowego jako czynników, w oparciu, o które możliwe jest tworzenie nowej oferty turystycznej, dostosowanej do oczekiwań i potrzeb współczesnych turystów.

Na możliwość rozwoju turystyki kulturowej w rejonie PNGS zwrócono uwagę w wielu dokumentach, zwłaszcza planistycznych i strategicznych, publikowanych zarówno na szczeblu regionalnym jak i lokalnym. Ich analiza posłużyła na etapie początkowym pracy badawczej do sformułowania problemu badawczego i opracowania planu badań. Postulaty z zakresu ochrony i udostępniania obiektów dziedzictwa kulturowego nie tracą swojej ważności pomimo upływu, przyjętego w dokumentach, horyzontu czasowego (tab. 2).

Tab. 2 Możliwości rozwoju turystyki kulturowej w rejonie PNGS w dokumentach planistycznych.

Nazwa dokumentu	Zapisy związane z turystycznym wykorzystaniem obiektów dziedzictwa kulturowego.
Strategia Rozwoju Województwa Dolnośląskiego 2030 ³	<ul style="list-style-type: none"> • cel strategiczny 4: „Odpowiedzialne wykorzystanie zasobów i ochrona środowiska naturalnego i dziedzictwa kulturowego”.
Strategia rozwoju powiatu	<ul style="list-style-type: none"> • w obszarze „Edukacja, sport i kultura” jako szansę wskazano na „rosnące

² Wg Cohena (2011) eksplorersi nastawieni są na poszukiwaniu nowych ścieżek, możliwości penetracji środowiska, a postturysci nie poszukują autentyczności tylko skupiają się na powierzchowności swoich doświadczeń turystycznych.

³

https://powiat.klodzko.pl/download/attachment/9633/projekt_strategii_rozwoju_powiatu_klodzkiego_2021_2030.pdf [dostęp dnia 21.07.2021]

<p>kłodzkiego na lata 2016-2020⁴</p>	<p>znaczenie turystyki kulturowej”,</p> <ul style="list-style-type: none"> • w obszarze „Turystyka i współpraca” jako mocną stronę wskazano na „bogate i zróżnicowane walory kulturowe”, a jako słabą „brak wspólnej z gminami koncepcji promocji powiatu, • wśród wyznaczonych zadań postulowano „Utworzenie nowych szlaków turystycznych w oparciu o posiadane obiekty dziedzictwa kulturowego i lokalne tradycje” oraz „Tworzenie i promocję produktów turystycznych skierowanych do konkretnych grup odbiorców.”.
<p>Uchwała nr 135-2022 Zarządu Powiatu Kłodzkiego z dnia 27 lipca 2022 r. w sprawie skierowania do konsultacji społecznych projektu dokumentu „Strategia Rozwoju Powiatu Kłodzkiego na lata 2021-2030”⁵</p>	<ul style="list-style-type: none"> • „obejmowanie ochroną w formie parku kulturowego obszarów o wysokich walorach historycznych, artystycznych i krajobrazowych. Proponuje się utworzenie następujących parków kulturowych: Założenie kalwaryjne w Wambierzycach - gm. Radków (...)”. • „realizacja regionalnych szlaków turystycznych oraz powiązanie ich z zasobami przyrodniczymi i kulturowymi gmin z wykorzystaniem systemów lokalnych szlaków turystycznych – cały obszar powiatu”, • „wskazanie w studiach gmin obiektów regionalnej architektury drewnianej wraz z otoczeniem do objęcia ochroną konserwatorską (wpis do rejestru zabytków lub ujęcie w gminnej ewidencji zabytków)”, • „wykorzystanie potencjału małych miejscowości poprzez podniesienie jakości warunków infrastrukturalnych oraz środowiskowych dla tworzenia obszarów ekstensywnie zagospodarowanych o profilach również wspierających rozwój turystyki profilowanej, z dostępem do lokalnych potencjałów kulturowych, produktów lokalnych w tym żywności ekologicznej, potencjałów środowiskowych, ograniczając transportochłonność”, • „wykorzystanie wyjątkowej koncentracji obszarów o wysokich walorach przyrodniczych powiązanych z walorami kulturowymi”,
<p>Strategia zrównoważonego rozwoju Gminy Radków 2017-2025⁶</p>	<ul style="list-style-type: none"> • kierunek rozwoju 3.1 „Ochrona wspólnego dziedzictwa historyczno-kulturowego”, • „w ramach rozwoju i promocji turystyki w gminie Radków: tworzenia warunków przyjaznych dla turystyki i rekreacji wyspecjalizowanej (kulturowej, rodzinnej, weekendowej, sportowej”,

⁴ <https://powiat.klodzko.pl/download/attachment/193/strategia-powiatu-klodzkiego.pdf> [dostęp dnia 20.07.2021]

⁵ https://powiat.klodzko.pl/download/attachment/9633/projekt_strategii_rozwoju_powiatu_klodzkiego_2021_2030.pdf [dostęp dnia 20.07.2021]

⁶ http://www.radkowklodzki.pl/asp/pliki/konsultacje_spoleczne/strategia_gminy_radkow_na_lata_2017-2025_wer_ost_do_konsultacji-11.12.2016.pdf [dostęp dnia 20.07.2021]

	<ul style="list-style-type: none"> • „tworzenia ścieżek historycznych i kulturowych”, • „tworzenie publikacji i materiałów promocyjnych opisujących i ukazujących bogactwo subregionu”.
Strategia rozwoju Gminy Kudowa-Zdrój na lata 2021-2027 ⁷	<ul style="list-style-type: none"> • „podniesienie atrakcyjności krajobrazu kulturowego miasta na potrzeby edukacyjne, społeczne i turystyczne”.
Strategia rozwoju Gminy Lewin Kłodzki do 2030 roku ⁸	<ul style="list-style-type: none"> • „istotne będzie poprawienie funkcjonalności strony internetowej gminy i wzbogacenie treści dotyczących lokalnego dziedzictwa kulturowego i walorów przyrodniczych”, • „promocja lokalnych atrakcji, dziedzictwa kulturowego oraz walorów przyrodniczych przy współpracy z innymi podmiotami, w tym samorządami”, • „walory kulturowe, które należy eksponować i o których trzeba informować potencjalnych turystów. Ważnym elementem jest też utrzymanie i rewaloryzacja przestrzeni publicznych, w tym budynków komunalnych, zwłaszcza w obrębie zabytkowego centrum Lewina Kłodzkiego”, • „realizacja regionalnych szlaków turystycznych oraz powiązanie ich z zasobami przyrodniczymi i kulturowymi gmin z wykorzystaniem systemów lokalnych szlaków turystycznych”.
Plan odnowy miejscowości Lewin Kłodzki na lata 2015-2020 ⁹	<ul style="list-style-type: none"> • „zachowanie dziedzictwa kulturowego poprzez promowanie funkcji turystycznej zabytkowych obiektów” • „pielęgnowanie dziedzictwa kulturowego poprzez akcentowanie i rozwijanie posiadanych naturalnych walorów turystycznych, historycznych i krajoznawczych”.

Źródło: oprac. własne. na podstawie wskazanej w przypisach dokumentacji.

Przytoczone w tabeli zapisy wskazują na istotną rolę dziedzictwa kulturowego, które wpływa na rozwój turystyki na danym obszarze, co bezpośrednio przekłada się na ożywienie gospodarcze rejonu. Podjęta problematyka badawcza wpisuje się w realizację wyżej wymienionych postulatów poprzez dokonany rekonesans terenowy, którego celem było zapoznanie się ze zróżnicowaniem obiektów kulturowych na terenie gmin, a także przedstawienie propozycji wykorzystania tych obiektów dla rozwoju turystyki kulturowej

⁷ <https://kudowa.pl/wp-content/uploads/2021/03/kudowa-strategia-rozwoju-gminy-kudowa-zdroj-na-lata-2021-2027.pdf> [dostęp dnia 20.07.2021]

⁸ <https://bip.lewin-klodzki.pl/dokumenty/5443>[dostęp dnia 20.07.2021]

⁹ <https://www.lewin-klodzki.pl/sites/default/files/2021/05/672/3325e73585680705f8e298067ce2797c.pdf> [dostęp dnia 20.07.2021]

w regionie.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na podjęcie badań nad danym tematem były dane dotyczące wielkości ruchu turystycznego. Jak wynika z danych GUS (2020)¹⁰ ruch turystyczny w polskich parkach narodowych systematycznie wzrasta, co uzasadnione jest możliwością aktywnego wypoczynku w otoczeniu walorów przyrodniczych, kulturowych i edukacyjnych. Obszary objęte tą formą ochrony przyrody zajmują 1% powierzchni Polski. W latach 2017-2019 w polskich parkach narodowych odnotowano o ok. 6% większą liczbę odwiedzających¹¹ przy jednoczesnym zachowaniu dotychczasowej długości szlaków turystycznych, która ulega nieznacznym wahaniom i wynosi obecnie ok. 3,8 tys. km (GUS, 2018, 2019, 2020). W wielu przypadkach może to prowadzić do zbyt dużego zagęszczenia turystów, co wywiera negatywny wpływ zarówno na faunę i florę jak i na komfort turystów, a także zaprzecza ideom pożądaną na tym obszarze turystyki zrównoważonej. Dochodzi do tego nie tylko podczas samego zwiedzania parku narodowego, lecz również podczas przemieszczania się w jego otoczeniu. Duża liczba pojazdów na drogach dojazdowych stanowi zagrożenie dla migracji zwierząt, zwiększa fragmentację siedlisk, a także przyczynia się do pogorszenia jakości powietrza i zwiększenia hałasu (Myga-Piątek, Janowski, 2009). Wśród najważniejszych mierników umożliwiających określenie wpływu ruchu turystycznego na dany obszar wyróżnić można gęstość szlaków turystycznych, która w latach 2006-2015 w PNGS zmalała (z 2,650 km/km² na 1,719 km/km²) przy jednoczesnym wzroście natężenia ruchu turystycznego o ok. 145% z 1,798 tys. os./km w 2006 roku do 4,404 tys. os./km w 2015 roku, co sklasyfikowało ten obszar w czołówce parków narodowych o największym przyroście natężenia ruchu turystycznego (Wąsik, 2017).

Wśród możliwych sposobów zmniejszenia negatywnych skutków antropopresji powszechnie stosuje się kanalizowanie (strumieniowanie) ruchu turystycznego i jego kontrolowane rozproszenie na obszarze recepcyjnym (dyspersję), wprowadzenia strefowości obszarów udostępnionych turystycznie lub określenie limitów maksymalnej liczby odwiedzających w danym czasie. Zdaniem Mygi-Piątek i Jankowskiego (2009) rozwój

¹⁰

<https://www.pot.gov.pl/attachments/article/1804/Frekwencja%20w%20atrakcjach%20turystycznych%20w%202020%20roku.pdf> [dostęp dnia 20.07.2021]

¹¹ Ruch turystyczny wzrósł z 13290,6 tys. turystów w 2017 roku do 14149,7 tys. w 2019 roku.

turystyki na danym obszarze może prowadzić do przeobrażenia krajobrazu kulturowego i zagrożenia lokalnej tożsamości regionów. W związku z powyższym można przypuszczać, że wyeksponowanie „zapomnianego dziedzictwa” przyniesie odwrotny skutek i pozwoli na nowo zaznajomić się z bogatą historią danego obszaru.

W odniesieniu do wskazanych kontekstów, badania związane z inwentaryzacją, waloryzacją oraz przedstawieniem propozycji wykorzystania obiektów dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki mają w szczególności znaczenie dla dywersyfikacji kierunków ruchu turystycznego oraz edukacyjne.

1.4. Układ pracy

Niniejsza rozprawa doktorska składa się z 7 rozdziałów zakończonych bibliografią oraz 3 załączników stanowiących integralną część pracy.

W rozdziale pierwszym – wprowadzeniu – opisano cel, przedmiot i zakres pracy, przedstawiono metodykę badań i ich etapy oraz uzasadnienie podjętej problematyki badawczej.

W rozdziale drugim dokonano przeglądu literatury, w którym szczególną uwagę zwrócono na problem definicji turystyki kulturowej, typologię turystów kulturowych, a także rozpoznano materialne dziedzictwo kulturowe na obszarze polskich parków narodowych.

W rozdziale trzecim scharakteryzowano obszar badań z uwzględnieniem podziału fizyczno-geograficznego, budowy geologicznej, rzeźby terenu, klimatu, wód, flory i fauny. Opisano również bliżej rozwój osadnictwa oraz rozwój turystyki na obecnym obszarze PNGS w ujęciu historycznym.

W rozdziale czwartym, na podstawie dokumentów planistycznych oraz rejestru zabytków, opisano materialne dziedzictwo kulturowe i atrakcje kulturowe rejonu Gór Stołowych, przyjmując gminy, jako podstawową jednostkę podziału administracyjnego.

W rozdziale piątym dokonano przeglądu zinwentaryzowanych kulturowych zasobów turystycznych na obszarze PNGS oraz przedstawiono ich waloryzację.

W rozdziale szóstym przedstawiono wyniki badań ankietowych (pilotażowych oraz właściwych), na podstawie których rozpoznano znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki kulturowej w rejonie Gór Stołowych oraz uzyskano informacje ogólne na temat sposobu organizacji wyjazdów turystycznych w ten rejon. Otrzymane dane poddano

analizie statystycznej, której wybrane wyniki, umożliwiające m.in. dokonanie segmentacji turystów, zawarto w końcowej części tego rozdziału.

W rozdziale siódmym opisano perspektywy rozwoju turystyki kulturowej w rejonie PNGS, opracowano na podstawie przeprowadzonych wywiadów eksperckich oraz zwiadu terenowego przeprowadzonego w irlandzkich parkach narodowych, którego celem było poznanie tzw. dobrych praktyk w udostępnianiu dziedzictwa kulturowego. Najważniejszą część rozdziału stanowią geowizualizacje propozycji przebiegu szlaków kulturowych i tematycznych tras zwiedzania wraz z wyszczególnieniem interesujących obiektów dziedzictwa kulturowego.

W zakończeniu pracy zawarto podsumowanie z syntetycznym zestawieniem zrealizowanych celów badawczych i potwierdzeniem przyjętych hipotez. Rozprawę zamyka spis bibliografii, netografii, rycin i tabel, streszczenie oraz zbiór załączników – kart inwentaryzacyjnych zasobów kulturowych z obszaru PNGS, kwestionariusz wywiadu bezpośredniego realizowanego wśród turystów oraz transkrypcja wywiadów eksperckich.

ROZDZIAŁ 2. Przegląd literatury

2.1. Turystyka kulturowa

Turystyka kulturowa jest jednym z najstarszych rodzajów turystyki, której początki upatruje się już w starożytnej Grecji, Rzymie i Egipcie. Jej pierwotnym wyrazem były przede wszystkim pielgrzymki oraz podróże o charakterze poznawczym i edukacyjnym (Mikos von Rohrscheidt, 2008a). Jak wskazuje Ślusarczyk (2008, s. 38) część migracji ludności, nazwana z czasem turystyką, od zawsze stanowiły składową część kultury i jej odzwierciedlenie, a „to właśnie kultura antycznej Grecji i Rzymu stworzyła turystykę (...)”. Jako złożone i zróżnicowane zjawisko społeczne turystyka kulturowa rozwija i ewoluuje, odpowiadając na potrzeby i spełniając oczekiwania kolejnych grup konsumentów.

W ujęciu historycznym wyróżnić można kilka dominujących nurtów turystyki kulturowej: w starożytności obejmowała ona przede wszystkim podróże o charakterze religijnym i zdrowotnym, co w średniowieczu zostało rozszerzone o pielgrzymowanie i łowiectwo, a także podróże studentów i profesorów do uniwersytetów (Kowalczyk, 2008a; Banaszekiewicz, 2010), następnie podróże i odkrycia geograficzne nieopisanych wcześniej ziem i kultur, a w XVIII wieku rozpowszechniona została jako tzw. *Grand Tour* (fr. wielka wycieczka), czyli edukacyjne podróże młodych mężczyzn po Europie Zachodniej.

W XIX wieku zainteresowanie ówczesnych „turystów kulturowych” ogniskowało się wokół miejsc gromadzących uznane dzieła sztuki i architektury, a więc przede wszystkim muzeów oraz ekspozycji obiektów *in situ*. W tym samym czasie rozwinął się nurt kulturowej turystyki sentymentalnej, miejskiej oraz wiejskiej, a także krajoznawstwo, zwłaszcza w krajach dotkniętych utratą suwerenności (Buczowska, 2008).

XX wiek zdominowany został przez wyjazdy charakterystyczne dla turystyki masowej, orientowane na zaspokajanie różnorodnych potrzeb i oferowanie wygod podróżującym. Wzrost świadomości turystów na temat bogactwa dziedzictwa kulturowego oraz potrzeba ponownego wykorzystania turystyki w kontekście edukacyjnym, spowodowała swoisty renesans tej gałęzi turystyki, zachodzący w Europie od lat 70 ubiegłego wieku. W XXI wieku podróże kulturowe są trendem w turystyce, który ze względu na dynamiczny rozwój zróżnicowanej oferty, bazy noclegowej, gastronomicznej oraz dostępności komunikacyjnej, podlega ciągłemu rozwojowi i przeobrażeniom, co wyraża się m.in. szeregiem specjalizacji turystyki kulturowej.

Turystyka kulturowa, definiowana początkowo w dokumentach Rady Europy w latach 60. XX wieku jako odkrywanie dziedzictwa i kultury europejskiej poprzez podróżowanie (Buczowska, 2008), obecnie postrzegana jest przez badaczy na różne sposoby. Podstawową trudnością w jednoznacznym definiowaniu treści i zakresu tego zjawiska jest współlistnienie ze sobą dwóch słów o szerokim znaczeniu pojęciowym – turystyki i kultury. Zestawione ze sobą tworzą w istocie kolejne możliwości ich opisu i interpretacji poprzez zjawisko multiplikacji. Według Przeclawskiego (2004) dokonujące się zmiany w rozumieniu kultury oraz kulturowej roli turystyki stwarzają odpowiednie okoliczności do pogłębionej refleksji nad ich wzajemnymi relacjami. Z tych względów pojęcie turystyki kulturowej można uznać za nieostre, o nieokreślonych wyraźnie granicach znaczeniowych, któremu przypisać można szereg powiązanych ze sobą zjawisk i aktywności (Mazurkiewicz, 2008). Wynikają one ze ścisłego związku jaki zachodzi pomiędzy turystyką a kulturą, na które wskazuje Gaworecki (2003, s. 79) pisząc, że „turystyka chroni, wzbogaca i popularyzuje dobra kulturalne, kultura zaś inspiruje rozwój turystyki”. Przeclawski (2004) wymienia następujące funkcje turystyki obrazujące ich relacje względem kultury:

- turystyka jest funkcją kultury, gdyż poprzez podróżowanie człowiek swoim zachowaniem wyraża elementy własnej kultury,
- turystyka jest elementem kultury, ponieważ turystyka jest obecnie zjawiskiem charakterystycznym dla kultury współczesnej,
- turystyka jest przekazem kultury, gdyż poprzez przemieszczanie się turyści przenoszą określone wartości kulturowe,
- turystyka jest spotkaniem kultur, ponieważ w momencie jej trwania dochodzi do wymiany wartości kulturowych pomiędzy turystami a ludnością lokalną,
- turystyka jest czynnikiem przemian kulturowych, co uświadamia nierozzerwalne współlistnienie tych dwóch elementów, tj. kultury i turystyki.

Według Banaszekiewicz (2010) podróżowanie zawsze nacechowane było i jest kulturowo, gdyż wiązało się i nadal wiąże z opuszczeniem własnego środowiska kulturowego i wejściem w inne, podobne lub odmienne, ale nie takie samo. Turystyka kulturowa jest z kolei, zdaniem przytoczonej autorki turystyką wartościową, ponieważ poprzez uczestnictwo

w kulturze, wypoczynek, rozrywkę i naukę pozwala kształtować wrażliwość na piękno otaczającego świata, lepiej go poznawać jak również w poczuciu wolności i działalności twórczej poznawać samego siebie.

W opinii jednej z pierwszych polskich badaczek relacji turystyki i kultury, nasycaenie turystyki różnymi treściami kulturowymi oraz oparcie jej na różnorodnych dobrach kulturowych nadaje podróżowaniu głębszy sens, bez którego zjawisko to staje się tylko pustym i pozbawionym głębszego znaczenia przemieszczaniem (Kołodziejczyk, 1979). Każde podróżowanie powinno więc mieć nadany pewien kontekst kulturowy, który wyrażać się będzie w relacjach turystów z mieszkańcami obszaru recepcyjnego oraz odbiorem doświadczanych treści kulturowych. Inaczej, te „silne i zarazem skomplikowane, wzajemnie sprzężone” relacje opisuje Stasiak (2007, s. 3-5), który dodatkowo zwraca uwagę na edukacyjny aspekt podróży kulturowych, związany z poszerzaniem wiedzy i upowszechnianiem kultury. Jednocześnie wspomniany autor sygnalizuje pewne zagrożenie dla kultury, które może być skutkiem masowego ruchu turystycznego, generującego niekorzystne zjawiska, m.in. niszczenie dóbr kultury, komercjalizacja kultury, przekształcanie kultury w towar (Podemski, 2004; Urry, 2002), a także niekorzystne z punktu widzenia wartości historyczno-kulturowej obiektów adaptacje, dostosowujące dane miejsce do obsługi ruchu turystycznego (Szmygin, 2006).

Jeżeli wzajemne relacje turystyki i kultury są tak wyraźnie wskazywane i opisywane przez badaczy (por. Gaworecki 2003, Przeclawski 2004, Stasiak 2007, Mikos von Rohrscheidt 2008a) powstaje pytanie: czy zjawisko określane mianem „turystyki kulturowej” jest faktycznie czymś odrębnym, czy może każde przemieszczanie i przebywanie ludności w celach wypoczynkowych staje się choć w niewielkim stopniu podróżą kulturową? W literaturze przedmiotu nie brakuje na ten temat dyskusji, czego najlepszym wyrazem jest mnogość definicji turystyki kulturowej, różniące się między sobą przede wszystkim ze względu na zakres przestrzenny oraz motywację.

Jak wskazuje Buczkowska (2008, s. 6) „w rzeczywistości bowiem turystyką kulturową można nazywać tylko te inicjatywy turystyczne, w których motywacje kulturowe są jedynymi i nadrzędnymi (nie: jednymi z wielu) (...) a typologia turysty kulturowego oraz samej turystyki różnią się od powszechnie obowiązujących typologii i charakterystyk, odnoszących się do innych rodzajów turystyki”. Przytoczona definicja nawiązuje do najkrótszej definicji turystyki kulturowej sformułowanej przez Barbiera (2005), który utożsamia z nią taki rodzaj turystyki,

w którym jednym lub dominującym motywem jest kultura. Badacze turystyki kulturowej w Polsce podejmowali już liczne próby krytycznego przeglądu definicji turystyki kulturowej (m.in. Buczkowska 2008, Jędrusiak 2008, Kowalczyk 2008, Mikos von Rohrscheidt 2008a, 2016). Każdorazowe podjęcie badań w tej dziedzinie wymaga jednak własnego odniesienia się do wybranych propozycji literatury przedmiotu, uwzględniającego obrane cele i realizowany problem badawczy. Punktem wyjścia w tej dyskusji jest grupa czynników motywujących do podróży kulturowych, wokół których budowane są kolejne definicje.

W ogólnym ujęciu za grupę czynników motywujących uznaje się walory kulturowe, nazywane inaczej antropogenicznymi lub pozaprzyrodniczymi (Lijewski i in., 2008). Gromadzą one w sobie całokształt materialnego i duchowego dorobku ludzkości, czyli kulturę, definiowaną przez Szczepańskiego (1970) jako „ogół wytworów działalności ludzkiej, materialnych i niematerialnych, wartości i uznawanych sposobów postępowania, zobiektywizowanych i przyjętych w dowolnych zbiorowościach, przekazywanych innym zbiorowościom i następnym pokoleniom”. Przestrzenne zróżnicowanie dziedzictwa poszczególnych społeczeństw jak i całej ludzkości stwarza możliwość wieloaspektowej definicji turystyki kulturowej, postrzeganej zarówno w skali lokalnej, regionalnej jak i globalnej. Jak wskazuje Mazurkiewicz (2008, s. 60) turystykę kulturową wyróżnić można ze względu na odmienność motywów, które dla każdego człowieka są własne i specyficzne, tworzą w nim swego rodzaju subkulturę kształtującą sposób postrzegania świata i interpretacji zjawisk w nim zachodzących. Za każdym razem czynniki wypychające i przyciągające do takiego doświadczenia turystycznego mają w sobie jednak coś wspólnego - wynikają z pragnienia różnorodności, chęci podniesienia poziomu własnej kultury oraz oczekiwanego wzrostu wiedzy (WTO 2008, s 123). Rozwinięciem tej myśli może być podejście reprezentowane przez Alejsiaka (1999), który turystykę kulturową nazywa „oknem na świat”. Dzięki niemu człowiek styka się z różnorodnymi przejawami kultury, co pozwala postrzegać mu rzeczywistość z różnych punktów widzenia, przełamywać stereotypy w zakresie postrzegania danego obszaru i ludności go zamieszkującej, a zarazem przyczynia się do zabezpieczenia cennego dziedzictwa dla przyszłych pokoleń.

Według definicji pojęciowej Europejskiego Stowarzyszenia Edukacji w zakresie Turystyki i Czasu Wolnego (ATLAS) turystyka kulturowa to przemieszczanie się ludzi do atrakcji kulturowych, znajdujących się poza miejscem ich codziennego życia, w celu nabycia

nowych informacji i doświadczeń oraz zaspokojenia własnych potrzeb kulturowych. Ujęcie to wskazuje bezpośrednio na istotę samej turystyki, jaką jest czasowa migracja, a zarazem podkreśla jej motyw związany z realizacją oczekiwań kulturowych. W propozycji tej nie jest wskazana konieczność stawiania motywacji kulturowych za główny cel podróży. Istotny jest z kolei aspekt edukacyjny podróży, określany indywidualnie przez samych turystów. Przytoczoną definicję rozwinęła Marciszewska (2002), dla której „turystyka kulturowa stanowi aktywność osób w ich miejscach pobytu turystycznego oraz podczas podróży z miejsca stałego zamieszkania, która pozwala na poznanie lub doświadczenie różnych sposobów życia innych ludzi – sposobów odzwierciedlających obyczaje społeczne, tradycje religijne, myśl intelektualną, dziedzictwo kulturowe i mających na celu zaspokojenie ludzkich potrzeb, pragnień oraz oczekiwań w zakresie kultury”. Zgodnie z tym podejściem turystyka kulturowa obejmuje nie tylko doświadczenie walorów kulturowych w miejscu recepcyjnym, lecz może być w różny sposób realizowana już podczas podróży. W ujęciu tym wyszczególniono materialny i duchowy dorobek danej kultury, która obecna jest na danym obszarze dzięki ludziom – zarówno tym niegdyś żyjącym, jak i współczesnym. Obcowanie z kulturą zachodzi poprzez kontakt z jej wytworami odziedziczonymi po minionych pokoleniach, jak również przez uczestnictwo w przekazywanych i pielęgnowanych obrzędach i czynnościach. Mogą odbywać się one zarówno w sposób naturalny, tj. faktycznie podtrzymywany przez dane społeczności lub konstruowany z myślą o zachowaniu swoistej atrakcyjności i wyjątkowości, zwłaszcza z perspektywy odwiedzających. Niezależnie od kontekstu stają się one czynnikiem zaspokajającym ludzkie pragnienie potrzeb kulturowych stanowiących, zdaniem przytoczonej autorki, ogólny cel turystyki kulturowej.

W podobny sposób turystykę kulturową charakteryzują McIntosh, i in. (1994) rozumiejąc przez nią „wszystkie aspekty podróży, podczas których turyści uczą się o historii i dziedzictwie kulturowym innych społeczności lub o ich współczesnym sposobie życia lub myślenia”. Edukacyjny aspekt turystyki kulturowej został w tym przypadku określony nie tylko w kontekście nabywania przez turystów nowych wiadomości, ale również w ramach działań umożliwiających zrozumienie sposobu funkcjonowania danej społeczności zarówno w przeszłości jak i obecnie. W konsekwencji pozwala to lepiej zrozumieć doświadczane wytwory kultury, które są materialnym wyrazem tego wszystkiego co na danym obszarze niematerialne – duchowe. Tak skonstruowane definicje wskazują zawsze na obecne i niezbędne

dla realizacji edukacyjnego celu turystyki kulturowej występowanie dziedzictwa kulturowego, będącego materialnym i niematerialnym dorobkiem minionych oraz współczesnych pokoleń. Pozwala to uznać za właściwie podejście Barbiera (2005), zdaniem którego „turystyka kulturowa obejmuje podróżowanie, którego podstawowym motywem jest dziedzictwo kulturowe (...) pojmowane jest w tym przypadku w dwojaki sposób: 1) dziedzictwo sensu *stricto*, obejmujące zabytki oraz dzieła sztuki - kultura w tym sensie jest ściśle związana z historią ogólną i historią sztuki; 2) dziedzictwo w ujęciu szerszym z uwzględnieniem elementów takich jak: życie codzienne, nauka i technika (fabryki, urządzenia), środowisko geograficzne (krajobrazy i ich interpretacje, sposoby użytkowania przestrzeni dawniej i dziś), literatura poświęcona różnym regionom, kuchnia traktowana jako sztuka życia itd.”. W przytoczonym wyliczeniu poszczególnych elementów dziedzictwa kulturowego na uwagę zasługuje wskazanie środowiska geograficznego, które ze względu na swoją indywidualność miało i często ma nadal wpływ na rozwój kultury danego obszaru.

Kontynuując tą myśl warto przyrzeć się definicji zaproponowanej przez Wöhlera (1997 za Buczkowska 2008) twierzącego, że „turystyka kulturowa to taki rodzaj turystyki, który umożliwia poznanie danej przestrzeni przez jej kulturę. Turystyka kulturowa jest też „podróżą w czasie” do miejsc, w obrębie własnego regionu („tutaj”), albo do innych regionów („tam”), która ukazuje to, co typowe w przeszłości i/albo współcześnie”. Analizując to stwierdzenie można dojść do wniosku, że turystyka kulturowa umożliwia niekiedy zmianę nie tylko przestrzenną (czyli środowiska geograficznego), ale też „zmianę czasu”. W tym kontekście podróży kulturowej można nadać dwa wymiary – rzeczywisty i przenośny. O ile ten pierwszy pozostanie w ten sam sposób doświadczany przez ogół turystów, o tyle drugi wymiar będzie zależał od indywidualnego doświadczenia jednostki i wewnętrznej wrażliwości na odbiór dziedzictwa.

Definiując turystykę kulturową należy jednak zwrócić uwagę, by nie ograniczać jej jedynie do poznawania atrakcji kulturowych będących pozostałościami po minionych pokoleniach. Kulturowe atrakcje turystyczne mogą powstawać współcześnie i stawać się istotnym czynnikiem przyciągającym turystów na dany obszar. Idea ta zawarta jest w definicji zaproponowanej przez Richardsa (2000), dla którego „turystyka kulturowa to turystyka odnosząca się zarówno do wytworów kultury z przeszłości, jak i wytworów kultury współczesnej oraz sposobów życia danych grup ludzi lub regionów; obejmująca turystykę

zorientowaną na dziedzictwo kultury oraz turystykę zorientowaną na sztukę/kulturę współczesną”. Jej przejawem mogą być m.in. wydarzenia kulturalne, na które w definicji turystyki kulturowej wskazują Hall i Zeppel (1990) „Odwiedzanie miejsc związanych ze sztuką oraz specjalne wydarzenia kulturalne, takie jak festiwale etniczne czy imprezy w ramach tzw. ożywianej przeszłości są także częścią tego rodzaju turystyki – kulturowej w ogólnym znaczeniu (...)”. Światowa Organizacja Turystyki Narodów Zjednoczonych (dalej: UNWTO) (1995, za Mikos von Rohrscheidt 2008a) opisuje turystykę kulturową w węższym ujęciu jako „podróże podejmowane zasadniczo z kulturalnej motywacji, takie jak wyprawy studyjne, związane z wystawianiem sztuki, wycieczki kulturalne, podróże dla wzięcia udziału w festiwalach i innych wydarzeniach kulturalnych, zwiedzanie miejsc i monumentów, wyprawy dla zapoznawania się z przyrodą, folklorem, i sztuką oraz pielgrzymki. Definicja ta stanowi punkt wyjścia do wyodrębnienia i opisanie rodzajów turystyki kulturowej wyznaczonych ze względu na obszar aktywności turystycznej lub jej wiodący motyw.

W podobny tonie turystykę kulturową definiuje Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków i Zespołów Zabytkowych – ICOMOS¹² (1999), według której „turystyka kulturowa to każda forma turystyki, która włącza odwiedzającego w doświadczenie wszystkich kulturowych/kulturalnych aspektów danego miejsca, jego współczesnych stylów bycia, kulinariów, topografii, środowiska, miast i wiosek, a także jego miejsc historycznych i przedstawień kulturalnych”. Świadoma podróż kulturowa pozwala maksymalnie wykorzystać potencjał lub/i atrakcyjność turystyczną danego miejsca poprzez syntetyczne odkrywanie dziedzictwa doświadczanego na wielu płaszczyznach. Niezwykle istotna jest jednak w tym kontekście potrzeba zaangażowania różnych zmysłów oraz zachowania pewnej refleksyjności, co pozwoli odwiedzającym uniknąć powierzchowności, charakterystycznej dla turystyki masowej, a zarazem wyróżnić ten rodzaj turystyki spośród pozostałych. Jak podkreśla Buczkowska (2008, s. 27-28) „turystyka kulturowa jest rozpoznawana między innymi po tym, że angażuje wszystkie pięć zmysłów człowieka: wzrok, słuch, węch, dotyk i smak, w związku z czym podróżowanie i zwiedzanie może odbywać się na podstawie zasady: „Widzę/Spostrzegam (zabytki, ludzi, nietypowe obiekty i wszystko inne co mnie otacza), - Słyszę/Słucham (dźwięki, muzykę, rozmowy w innych językach) – Czuję/Wącham (zapachy

¹² ICOMOS, International Cultural Tourism Charter, 1999. www.icomos.org/charters/tourism_e.pdf.

potraw, przypraw, miejsc) – Czuję/Dotykam (przedmioty, ludzi, materiały) – Czuje/Smakuję/Próbuję (potrawy i ich składniki, przyprawy, napoje).

Częściowo w opozycji do przytoczonych propozycji stoi fragment definicji zaproponowanej przez Dewara (2000), dla którego turystyka kulturowa jest skomercjalizowaną manifestacją pragnienia człowieka by zobaczyć, jak żyją inni ludzie. Wśród podróży kulturowych nie brakuje tych organizowanych indywidualnie przez turystę, który odwiedzając poszczególne miejsca i obiekty kieruje się własną motywacją, wynikającą z potrzeby doświadczenia kultury wyrażanej na różne sposoby. Walory turystyczne są w tym kontekście czymś klasyfikowanym subiektywnie, do tego stopnia, że dla pozostałych osób mogą nie być one w ogóle interesujące, co ostatecznie dalekie staje się to od skomercjalizowanej działalności, dostosowanej do oczekiwań rynku turystycznego. Zaproponowana przez Metelka (1990) definicja turystyki kulturowej charakteryzuje ją jako „taką formę turystyki, w której zainteresowania podróżujących koncentrują się na bogatej przeszłości ludzi bądź obszarów, zachowanej i odzwierciedlonej w zabytkach, historycznych okolicach, tradycyjnej architekturze i rękodziełach”. Umożliwia to swoiste rozszerzenie definicji turystyki kulturowej na poznawanie historii „małej ojczyzny”. W tym kontekście nie sposób pominąć rosnącego zainteresowania darmowymi spacerami w miastach, dedykowanymi szczególnie społeczności lokalnej (Pudełko, 2017). Stanowią one niepowtarzalną możliwość do edukacji lokalnej i regionalnej, a więc zarazem do uwrażliwiania na dobra kulturowe. Osoby stające się spacerowiczami kulturowymi stanowią być może potencjał wymagających turystów kulturowych, zainteresowanych dziedzictwem kulturowym obszarów recepcji turystycznej.

Część z przytoczonych powyżej definicji zawiera w sobie enumerację obiektów lub aktywności, których występowanie ma decydować o klasyfikacji danego zjawiska turystyki, jako turystyki kulturowej. Z drugiej strony nie brakuje też stwierdzeń ogólnych, stwarzających możliwość indywidualnego określenia przynależności do danej gałęzi turystyki. Zasadny jest więc wybór definicji odnoszącej się każdorazowo do celu realizowanych badań. Uwzględniając przyjęte cele oraz specyfikę obszaru badań należy zwrócić uwagę na dwie determinanty – „materialne dziedzictwo kulturowe” i „park narodowy”, które ukierunkowują na wybór najbardziej odpowiedniego wyjaśnienia istoty turystyki kulturowej. Koncentrując się na materialnym dziedzictwie kulturowym danego obszaru (prawnie chronionego) należy zwrócić uwagę na turystykę dziedzictwa kulturowego, która ukierunkowana jest na zasoby kulturowe

będące materialnym i niematerialnym wytworem człowieka na danym terenie (Mikos von Rohrscheidt, 2018). Turyści doświadczający przedmiotów kultury materialnej i duchowej, zarówno przeszłej jak i teraźniejszej budują relację pomiędzy ludźmi, miejscem i dziedzictwem kulturowym (Czapiewska, 2019).

Na obszarach chronionych turystyka kulturowa może być przede wszystkim realizowana w formie podróży kulturowo-przyrodniczej, którą Mikos von Rohrscheidt (2010) opisuje jako „forma turystyki, w której główny cel stanowią naturalne walory środowiska, a motywacją uczestników jest spotkanie z chronionym lub organizowanym przez człowieka dziedzictwem naturalnym albo powiększenie wiedzy o świecie otaczającym”. W tym ujęciu łączą się ze sobą walory przyrodnicze i kulturowe, w których poznaniu i doświadczeniu podkreśla się szczególnie aspekty edukacyjny. Celem działań edukacyjnych jest przede wszystkim zwiększenie świadomości odwiedzających o znaczeniu doświadczanego dziedzictwa (zarówno przyrodniczo jak i kulturowego) oraz uwrażliwienie na potrzebę jego ochrony i zachowania dla przyszłych pokoleń. Z tego względu turystyka kulturowo-przyrodnicza na obszarach prawnie chronionych wpisuje się bezpośrednio w ideę turystyki zrównoważonej, którą Gałązka (2009) definiuje jako „każdą formę rozwoju zagospodarowania turystycznego i aktywności turystycznej, która podtrzymuje ekologiczną, społeczną i ekonomiczną integralność terenów, a także zachowuje dla przyszłych pokoleń, w niezmienionym stanie, zasoby naturalne i kulturowe tych obszarów” (Gałązka 2009, s. 124). Przytoczona definicje znajduje swoje zastosowanie właśnie na obszarach prawnie chronionych, w obrębie których działania ochronne, edukacyjne i udostępnianie turystyczne przenikają się wzajemnie i podtrzymują poszanowanie interesów zarówno środowiska przyrodniczego jak i społeczności lokalnej.

Kontynuując te założenia można dojść do wniosku, że turystyka kulturowa na obszarach prawnie chronionych może być też realizowana przez ekoturystykę, która zakładając zachowanie naturalnych walorów przyrodniczych oraz kulturowych danego regionu (Machnik, 2013) jest częścią turystyki zrównoważonej. Według Mikosa von Rohrscheidt’a (2016) edukacyjny motyw ekoturystyki może być postrzegany jako przejaw motywacji kulturowych. Najważniejsze wartości płynące z ekoturystyki wynikają z połączenia w tej formie turystyki wypoczynku, edukacji oraz kształtowania świadomości, co zdaniem Basińskiej i in. (2009) „czyni ekoturystykę absolutnie wyjątkową formą turystyki”. Jak wskazuje Białk-Wolf (2015)

związki między ekoturystyką a turystyką kulturową są wielopłaszczyznowe i obejmują m.in. zachowanie elementów dziedzictwa kulturowego, który stanowi element wielu definicji ekoturystyki, budowanie świadomości kulturowej turystów, będące jednym z głównych zadań ekoturystyki, ochronę dóbr kultury w ramach zrównoważonego zarządzania obszarem oraz wskazanie „kultury” jako jednego z ważniejszych motywów podejmowania podróży przez ekoturystów. Zdaniem Małek (2003) to właśnie w ekoturystyce dochodzi do równorzędnego traktowania turystyki przyrodniczej i kulturowej, a więc daje ona możliwość pełnego poznania i edukacji na temat danego obszaru, z jednoczesnym wykazaniem związków pomiędzy naturą a tym, co zostało stworzone przez człowieka. Zostało to podkreślone przez UNWTO w „Deklaracji o ekoturystyce z Quebec”¹³ (2002), gdzie wskazano, że ekoturystyka jest świadomą podróżą do regionów cennych przyrodniczo i kulturowo. Wśród celów jej realizacji Denman (2001) wyróżnił studiowanie, podziwianie i czerpanie zadowolenia z piękna krajobrazów, obserwację dzikich zwierząt i roślin, jak również podziwiania miejscowych obyczajów i kultury. Odbiorcami oferty ekoturystycznej są osoby ciekawe świata, które zwracają uwagę na wyjątkowość gatunku ludzkiego i wytwory jego działalności – kulturę (Basińska i in., 2009).

2.2. Typy turystów kulturowych

Wychodząc od ogółu Podemski (2004) lokuje turystów kulturowych w grupie turystów poznawczych, wydzielonych na podstawie motywów, którymi są obcowanie z kulturą oraz obcowanie z ludźmi. Według Europejskiego Stowarzyszenia do Spraw Edukacji w Turystyce i Wypoczynku (ATLAS) wyróżnia się turystów kulturowych (ang. *specific cultural tourists*), dla których głównym motywem wyjazdu jest uczestnictwo w kulturze, wyrażane zwiedzaniem obiektów kulturowych lub udziałem w wydarzeniach kulturalnych. Drugą grupę - ogólnych turystów kulturowych (ang. *general cultural tourists*) tworzą osoby korzystające podczas podróży z oferty kulturowej, która nie jest jednak najważniejszym motywem podejmowanych wyjazdów.

Podobny podział zaprezentował Lohmann (1999), który wyróżnił turystę kulturowego sensu *stricto*, motywowanego do podróży przede wszystkim możliwością poznania dóbr

¹³ <https://www.gdrc.org/uem/eco-tour/quebec-declaration.pdf> [dostęp dnia 6.07.2020]

kultury oraz turystę kulturowego powszechnego, dla którego aspekty kulturowe stanowią istotny i niezbędny czynnik podróży, mający jednak charakter motywu uzupełniającego wypoczynek.

Zgodnie z koncepcją zaproponowaną przez Bywatera (1993) turystów kulturowych dzieli się na trzy grupy. Pierwszą z nich stanowią turyści motywowani kulturowo. Kluczowym czynnikiem podejmowanych podróży jest dla nich motywacja kulturowa do uczestnictwa w wydarzeniach kulturalnych. Wyróżnia to tą grupę na tle osób zainteresowanych zabytkowymi miejscami (turyści inspirowani kulturowo) oraz tych, uczestniczących w wydarzeniach kulturalnych „przy okazji” - turystów przyciąganych kulturowo.

Stosunek turystów do motywów i elementów kulturowych podczas wyjazdu stał się dla Nahrstedt'a (1997) podstawą do wydzielenia trzech typów turystów kulturowych, w różny sposób zaangażowanych w nabywanie nowych doświadczeń. Pierwszy z nich określony został mianem „turysty motywowanego kulturowo” (niem. *der kulturell motivierte Tourist*), który wybierając cel swojej podróży bierze przede wszystkim pod uwagę ofertę kulturową danego obszaru. Typ ten, określany przez wspomnianego autora jako „turysta idealny”, koncentruje się na maksymalnie efektywnym wykorzystaniu czasu poświęconego na zwiedzanie. Grupę turystów „zainteresowanych kulturowo” (niem. *der kulturell interessierte Tourist*) stanowią osoby zainteresowane konkretnymi ofertami kulturowymi, na które składają się miejscowości o ciekawej ofercie kulturowej, różnego typu rozpoznawalne wydarzenia kulturowe. Osoby te podejmują decyzję o wyborze konkretnej trasy turystycznej lub destynacji pod wpływem aktualnych trendów upowszechnianych przez mass media bądź na podstawie wyboru tematów znanych im z własnej edukacji. Trzeci typ turystów określony został jako „turyści przyciągani kulturowo” (niem. *der kulturell ansprechbare Tourist*), którzy decydują się na spędzanie wolnego czasu w atrakcyjnych przyrodniczo, społecznie, modowo miejscowościach wypoczynkowych (zwłaszcza nad morzem i w górach) i odczuwają potrzebę zwiedzania subiektywnie wybranych obiektów kulturowych (zwłaszcza tych rozpoznawalnych, które wypada odwiedzić), w celu uatrakcyjnienia wyjazdu.

W innym ujęciu typologię turystów kulturowych proponują McKerchera i Du Cros (2002), przedstawiając pięć typów opisanych na podstawie zależności między motywacją wyjazdu a głębokością doświadczeń kulturowych:

- 1) celowy turysta kulturowy (ang. *purposeful cultural tourist*) - jest głęboko zaangażowany w doświadczenie kulturowe i głównym celem jego podróży jest uczestnictwo w kulturze;
- 2) zwiedzający turysta kulturowy (ang. *sightseeing cultural tourist*) - jest motywowany przede wszystkim kulturą, jednak jest mniej (płycej) zaangażowany w doświadczenie kulturowe;
- 3) odkrywający turysta kulturowy (ang. *serendipitous cultural tourist*) - głęboko doświadcza walorów kulturowych, które jednak nie są jego głównym motywem podróży;
- 4) przygodny turysta kulturowy (ang. *casual cultural tourist*) - nie jest zbyt motywowany kulturowo, przez co jego doświadczenie turystyczne nie jest głębokie;
- 5) przypadkowy turysta kulturowy (ang. *incidental cultural tourist*) - jest motywowany innymi niż kulturowe celami podróży, uczestniczy jednak w wydarzeniach kulturalnych i doświadcza oferty kulturowej bez głębszego doświadczenia turystycznego.

Z uwzględnieniem tych samych kryteriów typologię turystów kulturowych przedstawia Światowa Organizacja Turystyczna, na którą powołuje się Jędrysiak (2008). Ze względu na głębokość kontaktu turysty z kulturą odwiedzanych miejscowości, a zarazem otwartość na nowe doświadczenia, wyróżnia się:

- 1) zorganizowanego turystę masowego, który zachowuje na obszarze recepcyjnym wszystkie zwyczaje charakterystyczne dla swojego środowiska,
- 2) indywidualnego turystę masowego, otwartego bez głębszego zaangażowania na nowe doświadczenia, których nabywanie stanowi dla niego pewnego rodzaju rutynę,
- 3) poszukiwacza (*explorera*), zainteresowanego tym co nowe, przykładającego jednak znaczną uwagę do zachowania własnego „komfortu kulturowego”, do którego jest przyzwyczajony,
- 4) driftera, otwartego na nowe doświadczenia nabywane poprzez integrację z ludnością w miejscu swojej podróży.

Rozbudowaną kategoryzację typów turystów kulturowych przedstawiła Smith (2003), która wyróżnia:

- 1) turystów dziedzictwa (ang. *heritage tourist*), zwiedzających przede wszystkim obiektów zabytkowych, m.in. takich jak zamki, pałace, pomniki, obiekty architektury, muzea i miejsca związane z kultem religijnym;

- 2) turystów sztuki (ang. *art tourist*), motywowanych możliwością wzięcia udziału w sztukach teatralnych, koncertach, festiwalach i innych imprezach artystycznych;
- 3) turystów kreatywnych (ang. *creative tourist*), decydujących się na wyjazdy związane z możliwością aktywnego uczestnictwa w tworzeniu wytworów kultury lub nauką języka;
- 4) miejskich turystów kulturowych (ang. *urban cultural tourist*), zainteresowanych zwiedzaniem miast, zarówno z uwzględnieniem obiektów historycznych jak i współczesnych;
- 5) wiejskich turystów kulturowych (ang. *rural cultural tourist*), preferujących odpoczynek w spokojnym otoczeniu przyrody, wiejskich krajobrazów, a także na obszarze parków narodowych i szlaków kulinarnych;
- 6) kulturowych turystów lokalnych (rdzennych) (ang. *indigenous cultural tourist*), poszukujących miejsc odosobnienia, odległych od nowoczesnych cywilizacji, zainteresowanych przede wszystkim kontaktem z lokalną ludnością i miejscową kulturą;
- 7) turystów kultury popularnej (ang. *popular cultural tourist*), skoncentrowanych na zwiedzaniu parków tematycznych oraz obiektów kulturowych stworzonych dla potrzeb biznesu turystycznego, a także uczestniczących w koncertach muzyki popularnej, imprezach sportowych czy zainteresowanych ofertą centrów handlowych.

Niezależnie od przyjętej typologii turystów kulturowych, w literaturze przedmiotu można spotkać wyliczenie cech, którymi odznacza się ta grupa osób. Podstawę stanowią ekstrawersja oraz otwartość na doświadczenie. Uzewnętrzniają się one m.in. w towarzyskości, serdeczności, emocjonalności, poszukiwaniu doznań oraz twórczej wyobraźni, wrażliwości estetycznej, ciekawości świata oraz gotowości do dyskusji nad wartościami społecznymi, politycznymi i religijnymi (Pepłowska, 2003). Buczkowska (2008) w swoich badaniach przytacza charakterystykę opracowaną przez Międzynarodowy Komitet ds. Turystyki Kulturowej (ICOMOS), zgodnie z którą turystów kulturowych cechuje otwartość umysłu na przemiany polityczne i społeczno-gospodarcze, poszukiwanie autentyczności, świadomość konieczności dbania o środowisko i dziedzictwo antropogeniczne, umiejętność doceniania różnic kulturowych, co zawdzięczają odpowiedniej wiedzy ogólnej. Osoby te są merytorycznie przygotowane do kontaktu międzykulturowego, otwarte na nowe doświadczenia, a o miejscu docelowym wyjazdu decydują się współczesne trendy tylko ich zainteresowanie daną tematyką. W odniesieniu do przytoczonych wcześniej typów turystów kulturowych można stwierdzić, że

tego typu cechy odnoszą się przede wszystkim do turystów, dla których motyw kulturowy jest najważniejszym czynnikiem podejmowania podróży.

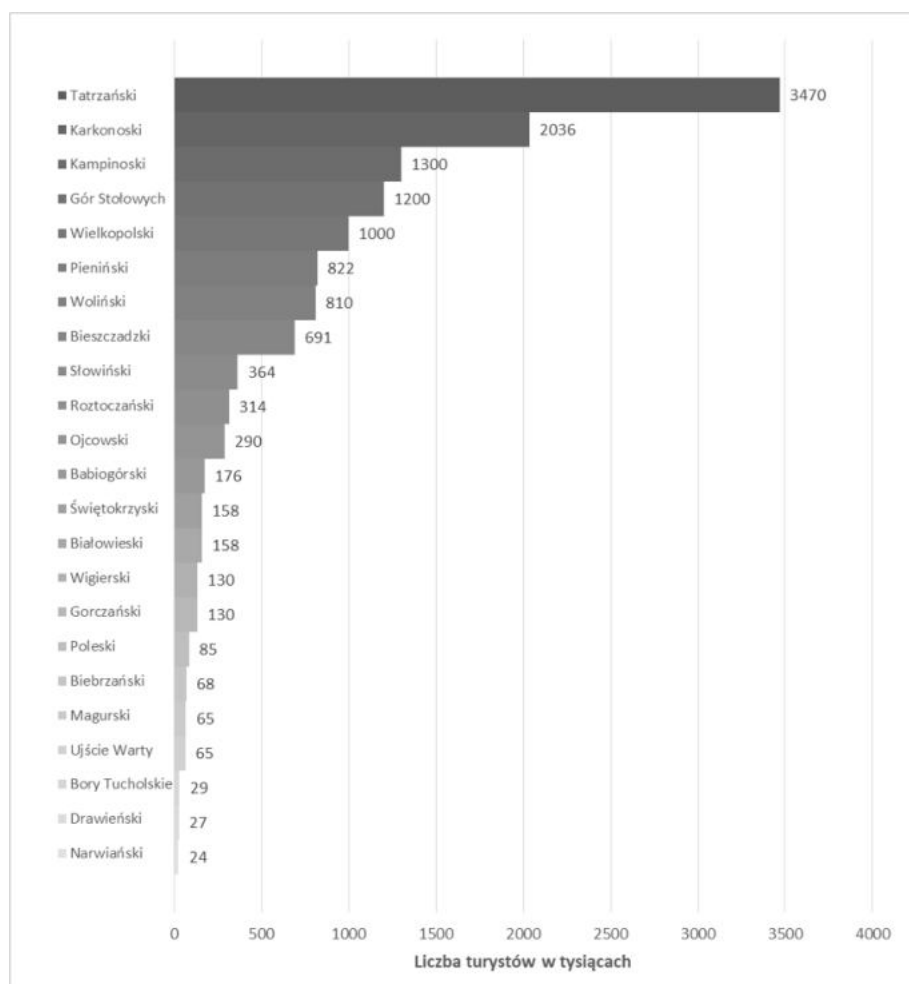
Jak wskazuje Majcher (2004) badania nad rozwojem turystyki kulturowej pozwalają oszacować, że większość turystów kulturowych stanowią osoby z wyższym wykształceniem, odznaczający się wysokim poziomem kultury osobistej oraz wiedzą uprzednią o odwiedzanych miejscach, jednakże w grupie tej dominują osoby, dla których zainteresowanie szeroko rozumianą kulturą jest podczas wyjazdów turystycznych kwestią drugorzędną.

Charakteryzując turystów uczestniczących w turystyce kulturowej Jędrysiak (2008) opisuje ich przez pryzmat kryterium demograficznego, stylu życia i osobowości oraz motywów podróży. Zdaniem przytoczonego autora największą grupę turystów kulturowych stanowią osoby do 40 roku życia, z wykształceniem wyższym lub średnim, mieszkający na co dzień w dużych aglomeracjach. Poszukują oni atrakcyjnych miejsc, których zwiedzanie umożliwi im poszerzenie własnej wiedzy. Są zainteresowani szeroko rozumianą kulturą materialną i niematerialną, korzystaniem z oferty imprez i usług charakterystycznych dla danego miejsca, podróżujący głównie od kwietnia do października, dla których względy ekonomiczne są istotnym czynnikiem wyboru bazy noclegowej i gastronomicznej. Turysty ci motywowani są przede wszystkim chęcią doświadczenia klimatu danego miejsca poprzez zwiedzanie obiektów dziedzictwa kulturowego, kontakt z lokalną społecznością, poznanie obyczajów i kuchni regionalnej oraz wzięcie udziału w lokalnych imprezach.

Profile turystów kulturowych są więc zróżnicowane i uzależnione od wielu zmiennych, związanych m.in. z deklarowanymi motywami podróży oraz kryteriami demograficznymi. Jak zauważa Rojek i Urry (1997) powszechne jest zjawisko kulturalizacji turystyki, polegające na nasycaniu ofert turystycznych elementami kulturowymi. Ostatecznie może stanowić to pewnego rodzaju problem w wyodrębnieniu turystów kulturowych spośród ogółu turystów, doświadczających mniej lub bardziej świadomie elementów i przejawów kultury, która została im „sprzedana”. W tym kontekście należy więc sięgnąć do literatury przedmiotu, która umożliwi rozpoznanie oraz charakterystykę turystów kulturowych poprzez zestawienie wyników badań własnych z opisanymi typologiami.

2.3. Turystyka na obszarze polskich parków narodowych

Badania z zakresu problematyki turystyki i rekreacji na obszarze parków narodowych są często podejmowane w literaturze naukowej. Dotyczą one zarówno aspektów ilościowych jak i jakościowych, co pozwala kompleksowo analizować dany obszar. Obszary prawnie chronione cieszą się dużą popularnością wśród turystów. Wynika to przede wszystkim z udostępnionych do podziwiani wysokich walorów przyrodniczych, wśród których niekiedy zachowały się również walory kulturowe, związane z dawną obecnością i działalnością gospodarczą człowieka na danym terenie. Jak wynika z opublikowanych w 2021 roku danych GUS w drugiej dekadzie XXI wieku liczba turystów odwiedzających parki narodowe wynosiła się między 10,4 a 14 mln i wykazywała jednocześnie tendencję wzrostową (ryc. 2).

Ryc. 2 Liczba turystów odwiedzających polskie parki narodowe w 2020 roku.

Źródło: GUS (2021) <https://stat.gov.pl/portaal-edukacyjny/polskie-parki-narodowe-wystawa/>

Parki narodowe zajmują nieco ponad 1% powierzchni Polski (ok. 329,5 tys. ha) i koncentrują na swoim obszarze blisko 30% krajowe ruchu turystycznego (Miazek, 2020). Z tego powodu coraz liczniej podejmowane są opracowania z zakresu monitoringu ruchu turystycznego, obejmujące zarówno analizy profilu, zachowań i preferencji turystów jak i przestrzennego zróżnicowania liczby odwiedzających - por. Wieniawska-Raj (2007, 2010), Partyka (2010a), Buchwał, Fidelus (2010), Prószyńska-Bordas, Markiewicz (2011), Prędkie (2006, 2012), Hibner (2013), Adamski i in. (2014), Graja-Zwolińska, Spychała (2014), Rogowski, Małek (2016), Wąsik (2017), Żyto, Rogowski (2018), Adach i in. (2022). Z tematyką tą związana jest też kwestia określenia wskaźników chłonności i pojemności turystycznej, co podjęte zostało przez Pstroćką-Rak i Raka (2011) poprzez realizację badań ankietowych wśród pracowników wszystkich polskich parków narodowych. Celem tych działań było rozpoznanie, które obszary chronione posiadają wyliczone wskaźniki dopuszczalnego obciążenia ruchem turystycznym oraz jaka była metodyka ich określenia¹⁴. Ich przekraczanie może prowadzić do zjawiska *overtourismu*, które w tym kontekście dla Pienińskiego Parku Narodowego charakteryzuje Warcholik i Semczuk (2011) oraz Kruczek i Przybyło-Kisielewska (2019), odnosząc się dodatkowo do Tatrzańskiego PN, Karkonoskiego PN, PN Gór Stołowych, Bieszczadzkiego, Ojcowskiego i Wolińskiego. Nieodłączną częścią udostępniania turystycznego obszaru jest odpowiednie zagospodarowanie turystyczne, które szczegółowo analizowali Baraniec (2002), Czochoński (2002),

Uwzględniając kulturowy potencjał parków narodowych badania w tym zakresie przeprowadził Mróz (2003) charakteryzując formy i wielkość ruchu turystycznego do miejsc pielgrzymkowych (sanktuarium relikwii Drzewa Krzyża Św. na Świętym Krzyżu (Świętokrzyski Park Narodowy), sanktuarium Matki Bożej Jaworzyńskiej Królowej Tatr na Wiktorówkach, Pustelnia św. Brata Alberta na Kalatówkach, krzyż na Giewoncie (Tatrzański Park Narodowy), zespół klasztorny kamedułów w Wigrach (Wigierski Park Narodowy), krzyż na Tarnicy (Bieszczadzki Park Narodowy), kaplica św. Kingi na Górze Zamkowej w Pieninach (Pieniński Park Narodowy), pustelnia i kościół bł. Salomei w Grodzisku (Ojcowski Park Narodowy), kaplica św. Wawrzyńca na Śnieżce (Karkonoski Park Narodowy).

¹⁴ W 2010 roku wskaźniki chłonności i/lub pojemności turystycznej opracowane miało 13 parków narodowych: Babiogórski PN, Bieszczadzki PN, Drawieński PN, Gorczański PN, Karkonoski PN, Magurski PN, Pieniński PN, Roztoczański PN, Słowiński PN, Tatrzański PN, PN Ujście Warty, Wigierski PN.

Wśród najważniejszych opracowań poświęconych dziedzictwu kulturowemu rejonu Gór Stołowych na pierwszym miejscu należy wymienić monografię „Krajobraz kulturowy Gór Stołowych. Wędrówki w czasie i terenie” autorstwa Latochy (2020), w której kompleksowo przedstawiono historię osadnictwa, opisano i oznaczono na mapach najbardziej interesujące obiekty kulturowe na obszarze parku oraz opisano współczesne zmiany krajobrazu kulturowego. W tym samym roku opublikowano również monografię „Kierunki rozwoju turystyki w Parku Narodowym Gór Stołowych” (Czerniak, red. 2020), w której autorzy przedstawili liczne ujęcia tematu dziedzictwa kulturowego, opisując m.in. walory kulturowej rejonu Gór Stołowych (Migoń, Latocha, 2020) oraz uwarunkowania rozwoju sieci szlaków turystycznych i ruchu turystycznego na terenie PNGS i obszarów sąsiednich (Kurowska; Latocha; Migoń; Rogowski; 2020). Cennym źródłem informacji o obiektach kulturowych jest również 13 tom słownika geografii turystycznej Sudetów, który poświęcono Górom Stołowym (Staffa, red. 1992) oraz nieopublikowana praca inżynierska autorstwa E. Henger, pt: „Inwentaryzacja i analiza obiektów kulturowych na terenie Parku Narodowego Gór Stołowych z projektem ekspozycji wybranego obiektu”, złożona w 2012 roku na Wydziale Inżynierii Kształtowania Środowiska i Geodezji Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, pod opieką merytoryczną dr. inż. arch. M. Staffy. Treści kulturowe zawarte zostały również w okolicznościowych publikacjach Parku Narodowego Gór Stołowych, m.in. w wydanej z okazji 25-lecia parku monografii „Góry Stołowe. Przyroda i ludzie” (Kabała, red. 2018) oraz w węższych tematycznie publikacjach, m.in. „Krótka historia uprzystępniania Szczelińca” (Pabel, 1988), „Ochrona krajobrazu kulturowego w obrębie Parku Narodowego Gór Stołowych i na jego obrzeżu” (Kosiński, 1996), „Góry Stołowe na starych widokówkach” (Ratajski, 1998), „Przydrożnie miejsca kultu religijnego i małe pomniki architektury w Górach Stołowych” (Baldy, 2001), „Najcenniejsze zabytki Parku Narodowego Gór Stołowych” (Baldy, 2003), „Z dziejów Szczelińca i Karłowa” (Góra, 2005), „Boże Młyny” – krzyże i kapliczki przydrożne na pograniczu kudowsko-nachodzkiem (Fitych, 2009), „Śladami dawnego osadnictwa w Sudetach” (Latocha, 2012), „Wstępne wyniki rozpoznania reliktyw eksploatacji i obróbki piaskowców na obszarze gór stołowych” (Zagożdżon, 2016) „Geneza i przemiany krajobrazu kulturowego Gór Stołowych” (Latocha, Migoń, 2018), „Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych” (Żyto, 2021), „Pozostałości działalności górniczej jako walory kulturowe Parku Narodowego Gór

Stołowych” (Żyto, 2021) oraz w licznych przewodnikach turystycznych, m.in. Papaj (2015), Brygier (2016) i artykułach publikowanych w lokalnych czasopismach, m.in. w „Szczelińcu”, „Pielgrzymach”, „Przeglądzie Kudowskim”.

Osobny wątek tematyczny stanowi konfliktogenna kwestia turystyki na obszarach chronionych w kontekście społecznym jak i w relacji człowiek-środowisk. Krytyczną analizę tego zjawiska przedstawił Stasiak (1997) powołując się m.in. na trudności związane z ciągłym wzrostem popytu turystycznego i stosunkami między turystami a mieszkańcami. Wśród podstawowych konfliktów wymieniona została nadmierna koncentracja ruchu turystycznego (powierzchniowa, liniowa, punktowa oraz czasowa), masowość turystyki i związany z nią hałas, zanieczyszczenia powietrza, problem z opadami i niewłaściwym zachowaniem odwiedzających na szlakach. Jednocześnie, wspomniany autor dostrzega pozytywne skutki rozwoju turystyki w parkach narodowych, wskazując przede wszystkim na możliwość prowadzenia inwestycji przy udziale środków pochodzących od turystów. Istotnym elementem jest też możliwość osiągnięcia korzyści dydaktycznych poprzez intensywną edukację ekologiczną osób odwiedzających, umożliwiającą bardziej świadome zwiedzanie obszaru. W opracowaniu Stasiak (1997) zaproponował również szereg działań mających na celu łagodzenie konfliktów pomiędzy ochroną przyrody a turystyką: kierowanie potokami ruchu turystycznego (czemu służyć mają m.in. tablice informacyjne, ogólnodostępne foldery, mapy, dobry dostęp turystów do źródeł informacji), monitoring środowiska przyrodniczego uwzględniający ocenę oddziaływania odwiedzających na dany teren, limitowanie wielkości ruchu turystycznego poprzez wyznaczanie i stosowanie wskaźników chłonności i pojemności turystycznej modyfikowanych w zależności od pory roku i formy ruchu turystycznego, selekcję zwiedzających¹⁵, działalność propagandową i edukacyjną oraz opracowanie planu zagospodarowania turystycznego parku narodowego i jego otuliny, w którym dokona się podziału obszaru na kilka stref funkcjonalnych¹⁶. Należy zwrócić uwagę, że przedstawione

¹⁵ Stasiak (1997, s. 18) wskazuje na możliwość prowadzenia selekcji zwiedzających obszar parku narodowego w sposób „niezauważalny dla samych zainteresowanych poprzez stwarzanie pewnych utrudnień w udostępnianiu terenu parku do zwiedzania (np. brak możliwości rezerwacji noclegów dla grup w schronisku, zamykanie dróg dla autokarów, budowa stref buforowych”.

¹⁶ Powołując się na Liszewskiego (1995) autor (s. 19) wymienia następujące typy przestrzeni turystycznej i przypisuje do nich propozycje planu zagospodarowania przestrzennego Naturpark Harz za H. W. Opaschowski 1991: przestrzeń eksploracji – strefa pierwszeństwa ekologicznego, przestrzeń penetracji – strefa wędrówek

przez Stasiaka (1997) źródła konfliktów i potencjalne sposoby ich rozwiązania nie tracą swojej aktualności pomimo upływu lat. W podobnym ujęciu kwestie konfliktogenną przedstawił Partyka (2010b) wskazując dodatkowo na urbanizację środowiska wskutek rozwoju infrastruktury turystycznej i towarzyszącej, niszczenie krajobrazu przez niewłaściwą lokalizację, nadmierną liczbę i niską estetykę obiektów i urządzeń turystycznych.

Wśród pozostałych badań obejmujących swoją problematyką turystykę na obszarze parków narodowych należy wskazać publikację Adamiaka i Dubownik (2017). Oceniali oni przydatność opinii zamieszczonych w portalu TripAdvisor o parkach i obiektach znajdujących się na ich terenie dla potrzeb badań ruchu turystycznego i zarządzaniu parkami. Analizie poddano łączną liczbę recenzji, średnią ocenę liczbową, odsetek wizyt w okresie letnim (VI-VIII) oraz odsetek wpisów w językach obcych wskazując, że mogą być one cennym źródłem informacji o percepcji danego obszaru przez turystów, zwłaszcza poprzez analizę dodawanych przez turystów opinii opisowych. Podobną analizę dla Tatrzańskiego Parku Narodowego przeprowadzili też Niezgoda i Nowacki (2020), którzy wykorzystując metodę *text mining* ustalili, że turyści odwiedzający park narodowy nie zawsze motywowani się przeżyciem doświadczeń związanych z naturą. Przedmiotem opracowania Kulczyk-Dynowskiej (2018) stały się studia nad rozwojem funkcji turystycznej, ochrony przyrody i gospodarczej w przestrzeni parków narodowych i powiązanych z nimi funkcjonalnie gmin. Ciekawe podejście zaprezentowała też Niezgoda i Markiewicz (2022) oceniając zmiany produktu turystycznego po stronie popytu i podaży w polskich parkach narodowych spowodowane pandemią COVID-19 oraz opisując możliwe skutki w kontekście zwiększonej świadomości ekologicznej Polaków. Kompleksową analizę wszystkich parków narodowych przeprowadzili Miazek (2020) dokonując przeglądu badań monitoringu ruchu turystycznego oraz porównując strukturę ruchu turystycznego z uwzględnieniem zróżnicowanej dostępności komunikacyjnej, infrastruktury turystycznej i sezonowości ruchu turystycznego oraz Zawilińska (2021), która porównała metodykę prowadzenia badań ruchu turystycznego i konsumpcji usług turystycznych w polskich parkach narodowych.

Poruszając problematykę udostępniania turystycznego materialnych obiektów

i ciszy, przestrzeń asymilacji – przestrzeń intensywnego odpoczynku powierzchniowego, przestrzeń kolonizacji i urbanizacji – obszary osadnictwa.

dziedzictwa kulturowego autor niniejszej pracy dokonał przeglądu kulturowych walorów i atrakcji turystycznych znajdujących się na obszarze polskich parków narodowych. Na jego podstawie uzyskano informacje na temat zróżnicowania obiektów, ich wykorzystania dla potrzeb turystów oraz rozpoznano dobre praktyki w jego udostępnianiu, m.in. dzięki wytyczeniu ścieżek edukacyjnych. Zestawienie materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego w polskich parkach narodowych oraz sposoby jego wykorzystania zaprezentowano w tabeli¹⁷ (tab. 3).

Tab. 3 Materialne obiekty dziedzictwa kulturowego w polskich parkach narodowych.

Park narodowy	Kulturowe walory i atrakcje turystyczne
Babiogórski Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Ścieżka edukacyjna „Śladami Wawrzyńca Szkolnika¹⁸” na trasie: Zawoja Czatoża - Markowe Rówienki, której celem jest zaznajomienia turystów z charakterystycznymi elementami architektonicznymi budownictwa Babiogórców. • Muzeum Historii Turystyki Górskiej PTTK. • Obiekty małej architektury: figura Matki Bożej Królowej Babiej Góry i tablica z brązu upamiętniająca Kongres Eucharystyczny i Rok Maryjny 1987, tablica pamiątkowa pod Diablakiem poświęcona Janowi Pawłowi II, kamienny obelisk upamiętniający wejście na Diablaka arcyksięcia Józefa Habsburga w 1806 roku, krzyż pamięci Czterech Narciarzy, pozostałości po schronisku pod Diablakiem na południowym stoku, tablica pamiątkowa Legionów Józefa Piłsudskiego. • Tuż przy granicy parku narodowego znajduje się Skansen PTTK im J. Żaka w Zawoi Markowej na Markowej Roli, na obszarze którego prezentowane są obiekty będące przykładem tradycyjnego budownictwa Babiogórców: zagrody z XIX i początku XX wieku, kuźnia, spichlerzyk i kapliczka.
Białowiecki Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Park Pałacowy w stylu angielskim z zespołem budynków historycznych. Założony został na przełomie XIX i XX wieku w otoczeniu wznoszonego w latach 1889 – 1894 pałacu carskiego. Na jego terenie znajduje się również drewniany dworek z 1845 roku oraz obelisk z piaskowca upamiętniającym polowanie Augusta III Sasa w 1745 roku. • Rezerwat Pokazowy Żubrów • Muzeum Przyrodniczo-Leśne. • Charakterystyczna dla tych terenów, drewniana szeregowa zabudowa. • Ekspozycja leśnej kolejki wąskotorowej. • Cmentarz ewangelicki. • Mogiłki – miejsce straceń i pochówku ofiar II wojny światowej.
Biebrzański Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Ścieżka edukacyjna „Wokół Fortu IV twierdzy Osowiec” z ruinami fortu i fosą. • Pozostałości Twierdzy Osowiec (1882 – 1892), Fort II Zarzeczny. • Tradycyjne barcie i ule. • Kanał Augustowski (1824-1839) – zabytek architektury technicznej klasy I. • Tuż przy granicy parku: drewniane wiatraki holenderskie z początku i I połowy

¹⁷ Jeżeli nie podano inaczej, to informacje o obiektach zaczerpnięto z oficjalnych stron internetowych parków narodowych, których wykaz znajduje się w bibliografii.

¹⁸ Wawrzyniec Szkolnik – popularyzator oświaty i turystyki w Zawoi, jeden z pierwszych przewodników babiogórskich.

	<p>XX wieku, zabytkowa zabudowa wsi Jagłowo będącej przykładem harmonijnego wkomponowania drewnianej architektury wiejskiej w krajobraz przyrodniczy.</p>
Bieszczadzki Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Obiekty sakralne: dawna cerkiew greckokatolicka (1898), obecnie kościół rzymskokatolicki w Dwerniku. • Kalwaria (współczesna, z XXI wieku). • Cerkwiska i cmentarze rzymskokatolickie. • Pozostałości nasypów i infrastruktury kolejowej dawnej kolejki leśnej na trasie Wetlina-Moczarne. • Chata Rebrowa – obiekt wykorzystany w serialu „Wataha”. • Historyczny układ przestrzenny wsi znajdujących się na obszarze parku wraz z dawnymi zabudowaniami gospodarsko – przemysłowymi. • Bieszczadzki Ośrodek Historii Turystyki Górskiej „Zielony Domek” w Ustrzykach Górnych. • Ruiny dworu (folwarku) Stroińskich, pozostałości kaplicy cmentarnej z cmentarzem i płytami nagrobnymi Klary (1867) i Franciszka (1893) Stroińskich w Siankach. • Młyn wodny, tartak parowy.
Park Narodowy Bory Tucholskie	<ul style="list-style-type: none"> • Obiekty archeologiczne: pozostałości mezolitycznych osad zakładanych przez społeczności myśliwsko-rybackie (osady w rejonie jeziora Ostrowitego, wsi Swornegacie i Męcikał), dwa średniowieczne grodziska u brzegów jeziora Charzykowskiego (VIII – IX w.). • Krzyż Napoleoński (kopia z 1982 roku). • Młyny i tartaki wodne.
Drawieński Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Pozostałości Wału Pomorskiego (1935-1938): schrony, zapory, pancerne wieże obserwacyjne, umocnienia polowe, rowy przeciwczołgowe, skarpy przeciwpancerne, linie tranzei. • Historyczny układ wsi. • System „bindung” – zabytek dawnej kultury leśnej - składnice służące flisakom do magazynowania drewna (XVIII – lata 70. XX w.). • Leśne zabytki techniki: elektrownia z kołem wodnym na Płocicznej w Pustelni, pozostałości kolejki leśnej Springe – Sitnica – Jelenie – Krępa, zespół techniki wiejskiej w Głusku (kuźnia, browar, strzelnica, wodociąg.) • Elektrownia „Kamienna” powstała w 1903 roku w miejscu dawnej fabryki karbidu - przykład oryginalnego i reprezentatywnego modelu hydroelektrowni dla początku XX wieku. Obiekt odznacza się wybitnymi walorami historyczno-technicznymi, m.in. dzięki zachowanemu częściowo oryginalnemu wyposażeniu. • Historyczny przebieg dawnych brukowych dróg służących w XIX wieku do wywozu drewna. • Kamienne drogowaskazy. • Kapliczki ceglane. • Pompy z korpusem wykonanym z pnia drewna. • Pozostałości zaporowych pasów przeciwpożarowych. • Dawne cmentarze ewangelickie. • Ruiny kościoła i dzwonnicy w Ostrowcu. • Pozostałości dawnej działalności przemysłowej prowadzonej wzdłuż rzek (m.in. ruiny/pozostałości młynów wodnych, tartaków, mostów). • Węgornia – ruiny budynku dawnego młyna, urządzeń hydrotechnicznych służących piętrzeniu wody oraz pozostałości komór do odławiania węgorzy. • Akwedukt ziemny będący częścią Kanału Sicińskiego (pocz. XIX w.). • Pozostałości dawnych gospodarstw stawowych. • Walory kultury niematerialnej – nazewnictwo miejscowe.

Gorczański Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Pozostałości przysiółków z budownictwem gospodarstwa wzorowego. • Kapliczki (murowane, szafkowe – na drzewach), krzyże przydrożne, „Bulandowa kapliczka” na Jaworzynie Kamienickiej (1904 r.). • Zabytkowe szałas pasterskie. • Fortyfikacje polowe. • Pozostałości obozów partyzanckich z czasów II wojny światowej. • Pomnik upamiętniający katastrofę lotniczą na Obidowcu w 1973 roku • Zespół dworski (XVIII-XIX w.).
Kampinoski Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Skansen Budownictwa Puszczańskiego (zrekonstruowane zagrody z okolicznych wsi). • Cmentarz w Palmirach – miejsce pamięci narodowej z grobami Polaków zamordowanych w latach 1939-1943. • Ośrodek Dydaktyczny-Muzealny oraz Muzeum Puszczy Kampinoskiej we wsi Granica. • Zabytkowa zabudowa wsi Lipków, m.in. późnobarokowy pałac z końca XVIII wieku. Oraz klasycystyczny kościół św. Rocha (1792). • Zabytkowe kościoły (8). • Cmentarze olenderskie. • Grodzisko wczesnośredniowieczne w Zamczysku. • Mogiła poświęcona uczestnikom Powstania Styczniowego 1863 roku. • Kamień Orlika upamiętniający zwycięskie straty polskich tankietek z niemieckimi czołgami. • Pomnik Rzeczypospolitej Kampinoskiej we wsi Wiersze. • Kapliczki, krzyże przydroże. • Dom pracy twórczej „Granica”. • Głaz pamiątkowy pierwszej nizinnej wycieczki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.
Karkonoski Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Zamek Chojnik (XIII/XIV w.). • Kaplica św. Wawrzyńca na Śnieżce (XVII w.). • Wysokogórskie Obserwatorium Meteorologiczne im. Tadeusza Hołdysa na Śnieżce (XX w.). • Zabytkowe schroniska turystyczne (pierwszą grupę stanowią obiekty będące kontynuacją bud pasterskich lub innych zabudowań gospodarczych z XVII i XVIII wieku – „Strzecha Akademicka”, „Pod Łabskim Szczytem”, „Na Hali Szrenickiej”, „Samonia”; drugą grupę tworzą obiekty wzniesione celowo do obsługi ruchu turystycznego: „Śląski Dom”, „Nad Łomniczką”, „Odrodzenie”, „Na Szrenicy”, „Kochanówka”. • Domek Myśliwski (1924) – dawne schronisko studenckie, obecnie punkt informacyjno-edukacyjny KPN. • Historyczny układ dróg i szlaków turystycznych (z kamieniami, z wykutymi datami, upamiętniającymi budowę kolejnych odcinków). • Kamienie graniczne – granica państwa i włości.
Magurski Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Pozostałości średniowiecznego grodziska na Górze Zamkowej koło Mrukowej (XIV – XV w.). • Pozostałości cerkwi greckokatolickiej św. Jana Chrzciciela w Świerzowej Ruskiej (kopuła) z cmentarzem. • Cmentarz wojenny nr 60 – Pętna (Magura) - austriacki cmentarz wojenny z okresu I wojny światowej. • Cerkiew prawosławna i cerkiew greckokatolicka w Bartnem. • Drewniana zabudowa wiejska w Bartnem. • Papieski głaz na grzbiecie Magury Wątkowskiej. • Kapliczki. • Droga Krzyżowa (kalwaria) (2000) z Mrukowa do cudownego źródła na górze

	<p>Trzy Kopce.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Symboliczne drzwi do nieistniejącej już wsi łemkowskiej Nieznajowa. • Mogiła partyzantów z 1944 roku. • Mogiła zamordowanych przez Niemców Żydów w 1942 roku. • Ruiny tartaku na rzece Kłopotnica.
Narwiański Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Zerwany w 1939 r. most nad rozlewiskami Narwi na tzw. drodze cesarskiej (Białystok-Jeżewo Stare, XIX/XX w.). • Park przydworski w Kurowie (siedziba NPN). • Cmentarze z czasów I wojny światowej. • Pozostałości reduty „Koziołek” z XVII wieku.
Ojcowski Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Zamek w Pieskowej Skali (renesansowy). • Ruiny zamku w Ojcowie (XIV w.). • Kaplica „Na wodzie” pw. św. Józefa Robotnika. • Zabytkowa drewniana i murowana architektura dawnego uzdrowiska Ojców. • Park Zamkowy w Pieskowej Skale. • Park Zdrojowy w Ojcowie. • Pustelnia błogosławionej Salomei na Grodzisku. • Muzeum Ojcowskiego Parku Narodowego im. prof. Władysława Szafera.
Pieniński Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Zamek Czorsztyn (XIV w.). • ruiny zamku Pieniny (Pienińskiego) (XIII w.). • Kapliczki. • Krzyże przydrożne.
Poleski Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Ośrodek Dydaktyczno-Muzealny Poleskiego Parku Narodowego w Starym Załuczu. • Neolityczny Kurhan „Szwedzka mogiła” zwieńczony figurą Najświętszego Serca Pana Jezusa (1811). • Cmentarz wojenny w Wytycznie (z okresu II wojny światowej). • Cmentarz prawosławny w Wytycznie. • Ośrodek edukacyjny „Poleskie Sioło”. • Pozostałości starych sadów po nieistniejącej już zabudowie dawnych wsi. • Historyczny układ zabudowy wsi na obszarze parku (trzy niewielkie miejscowości i fragmenty dziewięciu innych) z zabytkowymi chatami wiejskimi o konstrukcji zrębowej. • Pozostałości parku dworskiego z dawną powozownią w Pieszowoli. • Wczesnośredniowieczne grodzisko „Wały Szwedzki”. • Krzyże przydrożne. • Miejsce bitew koło Pieszowoli i Wytyczna z okresu powstania styczniowego. • Pomnik pamięci zamordowanych funkcjonariuszy z posterunku MO w Babsku. • Kapliczki. • Grodzisko Wały w Tarnowie. • Neobarokowy kościół pw. św. Izydora Oracza w Woli Wereszczyńskiej. • Dawny cmentarz prawosławny w Woli Wereszczyńskiej. • Dawny cmentarz unicki w Zienkach. • Zabytkowe zespoły cmentarne. • Dawny cmentarz żydowski w Górkach. • Poewangelicki kościół pw. św. Andrzeja Boboli w Wytycznie wzniesiony w stylu nawiązującym do zakopiańskiego, przeniesiony do Wytycznej po II wojnie światowej. • Miejsce dawnej cerkwi w Lejnie.
Roztoczański Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Głaz Papieski. • Pomnik Pamięci Poległych Leśników (1974). • cmentarz upamiętniającym niemiecką pacyfikację wsi 1 czerwca 1943 roku w Sochach.

	<ul style="list-style-type: none"> • ścieżka historyczno-przyrodnicza do Wzgórza Polak (pomnik powstańców styczniowych w Panasówce, obelisk upamiętniający Polaków oraz Węgrów walczących w oddziale Lelewela Borelowskiego w zwycięskiej bitwie z Rosjanami pod Panasówką w 1863 roku). • ścieżka historyczno-przyrodnicza do Wojdy (obelisk upamiętniający radzieckiego partyzanta Pawła Dawidenkę, poległego podczas bitwy połączonych oddziałów BCH i partyzantki radzieckiej z Niemcami pod Wojdą w 1942 roku, kapliczka wskazująca lokalizację nieistniejącej już gajówki „Wojda”, dąb szypułkowy oraz obelisk upamiętniające walki w ramach Powstania Zamojskiego). • dawne założenie folwarczno - ogrodowe folwarku Ordynacji Zamojskiej (1836-1944). • wieża widokowa na wierzchołku Białej Góry. • Izba Leśna we Florianie w odrestaurowanej dawnej leśniczówce Ordynacji Zamojskiej z 1830 roku (rekonstrukcja wnętrza leśniczówki z okresu międzywojennego wraz z wystawami tematycznymi dotyczącymi lasu). • Pałac Plenipotenty (1880-1889, ob. siedziba Dyrekcji Roztoczańskiego Parku Narodowego). • Stawy Echo (1929-1934), ob. miejsce rekreacji. • Florianka – ordynacka osada leśna z pierwszej połowy XIX w. z odrestaurowanymi budynkami gospodarczymi. • Kapliczki i krzyże przydrożne.
Słowiński Park Narodowy ¹⁹	<ul style="list-style-type: none"> • Szlak św. Jakuba. • Muzeum Słowińskiego Parku Narodowego w Czołpinie (Muzeum Latarnictwa i Ochrony wartości Przyrodniczo-Kulturowych Wybrzeża Słowińskiego na terenie tzw. Osady Latarników). • Latarnia morska w Czołpinie. • Muzeum Wyrzutni Rakiet – Tajny Niemiecki Poligon Doświadczalny w Rąbce. • Dawny cmentarz ewangelicki w Gaci. • Grodzisko i dawne miejsce kultu w Rokowole. • Muzeum Wsi Słowińskiej w Klukach. • Ścieżka przyrodniczo-kulturowa „Światło Latarni” (obejmuje szczyt najwyższej zalesionej wydmy w Parku oraz latarnię morską). • Teren dawnych wsi i osad, istniejących na obszarze SPN przed 1945 roku.
Świętokrzyski Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Sanktuarium relikwii drzewa Krzyża Św. – najstarsze sanktuarium na ziemiach polskich (na Świętym Krzyżu). • Tematyczne zajęcia dla grup zorganizowanych realizowane na ścieżkach dydaktycznych. • Teren dawnego obozu AK z Kapliczką Świętokrzyską (1957) z wrytymi pseudonimami poległych partyzantów. • Kapliczka ze źródłem św. Franciszka. • Kopiec Czartoryskiego – na cześć pamięci Adama Czartoryskiego (+1861). • Krzyż na Łysicy (614 m n.p.m.) z 1930 roku. • Ścieżka edukacyjna „Śladem czarownic, pogańskich kultów i powstańczych kryjówek”. • drewniana kaplica św. Mikołaja. • grotta Matki Boskiej – drewniana kapliczka „Dąbrówki”. • Ścieżka przyrodniczo-kulturowa „Śladem kolejki wąskotorowej” (na trasie ścieżki oprócz dawnej stacji, bocznicy, mostu, zwrotnicy znajduje się również

¹⁹ <http://planochrony.slowinskipn.pl/aktualnosci/publikacja-przyroda-slowinskiego-parku-narodowego> [dostęp dnia 14.08.2021]

	<p>stary kamieniołom rud żelaza).</p> <ul style="list-style-type: none"> • Muzeum Przyrodnicze Świętokrzyskiego Parku Narodowego. • Bieliny – rolnicza wieś słynąca z plantacji truskawek, barokowego kościoła z XVII w., kapliczki i pomnika pamięci mieszkańców zamordowanych w czasie II wojny światowej; ośrodek świętokrzyskiej kultury ludowej.
Tatrzański Park Narodowy ²⁰	<p>Ponad 400 zidentyfikowanych śladów obecności i działalności człowieka:</p> <ul style="list-style-type: none"> • stanowiska archeologiczne i ryty naskalne (60), • obiekty gospodarki leśnej i dworskiej (53), • obiekty, zespoły, szlaki pasterskie – łącznie 170 na terenie TPN w różnym stopniu zachowania, od śladów i miejsc po całe zespoły z Polaną Chochołowską i Kopieńcami na czele, • obiekty i relikty górnictwa i hutnictwa – łącznie 93 zidentyfikowane dotychczas na terenie Tatr z wiodącymi zespołami Zakopane I w Kuźnicach i Zakopane II w Starych Kościeliskach oraz sztolniami i szybami w Dolinie Starorobociańskiej i Pyszniańskiej, • obiekty, zespoły, ślady i relikty turystyki, taternictwa i sportów zimowych (24), • inne budynki i obiekty użyteczności publicznej (65), • zabytki sakralne (krzyże, kapliczki) i komemoratywne (73).
Park Narodowy „Ujście Warty”	<ul style="list-style-type: none"> • Przyrodniczy Ogród Zmysłów. • Ośrodek Muzealno-Edukacyjny w Słońsku. • Pozostałości śladów osadnictwa olenderskiego (podmurówki).
Wigierski Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Klasztor Kamedułów (XVII/XVIII w.). • Tradycyjne budownictwo ludowe (z drzew iglastych) i zabudowa wsi. • Kapliczki i krzyże przydrożne. • Cmentarze i mogiły (m.in. cmentarz z okresu I wojny światowej, mogiła polskich ułanów poległych w walkach w 1920 roku, cmentarz staroobrzędowców w Rosochatym Rogu). • Oznakowane miejsca związane z eksploatacją dóbr puszczańskich. • Zabytki techniki.
Wielkopolski Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Muzeum Przyrodnicze i Centrum Edukacji Ekologicznej. • Pomnik pamięci ofiar II wojny światowej. • Głaz Leśników. • Głaz prof. Izabelii Dąbskiej. • Mogiły Powstańców. • Głaz Franciszka Jaśkowiaka. • Pomnik pamięci Stanisława Kasznicy. • Głaz Adama Wodziczki. • Studnia Napoleona. • Głaz Władysława hr. Zamoyskiego. • Park Uzdrowisko w Ludwikowie. • Stacja kolejowa „Osowa Góra” Mosińskiej Kolei Drezynowej. • Ruiny XIX-wiecznego, neogotyckiego zamku Klaudyny Potockiej na wyspie Edwarda.
Woliński Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • Muzeum Przyrodnicze. • Obelisk na Kawczej Górze upamiętniający Zjazd Leśników Niemieckich (1892) i Zjazd Polskiego Związku Leśnego (1992). • Zagroda Pokazowa Żubrów. • Jezioro Turkusowe (dawne wyrobisko kopalni kredy). • Elementy dawnej infrastruktury wojskowej, m.in. fragmenty baterii artylerii

²⁰ <https://tpn.pl/poznaj/dziedzictwo/dziedzictwo-kulturowe-w-tatrach> [dostęp dnia 14.08.2021]

	<p>stałej.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Latarnia morska „Kikut” (1962). • Bunkier broni V3 na obszarze byłego tajnego poligonu doświadczalnego w Zalesiu koło Międzyzdrojów. • Stara Kredownia. • Zabudowania Białej Góry – dawnej Szkoły Artylerii Pokładowej Kriegsmarine.
--	--

Źródło: oprac. własne na podstawie stron internetowych polskich parków narodowych.

Na podstawie dokonanego przeglądu można stwierdzić, że materialne dziedzictwo kulturowe zajmuje istotne miejsce w krajobrazie polskich parków narodowych i w wielu przypadkach może stanowić o rozwoju turystyki kulturowej na tym obszarze. Zróżnicowanie kategorii obiektów można bezpośrednio powiązać z lokalizacją poszczególnych obszarów, która determinuje zarówno okoliczności przyrodnicze jak i kontekst historyczny dziedzictwa. W zdecydowanej większości parków narodowych obiekty kulturowe nie zostały pogrupowane, opisane oraz udostępnione w postaci tras tematycznych lub ścieżek edukacyjnych, co może przekładać się na ich słabszą rozpoznawalność i mniejsze zainteresowanie nimi wśród turystów.

ROZDZIAŁ 3. Charakterystyka ogólnogeograficzna obszaru badań.

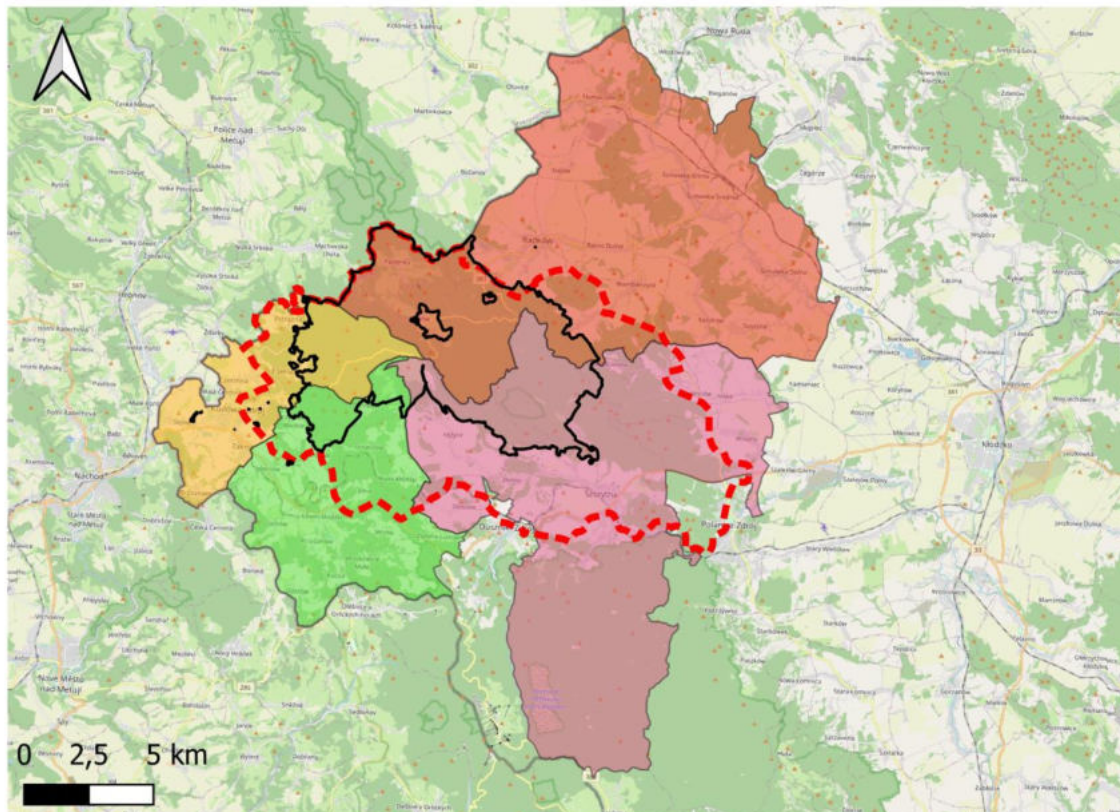
3.1. Podział fizyczno-geograficzny

Obszar badań obejmuje teren Parku Narodowego Gór Stołowych wraz z przyległymi do niego gminami: Kudowa-Zdrój, Szczytna, Radków i Lewin-Kłodzki (ryc. 3)²¹. Tworzy on swoistą przestrzeń turystyczną, rozumianą jako część przestrzeni geograficznej, w której występuje zjawisko ruchu turystycznego (Włodarczyk, 2009). W analizach została ona uzupełniona o gminy nieznajdujące się w bezpośrednim sąsiedztwie obszaru chronionego – Polanicę-Zdrój i Duszniki-Zdrój, ze względu na ich powiązanie z tym obszarem funkcją turystyczną.

Zgodnie z opublikowanym w 2018 roku podziałem fizyczno-geograficznym Polski (Solon i in. 2018) Góry Stołowe są mezoregiem (332.48) o powierzchni 207 km², położonym w granicach makroregionu „Zachodnia i środkowa część Sudetów Środkowych (332.4-5)”. Średnia wysokość tego obszaru wynosi 582,1 m n.p.m., z najwyższym wzniesieniem zlokalizowanym na Szczelińcu Wielkim (922 m n.p.m.).

Na obszarze Polski znajdują się dwa fragmenty Gór Stołowych: niewielki, północno-zachodni w Kotlinie Kamiennogórskiej, zwany Zaworami oraz obszar nazywany potocznie „właściwymi Górmi Stołowymi”, stanowiące południowo-wschodni kraniec masywu. Obszar ten ograniczony jest Obniżeniem Ścinawki (332.47), Kotliną Kłodzką (332.54), Górmi Bystrzyckimi (332.53), Górmi Orlickimi (332.52) i Pogórzem Orlickim (332.51) składającym się ze Wzgórz Lewińskim i Obniżenia Kudowy-Zdrój.

²¹ Na mapie oznaczono tylko wschodnią część mezoregiem Góry Stołowe – tzw. „właściwe Góry Stołowe”, która wchodzi w skład obszaru badań.

Ryc. 3 Obszar badań.
Źródło: oprac. własne.

Pasma to jest jedynym w kraju przykładem gór o budowie płytowej, zbudowanych z górnokredowych piaskowców ciosowych i margli. Cechą charakterystyczną tej jednostki jest odwrócenie ukształtowania powierzchni w stosunku do budowy geologicznej, co wynika z położenia obszaru w centralnej części niecki środkowosudeckiej (Kondracki, 2011). Selektowna erozja wierzchołków skalnych doprowadziła do odsłonięcia fragmentów najbardziej odpornych na procesy niszczące, które obecnie widoczne są jako stoliwa (Bartuś i in., 2009). Transgranicznie położony obszar górski na terytorium Republiki Czeskiej nosi nazwę *Broumovská Vrchovina*, stanowiąc niższe i rozczłonkowane dolinami potoków i rzek przedłużenie masywu (Staffa i in., 1992). Jak wskazuje Łach i in. (2010) problematyczne jest jednoznaczne wyodrębnieniu jednostek pogranicza polsko-czeskiego o jednolitej taksonomii regionalnej, co wynika z odmiennego uwzględniania poszczególnych komponentów

środowiska geograficznego przez różnych badaczy. Nawiązując do propozycji przedstawionej przez Potockiego (1994) uzasadnionym byłoby wyznaczenie nowej, transgranicznej jednostki w randze mezoregionu – Stołowo-Broumovskie Góry – określonej na podstawie indywidualności krajobrazu, budowy geologicznej i rzeźby terenu.

3.2. Budowa geologiczna

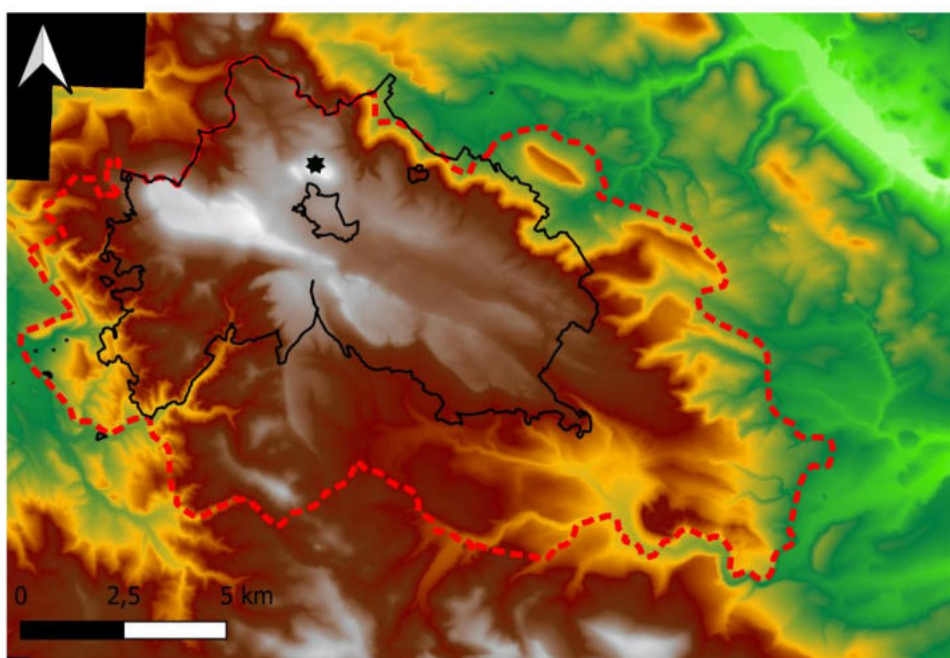
W budowie geologicznej obszaru badań wyróżnia się trzy główne etapy rozwoju: formowanie Sudetów Środkowych na przełomie karbonu i permu (era paleozoiczna, ok. 299-252 mln lat temu), zalanie obszaru przez wody płytkiego morza i gromadzenie się na jego dnie osadów (era mezozoiczna, ok. 145-66 mln la temu) oraz formowanie się doliny Ścinawki i Gór Stołowych, co jest procesem wciąż zachodzącym od ok. 20 mln lat (Wojewoda, 2008). Obszar badań zbudowany jest ze skał osadowych pochodzących z karbonu (arenity lityczne i zlepieńce), permu (głównie osady klastyczne pochodzenia lądowego – wapienie) i kredy (piaskowców ciosowych i drobnoziarnistych osadów o dominującym składzie wapnistych mułowców), granitoidów (granity i granodioryty) oraz skał metamorficznych (łupki łyszczykowe) (Wojewoda i in., 2011). Przeważająca część PNGS zlokalizowana jest w zasięgu bogatego w liczne rowy i zręby tektoniczne synklinorium śródsudeckiego, a szczególnie jej mniejszej jednostki – niecki Batorowa (Wojewoda i in., 2011). Jej początkowy rozwój datowany jest na wczesny karbon (Wojewoda, 2008). Dominujące w budowie Gór Stołowych piaskowce tworzą progi morfologiczne i skalne urwiska. Powstały one w wyniku transgresji morza i sedymentacji osadów basenu śródsudeckiego w kredzie - morskich piaskowców i wapnistych mułowców. Ich dalsza selektywna erozja i denudacja, w połączeniu z wypiętrzeniem doprowadziła do wykształcenia obecnych form skalnych (Machowiak, 2018). Pozostała część obszaru badań znajduje się w zasięgu kopuły orlicko-śnieżnickiej, zbudowanej ze skał metamorficznych, głównie łupków łyszczykowych formacji strońskiej oraz intruzji magmowej w postaci masywu krystalicznego granitoidów. Południowo-zachodnią granicę obszaru badań stanowi basen Nachodu, zbudowany we wschodniej części ze skał osadowych wieku kredowego, w centralnej z utworów permu, a w zachodniej ze skał kredy i triasu (Wojewoda, 2011; Machowiak, 2018). Na tle budowy geologicznej należy szczególnie zwrócić uwagę na występujące na tym obszarze surowce mineralne, których wydobywanie znacząco

wpłynęło na rozwój sieci osadniczej badanego obszaru. Są to przede wszystkim piaskowce, margle oraz różowe granity kudowskie, a także eksploatowane dawniej w niewielkim stopniu złoża węgla kamiennego (Staffa i in., 1992).

3.3. Rzeźba terenu

Na obszarze PNGS 43,5% zajmują tereny położone na wysokości w granicach 700-800 m n.p.m., a średnia wysokość wynosi 680,6 m n.p.m. (Migoń i in., 2018). W krajobrazie wyróżnia się stoliwa Skalniaka i Szczelińca Wielkiego, wznoszące się ponad centralnym płaskowyżem pasma (Migoń, Parzóch, 2021). Wśród czynników kształtujących obecnie rzeźbę terenu należy wymienić ruchy masowe (grawitacyjne przemieszczanie bloków skalnych – odpadanie, obrywanie), wietrzenie, erozję wodną i procesy biogeniczne. Miejscami, w których procesy rzeźbotwórcze są współcześnie najbardziej nasilone są obszary odznaczające się silną antropopresją (Migoń i in., 2018).

Ukształtowanie powierzchni

★ Szczeliniec Wielki (922 m n.p.m.) □ Park Narodowy Gór Stołowych ▭ Mezzoregion Góry Stołowe

Ryc. 4 Ukształtowanie powierzchni rejonu Gór Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

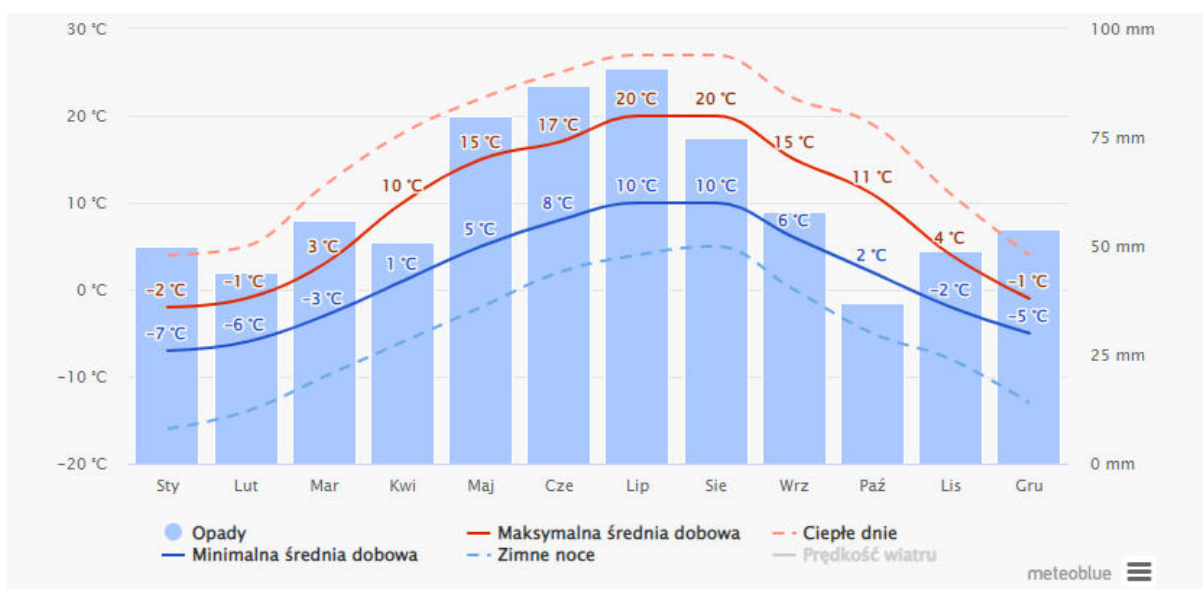
W systemie geomorfologicznym Gór Stołowych wyróżnia się płaskowyże oraz progi morfologiczne, zbudowane w górnej, najbardziej stromej części z piaskowców ciosowych. W południowo-zachodniej części występują pochodzące z karbonu skały granitowe, na których rozwinęła się silnie rozczłonkowana erozyjnie rzeźba fluwialno-denudacyjna. Cechą charakterystyczną tego obszaru jest występowanie pojedynczych bloków piaskowca zlokalizowanych w zróżnicowanym oddaleniu od ścian skalnych, a także urwisk skalnych i licznych spękań (Migoń i in., 2018). Zgodnie z koncepcją dezintegracji *in situ* (Duszyński, Migoń, 2015; Duszyński i in., 2016) współczesny rozwój progów morfologicznych jest skutkiem infiltracji wód opadowych w głąb piaskowca, co prowadzi do stopniowej fragmentacji przykrawędziowych partii stoliw wzdłuż powierzchni nieciągłości, a następnie do transpozycji odspojonych ziaren mineralnych poza wnętrze płyty piaskowcowej.

3.4. Klimat

Zgodnie z zaproponowaną przez Wosia (1999) regionalizacją klimatyczną Polski, Góry Stołowe znajdują się w strefie charakteryzowanej ogólnie jako „obszary górskie”. Teren ten odznacza się odrębnością klimatyczną, na którą znaczący wpływ mają wysokość nad poziomem morza, ekspozycja stoków oraz udział powierzchni zajętych przez doliny. W okolicach Kłodzka odnotowuje się największą średnią liczbę dni z ciepłą pogodą w ciągu roku (246 dni) oraz najmniejszą liczbę dni z przymrozkami (35 dni).

Na klimat Gór Stołowych wpływają zróżnicowane masy powietrza atmosferycznego: polarne, arktyczne, umiarkowane kontynentalne oraz podzwrotnikowe, które przyczyniają się do wykształcenia określonych kompleksów pogodowych w poszczególnych porach roku (Staffa i in., 1992). Na terenie tym dominują wiatry południowo-zachodnie. W ujęciu rocznym odnotowuje się przewagę dni pochmurnych nad słonecznymi, których najmniej jest latem, a najwięcej w okresie jesienno-zimowym. Lokalny rozkład temperatur wykazuje ścisły związek z wysokością terenu oraz ekspozycją zboczy i przyczynia się do zróżnicowania średniej rocznej temperatury oraz wielkości opadów. Na obszarze kotlin roczna suma opadów oscyluje między 800-1000 mm, przekraczając na wierzcholinie 1100 mm. Maksimum termiczne odnotowywane jest w lipcu osiągając średnią temperaturę powietrza oscylującą ok. 15,4°C, a minimum termiczne ma miejsce w styczniu, wraz ze średnią temperaturą powietrza

wynoszącą ok. $-3,2^{\circ}\text{C}$ (Staffa i in., 1992). Najwyższe opady odnotowuje się w lipcu, a najniższe w styczniu i lutym, co zobrazowano na klimatogramie (ryc. 5). Zaleganie pokrywy śnieżnej jest zróżnicowane i waha się pomiędzy 50 dniami w dolinach a 75 dniami w partiach szczytowych, utrzymując się dłużej w szczelinach skalnych. Cechą charakterystyczną Gór Stołowych jest występujący w zespołach skalnych mikroklimat, co wynika bezpośrednio z różnicy przewodnictwa cieplnego gleby i skał, które dłużej absorbują ciepło a zarazem dłużej je uwalniają (Sobik, Błaś, 2018).

Ryc. 5 Klimatogram dla obszaru "Góry Stołowe"²².

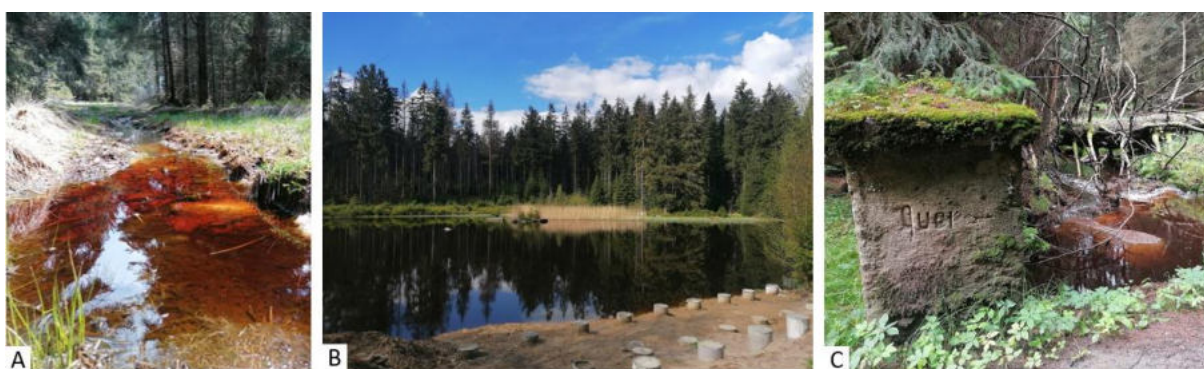
Źródło: https://www.meteoblue.com/pl/pogoda/historyclimate/climatemodelled/g%C3%B3ry-sto%C5%82owe_polska_3084581 [dostęp dnia 25.07.2021].

3.5. Wody

Ze względu na wyjątkową budowę geologiczną oraz ukształtowanie powierzchni Góry Stołowe stanowią odrębną jednostkę hydrogeologiczną, w obrębie której obserwuje się zachodzenie procesów fluwialnych, takich jak erozja, depozycja i transport (Witek, 2018). Obszar ten leży w zasięgu europejskiego działu wodnego, który rozdziela zlewisko Morza Bałtyckiego (zlewnia Bystrzycy Dusznickiej i Ścinawki) i Morza Północnego (zlewnia Metuji).

²² Lokalizacja stacji pomiarowej: 50.47°N 16.33°E, 864 m n.p.m.

Do głównych cieków przepływających przez obszar parku narodowego należą: Żidovka, Czermnica, Kudowski Potok, Dańczówka, Pośna, Kamienny Potok, czerwona Woda, Złotnowski Potok, Bobrówka, Mostowa Woda, Toczek z Rogozińcem i Cicha (Witek, 2018). Spośród wszystkich 25 cieków wypływających w parku, o łącznej długości ok. 175 km, największy udział w jego odwodnieniu ma Czerwona Woda (ok. 23%), cechująca się dwoma odcinkami o charakterze przełomowym, silnie meandrującym korytem w obrębie wypłaszczeń oraz rdzawą barwą, wynikającą z odwadniania obszarów podmokłych na wierzchowinie (Witek, 2018). Koryta cieków płynących przez park są zróżnicowane morfologicznie, co ma związek z budową geologiczną, rzeźbą terenu oraz działalnością człowieka (Migoń i in., 2011).

Ryc. 6 Zróżnicowane oblicza wody na obszarze PNGS: A. teren podmokły w okolicach Małego Torfowiska Batorowskiego, B. staw przy Kręgielnym trakcie, C. *Quer Brücke* (Poprzeczny Most) nad Czerwoną Wodą. Autor: A. Żyto (A. V 2021, B. VII 2021, VI 2020).

Woda jest ważnym czynnikiem rzeźbotwórczym obszaru, co szczególnie zauważalne jest m.in. w systemie skalnych zatok o różnym nachyleniu stoków i głębokości, które określono mianem amfiteatrów. Jedną z bardziej okazałych struktur tego typu jest amfiteatr Pośny, ukształtowany wskutek erozyjnego przepływu wód podziemnych (Duszyński i in., 2018).

W geokosystemie Gór Stołowych szczególną uwagę zwracają torfowiska, będące obok formacji skalnych charakterystycznym elementem tego obszaru. Wskutek prowadzonych intensywnie w XIX wieku prac hydrotechnicznych część z nich została osuszona poprzez budowę systemu melioracji, z zamiarem gospodarczego wykorzystania tych terenów. Do najważniejszych mokradeł należą: Wielkie Torfowisko Batorowskie, Małe Torfowisko Batorowskie, Kragłe Mokradło i Długie Mokradło, tworzące system retencji powierzchniowej (Duszyński i in., 2018). Łączna powierzchnia retencyjna mokradeł szacowana jest na ok. 450

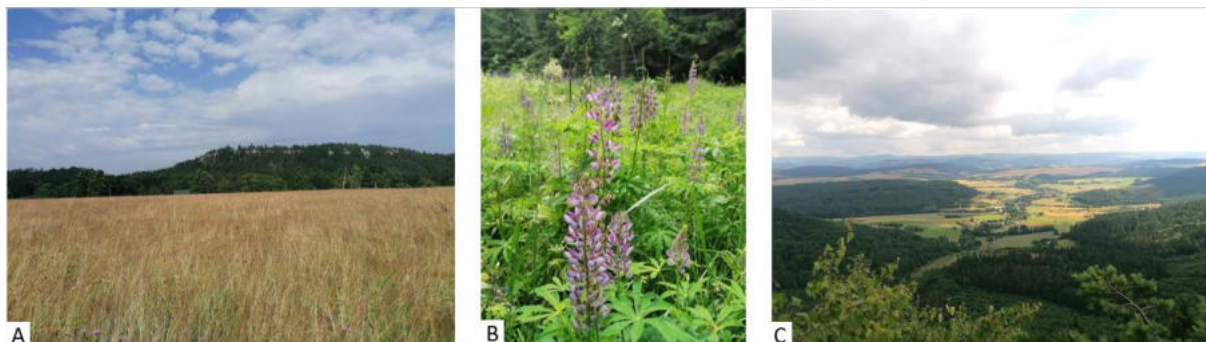
ha (Witek, 2018). Ich dopełnieniem są sztuczne zbiorniki wodne, a także odrestaurowany system suchych kaskadowych zbiorników retencyjnych, będący jedynym zachowanym tego typu obiektem w parku. Na terenie parku zidentyfikowano występowanie 382 naturalnych wypływów, którym towarzyszą 24 ujęcia zasilające od XX wieku okoliczne miejscowości (Tarka i in., 2011). Źródła mają charakter skoncentrowany, jak również występują w postaci młak i wysięków (Witek, 2018). Wśród najważniejszych obiektów hydrograficznych parku Bogdanowicz i in. (2012) wskazali: wodospady Pośny, Czerwoną Wodę, Wielkie Torfowisko Batorowskie, Sawannę Łężycką (z podłożem zbudowanym ze słabo przepuszczalnych margli, na których wykształciły się antropogeniczne zbiorowiska łąk bagiennych) oraz malownicze jary – „Piekło I” i „Piekło II”. Bogactwem naturalnym rejonu Gór Stołowych są wody lecznicze, a wśród nich zwłaszcza szczawy, których występowanie przyczyniło się do rozwoju uzdrowisk w regionie (Staffa i in., 1992).

3.6. Flora i fauna

W mezoregionie Góry Stołowe przeważają siedliska ubogiej buczyny górskiej wraz z występującymi rzadziej siedliskami żywej buczyny sudeckiej w formie regłowej. Wśród pozostałych formacji leśnych można wyróżnić dolnoregłowy bór świerkowo-jodłowy, grąd środkowoeuropejski, niewielkie powierzchnie podgórskiego lasu dębowego oraz występujące w dolinach cieków siedliska podgórskiego łągu jesionowego i nadrzecznej olszyny górskiej (Migoń, Parzuch 2021). W przeszłości obszar Gór Stołowych porastał dolnoregłowy bór świerkowo-jodłowy oraz kwaśna buczyna sudecka, z lokalnie występującą jaworzyną górską. Siedliska te zostały przekształcone przez człowieka, który wprowadził na ten teren drzewostany sztuczne, zwłaszcza bory świerkowe (Bogdanowicz i in., 2012).

Na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych dominują monokultury świerczyn. Ich obecność związana jest z prowadzoną na tym terenie w XIX wieku rabunkową gospodarką leśną, której skutkiem było wycięcie rosnących licznie na tym obszarze lasów liściastych i mieszanych regła dolnego. Pośród zespołów leśnych, które zajmują ok. 89% powierzchni parku, na terenie prawnie chronionym znajduje się również torfowisko wysokie z udziałem sosny błotnej – Wielkie Torfowisko Batorowskie, a także łąki. Odznaczają się one większym bogactwem i zróżnicowaniem niż tereny leśne. Na ich obszarze rośnie występujący

powszechnie na ziemi kłodzkiej i utożsamiany zarazem z jej symbolem pełnik europejski, określany mianem róży kłodzkiej. W Górach Stołowych znajdują się liczne gatunki rzadkie i chronione (Staffa i in., 1992).

Ryc. 7 Flora Gór Stołowych: A. krajobraz Sawanny Afrykańskiej, B. Gnidosz rozesłany, C. widok z Pielgrzyma na stołowogórskie świerczyny, w tle Wambierzyce.

Autor: A. Żyto, VII 2020.

Wśród najbardziej pospolicie występujących zwierząt znajdują się m.in.: jelenń, sarna, dzik, lis, jeź, wiewiórka, orzesznica, popielnica, koszatka, drobne gryzonie, orzechówki, krzyżodzioby świerkowe, czyże, puchacz, pustułka, kruk, żmija zygzakowata, zaskroniec, jaszczurka zwinka i padalec, nietoperze bytujące szczególnie w licznych szczelinach skalnych, a także żyjące w tym miejscu oraz na torfowiskach liczne pajęczaki (Kabała, 2018).

3.7. Osadnictwo

Historia osadnictwa w rejonie Gór Stołowych jest ściśle związana z częstymi zmianami własności tych pogranicznych ziem, przynależnych dawniej do Czech, Śląska, Prus i Niemiec. Początki rozwoju gospodarczego tego obszaru można wiązać z istniejącym we wczesnym średniowieczu majątkiem leśnym należącym do feudalnych włości będących jednostką gospodarczo-osadniczą ze zlokalizowanym centralnie zamkiem Homole na górze Gomoła (733 m n.p.m.) - dominium homelskiego (Góra, 2005). Rozwój sieci osadniczej nastąpił na tym obszarze prawdopodobnie już w okresie przedhusyckim, tj. przed 1425 rokiem. Wynikał on m.in. z intensywnego procesu wprowadzania reform gospodarczych w latach 1260 a 1350, które określono mianem kolonizacji na prawie niemieckim (magdeburskim). Wraz ze zmianą sposobu gospodarowania dochodziło do migracji, w wyniku której na ziemię kłodzką przybyli osadnicy ze Śląska, Łużyc, Miśni, składający się z Niemców oraz zgermanizowanych Słowian

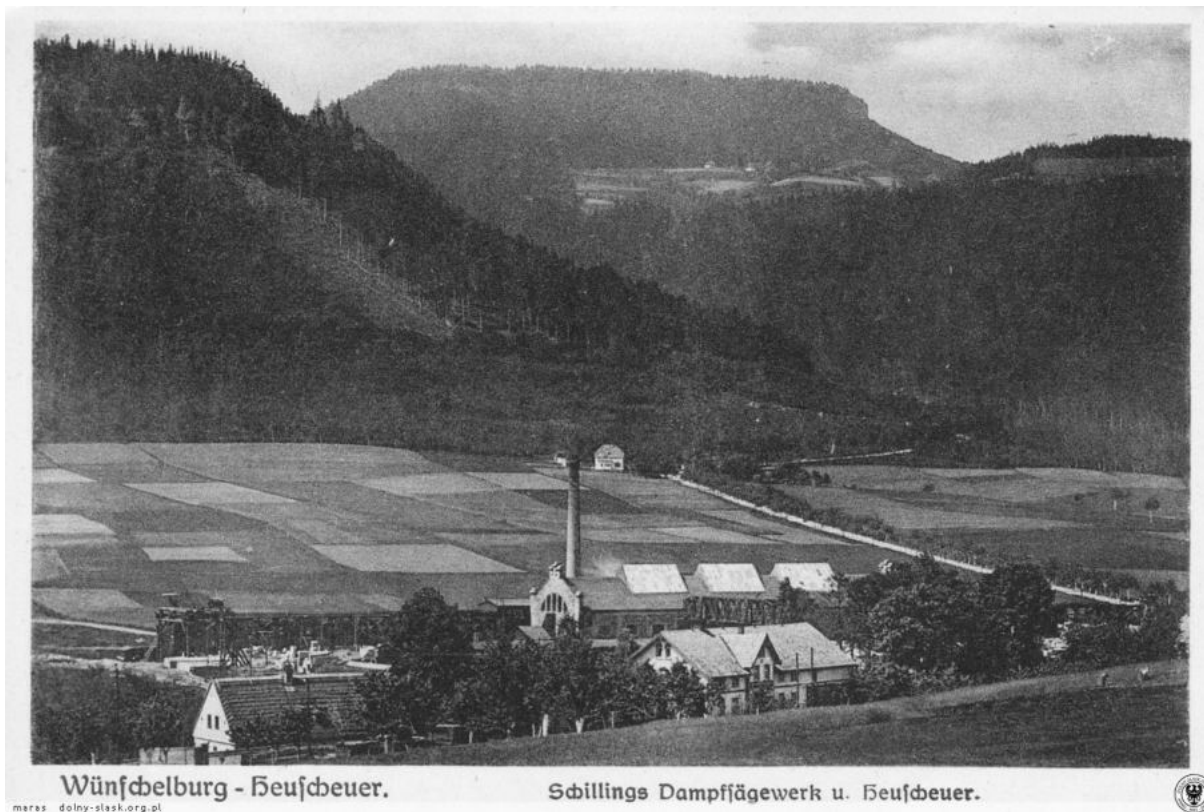
(Staffa i in., 1992). Na rozwój sieci osadniczej wpływał też przebieg ważnych szlaków handlowych (ryc. 7), w tym dwóch odgałęzień szlaku bursztynowego, wiodącego z Kłodzka przez Nachod do Pragi: Praskiego Traktu oraz Kręgielnego Traktu (Góra, 2005).

Ryc. 8 Fragment *Karte der schlesischen Gebirge in Polen und der Tschechischen Republik* autorstwa A. Herricha wykonanej w 1895 roku w skali 1:150 000, z zaznaczonym przebiegiem Praskiego Traktu i Kręgielnego Traktu.
Źródło: <https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70402304> [dostęp dnia 10.11.2022]

Na mocy przywileju króla czeskiego Jerzego z Podiebradu ziemia kłodzka stała się w 1459 roku samodzielnym hrabstwem. Do najważniejszych grodów warownych w rejonie Gór Stołowych należały wówczas położone na głównych szlakach drogowych Homole, Ratno i Radków, którym towarzyszyły pobliskie osady służebne. Tereny te zostały niejednokrotnie zniszczone podczas licznych konfliktów zbrojnych w XV wieku, przede wszystkim w czasie wojen husyckich oraz walk czesko-śląskich. Od 1567 roku Hrabstwo kłodzkie znalazło się pod zwierzchnictwem Habsburgów, co zapoczątkowało intensywny czas odbudowy i rozwoju gospodarczego. Związany był on przede wszystkim z wodolecznictwem w Kudowie-Zdroju, Dusznikach-Zdroju i Polanicy-Zdroju, przemysłem płócienniczym i sukienniczym oraz papiernictwem. Podczas wojny trzydziestoletniej (1618-1648) doszło do ponownego wyniszczenia obszaru związanego nie tylko rozbojami i mordami, lecz także z obowiązkiem wnoszenia kontrybucji przez lokalną ludność, a także wysoką śmiertelnością spowodowaną epidemią dżumy. W wyniku wojen śląskich (1740-1763) ziemia kłodzka weszła w skład Królestwa Prus, którzy utworzyli z hrabstwa kłodzkiego oddzielny powiat. Dalsze ożywienie

gospodarcze obszaru związane było przede wszystkim ze wzrostem popularności turystyki leczniczej oraz rozwojem przemysłu szklarskiego, szlifierstwa kryształów i zdobnictwa szkła w Dusznikach-Zdrój, Szczytnej i w Batorowie, a także wydobywaniem piaskowca w Radkowie (ryc. 9) i w Szczytnej.

Wünfchelburg - Heufcheuer. Schillings Dampfägewerk u. Heufcheuer. meras dolny-slask.org.pl
Ryc. 9 Zakład kamieniarski Schillinga w Radkowie; w tle Szczeliniec Wielki, na zboczu - *Klein Carlsberg* (Mały Karłów – przysiółek Karłowa), lata 1925-1935.
Źródło: <https://polska-org.pl/4840264,foto.html?idEntity=3306090> [dostęp dnia 10.11.2022]

Rosnący napływ turystów możliwy był m.in. dzięki połączeniu w XIX i XX wieku rejonu Gór Stołowych linią kolejową z siecią funkcjonującą na terenie ziem śląskich (ryc. 10). W tym czasie doszło do intensywnej rozbudowy miejscowości uzdrowiskowych, które wzbogacono w liczne budynki uzdrowiskowe, secesyjne pensjonaty i domy wczasowe, nie zapominając jednocześnie o parkach krajobrazowo-rekreacyjnych. Podczas II wojny światowej ziemia kłodzka nie została dotknięta bezpośrednimi działaniami militarnymi. W 1945 roku obszar ten został przyłączony do Polski, a Polanica-Zdrój i Kudowa-Zdrój otrzymały prawa miejskie.

Ryc. 10 Wiadukt kolejowy w Lewinie Kłodzkim, pocz. XX wieku.
Źródło: materiał z grupy „Stołowogórzanie” na portalu społecznościowym Facebook.

W historycznym układzie sieci osadniczej rejonu Gór Stołowych można wyróżnić teren właściwych Gór Stołowych oraz otaczających je terenów. Cechą charakterystyczną tego obszaru była lokalizacja tzw. wsi leśnych – m.in. Wambierzyc, Ratna, Łężyc i Czermej – składających się z 100 do 200 budynków, zamieszkałych przez 800 - 1000 ludzi. Wokół właściwych Gór Stołowych powstały wsie o niewielkiej (20-40 budynków) i rozproszonej zabudowie, którym towarzyszyły liczne i rozległe przysiółki. Obszary te zamieszkiwała ludność zajmującą się przede wszystkim gospodarką leśną. Większość wsi zachowało do dzisiaj tradycyjny układ przestrzenny łańcuchówek (ryc. 11), a na wierzchołkach wsi rozproszonych.

Ryc. 11 Pasterka (Passendorf) - wieś łańcuchowa, ok. 1940 r.

Źródło: <https://a.allegroimg.com/s1024/0c349c/fa32e1104ff8b418f2d03b8a7ca3> [dostęp dnia 10.11.2022]

Miasta rejonu Gór Stołowych powstały z przekształcenia istniejących wcześniej w tym miejscu wsi lub osad. Obecnie, w bezpośrednim sąsiedztwie PNGS znajdują się dwa miasta: Kudowa-Zdrój, z wyraźnymi cechami architektury miast uzdrowiskowych oraz Radków, w którym zachowały się pozostałości XV-wiecznych murów obronnych.

3.8. Turystyka w rejonie Gór Stołowych w ujęciu historycznym

Początki zainteresowania turystów rejonem Gór Stołowych związane są z sięgającą średniowiecza tradycją pielgrzymowania do Wambierzyc – ośrodka kultu maryjnego (Papierniak, 2012). W XVIII wieku nastąpił wzrost liczby odwiedzających ten obszar, wynikający przede wszystkim ze wzniesienia w latach 1718-1723 barokowej bazyliki (ryc. 12) oraz murowanych kaplic kalwarii na przełomie XVII i XVIII wieku (Staffa i in., 1992).

Ryc. 12 Niemiecko-czeska widokówka z Wambierzyce (*Albendorf*), ok. 1901 r.

Źródło: https://fotopolska.eu/Wambierzyce/b110812,Widokowki_z_Wambierzyce.html?f=78567-foto [dostęp dnia 11.11.2022]

Już w XVII wieku góry postrzegane były jako miejsce o wysokich walorach estetycznych, co zaznaczał na swoich mapach śląski kartograf Jonas Scultetus (1610-1664), wskazując „góry godne uwagi, wpadające w oko” (łac. *Mons notabilis*), wśród których znalazł się m.in. Szczeliniec Wielki (Mazurski, 2012). Ważnym czynnikiem wpływającym na rozwój turystyki w Górach Stołowych były rozwinięte w oświeceniu prądy intelektualno-estetyczne, które przejawiały się otwarciem elit na przyrodę i doświadczenia związane z krajoznawstwem (Mazurski, 2012). Znacząca intensyfikacja ruchu turystycznego miała miejsce w XIX wieku, co wiązało się z rozwojem uzdrowisk ziemi kłodzkiej oraz coraz lepszą dostępnością komunikacyjną dzięki nowym liniom kolejowym. Polacy przybywający w rejon Gór Stołowych byli najbardziej liczną grupą cudzoziemców. W strukturze ruchu turystycznego dominowały wówczas osoby zamożne, jednak nie brakowało również chłopów (Papierniak, 2012).

Najważniejszą atrakcją turystyczną obszaru stał się Szczeliniec Wielki oraz możliwe do zwiedzania z przewodnikiem Błędne Skały, do których specjalną drogę z Jakubowic wybudowano już w 1771 roku.

Ryc. 13 Widokówki przedstawiające Bukowinę oraz Błędnę Skałę (A), ok. 1900 r.; schronisko - Szwajcarkę i Szczeliniec Wielki (B), 1898 r.

Źródło: https://fotopolska.eu/Kudowa-Zdroj/b21179,Bledne_Skaly.html (A), https://fotopolska.eu/Szczeliniec_Wielki?f=253210-foto (B) [dostęp dnia 12.11.2022].

Możliwość zdobycia najwyższego szczytu Gór Stołowych była możliwa dzięki działaniom mieszkańca Karłowa, późniejszego sołtysa - Franza Pabla (1773-1861). Współpracując z kierownikiem budowy fortu na górze Ptak - majorem Bonaventurą von Rauch - wyznaczył on drogę na szczyt, na którym według pierwotnych założeń majora miała powstać kolejna twierdza. Jej budowa miała ochronić tereny pruskie przed najazdem austriackim (Góra, 2005). Do realizacji planów nigdy jednak nie doszło, a fakt wybitnych walorów przyrodniczo-krajobrazowych tego obszaru przyciągał na ten obszar kolejnych turystów. Wśród nich znaleźli się m.in. król Fryderyk Wilhelm II, poeta Johann Wolfgang von Goethe oraz król Fryderyk Wilhelm III, który podczas swojej wizyty mianował w 1813 roku Franza Pabla na królewskiego przewodnika i kasjera Szczelińca Wielkiego (*Königlicher bestallteter Führer und Kassenverwalter der großer Heuscheuer*), co uznawane jest powszechnie za pierwszą nominację na przewodnika górskiego w Europie (Papierniak, 2012). Do I wojny światowej zwiedzanie Szczelińca Wielkiego i Błędnych Skał możliwe było tylko w towarzystwie opłaconego wcześniej przewodnika turystycznego (Mazurski, 2012).

Wzrastający ruch turystyczny, który w latach 1813-1843 oscylował ok. 2000 odwiedzających w ciągu roku (Mazurski, 2012), skutkowało koniecznością budowy specjalnej infrastruktury przeznaczonej dla turystów, którą finansowano przede wszystkim z opłat wnoszonych przez odwiedzających. W 1814 roku oddano do użytku pierwsze drewniane schody prowadzące na Szczeliniec Wielki, w 1815 roku wybudowano letni schron dla turystów, a w 1845 roku działalność rozpoczęło schronisko – tzw. Szwajcarka (Góra, 2005).

Duże znaczenie miała również wybudowana w latach 1867-1870 Droga Stu Zakrętów (ryc. 14), łącząca Kudowę-Zdrój z Radkowem²³ (Góra, 2005).

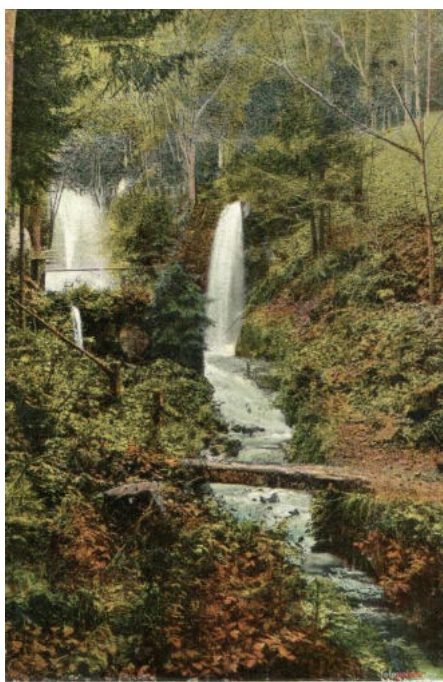
Ryc. 14 Turyści podczas wycieczki na widokowej „Drodze Stu Zakrętów”, ok. 1930-1935 r.

Źródło: https://fotopolska.eu/Kudowa-Zdroj/b15909,Droga_Stu_Zakretow.html?f=1215445-foto [dostęp dnia 12.11.2022]

Z tego względu niezwykle ważną rolę ośrodka turystycznego pełniła położona u podnóża Szczelińca Wielkiego wieś Karlów, w której funkcjonowała m.in. gospoda z miejscami noclegowymi. W XIX wieku miejscowość ta stała się szczególnie popularna wśród turystów przebywających w okolicznych uzdrowiskach – Dusznikach-Zdroju i Kudowie-Zdroju. Popularność Szczelińca Wielkiego wynikała w dużej mierze z licznych relacji osób opisujących swój pobyt w tym miejscu, których relacje stanowiły zachętę do samodzielnego odwiedzenia Gór Stołowych. Szczyt był chętnie odwiedzany zarówno przez Niemców, Polaków jak i Czechów, bywając dla nich często źródłem inspiracji i bogatych przeżyć

²³ Trasa ta początkowo wyznaczono została jako szlak widokowy, jednak wskutek rozwoju szaty roślinnej nie pełni ona współcześnie już tej funkcji.

wewnętrznych²⁴. Wśród dodatkowych atrakcji, turyści odwiedzający Szczeliniec Wielki mieli możliwość za dodatkową opłatą zagrać na rogu myśliwskim, podziwiać widoki przez opracowane, różnokolorowe szkła, grać na katarynce czy strzelać z moździerza (Góra, 2005). W grupie pozostałych miejsc cieszących się wówczas dużą atrakcyjnością należy wskazać wodospady Pośny, do których z inicjatywy organizacji turystycznej *Gebirgsverein der Grafschaft Glatz* wytyczono od Szosy Stu Zakrętów ścieżkę (tzw. Pustą Ścieżkę), prowadzącą ostatecznie przez Karłowek na Szczeliniec Wielki. W wyniku zastosowanie dodatkowych zastawek, służących spiętrzaniu wody, turyści mieli możliwość podziwiania ciągu kaskad sprawiających wrażenie fontann (ryc. 15), co dodatkowo zwiększało atrakcyjność tego „romantycznego zakątka” (Staffa i in., 1992).

Ryc. 15 Wodospady Pośny, pocz. XX wieku.

Źródło: <https://fotopolska.eu/1811985,foto.html?o=b37720&p=1> [dostęp dnia 12.11.2022]

Po II wojnie światowej Sudety znalazły się w granicach Polski. W 1981 roku wyznaczono pierwszy w Sudetach szlak dydaktyczny „Szlak skalnej rzeźby”, o przebiegu Karłów – Szczeliniec Wielki – Pasterka – Karłowek – Zalew Radkowski, wzbogacony

²⁴ Szczeliniec Wielki odwiedził m.in. Bogusz Stęczyński, Karol Bałozn Antoniewicz, Fryderyk Skobel, Józef Morawski, Bożena Nemcova, Alois Jirasek, Jan Neruda (Góra, 2005).

infrastrukturą turystyczną w postaci tabliczek objaśniających poszczególne formy skalne (Mazurski, 2012). Coraz lepsza dostępność komunikacyjna obszaru, a także większe zainteresowanie turystów terenami przyrodniczymi w okresie pandemii COVID-19 sprawiają, że obecnie ruch turystyczny na tym obszarze systematycznie wzrasta.

ROZDZIAŁ 4. Materialne dziedzictwo kulturowe rejonu Gór Stołowych

Transgraniczny rejon Gór Stołowych charakteryzuje się bogatym dziedzictwem kulturowym, wynikającym przede wszystkim ze zróżnicowanej przynależności państwowej tego obszaru na przestrzeni wieków. Obejmuje ono wielonarodową i wielokulturową spuściznę wyrażoną zarówno poprzez obiekty materialne, wytworzone przez przedstawicieli różnych narodowości (polskiej, niemieckiej i czeskiej) i wyznań, jak również przekazywane z pokolenia na pokolenie wartości, tradycje i praktyki, których wyrazem są obiekty materialne. Stanowią one istotny element krajobrazu kulturowego, który w ujęciu regionalnym (Myga-Piątek 2012) definiuje jako „fragment przestrzeni geograficznej, którego struktura i funkcje wykształciły się w wyniku współdziałania procesów i komponentów przyrodniczych i kulturowych, tworzących specyficzną organizację przestrzenną, decydującą o strukturalnej i fizjonomicznej odrębności regionu”.

Współczesny krajobraz kulturowy obszaru jest zróżnicowany w zależności od typów jednostki osadniczej jak i fizyczno-geograficznych uwarunkowań lokalizacji poszczególnych obiektów. Niewątpliwym walorem rejonu Gór Stołowych jest willowa zabudowa miejscowości uzdrowskich wraz z parkami zdrojowymi, które wykształciły specyficzną przestrzeń realizacji turystyki uzdrowskiej i turystyki kulturowej. W gminach sąsiadujących z PNGS znajdują się liczne obiekty militarne, ruiny zamków, skanseny, muzea, zabudowa wiejska śląsko-czeskiego pogranicza, a także obiekty sakralne: kościoły, kapliczki, krzyże przydrożne, krzyże kamienne (pokutne, pojednania) oraz kalwarie.

Zgodnie z periodyzacją dziejów turystyki sudeckiej (Potocki, 2012²⁵) większość zachowanych do dzisiaj obiektów materialnych ma swoje początki w okresie niemieckim, który początkowo obejmował poznanie tych obszarów poprzez piesze wędrówki (do końca XVIII wieku), kształtowanie zagospodarowania turystycznego (1800-1880) i intensywne zagospodarowanie turystyczne wraz komercjalizację turystyki (1880-1945), związaną szczególnie z turystyką uzdrowską.

Istotnym opracowaniem o możliwościach wykorzystania badanego obszaru dla rozwoju turystyki kulturowej jest waloryzacja turystyczno-kulturowa Miasta i Powiatu Kłodzko (Mikos

²⁵ [http://www.jacekpotocki.pl/?periodyzacja-dziejow-turystyki-sudeckiej-\(wg-m-staffy-zmienione\),24](http://www.jacekpotocki.pl/?periodyzacja-dziejow-turystyki-sudeckiej-(wg-m-staffy-zmienione),24) [dostęp dnia 15.07.2021]

von Rohrscheidt, 2008b). Autor zwraca uwagę na duże możliwości uprawiania turystyki kulturowej w rejonie, zwłaszcza poprzez kreowanie ofert dedykowanym turystom „kulturowo przyciąganym”. Zróżnicowane obiekty dziedzictwa kulturowego umożliwiają rozwój wielu rodzajów turystyki kulturowej, m.in. turystyki kulturowo-przyrodniczej, studyjnej, regionalnej, eventowej, religijnej, etnicznej (Niemców i Czechów), postindustrialnej, a także wypraw tematycznych związanych ze sztuką i architekturą. Wśród potencjalnych celów turystyki kulturowej wymieniono:

- historyczną bazylikę Nawiedzenia NMP w Wambierzycach wraz kalwarią, będące zarazem sanktuarium o znaczeniu krajowym,
- Kaplicę Czaszek w Kudowie-Czermnej, którą zakwalifikowano jako zabytek związany z dziejami innych grup etnicznych (Niemców i Czechów). Za słabość uznano brak złożonych produktów turystyki kulturowej oraz odpowiedniego i spójnego sposobu ich promocji wśród odwiedzających,
- Fort Karola na Górze Ptak jako przykład pojedynczego obiektu fortecznego,
- Grającą Fontannę w Dusznikach-Zdroju jako cenny obiekt małej architektury,
- miejsca związane z biografią osób o międzynarodowym znaczeniu – Duszniki-Zdrój, Radków, m.in. F. Chopin, F. Mendelssohn-Bartholdy, Johann Wolfgang v. Goethe),
- Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju,
- Skansen w Kudowie-Pstrążnej (Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego),
- ruchome szopki w Wambierzycach i Kudowie-Czermnej,
- Hutę Szkła Artystycznego Barbara w Polanicy Zdroju jako przykład funkcjonującego zakładu przemysłowego,
- parki zdrojowe w miejscowościach uzdrowiskowych.

W przytoczonym opracowaniu zwrócono uwagę na słabą promocję złożonych produktów turystycznych, brak jednolitej koncepcji turystycznej rozwoju turystyki kulturowej oraz brak wyraźnie zidentyfikowanych tematycznych szlaków o profilu historycznym lub kulturowym.

Podstawowym źródłem informacji o atrakcjach kulturowo-turystycznych i obiektach dziedzictwa kulturowego rejonu Gór Stołowych są dokumenty planistyczne poszczególnych gmin oraz rejestr zabytków, zawierające najbardziej kompleksowe zestawienie interesujących

miejsc. W ramach realizowanych badań przeprowadzono rekonesans terenowy, podczas którego zapoznano się ze stanem i dostępnością poszczególnych obiektów dziedzictwa kulturowego i zweryfikowano uzyskane wcześniej informacje na ich temat. Wykorzystując metodę zwiadu terenowego i obserwacji, skorzystano również z oferty najważniejszych atrakcji kulturowo-turystycznych obszaru, co umożliwiło zgromadzenie informacji na ich temat oraz ich wzajemne porównanie.

Na terenie Gminy Radków znajduje się 13 miejscowości będących skupiskiem obiektów dziedzictwa kulturowego. Największą z nich jest Radków, którego historyczny układ urbanistyczny, zamknięty w prostokątnym obwodzie fortyfikacyjnym, ukształtowany został w XIII w. W średniowieczu miasto rozwijało się głównie w oparciu o rzemiosło cechowe, handel oraz sukiennictwo, które w nowożytności utraciły na znaczeniu na rzecz browarnictwa i płóciennictwa. Ze względu na położenie miejscowości w bezpośrednim sąsiedztwie Gór Stołowych, w 2 połowie XIX wieku miasto zaczęło rozwijać się w oparciu o turystykę, której znaczenie wzrosło szczególnie po wybudowaniu Szosy Stu Zakrętów oraz o górnictwo piaskowca, eksploatowanego i obrabianego również współcześnie (Leszczyński i in., 2018). W rejestrze zabytków Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu (dalej WUOZwW) na terenie miasto uwzględniono 111 obiektów, a do najważniejszych z nich zaliczono odbudowany po II wojnie światowej ratusz, pozostałości średniowiecznych murów obronnych, kościół barokowy kościół pw. św. Doroty z XVIII wieku, neobarokowo-secesyjny dawny kościół ewangelicki, obecnie pomocniczy, pw. św. Andrzeja Boboli z początku XIX wieku, a także liczne kamienice. Większość znajdujących się na terenie miasta zabytków stanowią domy mieszkalne, spośród których wyróżniają się obiekty przemysłowe – XIX - wieczny budynek browaru oraz gazowni (nieczynne) oraz hala kamieniołomu, a także wotywna kolumna maryjna na rynku z 1680 roku. Dodatkowym walorem przyrodniczo-kulturowym miasta jest wybudowany w latach 60 XX wieku Zalew Radkowski, wykorzystywany obecnie do celów rekreacyjnych. Góruje nad nim otwarta w 2019 roku platforma widokowa na Guzowatej (501 m n.p.m.), z której podziwiać można Góry Stołowe i czeskie *Broumovské Steny*. W tym samym roku ukończono prace związane z tzw. „Muzeum kamienia”, które powstało w formie parku z eksponatami obrazujące geologiczne bogactwo Gór Stołowych, skamienieliny prehistorycznych roślin i zwierząt z makietami i tablicami geoturystycznymi.

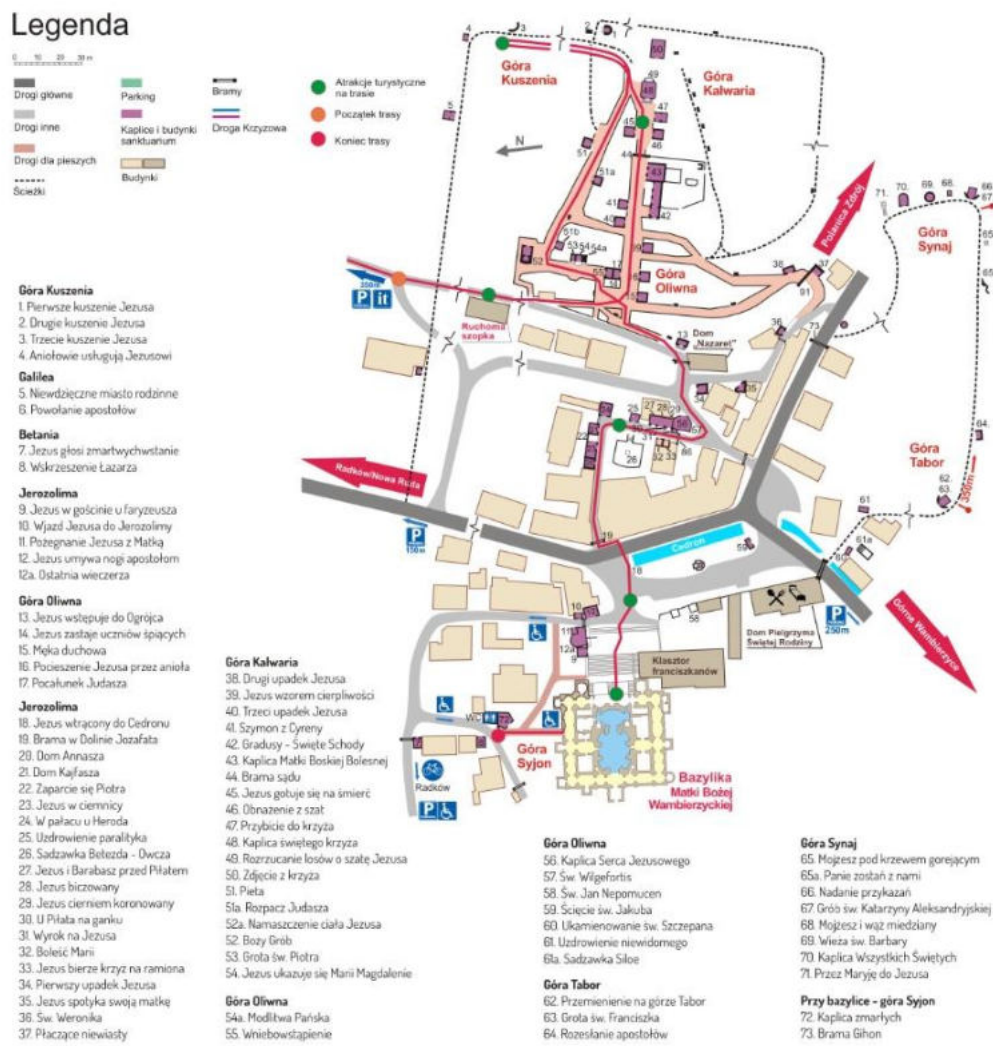
Ryc. 16 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Radkowie; A: mury miejskie, pomnik. św. J. Nepomucena, kościół pw. św. Doroty, B: ratusz, C: kościół pw. św. A. Boboli, D: przestrzeń wystaw plenerowych, E: pomnik Liczyrzepy, F: morowa kolumna maryjna, G: Zalew Radkowski
 Autor: A. Żyto A, E IV 2022, B, D, F IX 2019, G VII 2020

Najbardziej atrakcyjną turystycznie wsią w Gminie Radków są Wambierzyce, wpisane na listę Sieci Najciekawszych Wsi²⁶. W układzie przestrzennym wyróżnia się małomiasteczkową część położoną w dolnym odcinku potoku – Cedronu oraz część wsi położoną przy zachodnim odcinku ciek, będącą typowym przykładem układu łańcuchowego. Miejscowość rozwinęły się jako ważny ośrodek pielgrzymkowy, związany z kultem obrazu Matki Boskiej Wambierzyckiej - Królowej Rodzin. Jego początki sięgają XIII wieku, co zgodnie z głoszoną lokalnie tradycją powiązane jest z cudownym uzdrowieniem przywróceniem wzroku ślepem. Okazała barokowa bazylika tworzy wraz z założoną z inicjatywy Daniela Paschasius von Osterbega²⁷ w XVII wieku w kalwarią, które przekształciły układ przestrzenny wschodniej części miasta na wzór Jerozolimy i przyczyniły się powstania największego na ziemi kłodzkiej krajobrazu sakralnego (Leszczyński i in., 2018).

²⁶ Wdrożenie koncepcji Sieci Najciekawszych Wsi (SNW) stało się jednym z najważniejszych celów Polskiej Sieci Odnowy i Rozwoju Wsi. Koncepcja Sieci Najciekawszych Wsi opiera się na następujących filarach: walory poznawcze wsi są powodem pobytu, powód pobytu werbalizuje opowieść, dla pobytu przyjezdnych wyznaczona jest przestrzeń posiadająca walory, nazywana obszarem udostępnionym, odbiór walorów poznawczych następuje poprzez pokonywanie trasy, złożonej z punktów ilustrujących treści zawarte w opowieści. Źródło: <http://siecnajciekawszychwsi.pl/>

²⁷ Właściciel dóbr w Ratnie Dolnym i Wambierzycach.

Podobnie jak w przeszłości również i współcześnie to właśnie tzw. Dolnośląska Jerozolima, będąca jednym z największym zespoł krajobrazowo-architektonicznych w Polsce i Europie, przyciąga w to miejsce odwiedzających. Pielgrzymi i turyści mogą oddawać się praktykom religijnym oraz zwiedzać miasto w oparciu o trzyczęściowy program ikonograficzny, który obejmuje nawiedzanie kapliczek związanych z: dzieciństwem Jezusa (od narodzin do chrztu w Jordanie) i Maryją (od Zwiastowania do Wniebowzięcia), publiczną działalnością Jezusa i Męką Pańską (Droga Krzyżowa) oraz różnymi wydarzeniami ze Starego i Nowego Testamentu (ryc. 17).

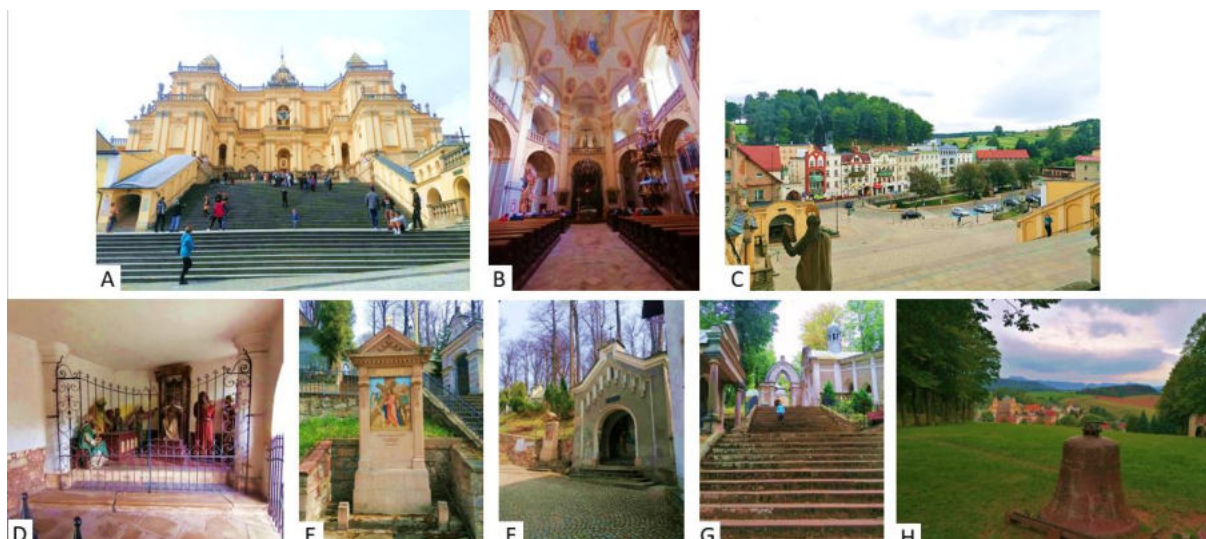
Ryc. 17 Trasy pątniczo-turystyczne w Wambierzycach.

Źródło: <http://siecnajciekawszychwsi.pl/download/attachment/1135/informator-wamierzyc-dolnoslaska-jerozolima.pdf> [dostęp dnia 8.08.2022]

Dopełnieniem programu ikonograficznego jest 14 bram, zawierających motywy biblijne, kształtujących układ przestrzenny miasta. Centrum miejscowości stanowi okazała bazylika (1715-1720), będąca Sanktuarium Wambierzyckiej Królowej Rodzin, otoczona wzniesieniami, których nazwy nawiązują do miejsc biblijnych: Góra Syjon (406 m n.p.m.), Góra Tabor (392 m n.p.m.), Góra Nowa (395 m. n.p.m.), Góra Synaj (415 m n.p.m.) i Góra Horeb (429 m n.p.m.). Fasada świątyni utrzymana jest w stylu późnego renesansu. Uwagę zwracają wpisane do rejestru zabytków monumentalne schody, których liczba jest symboliczna – łącznie jest ich 57, z czego 33 symbolizują lata życia Jezusa, 15 lata życia Maryi przed macierzyństwem a 10 liczbę chórów anielskich²⁸. Za najcenniejszy element wyposażenia barokowego wnętrza uznaje się bogato rzeźbioną ambonę oraz cudowną figurkę Matki Boskiej, umieszczoną w głównym ołtarzu. Wstęp do bazyliki jak i na kalwarię nie jest biletowany. Istnieje możliwość skorzystania z odpłatnej usługi przewodnickiej na miejscu. Bezpośrednio przed kościołem znajduje się parking umożliwiający pozostawienie samochodów osobowych w miejskiej strefie płatnego parkowania. W miejscowości przygotowano również większe parkingi, dostępne do obsługi autokarowych grup zorganizowanych.

Atrakcją kulturowo-turystyczną Wambierzyc jest również zbiór ruchomych szopek autorstwa Longina i Hermanna Wittigów, pochodząca z 2 połowy XIX w. Instalacja wzbogacana przez lata o przedstawienia scen związanych z życiem Jezusa jest obecnie dostępna jest w budynku u podnóża Kalwarii (Życzkowski, 2019). W rejestrze zabytków WUOZwW na terenie wsi uwzględniono 157 obiektów zabytkowych, wśród których najbardziej liczną grupę stanowią domy mieszkalne oraz kaplice, głównie kaplice kalwarii.

²⁸ Źródło informacji: <http://wambierzyce.pl/sanktuarium> [dostęp dnia 8.08.2022]

Ryc. 18 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Wambierzycach; A: bazylika, B: wnętrze bazyliki, C: widok ogólny na Wambierzyce sprzed bazyliki, w tle kalwaria, D-G: kaplice kalwaryjskie, H: widok na Wambierzyce z Góry Oliwnej; na pierwszym planie jeden z czterech dzwonów podarowanych bazylice przez Niemców na początku lat 90 XX wieku.
 Autor: A. Żyto, A, B IV 2022, C-F IX 2019

Miejscem o dużym potencjale dla rozwoju turystyki kulturowej w Wambierzycach jest funkcjonujące od 1992 roku prywatne muzeum - Skansen Dawnych Sprzętów, z kolekcją drobnych sprzętów domowych, wyposażenia wnętrz izb mieszkalnych, warsztatów pracy, maszyn rolniczych, rzeźb, dewocjonałów, rekonstrukcją chodnika górniczego i ruchomą szopką. Przy obiekcie znajduje się też zwierzyńiec – mini zoo (Gancarski, 2002). Wyjątkowym obiektem kulturowym jest również kamienny krzyż (zwany powszechnie krzyżem pokutnym), który upamiętnia wydarzenia z 1595 roku - tragiczną śmierć dwójki braci bliźniaków – Gabriela i Karola Panwizza walczących o rękę hrabianki Vlasty Valeskiej (Gancarski, 2006).

Ryc. 19 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Wambierzycach; A: skansen, B: sala poświęcona dewocjonom, C: rekonstrukcja chodnika górniczego, D: krzyż kamienny z XVI w., E: nagrobki zgromadzone przy skansenie, F: wystawa plenerowa sprzętów rolniczych.

Źródło: A. Żyto, VII 2021

W Gminie Radków na szczególną uwagę zasługuje dawna osada leśna - Karłów, będący enklawą PNGS, z zachowanym układem przestrzennym wielodrożnicy. Miejscowość ta stanowi niejako główną bramę wejściową do parku, poprzez koncentrację licznych szlaków turystycznych, w tym tych prowadzących do najbardziej popularnych wśród turystów atrakcji. Wieś założono w 1730 roku, a w 1804 roku stała się siedzibą leśnictwa (później nadleśnictwa). Ważnym aspektem rozwoju wsi była od początku turystyka, która przyczyniła się do powstania tam bazy noclegowej, gastronomicznej oraz sklepu kolonialnego. Dochody czerpano również z tkactwa i zawodów rzemieślniczych (Leszczyński i in., 2018). W miejscowości znajdują się 33 obiekty wpisane do rejestru zabytków, w większości domy mieszkalne, wśród których wyróżnia się dawną siedzibę nadleśnictwa, obecnie Centrum Szkoleniowo-Edukacyjne PNGS, dawny budynek poczty, obecnie sklep spożywczy i dawną gospodę Stieblerów pod

Szczelińcem, obecnie ośrodek szkoleniowo-wypoczynkowy Uniwersytetu Zielonogórskiego. Na uwagę zasługuje pomnik poświęcony pracownikom leśnym, którzy stracili swoje życie podczas I wojny światowej. Monument znajdował się pierwotnie na skrzyżowaniu Szosy Stu Zakrętów i drogi do Ostrej Góry. Zaniedbany, przez wiele lat leżący w rowie, został otoczony opieką przez mieszkańców i pracowników PNGS, którzy umieścili go na skrzyżowaniu Szosy Stu Zakrętów i drogi do Batorowa.

Ryc. 20 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Karłowicach; A: dawna gospoda Stieblerów "Hotel zur Heuscheuer", ob. ośrodek szkoleniowo-wypoczynkowy, B: pomnik leśników - ofiar I wojny światowej, C: dawne nadleśnictwo, ob. Centrum Szkoleniowo-Edukacyjne PNGS, D: tablica na szlaku bł. ks. Gerharda Hirschfeldera, E: dawny budynek poczty, ob. sklep spożywczy, F: budynek zajazdu Karłów-Carlsberg.
Źródło: A. Żyto, A,C,D,E I 2022, B,F VII 2021

W Gminie Radków znajduje się kilka mniejszych miejscowości, na obszarze których zlokalizowane są obiekty dziedzictwa kulturowego. Odpowiednio wypromowane i udostępnione mogą stać się przedmiotem zainteresowania turystów. Syntetyczny opis miejscowości w kolejności alfabetycznej, wraz z przykładowymi obiektami przedstawiono w tabeli (tab. 4).

Tab. 4 Obiekty dziedzictwa kulturowego w mniejszych miejscowościach Gminy Radków.

Miejscowość	Opis uwzględniający obiekty materialnego dziedzictwa kulturowego
Gajów	<p>Wieś kształtowała się między XVII a XVIII wiekiem, z zachowanym układem łańcuchowym. Początkowo zasiedlana była głównie przez przedstawicieli uboższej warstwy ludności wiejskiej. W XVI wieku powstał folwark, którego właściciele wzniesli pod koniec XIX wieku dwór z browarem i gorzelnią oraz otoczyli go parkiem. Po II wojnie światowej rozwija się dzięki funkcjonującemu PGR-owi. Zły stan zachowania pałacu przyczynił się do jego rozbiórki w latach 80. XX wieku. Obecnie wieś wyludnia się.</p> <p>W rejestr zabytków wpisanych zostało 10 obiektów. Najważniejszy z nich stanowi park z dawnym zadrzewieniem dworskim, który od 2011 roku jest miejscem corocznego festiwalu „Wołodia pod Szczelińcem”, poświęconego twórczości barda, poety, XX wiecznego aktora – Włodzimierza Wysockiego.</p> <p>W miejscowości znajdują się tablice informacyjne²⁹, które ilustrują „Życie na wsi na przestrzeni lat” oraz „Wieś przy dworze”.</p>
Raszków	<p>Wieś rolna założona została prawdopodobnie na w XII/XIII wieku. Miejscowość zabudowana jest wokół Raszkowskiego Potoku. W XIX wieku funkcjonował tam folwark, kościół, szkoła, gorzelnia i wytwórnia sady drzewnej, stosowanej jako barwnik.</p> <p>W miejscowości znajdują się tablice informacyjne, które ilustrują „Raszków na przestrzeni lat” oraz „Życie społeczności lokalnej”</p> <p>W rejestr zabytków wpisanych zostało 16 obiektów, głównie zabudowań mieszkalno-gospodarczych. Najcenniejsze z nich składają się na zespół kościelno-cmentarny, który obejmuje barokowy wieku kościół pw. św. Piotra i Pawła, wzniesiony pod koniec XVII, budynek bramny z dzwonnica i kaplica cmentarna, mur cmentarza oraz nieczynny cmentarz przykościelny. Przy drogach prowadzących przez miejscowość znajdują się też liczne kapliczki przydrożne.</p>
Ratno Dolne	<p>Pierwsze wzmianki o miejscowości „Ratno” pochodzą z połowy XVI wieku. W 1428 roku wieś została zniszczona przez husytów. Ze względu na topografię terenu miejscowość podzielona została w XV wieku na dwie mniejsze: Ratno Dolne (będące rycerskim lennem) i Ratno Górne (należące do dóbr kameralnych).</p>

²⁹ Tablice informacyjne w Gajowie i Raszkowskie powstały w ramach projektu pn. „Z przeszłością w przyszłość, wsie radkowskie wczoraj i dziś” realizowanym przez Gminę Radków, dofinansowanego z „Europejskiego Funduszy Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie. Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej, oś IV Leader w ramach działania 413 „Wdrażanie lokalnych strategii rozwoju” objętego PROW na lata 2007-2013.

	<p>Ratno Dolne jest obecnie wsią łańcuchową, w której szczególną uwagę zwraca zamek, pierwotnie wzniesiony w tym miejscu w średniowieczu, później rozbudowywany w XVI, XVII i XVIII wieku. Założenie zamkowo-parkowe z oficyną, oranżerią, domem ogrodnika, bramą, kaplicą i cmentarzem rodowym rodziny von Johnston jest obecnie w złym stanie technicznym i pozostaje niedostępne do zwiedzania.</p> <p>W rejestr zabytków wpisanych zostało 45 obiektów, z czego znaczna część związana jest z założeniem zamkowo-parkowym. Oprócz domów mieszkalnych na liście znalazły się też dwa wiadukty kolejowe wybudowanego z lokalnego piaskowca (na drodze do Polanicy Zdrój i do Ścinawki Dolnej) oraz budynek dworca kolejowego Ratno-Wambierzyce.</p>
Ratno Górne	<p>Układ przestrzenny miejscowości jest kontynuacją łańcuchówki biegnącej od Ratna Dolnego. W czasach nowożytnych w Ratnie Górnym rozwijało się rzemiosło, przemysł młynarski, drzewny, propinacyjny i olejarstwo. Po II wojnie światowej miejscowość przekształcono na wieś rolniczą.</p> <p>W rejestr zabytków wpisanych zostało 45 obiektów, głównie domy mieszkalne.</p>
Suszyna	<p>Wieś, wzmiankowana po raz pierwszy na początku XIV wieku, rozwijała się przede wszystkim w oparciu o rolnictwo. W XVII i XVIII wieku część mieszkańców trudniła się rzemiosłem, w tym tkactwem, wykształcił się także lokalny przemysł propinacyjny i materiałów budowlanych. W okolicy poszukiwano też agaty i ametysty, co przyciągało w ten obszar turystów, wypoczywających w pobliskich Piskowicach (Gmina Kłodzko). W XIX wieku funkcja rolnicza została wzbogacona o funkcję letniskową, która zanikła po II wojnie światowej. Przedmiotem zainteresowania turystów jest wybudowana w 2019 roku, 27 metrowa wieża z platformą widokową na Szczeliniec Wielki, Broumowskie Ściany, masyw Wielkiej Sowy aż do Przełęczy Jugowskiej, Góry Bardzkie i Masyw Śnieżnika³⁰.</p>
Ścinawka Dolna	<p>Wieś, o układzie wielodrożnicy, założona została w XIV wieku na trakcie prowadzącym z Kłodzka do Broumova. W miejscowości, oprócz rolnictwa, rozwijało się młynarstwo i rzemiosło, a od II połowy XVIII wieku również przemysł propinacyjny i materiałów budowlanych. W XIX wieku, po wybudowaniu w Ścinawce Średniej linii kolejowej, we wsi wybudowano szpital i sierociniec.</p> <p>W rejestr zabytków wpisanych zostało 65 obiektów, z których większość stanowią obiekty mieszkalne. Najbardziej okazałym zabytkiem jest kościół pw. św. Jakuba</p>

³⁰ Budowa wieży dofinansowana została z Programu Operacyjnego Współpracy Transgranicznej Republika Czeska – Rzeczpospolita Polska 2007–2013 w ramach projektu pod nazwą „Miejsca pełne widoków w Euroregionie Glacensis”.

	<p>Apostoła, wzniesiony w 1904 roku w stylu neoromańskim. Wśród najważniejszych obiektów znajduje się również XVI-wieczna, gotycki kościół pomocniczy pw. św. Stanisława Kostki oraz pozostałości XVI-wiecznego, renesansowo-barokowego dworu (obecnie pełniącego funkcję mieszkalną).</p>
Ścinawka Górna	<p>Wieś założona została w XIV wieku i miała charakter rolniczo-rzemieślniczy. W miejscowości rozwijał się przemysł młynarski, propinacyjny, a od XVIII wieku również włókienniczy. Obecnie wieś posiada układ przestrzenny wielodrożnicy.</p> <p>W rejestr zabytków wpisane zostały 43 obiekty, wśród których na szczególną uwagę zasługuje zespół dworsko-parkowy „Sarny”³¹, będący jednym z najciekawszych architektonicznie historycznych kompleksów pałacowo-folwarcznych na terenie Dolnego Śląska. Zespół tworzy renesansowy dwór z końca XVI wieku z kaplicą św. Jana Nepomucena³², pałac letni z I połowy XVIII wieku, park dworski z przełomu XVIII i XIX wieku z 10, ok. 300-letnimi dębami szypułkowymi (pomnikami przyrody) oraz XVII-wieczny spichlerz. Oprócz budynków mieszkalnych w miejscowości znajduje się wiele zabytkowych obiektów małej architektury sakralnej.</p>
Ścinawka Średnia	<p>Wieś została wyodrębniona ze Ścinawki Górnej w pierwszej połowie XIV wieku. Podstawowym źródłem utrzymania ludności w czasach nowożytnych było rolnictwo, gospodarze użytkowano rybnych potoków oraz w niewielkim stopniu produkcja płóciennicza i kamieniarstwo. W XIX wieku, podobnie jak w sąsiednich miejscowościach, rozwinął się tutaj przemysł młynarski, drzewny i materiałów budowlanych. Znaczący rozwój wsi miał miejsce w XIX wieku dzięki położeniu na skrzyżowaniu lokalnych dróg i linii kolejowych oraz w pobliżu uprzemysłowionej Nowej Rudy, co ostatecznie ograniczyło zatrudnienie w rolnictwie na rzecz przemysłu.</p> <p>W rejestr zabytków wpisano 89 obiektów, głównie domów mieszkalnych. Do najważniejszych zabytków należą kościoły: XIV-wieczny, przebudowany w XVIII wieku, pw. św. Marii Magdaleny, XV-wieczny, przebudowany w XVIII wieku pw. Bożego Ciała, zespół pałacowo-dworski dawnej prepozytury jezuickiej z oficyną, teatrem, spichlerzem i kaplicą, XVI-wieczna wieża mieszkalna „Zamek (dwór) Kapitanowo”, wpisana w bryłę gotycko-renesansowego muru obronnego. Obiekt jest obecnie własnością prywatną, udostępnioną do zwiedzania po wcześniejszym kontakcie z właścicielem. W Księżnie, będąca osadą wsi Ścinawka Średnia zachowany został</p>

³¹ Nazwa pochodzi o niemieckiej nazwy miejscowości Ścinawka – *Scharfeneck*.

³² Podjęte zostały starania o uznanie Bazyliki Najświętszej Marii Panny w Wambierzycach oraz kaplicy św. Jana Nepomucena w Sarnach łącznie jako Pomnik Historii o nazwie: Wambierzyce i Sarny – świątynie czasu barokowej katolicyzacji Hrabstwa Kłodzkiego.

	zespół zabudowań folwarcznych z budynkiem gospodarczym z XIX wieku.
Tłumaczów	<p>Pierwsze zmienki o wsi pochodzą z I połowy XIV wieku. Ludność zajmowała się szczególnie młynarstwem i przemysłem drzewnym. W czasach nowożytnych osada miała charakter rolno-rzemieślniczy, rozwijał się przemysł tkacki i propinacyjny. Na początku XX wieku w pobliżu miejscowości uruchomiono kamieniołom (obecnie kopalnia melafiru). Obecnie wieś ma charakter wielodrożnicy, z wykształconym centrum wsi w pobliżu kościoła, gdzie jest najbardziej gęsta zabudowa.</p> <p>W rejestr zabytków wpisano 64 obiekty, głównie domy mieszkalne. Grupę najważniejszych zabytków tworzy kościół filialny pw. śś. Piotra i Pawła z cmentarzem z zachowanymi licznymi epitafiami i kaplicą grobową rodziny Moschner (właściciele części dóbr w Tłumaczowie od I połowy XIX wieku) oraz wybudowany w II połowie XIX wieku dwór z parkiem.</p>

Źródło: oprac. własne. na podstawie „Raportu o stanie Gminy Radków za 2021 rok”, https://radkowklodzki.biuletyn.net/fls/bip_pliki/2022_05/BIPF5E0399C8C844FZ/Raport_o_stanie_gminy_za_2021_rok_1.pdf [dostęp dnia 15.11.2022].

Ryc. 21 Kompleks zamku Sarny w Ścinawce Średniej. A, B: zamek, C, D: zabudowania gospodarcze przy zamku, E, F: barokowa kaplica św. Jana Nepomucena, G: odrestaurowana część zabudowań gospodarczych, ob. kawiarnia.
Autor: A. Żyto, IV 2022

Ryc. 22 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Gminie Radków: A: tablica informacyjna w miejscu dawnego dworu w Gajowie, B: Zamek Kapitanowo w Ścinawce Średniej, C: Zamek w Ratnie Dolnym, D: dawny dwór w Ścinawce Średniej, E: wieża widokowa w Suszynie F: widok z wieży widokowej w Suszynie w kierunku Szczelińca Wielkiego.
 Autor: A. Żyto, IV 2022

Ryc. 23 Obiekty sakralne na terenie Gminy Radków; A: kościół pw. św. Marii Magdaleny w Ścinawce Średniej, B: kościół pw. św. Stanisława Kostki w Ścinawce Dolnej, C: kościół pw. św. Jakuba Apostoła w Ścinawce Dolnej, D: Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w Ścinawce Dolnej, E: kościół pw. śś. Piotra i Pawła w Raszkowie, F: kościół pw. śś. Piotra i Pawła w Tłumaczowie.
 Autor: A. Żyto, IV 2022

Na terenie Gminy Lewin Kłodzkiej zlokalizowanych jest 17 miejscowości, na obszarze których występują różnego rodzaju obiekty dziedzictwa kulturowego. Na szczególną uwagę zasługuje największa z nich - Lewin Kłodzki, który posiada najlepiej udokumentowaną ciągłość pobytu i działalności człowieka wśród wszystkich miejscowości w regionie (Staffa in., 1992). Pierwsze wzmianki o wsi, pod nazwą *Levinka*, pochodzą z początku XIII w. Miejscowość otrzymała prawa miejskie z rąk króla czeskiego Jana Luksemburczyka w I połowie XIX wieku. Ze względu na brak fortyfikacji Lewin był często niszczone podczas wojen. Od połowy XVI wieku w mieście zaczął rozwijać się przemysł tkacki i handel płótnem, istniał też cech łyżkarzy, które tworzone z cennych gatunków drewna i były cenione w całej Europie. W XIX wieku w Lewinie funkcjonowała tu szkoła włókiennicza oraz hafciarska, a miejscowość była jednym z największych ośrodków tkactwa chałupniczego na Śląsku. W tym samym czasie miasto stawało się coraz liczniej odwiedzane przez kuracjuszy wypoczywających w okolicznych uzdrowiskach, na co wpłynęła również dostępność miejscowości, od 1903 roku, linią kolejową. Lewin, wraz z okolicznymi miejscowościami, przez kilka wieków były zamieszkiwane przez Polaków, Czechów i Niemców, co pozostaje wciąż widoczne w krajobrazie kulturowym tego obszaru (Acquis Consulting, 2015)³³.

Na terenie miasta znajdują się 83 obiekty wpisane do rejestru zabytków. Do najważniejszych z nich należy m.in. kościół pw. św. Michała Archanioła, wzniesiony w XVI wieku, w stylu renesansowym, budynek plebanii, ratusz (obecnie do mieszkalny) oraz dawny dom kupiecki. Większość zabytkowych obiektów stanowią domy mieszkalne. W krajobrazie miasta znajduje się wiele obiektów małej architektury sakralnej, m.in. XVIII-wieczna figura św. Jana Nepomucena. Najbardziej rozpoznawalnym zabytkiem jest wykonany z piaskowca wiadukt kolejowy nad drogą Kłodzko-Kudowa (o długości 120 metrów i wysokości 27 metrów), który od 2021 roku został wzbogacony w iluminację. W południowo-wschodniej części Lewina, tzw. Lasku Miejskim, znajduje się wzniesiona na początku XVIII wieku kaplica mszalna pw. Św. Jana Nepomucena, wzniesiona jako wotywna w podziękowaniu, za uzdrowienie córki młynarza (Dawida Walke) z pobliskiej Jawornicy. Przez lata opiekę nad kaplicą sprawowali pustelnicy, którymi byli zarówno zakonnicy,

³³ źródło: Plan odnowy miejscowości Lewin Kłodzki na lata 2015-2020, <https://www.lewin-kłodzki.pl/sites/default/files/2021/05/672/3325e73585680705f8e298067ce2797c.pdf> [dostęp dnia 15.11.2022]

inwalidzi wojenny jak i osoby świeckie. Pod koniec XIX wieku, na wzgórzu przy kaplicy, wzniesiona została kalwaria z inicjatywy pustelnika Benedikta Seidela. Od 2020 roku turyści odwiedzający Lewin mają możliwość zwiedzania izby pamięci „najsłynniejszej mieszkanki Lewina” – Violetty Villas, którą zrealizowano w zrewitalizowanym budynku dawnej szkoły. Miejscem o dużym potencjale turystycznym jest składający się z trzech akwenów zalew, utworzony pod koniec lat 90. XX wieku na rzece Klikawa, z przeznaczeniem na cele rekreacyjne, m.in. wędkowanie.

Ryc. 24 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Lewinie-Kłodzkim; A, B: kaplica pw. św. Jana Nepomucena, C: kalwaria w Lasku Miejskim, D: zalew, E: wiadukt kolejowy.
Autor: A. Żyto, VII 2021

W miejscowościach na terenie gminy Lewin Kłodzki znajduje się łącznie 189 obiektów wpisanych do rejestru zabytków, z których większość stanowią domy mieszkalne.

Najważniejsze zabytki i inne obiekty dziedzictwa kulturowego, znajdujące się poza Lewinem Kłodzkim, zestawiono w tabeli (tab. 5).³⁴

Tab. 5 Obiekty dziedzictwa kulturowego w mniejszych miejscowościach Gminy Lewin Kłodzki.

Miejscowość	Opis uwzględniający obiekty materialnego dziedzictwa kulturowego
Dańczów	Drewniana dzwonnica alarmowa z poł. XIX wieku.
Darnków	Ośrodek buddyjski Drophan Ling (z języka tybetańskiego: „pożytek dla wszystkich”) - ośrodek medytacyjny i centrum odosobnień, gdzie od 1998 prowadzone są kursy przez nauczycieli buddyjskich kursy medytacyjne i ceremonie religijne. Każdego roku, podczas ceremonii ofiarowania lampek maślanych, zapalanych jest 111 111 lampek w intencji pokoju na świecie. Główna sala medytacyjna – gompa - ozdobiona jest tradycyjnymi malowidłami buddyjskimi wykonanymi przez malarzy z Bhutanu. Obiekt ten jest obecnie jedynym tego rodzaju obiektem w Polsce i jednym z niewielu w Europie. Ośrodek znajduje się częściowo na terenie dawnego przysiółka Kociołek.
Jarków	Ogród Japoński – ogród założony został w 1980 roku z inicjatywy Edwarda i Lucyny Majcher. Jego twórcami są Państwo Edward i Lucyna Majcher, którzy samodzielnie wykonali projekt zagospodarowania terenu i prace nasadzeniowe. Obiekt ten jest szczególnym miejscem wrażeń estetycznych, związanych z ciekawymi formami drzew, krzewów oraz oczek wodnych. Muzeum Aniołów „Anielska Obora” – prywatna placówka z kolekcją ponad 1500 eksponatów – wyobrażeń aniołów - wykonanych drewna, metalu, z bursztynu, kamienia. Obiekt znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie największej w tym rejonie plantacji aronii, przy gospodarstwie ekologicznym, w którym sprzedawane są produkty regionalne. kapliczki i krzyże przydrożne (murowana kapliczka słupowa datowana z końca XIX wieku, kapliczka domkowa z przełomu XIX i XX wieku, kamienny krucyfiks z drugiej połowy XIX w. z metalową figurą ukrzyżowanego Jezusa, neobarokowy kamienny krzyż z 1897 roku z figurami Matki Bożej i św. Jana).
Jeleniów	Kościół filialny pw. św. Trójcy – barokowa świątynia wzniesiona została w końcu XVII wieku. Zniszczony po II wojnie światowej został odbudowany w latach 1948-1950. Założenie pałacowe z parkiem (obecnie własność prywatna, niedostępna) – dwór renesansowy z 2 połowy XVI wieku, rozbudowany w 2 połowie XVII wieku. Dwukondygnacyjne, trójskrzydłowe założenie z zabudowaniami folwarcznymi i parkiem

³⁴ <https://www.lewin-klodzki.pl/strona/dla-turysty-atrakcje-turystyczne-gminy-lewin-klodzki/578-ekologiczna-aronia-i-anielska-obora> [dostęp dnia 15.11.2022]

	(Staffa i in., 1992).
Jerzykowice Małe	Kaplica – murowany obiekt, wzniesiony w 2 połowie XVIII wieku. W jej wnętrzu znajduje się wykonana z piaskowca rzeźba typu Pieta. Zdobienia i wyposażenie kaplicy prezentują poziom i możliwości twórcze warsztatów śląskich II połowy XVIII i początku XIX wieku.
Jerzykowice Wielkie	Drewniana dzwonnica alarmowa z XIX wieku.
Kocioł	Galeria sztuki – utworzona w 2012 roku "przydrożna" galeria sztuki, w której prezentowane są przede wszystkim prace miejscowych artystów: malarza - Wojciecha Bednarka, rzeźbiarza i malarza Stanisława Walickiego z Jerzykowic Małych oraz malarza Pawła Górskiego z Taszowa.
Taszów	W miejscowości wyodrębniono strefę "K" ochrony krajobrazu kulturowego, "OW" - obserwacji archeologicznej dla miejscowości o średniowiecznej metryce. Wśród zachowanych budynków 3 znajdują się pod opieką Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu. Są to: <ol style="list-style-type: none"> 1) kaplica św. Jadwigi Królowej z 1890 roku, 2) dawna placówka <i>Grentzschutzu</i>, służby ochrony pogranicza. Budynek wzniesiono w latach 30. XX wieku, reprezentujący tzw. <i>Heimatstil</i> - modernizm z elementami stylu rodzimego. 3) budynek mieszkalno-gospodarczy o drewniano-murowanej konstrukcji. Pozostałe zabytki to: budynek dawnej szkoły, kapliczka - krucyfiks na drodze Taszów-Kocioł.
Zielone Ludowe	Ruiny zamku Homole (Gomole) z końca XIII wieku – fragment zachowanej wieży zamkowej. Zamek Homole był centrum państewka von Pannwitzów, a później główną siedzibą husytów na ziemi kłodzkiej. Obiekt zbudowano z czerwonego krzemienia ze spoiną wapienną. Obecnie prowadzi do niego zrewitalizowana ścieżka edukacyjna, a w bezpośrednim sąsiedztwie przebiega „Szlak husytów na ziemi kłodzkiej”, o czym informuje tablica.

Źródło: oprac. własne, na podstawie „Raportu o stanie Gminy Lewin-Kłodzki za 2021 rok”, <https://www.lewin-kłodzki.pl/sites/default/files/2022/06/842/Raport%20o%20stanie%20gminy%20Lewin%20K%C5%82odzki%20za%202021r%20ok.pdf> [dostęp dnia 15.11.2022].

Ryc. 25 Obiekty dziedzictwa kulturowego w gminie Lewin Kłodzki; A: dzwonnica alarmowa w Dańczowie, B, C: zabudowania ośrodka buddyjskiego Drophan Ling w Darnkowie, D: kościół pw. św. Trójcy w Jeleniowie, E: pałac w Jeleniowie, F: pozostałości zamku Homole.

Autor: A. Żyto, A, B, C VII 2021, D, E IV 2022, F VIII 2022

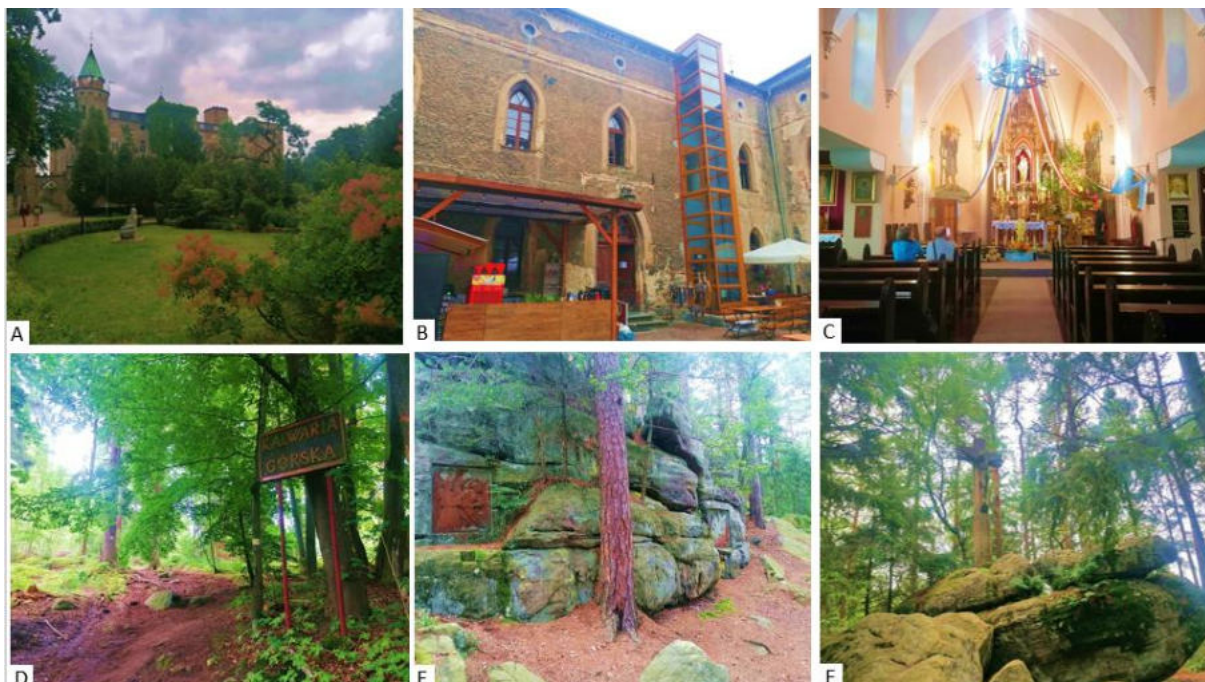
Gmina Szczytna położona jest wokół drogi krajowej nr 8, prowadzącej z Kłodzka do granicy polsko-czeskiej. Na jej obszarze 245 obiektów wpisanych zostało do rejestru zabytków. Są one zlokalizowane w 8 miejscowościach, z których największą jest Szczytna.

Pierwsze wzmianki o wsi pochodzą z I połowy XIV wieku, gdy miejscowość nosiła nazwę „*Rückers*” (Staffa i in., 1992). Znajdowała się ona na szlaku handlowym ze Śląska do Czech, w obrębie państwa homolskiego. W XVI wieku w Szczytniej zbudowano dwór, tartak oraz browar. W XVII wieku miejscowość znacznie się rozrosła poprzez przyłączenie do niej terenu okolicznych wsi, obejmujących prawie całą powierzchnię dawnego państewka homolskiego: Ocieszowa, Łęczyc, Gołaczowa, Cermnej, Kociołka, Witowa, Jawornicy, Kulina, Leśnej, Januszowa, Góry Anny, Bobrowników Nowych i części Szalejowa Górnego (Staffa i in., 1992). Znaczący rozwój miejscowości nastąpił w XVIII wieku i związany był z budową huty szkła i szlifierni w Batorowie i Bystrej. W XIX wieku uruchomiono kolejną hutę, bezpośrednio w Szczytniej oraz wybudowano na Szczytniku (589 m n.p.m.) romantyczny zamek „Leśna”. W tym samym czasie miejscowość stawała się coraz liczniej odwiedzana przez kuracjuszy wypoczywających w pobliskich zdrojach (Polanicy i Dusznikach) oraz przez podróżnych udających się dylizansem do Pragi. Na zainteresowanie Szczytną wpłynęło

również doprowadzenie linii kolejowej z Kłodzka, pod koniec XIX wieku, przez co wieś stała się popularnym letniskiem. Miejscowość uzyskała prawa miejskie w 1973 roku, w wyniku scalenia obszaru 7 okolicznych wsi. W XX wieku miasto było największym ośrodkiem przemysłowym w rejonie Gór Stołowych, dzięki funkcjonującej tutaj Hucie Szkła Gospodarczego „Sudety” ze szlifiernią w Batorowie.

Na terenie Szczytnej w rejestr zabytków wpisano 132 obiekty, w większości domy mieszkalne. Wśród najważniejszych z nich znalazły się dwa, które uznano za „zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy”³⁵: barokowy, XVIII-wieczny kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela wraz z plebanią, przebudowany i powiększony na początku XX wieku oraz Zamek „Leśna” (inaczej Zamek „Leśna Skała”, Zamek na Szczytniku), wzniesiony w I połowie XIX wieku według projektu Karola Fryderyka Schinkla - jednego z wybitniejszych twórców klasycyzmu oraz prekursora architektury historyzmu w Królestwie Prus. Obiekt wybudowano na wzór średniowiecznego zamku obronnego, na miejscu fortu z końca XVIII wieku, zniszczonego w 1807 roku na polecenie Napoleona. Od 1929 roku obiekt przejęło Zgromadzenie Misjonarzy św. Rodziny Prowincji Niemieckiej, które oprócz rozbudowy zainicjowało budowę kalwarii z płaskorzeźbami wykonanymi w piaskowcu. Podczas II wojny światowej zamek był miejscem urzędowania Wehrmachtu, który utworzył w tym miejscu luksusowy wojskowy ośrodek rehabilitacyjny. Od 2020 roku obiekt jest dostępny do zwiedzania; wcześniej znajdował się w nim dom pomocy społecznej. Zamek otoczony jest suchą fosą oraz murem obronnym, wewnątrz którego znajduje się zabytkowy park. We wnętrzu uwagę zwraca sala rycerska oraz kaplica pw. MB Królowej Pokoju z unikalnym zabytkiem – rurami wykonanymi ze stopu spiszowego. Miejsce to jest też punktem widokowym na Góry Stołowe.

³⁵ UCHWAŁA NR II/21/18 RADY MIEJSKIEJ W SZCZYTNEJ z dnia 20 grudnia 2018 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Szczytna na lata 2018–2021.

Ryc. 26 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Szczytnie; A: zamek, B: dziedziniec zamku, C: kaplica zamkowa, D-F: kalwaria górska.

Autor: A. Żyto, VII 2021

Wśród pozostałych zabytków Szczytnie warto zwrócić uwagę na odrestaurowany dom mieszkalno-usługowy przy dawnym browarze (ul. Wolności 7) oraz zespół pałacowy. Składa się on z neobarokowo-klasycystycznego pałacu z połowy XIX wieku (nieдоступny do zwiedzania), pozostałości parku oraz dawnych zabudowań gospodarczych. Pomiędzy nimi wybudowano w 2010 roku deptak, w pobliżu którego znajduje się współczesny obiekt dziedzictwa kulturowego - Ławeczka Zagłoby i Ławeczka Dobrego Wojaka Szwejka. W pozostałych miejscowościach Gminy Szczytna najważniejszą grupę zabytków tworzą obiekty sakralne: zespół kościoła filialnego pw. św. Marii Magdaleny wraz z plebanią i cmentarzem w Łęczycach (barokowy, z końca XVII wieku, przebudowany w XIX wieku), zespół kościoła parafialnego pw. św. Wita wraz z plebanią i cmentarzem w Niwie (wybudowany w I połowie XVII wieku, przebudowany pod koniec XVIII wieku i na początku XX wieku), park podworski z zachowanymi fragmentami XVIII-wiecznego dworu (zabudowania gospodarcze, dwie oficyny mieszkalne i kamienny pylon) oraz

charakterystyczna, wzniesiona w XVII wieku na planie ośmiokąta kaplica Matki Boskiej Bolesnej w Wolanach³⁶.

Wśród najważniejszych obiektów dziedzictwa kulturowego gminy należy jeszcze wymienić:

- „kamień wojny kartoflanej³⁷”, postawiony w 1927 roku przez *Glatzer Gebirgsverein* (GGV – Kłodzkie Towarzystwo Górskie), który upamiętnia ataku huzarów (lekkiej jazdy) austriackich na pruski konwój zaopatrzeniowy podczas wojny o sukcesję bawarską w 1778 roku.
- Opuszczoną w latach 60 XX wieku wieś Młyny (poza szlakiem turystycznym) - Młyny (niem. *Muhlhauser*) z zachowanymi ruinami młyna wodnego.
- Źródła „Maria” w Starych Bobrownikach, z którego zgodnie z lokalnym przekazem wypływa lecznicza woda mineralna zawierająca szczawy wapniowo-węglanowo-wodoro-żelaziste.
- Liczne kapliczki przydrożne, krzyże.
- Pomniki, m.in. pomnik poległych w I wojnie światowej w Niwie, figura św. Jana Nepomucena z 1711 roku w Szczytnej, pozostałości pręgierza przed kościołem.
- Muzeum Dźwięku w zamku „Leśna Skała”.
- Gościniec Misyjny im. Ks. Jana Berthiera na Szczytniku.

W Uchwale Rady Miejskiej w Szczytnej z dnia 20 grudnia 2018 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Szczytna na lata 2018–2021³⁸ zawarta została syntetyczna ocena stanu zachowania zabytków w poszczególnych miejscowościach gminy, zgodnie z którą zdecydowana większość obiektów odznacza się dobrym (52%) lub bardzo dobrym (24%) stanem.

³⁶ <http://szczytna.pl/palac.html> / [dostęp dnia 18.11.2022]

³⁷ Wojna zyskała miano „kartoflanej” przez głód panujący w tamtym czasie.

³⁸ UCHWAŁA NR II/21/18 RADY MIEJSKIEJ W SZCZYTNEJ z dnia 20 grudnia 2018 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Szczytna na lata 2018–2021

Ryc. 27 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Szczytniej; A, B: kościół pw. św. Jana Chrzciciela, C: pręgierz, D: odrestaurowany budynek dawnego gospodarstwa rolnego, E: odrestaurowana brama wjazdowa na teren dawnego gospodarstwa rolnego, F: ławeczka Dobrego Wojaka Szwejka.

Autor: A. Żyto, VII 2021

Gmina miejska Kudowa-Zdrój charakteryzuje się największą liczbą kulturowych atrakcji turystycznych oraz obiektów dziedzictwa kulturowego. 70% powierzchni miasta objęte jest prawną formą ochrony przyrody jako Park Narodowy Gór Stołowych wraz z otuliną, a cała jego powierzchnia znajduje się w zasięgu sieci Natura 2000 (Raport o stanie Gminy Kudowa-Zdrój za 2021 rok, 2022³⁹). Kudowa-Zdrój jest miastem uzdrowiskowo-turystycznym. Tradycje uzdrowiskowe sięgają XVI wieku, co związane było z występującymi na tym obszarze wodami mineralnymi. Szczególny rozwój miejscowości przypada na między XVI a XX wiekiem, kiedy to wzniesiono wiele zabudowań związanych z rozwojem i funkcjonowaniem uzdrowiska, w tym charakterystyczną zabudowę willową i park zdrojowy. Miasto posiada obecnie bogatą bazę uzdrowiskowo-sanatoryjną. Właściwości wód szczawiovo-żelazowych, umożliwiając leczenie otyłości, chorób serca, chorób naczyń krwionośnych, schorzeń dróg oddechowych i nadczynności tarczycy. Obecnie, w skład jednostki administracyjnej „Gmina miejska Kudowa-Zdrój” wchodzi również tereny będące

³⁹ <https://kudowa.pl/raport-o-stanie-gminy.html> [dostęp dnia 15.11.2021]

w przeszłości niezależnymi wsiami: Pstrązna, Bukowina, Jakubowice, Czerdna, Zakrze, Słone, Brzozowie lub dzielnicami - Nowy Zdrój i Stary Zdrój.

Na terenie miasta w rejestr zabytków wpisano 401 obiektów, w większości domy mieszkalne. W grupie najważniejszych obiektów znajdują się obiekty związane z funkcją sakralną (m.in. XVII-wieczny, barokowy kościół pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej z cmentarzem, barokowy kościół filialny pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny z początku XX wieku, XVIII-wieczny kościół filialny pw. śś. Piotra i Pawła⁴⁰), funkcją użyteczności publicznej oraz turystyczno-uzdrowiskową

Modernistyczny budynek Pijalni Wód Mineralnych wzniesiony został w latach 1930-1931. Wraz z Parkiem Zdrojowym zajmuje centralne miejsce Kudowy-Zdroju, tuż u podnóża góry zwanej Parkową (477 m n.p.m.). Wewnątrz obiektu, turyści i kuracjusze mają do dyspozycji wody lecznicze ze źródeł „Leon Marchlewski⁴¹” i „Jędrzej Śniadecki”⁴². W zabytkowym wnętrzu funkcjonuje również kawiarnia i sklep z pamiątkami. Szczególną uwagę zwracają freski autorstwa węgierskiego malarza Arpada Molnara, ilustrujące m.in. widoki Dolnego Śląska z początku XX wieku. Na elewacji budynku umieszczono tablice pamiątkowe poświęcone pamięci osób związanych z rozwojem sudeckiego uzdrowiska: prof. dr. Adolfa Ferdinanda Duflos (1802-1889), który w 1850 roku jako pierwszy dokonał analizy chemicznej kudowskich wód mineralnych, potwierdzając zarazem ich właściwości lecznicze, prof. dr. Antoniego Falkiewicza (1901-1977) – kierownika ośrodka naukowo-badawczego i konsultanta naukowego uzdrowiska oraz honorowego obywatela Kudowy-Zdroju, a także prof. dr. Julianowi Aleksandrowiczowi (1908-1988) – światowej sławy uczonemu, który leczył w kudowskim uzdrowisku w latach 1947-1949. W otoczeniu budynku na szczególną uwagę zasługuje założony w XVIII wieku Park Zdrojowy, urządony w stylu angielskim, którego zwieńczenie stanowi staw zdrojowy. Urozmaiceniem krajobrazu są egzotyczne gatunki drzew, nie występujące naturalnie w Polsce oraz rzeźby – pomnik Stanisława Moniuszki (1969),

⁴⁰ kościół p.w. śś. Piotra i Pawła oraz kościół p.w. św. Bartłomieja w Kudowie-Zdroju stanowią nieliczne, zachowane przykłady rozłącznej budowy kościołów i ich wież na ziemi kłodzkiej, często stosowanej w wiejskim budownictwie sakralnym Czech.

⁴¹0,16% szczawa wodorowęglanowo-sodowo-wapniowa z dodatkiem radonu, źródło: <https://kudowazdroj.pl/blog/uzdrawiajaca-moc-kudowy-zdroju/wody-mineralne-1>

⁴² 0,35% szczawa wodorowęglanowo-sodowo-wapniowa żelazista, borowa, siarczkowa z domieszką arsenu, źródło: <https://kudowazdroj.pl/blog/uzdrawiajaca-moc-kudowy-zdroju/wody-mineralne-1>

rzeźba-ławeczka Ogrodnik (2010), Leśny Lud (2015) oraz metalowe atrapy instrumentów muzycznych znajdujące się w sąsiadującym Ogrodzie Muzycznym im. hm. Władysława Skoraczewskiego. Do najważniejszych zabytkowych obiektów dziedzictwa kulturowego w parku i jego najbliższym otoczeniu należy zaliczyć:

- neobarokowy budynek Kardiologicznego Szpitala Uzdrawiskowego tzw. Zameczek (1810-1812), uważany już wówczas za „najznakomitszą budowlę tego miejsc”,
- sanatorium Polonia (1905-1906), obiekt wzniesiony pod nazwą „Książęcy Dwór” (niem. "Fürsten Hof") jako największy hotel w mieście,
- replikę secesyjnej hali spacerowej (1963) - „Teatru pod Błachą” – dawnego miejsca spotkań kuracjuszy, a obecnie miejsca imprez kulturalnych,
- muszlę koncertową (1930-1931),
- Zakład Przyrodolecznicy nr 1 (1929), tzw. „Dom łaźnienny”,
- Zakład Przyrodolecznicy nr 3 (1906), budynek powstały w wyniku przebudowy XIX-wiecznych „Starych Łazienek”,
- plenerową pijalnię wody mineralnej - potocznie „Pajączek” - odwiert wody mineralnej K-200 ze źródła Stanisława Moniuszki,
- obiekty zlokalizowane na Górze Parkowej – drewniana Altana Miłości położona na wysokości 440 m n.p.m., będąca punktem widokowym na miasto oraz obecnie nieczynny, późnobarokowy, ewangelicko-augsburski kościół pw. Chrystusa Pana⁴³ (1798) wraz z terenem dawnego cmentarza, na którym spoczywa m.in. hr. von Götzen – dawny właściciel Kudowy⁴⁴.

Poza okolicą Parku Zdrojowego miejscem o dużym nagromadzeniu obiektów dziedzictwa kulturowego jest część miasta zwana Czermną, która swoją popularność zyskała przede wszystkim ze względu na zbudowaną z inicjatywy ks. Václava Tomáška Kaplicę Czaszek (1776). Ten jedyny tego typu budynek w Polsce jest zbiorowym grobowcem ofiar

⁴³ Kościół wzniesiony został w 1798 roku przez gminę Braci Czeskich jako pierwszy w Hrabstwie Kłodzkim i jeden z nielicznych na Śląsku

⁴⁴ <http://historia.luter2017.pl/kosciol-ewangelicko-augsburski-chrystusa-krola-kudowie-zdroju/> [dostęp dnia 16.11.2022].

wojen śląskich z lat 1740-1742 i 1744-1745 oraz chorób zakaźnych z XVIII wieku. Wnętrze kaplicy wyłożone zostało ok. 3 tys. kości, a pozostałe umieszczone są w krypcie pod podłogą. Dodatkową atrakcją kulturową stanowi cały zespół sakralny obejmujący również barkowy kościół pw. św. Bartłomieja (XVI-XVIII w.), wzniesiona w stylu późnogotyckim (typowym dla czeskiego pogranicza) dzwonnica (1603), cmentarz parafialny z licznymi, zabytkowymi nagrobkami, pomnik poległych w I wojnie światowej oraz pomnik poświęcony pamięci kapłanów, którzy oddali swoje życie w Dachau i innych obozach zagłady, w czasie II wojny światowej. Zwiedzanie Kaplicy Czaszek odbywa się tylko w języku polskim. w towarzystwie siostry zakonnej, która przedstawia historię tego miejsca.

Ryc. 28 Kulturowe atrakcje turystyczne Kudowy-Zdrój: A: Muzeum Zabawek, B: Wnętrze pijalni wód, C: Muzeum Mineralów, D: Sanatorium, E: Zameczek, F: Ogród Muzyczny, G,H: Gospodarstwo Szlak Ginących Zawodów.
Autor: A. Żyto, IX 2019

W tej samej części miasta znajduje się wykonana z lipowego drewna ruchoma szopka z 1924 roku, autorstwa Franciszka Stephana. Obiekt znajduje się w rodzinnej chacie rzeźbiarza, który w 1938 roku wybudował w niej również organy. Szopka jest wyjątkowym obiektem dziedzictwa kulturowego, gdyż oprócz tradycyjnego, biblijnego przedstawienia sceny narodzin Jezusa przedstawia również sceny z codziennego życia lokalnych pasterzy, mieszczan, przedstawicieli różnych profesji mieszkańców Pogórza Sudeckiego. Szopka udostępniona jest

do zwiedzania przez prawnuczkę Stephana, która wraz z mężem oprowadza zainteresowanych turystów po obiekcie.

Oprócz zabytkowych obiektów dziedzictwa kulturowego w gminie Kudowa-Zdrój znajduje się wiele miejsc i placówek, będących walorami i atrakcjami kulturowymi obszaru. Najważniejszym z nich, ze względu na bogactwo prezentowanego dziedzictwa kulturowego, jest Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego (potocznie Skansen w Pstrążnej). Jego zbiory obejmują 2745 muzealiów. Składają się na nie zachowane i translokowane z terenu Pogórza Sudeckiego Skansenu budynki, wyposażone w autentyczne sprzęty i narzędzia, które przybliżają odwiedzającym różne formy życia mieszkańców terenów położonych na styku trzech kultur: czeskiej, niemieckiej i polskiej. Wśród najcenniejszych budynków na terenie skansenu wymienić należy m.in.: budynek mieszkalno-gospodarczy z kuźnią i sklepem z 1856 roku, zajazd z początku XIX wieku, tradycyjna chałupa z przełomu XIX i XX wiek, przełomie XIX i XX wieku wzniesiona jest z drewna świerkowego w konstrukcji zrębowej, na rzucie prostokąta, pokryta dachem gontowym, XIX-wieczna dzwonnica alarmowa z Gołaczowa k. Kudowy oraz wiatrak typu „koźlak” z połowy XIX wieku. Oprócz wystaw stałych, obejmujących obiekty zabytkowej architektury ludowej z terenu pogórza sudeckiego wraz z aranżacją ich wnętrza, placówka oferuje zróżnicowaną ofertę kulturalnych wydarzeń okolicznościowych, m.in. Tradycje Wielkanocne, Majówka na Ludowo, Noc Świętojańska, Przegląd Zespołów Ludowych Ziem Pogranicznych „Róża Kłodzka”, Dzień Rzemiosł, Cepowisko (Dożynki) czy Święto Ziemniaka. Na terenie obiektu znajdują się również skrytki *geocachingowe* (Raport o stanie Gminy Kudowa-Zdrój za 2021 rok, 2022⁴⁵).

Nieopodal Parku Zdrojowego swoją siedzibę ma Muzeum Zabawek. Obiekt otwarty został w 2002 roku z inicjatywy miłośników zabawek, którzy postanowili udostępnić swoją rozrastającą się kolekcję zwiedzającym. Ekspozycja, dedykowana zarówno dzieciom jak i dorosłym, znajduje się na dwóch poziomach i składa się z ponad 5000 eksponatów rozmieszczonych tematycznie w 12 salach wystawowych⁴⁶. Odwiedzający zobaczą w muzeum różne formy zabawkarstwa europejskiego z okresu od starożytności do lat 80. XX wieku. Są to m.in. teatrzyki domowe, szopki bożonarodzeniowe, lalki, zabawki blaszane, zabawki filmowe,

⁴⁵ <https://kudowa.pl/raport-o-stanie-gminy.html> [dostęp dnia 15.11.2022]

⁴⁶ (<http://muzeum-zabawek.pl/kudowa-zdroj/>) [dostęp dnia 15.11.2022]

militaria, klocki, zwierzęta, zabawki optyczne, samograje, komputery oraz kolekcje komiksów. Część z nich jest, choć wystawiona za szklaną szybą, pozostaje interaktywna z wykorzystaniem specjalnie przygotowanych instalacji. Dodatkową atrakcją jest także pomieszczenie zaaranżowane na dawną klasę szkolną. Zgodne z ideą zarządzających muzeum, wizyta w tym miejscu ma łączyć pokolenia, umożliwić swoistą „podróż w czasie” do świata dzieciństwa. Zróżnicowana ekspozycja, dająca możliwość zapoznania się również z zabawkami regionalnymi i lokalnymi, oraz dzięki opisom nawiązującym do konkretnych obszarów pozwala odnaleźć w tych dziecięcych przedmiotach elementy (wytwory) kultury. Przedmioty te stają się odzwierciedleniem realiów określonej epoki i przekazem kultury, co pozwala postrzegać je w o wiele szerszym kontekście niż tylko przedmiotów, służących rozrywce. Muzeum oferuje możliwość organizacji lekcji muzealnych, w czasie których uczniowie poznają historie poszczególnych zabawek, uczą się przez zabawę oraz wykonują własną drewnianą zabawkę. Zwiedzanie indywidualne odbywa się samodzielnie, natomiast grupy zorganizowane zapoznają się z kolekcją wraz z przewodnikiem, który przedstawia dostosowaną do wieku uczestników narrację. Ze względu na lokalizację w centrum miejscowości obiekt nie dysponuje własnym parkingiem.

W jednym z budynków należących do Zakładów Przyrodoleczniczych mieści się Muzeum Mineralów. Prywatna kolekcja Wojciecha Sokołowskiego obejmuje ponad 2000 eksponatów, na które składają się minerały, kamienie szlachetne i skamieniałości pochodzące z Polski, Europy, Azji, Afryki, Ameryki Płn. i Ameryki Płd. Osobliwością zbiorów są m.in. liczne okazy pochodzące z Kotliny Kłodzkiej, a także jaja dinozaura z Pustyni Gobi, fragment meteorytu z Afryki. Wystawa prezentowana jest w kilku pomieszczeniach, a zwiedzanie odbywa się samodzielnie.

Ważnym ośrodkiem edukacyjno-wystawienniczym jest Ekocentrum Park Narodowego Gór Stołowych, które umożliwia zdobycie cennych informacji na temat walorów przyrodniczych i kulturowych Gór Stołowych. W placówce znajdują się multimedialne ekspozycje nawiązujące do flory, fauny jak i przeszłości geologicznej parku, a także prezentowany jest film o historii udostępnienia Gór Stołowych.

W Czermej znajduje się gospodarstwo prezentujące „Szlak Ginących Zawodów”. Obiekt oferuje pokazy garncarskie, kowalskie, piekarskie i tkackie, a także możliwość organizacji biesiad i usługę noclegową. Program pokazów jest zróżnicowany i dostosowany

zarówno dla turystów indywidualnych jak i grup zorganizowanych. Za dodatkową opłatą można wziąć udział w warsztatach wyrobu masła oraz tworzenia naczyń na kole garncarskim. Na obszarze gospodarstwa znajduje się wiele zabytkowych sprzętów rolniczych, a także wystawa poświęcona dawnemu wyposażeniu chat oraz kolekcja ludowych strojów regionalnych. Dodatkową atrakcją, zwłaszcza dla dzieci, jest Mini-Zoo z wielogatunkową kolekcją zwierząt.

Wśród najważniejszych, promowanych przez gminę obiektów dziedzictwa kulturowego, znajdują się również: Drewniana dzwonnica alarmowa z poł. XIX w., źródelko Maryi z leśną kapliczką Matki Boskiej Bolesnej z I połowy XIX wieku, wzniesiony w 1999 roku Pomnik Trzech Kultur w celu upamiętnienia wspólnej historii czeskich, niemieckich i polskich mieszkańców i podkreślenia historii i bogactwa kulturowego ziemi kłodzkiej, założona w 2006 roku „Aleja Szczęścia”, której celem jest uhonorowanie znamienitych osobistości ze świata kultury, sportu oraz życia społecznego zasłużonych dla Kudowy-Zdroju, nawiązująca do odbywających się corocznie Międzynarodowych Festiwali Moniuszkowskich metalowa rzeźba „Halka” wykonana w 2015 roku piaskowcowa rzeźba „Leśnego Luda” pilnującego, w nawiązaniu do legendy olbrzymiego skarbu, który został ukryty dawno temu pod Górą Parkową przez Liczyrzepę.

Gmina miejska Polanica-Zdrój położona jest w granicy trzech mezoregionów: Góry Stołowe, Góry Bystrzyckie i Kotlina Kłodzka. Choć nie graniczy bezpośrednio z PNGS to pozostaje z nim jednak, podobnie jak Gmina Duszniki-Zdrój, związana funkcjonalnie poprzez turystykę. Najstarsze wzmianki o Polanicy pochodzą z XVI wieku, kiedy to coraz bardziej popularne stawały się występujące w tutejszych źródłach wody lecznicze. Pod koniec stulecia miejscowość stała się własnością Jezuitów, którzy rozpoczęli proces użytkowania wód z polanickich źródeł na szerszą skalę. Z ich inicjatywy wzniesiono dwór z kaplicą, który początkowo służył zakwaterowaniu kuracjuszy przybywających do Polanicy od połowy XVIII wieku. Po kasacie zakonu, w 1773 roku, wieś stała się własnością Prus.

Rozwój turystyki uzdrowiskowej przypada na I połowę XIX wieku, co powiązane było ze zbadaniem składu wód oraz budową drewnianych łazienek, otwarciem pijalni wód i utworzeniem przez Josepha Grolmsa uzdrowiska. W tym samym czasie rozwijał się lokalny przemysł w oparciu uruchomioną hutę żelaza. W pierwszej dekadzie XX wieku w miejscowości wzniesiono Dom Zdrojowy oraz zaprojektowano Park Zdrojowy, wokół którego,

w późniejszych latach wybudowano blisko 50 pensjonatów. Działalność uzdrowiskowa prowadzona jest obecnie przede wszystkim w oparciu o źródła Wielka Pieniawa⁴⁷. W Polanicy zachowanych jest wiele obiektów charakterystycznych dla tzw. stylu kurortowego, z początku XX wieku. Na terenie gminy znajdują się 352 obiekty wpisane w rejestr zabytków, w większości budynki mieszkalne. Do najważniejszych z nich należą:

- Park Zdrojowy (1906 rok),
- Teatr Zdrojowy (1925 rok),
- Secesyjno-klasycystyczny Dom Zdrojowy – Pijalnia Wód Mineralnych z halą spacerową (1911 rok),
- neobarokowy kościół pw. Wniebowzięcia NMP (1910 rok),
- kaplica pomocnicza pw. św. Antoniego z XVIII wieku,
- zespół uzdrowiskowy z przełomu XIX i XX wieku.

Wśród pozostałych obiektów dziedzictwa kulturowego znajdują się liczne pomniki oraz tablice pamiątkowe, m.in. pomnik „Powrotu do Macierzy” upamiętniający przyłączenie Polanicy-Zdroju i Dolnego Śląska do Polski w 1945 roku, kamień pamiątkowy z 2005 roku upamiętniający dawny kościół ewangelicki im. cesarza Fryderyka III z 1916 roku, pomnik Adama Mickiewicza z 1969 roku, tablica 100-lecia odkrycia źródła „Wielka Pieniawa” oraz zabytkowe „kamienie milowe” tworzące „Polanicki przewodnik historyczny” z datami z historii miasta w parku Szachowym. Na szczególną uwagę zasługuje udostępniony do zwiedzania w sezonie letnim budynek Huty Szkła „Barbara” oraz Muzeum Etnograficzno-Misyjne znajdujące się od 1977 roku w się w klasztorze ojców sercanów białych. W przestrzeni miasta funkcjonują dwa wirtualne szlaki kulturowe - „Szlakiem architektonicznych zabytków miasta”.

⁴⁷ Wielka Pieniawa charakteryzuje się stałą i stabilną zawartością składników mineralnych niezbędnych do prawidłowego funkcjonowania organizmu między innymi: wapnia, magnezu, żelaza, sodu, potasu, litu, chloru, krzemu, miedzi. Naturalna kompozycja ww. minerałów wpływa korzystnie na poprawę problemów trawiennych i żołądkowych oraz stymuluje ochronę organizmu przed niekorzystnym wpływem środowiska (<https://uzdrowiska-klodzkie.pl/pijalnia-wod-mineralnych-w-polanicy> [dostęp dnia 18.11.2022])

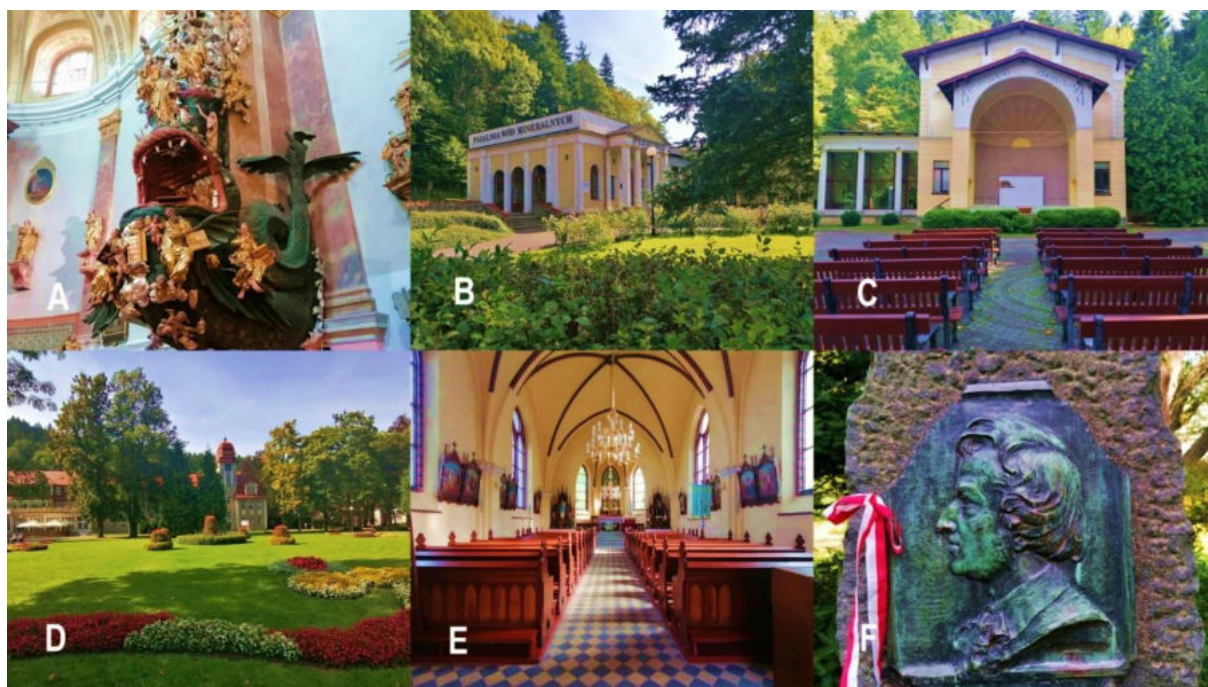

Ryc. 29 Kulturowe atrakcje turystyczne Polanicy-Zdroju: A: Pijalnia Wód Mineralnych, B: Park Zdrojowy latem, C: kościół pw. Wniebowzięcia NMP D: fragment zabytkowej zabudowy willowej, E: kaplica św. Jana Nepomucena, F: Park Zdrojowy zimą.

Autor: A. Żyto, A,B,D VII 2020, C,E,F II 2019.

Gmina miejska Duszniki-Zdrój obejmuje teren znajdujący się przy historycznym szlaku handlowym, prowadzącym znad Bałtyku do Pragi, przez Śląsk. Miał on szczególne znaczenie dla późniejszego rozwoju okolicznych terenów położonych w rejonie przełęczy zwanej Polskimi Wrotami. Na przełomie X i XI wieku wzniesiono nad nią na drewnianą warownię, na miejscu której, w późniejszych latach wybudowano zamek Homole, będący siedzibą właścicieli dóbr feudalnych Homole – Panowiców. Ówczesne dobra obejmowało miasto Duszniki i Lewin oraz 21 okolicznych wsi. D Po wojnach husyckich, w II połowie XVI wieku, zamek został opuszczony. W XIV wieku Duszniki rozwijały się w oparciu o hutnictwo rud żelaza, a pod koniec XVI wieku duże znaczenie odgrywało tkactwo, handel oraz papiernictwo. Od tego czasu coraz bardziej popularne były również lecznicze właściwości wód: źródła „Zimnego” i „Letniego”. W drugiej połowie XVII i w XVIII wieku miasto stało się znaczącym ośrodkiem tkactwa i handlu suknem, ośrodkiem produkcji papieru i uzdrowiskiem, na co wpłynęło również doprowadzenie do miasta linii kolejowej na początku XX wieku. To właśnie dziedzictwo związane z przemysłem papierniczym stanowi obecnie najważniejszą atrakcję kulturową miejscowości. Po II wojnie światowej uzdrowisko należało do jednych z najchętniej

odwiedzanych w Polsce. Obecnie eksploatowana jest woda pochodząca z pięciu źródeł: „Pieniawa Chopina”, „Jan Kazimierz”, „Agata”, „Jacek” i „B-4”⁴⁸.

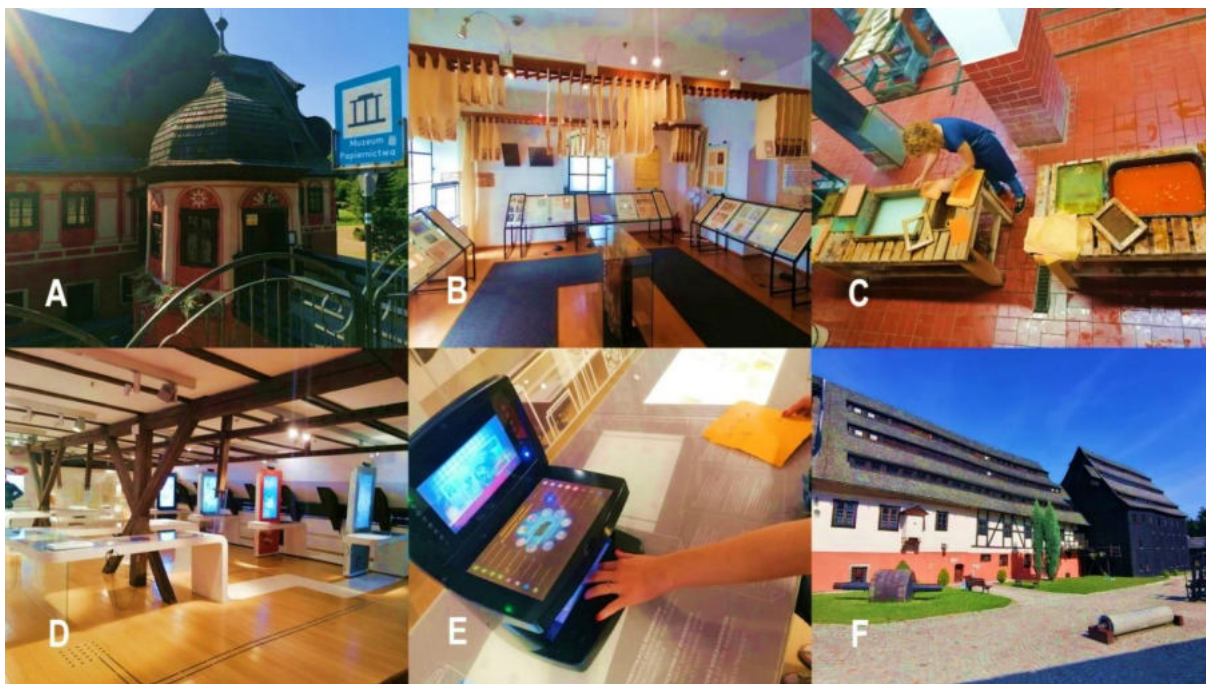
Ryc. 30 Turystyczne atrakcje kulturowe Dusznik-Zdroju: A: ambona przypominająca wieloryba, B: Pijalnia Wód Mineralnych, C: Tatr Muzyczny, D: Park Zdrojowy, E: Kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, F: Popiersie Fryderyka Chopina.
Autor: A. Żyto, IX 2019

W rejestr zabytków wpisanych zostało 260 obiektów, w większości domy mieszkalne. Najbardziej rozpoznawalną i promowaną atrakcją kulturową Dusznik Zdrój jest zabytkowym młyn papierniczy, mieszczący w swoim wnętrzu Muzeum Papiernictwa. Obiekt wzniesiono między XVI a XVIII wieku. W 1968 r. w obiekcie otwarto Muzeum Papiernictwa, w którym w 1971 r., po 34 latach przerwy wznowiono ręczne wytwarzanie papieru. Szczegółowa historia obiektu i jego architektury oraz turystyczne znaczenie papierni doczekało się monograficznego opracowania (Eysymontt i in., 2018). Udostępniona już w pierwszych latach funkcjonowania muzeum pokazowa produkcja papieru czerpanego pozytywnie wpłynęła na rozwój ruchu turystycznego w obiekcie. Dużą popularnością wśród odwiedzających cieszy się doroczny event – Święto Papieru – który organizowany jest od 2001 r. i przyciąga ok. 10 tys. turystów

⁴⁸ Naturalne tworzywa lecznicze w Dusznikach-Zdroju tworzą: szczyzawy wodorowęglanowo-wapniowo-sodowe, magnezowe, żelaziste, lekko radoczynne oraz złożo borowinowe typu wysokiego.

(Eysymontt i in., 2018). Ważnym źródłem informacji o obiekcie są też wydawane „Roczniki Muzeum Papiernictwa”. Obecnie ekspozycje muzealne w historycznym wnętrzu młyna pokrytym liczną polichromią obejmują wystawy stałe poświęcone dziejom papiernictwa na świecie w Polsce i na Śląsku oraz historii odwiedzanego obiektu. W salach prezentowane są również liczne ryciny obrazujące historyczne krajobrazy regionu. W wyremontowanych w ostatnich latach pomieszczeniach suszarni turyści mogą oglądać dwie ekspozycje, wzbogacone przekazem multimedialnym. Są one poświęcone sztuce papieru oraz polskim banknotom. W podziemiach odwiedzający mogą wziąć udział w prelekcjach i warsztatach poświęconym sztuce czerpania papieru. W obiekcie prezentowane są również wystawy czasowe. Wokół budynku dostępna jest plenerowa wystawa wielkogabarytowych urządzeń papierniczych, przy których znajduje się sklep z pamiątkami oraz kawiarnia. Rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 20 września 2011 roku, ze względu na „wartości artystyczne, naukowe, techniczne, materialne i niematerialne oraz unikatowość i autentyczność najstarszego młyna papierniczego w Polsce pochodzącego z początku XVII w., świadectwa dziejów nowożytnego papiernictwa” obiekt wpisany został na listę Pomników Historii (Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 20 września 2011 roku). Muzeum zwiedzać można samodzielnie lub z przewodnikiem po trasach „Z papierem przez dwa tysiąclecia” i „Sztuka i pieniądze”⁴⁹. W niedziele zwiedzanie muzeum jest bezpłatne i przeznaczone tylko dla turystów indywidualnych. Wówczas trasa zwiedzania jest ograniczona. Obiekt nie posiada własnego parkingu. Pozostawienie samochodu możliwe jest wzdłuż pobliskich ulic.

⁴⁹ <http://muzeum-papiernictwa.pl/> [dostęp dnia 18.11.2022]

Ryc. 31 Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju; A: wejście do budynku, B: sala wystawowa, C: sala warsztatowa, D, E: multimedialna sala wystawowa, F: teren przy muzeum.
 Autor: A. Żyto, IX 2019

Podobnie jak w Kudowie-Zdroju również w Dusznikach-Zdroju najwięcej obiektów kulturowych zlokalizowanych jest wokół parku zdrojowego, którego część stanowi ogród fenologiczny. Oprócz zabudowy willowej są to m.in.:

- Pijalnia wód mineralnych wraz z Pawilonem Muzycznym – obiekty wzniesione w I połowie XIX w.,
- Szpital Uzdrowski Jan Kazimierz – budynek powstały w wyniku kilkakrotnej przebudowy dawnego Domu Zdrojowego (1837-1863) z palmiarnią,
- Teatr Zdrojowy (1802-1805) – główne miejsce życia kulturalno-towarzyskiego XIX-wiecznego uzdrowiska. Obiekt potocznie nazywa jest Dworkiem Chopina, co upamiętnia pierwszy publiczny koncert F. Chopina (1826). Obecnie w miejscu tym odbywają się liczne wydarzenia kulturalne, wśród których najważniejszym pozostaje organizowany od 1946 r. Międzynarodowy Festiwal Chopinowski. Innym upamiętnieniem artysty jest znajdujący się na obszarze parku obelisk z medalionem i tablicą pamiątkową (1897) oraz pomnik (1976),

- pawilon źródła Pieniawa Chopina (pocz. XX w., dawniej Ciepłe Źródła) – miejsce wydobycia na powierzchni ziemi ciepłej wody – żelazistego szczawu wodorowęglanowo-wapniowo-sodowego,
- stacja meteorologiczna z XIX w.,
- Kolorowa Fontanna (dawniej Wielka Fontanna, 1905) - multimedialna fontanna, w której kilka razy dziennie prezentowany jest pokaz światła i dźwięku,
- kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa (1899-1902) – obecnie kościół filialny parafii Ojców Franciszkanów pw. św. Franciszka z Asyżu.

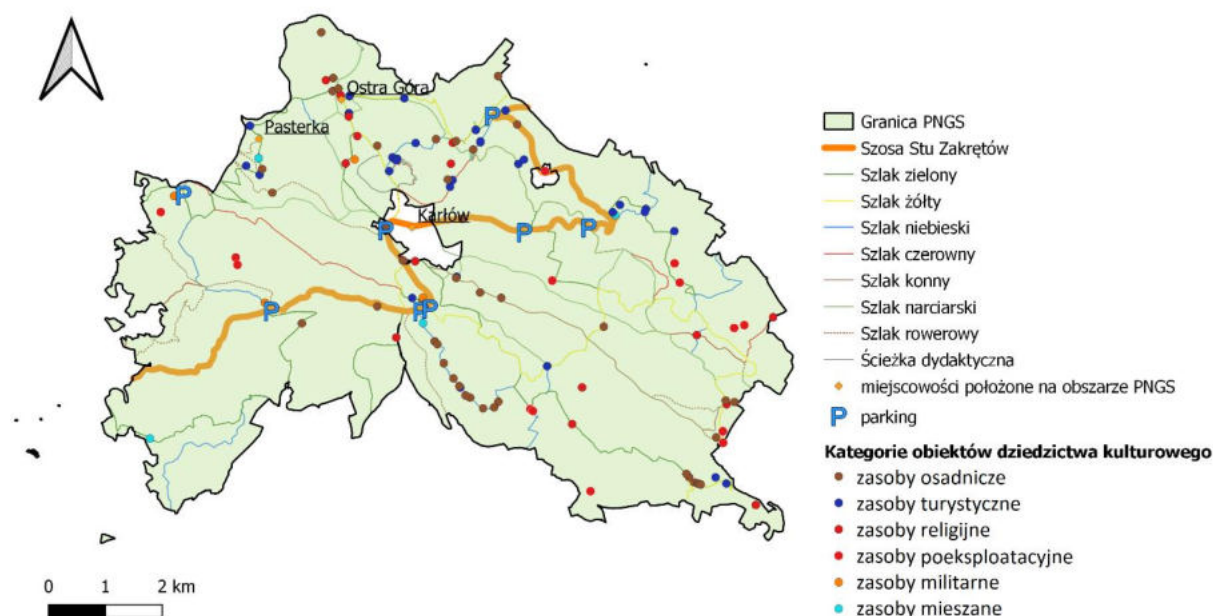
Obiekty kulturowe nagromadzone są również w okolicy ratusza, gdzie znajduje się m.in. barokowy kościół św. Apostołów Piotra i Pawła (1708-1730)⁵⁰, kolumna wotywna Matki Boskiej z Dzieciątkiem (1725) wzniesiona jako wotum za uratowanie miasta od zarazy, kościół pw. Matki Bożej Różańcowej z lapidarium (1845-1846) – dawna świątynia ewangelicka, obecnie polsko-katolicka, pomnik Sybiraków (1996) i pręgierz (2004). Współczesną atrakcją kulturową miasta jest szlak murali, będący efektem odbywającego się cyklicznie festiwalu Wszelkie Przejawy Artyzmu.

Potencjał kulturowo-turystyczny Dusznik-Zdroju jest również związany z powszechnie znanymi postaciami, które w przeszłości odwiedzały miejscowość; byli to m.in. król Polski Jan Kazimierz, który zatrzymał się 17.08.1669 r. w zajezdzie „Pod Czarnym Niedźwiedziem”, Król Prus Fryderyk Wilhelm II, Fryderyk Chopin z matką i siostrami (1818 rok), pisarz Fryderyk Skarbek, poeta i kaznodzieja Karol Bołoz Antonowicz, poeci Roman Zmorski, Zygmunt Bogusz Stęczyński, Zygmunt Krasiński i Karl von Holtei, lekarz Fryderyk Skobel i rewolucjonista Edward Dembowski.

⁵⁰ we wnętrzu szczególną uwagę zwraca nietypowa ambona tzw. „dusznicki wieloryb”, nawiązujący do motywu biblijnego Jonasza, będącego symbolem zmartwychwstania w czeskim, bawarskim i austriackim baroku.

ROZDZIAŁ 5. Kulturowe zasoby turystyczne na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych

Na podstawie przeprowadzonej inwentaryzacji terenowej zidentyfikowano na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych 114 miejsc, które sklasyfikowano jako kulturowe zasoby turystyczne. W wyniku ich kategoryzacji, nawiązując do typologii krajobrazów kulturowych zaproponowanej przez Mygę-Piątek (2012), wyodrębniono pięć grup zasobów: osadnicze, poeksploatacyjne, turystyczne, religijne oraz mieszane, określone poprzez występowanie w bezpośrednim sąsiedztwie obiektów przynależnych do różnych kategorii lub trudne do jednoznacznego przyporządkowania do innych kategorii (ryc. 32). Osobnym przedmiotem analizy objęto formy powierzchniowe o dużym nagromadzeniu zasobów antropogenicznych, wśród których uwzględniono różnego rodzaju formy osadnictwa wiejskiego znajdujące się obecnie w granicach PNGS – wieś Pasterka, przysiółek Ostra Góra, Łężyce Górne (część wsi Łężyce) oraz osadę Batorówek. W powyższym zestawieniu nie uwzględniono obiektów znajdujących się na biletowanych odcinkach dwóch najliczniej odwiedzanych przez turystów szlaków – tras na Szczeliniec Wielki i Błędne Skały, ze względu na przyjęty cel pracy, którym jest ukazanie wartościowych obiektów poza szlakami popularnymi wśród turystów.

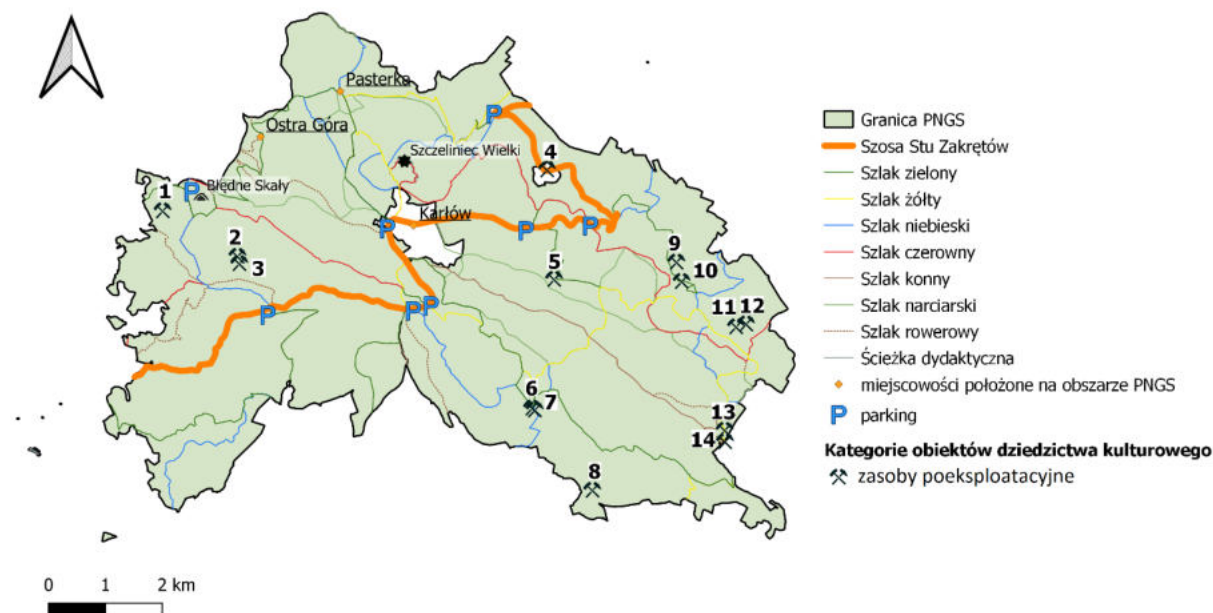

Ryc. 32 Rozmieszczenie obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS wg kategorii.

Źródło: oprac. własne.

5.1. Zasoby poeksploatacyjne

W kategorii zasobów poeksploatacyjnych zawarty zostało 14 obiektów związanych przede wszystkim z dawnym pozyskiwaniem piaskowca na obszarze PNGS (ryc. 33).

Ryc. 33 Poeksploatacyjne zasoby dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.

Źródło: oprac. własne.

Jednym z najłatwiej dostępnych dawnych kamieniołomów jest tzw. Mogador, położony nieopodal Urwiska Batorowskiego, w rejonie Skał Puchacza. Opisywane miejsce dostępne jest zarówno w górnej części urwiska, jak i u jego podnóża. Eksploatacja wyrobiska rozpoczęła się w drugiej połowie XIX wieku i trwała ok. 100 lat (Staffa i in., 1992). W krajobrazie zachowały się dochodzące w tym miejscu do 30 m wysokości urwiska skalne z widocznymi śladami prowadzonych tu wcześniej prac wydobywczych górnego piaskowca ciosowego. Na szczególną uwagę w tym miejscu zasługuje wybudowana z piaskowca pochylnia, wykorzystywana w przeszłości do transportu materiału skalnego z miejsca wydobycia do znajdującej się poniżej drogi leśnej. Przy konstrukcji zachowały się pozostałości kamiennych schodów używanych w przeszłości przez górników, a obecnie stanowiących część niebieskiego szlaku turystycznego w kierunku Łęczyc. Oprócz rumowiska skalnego uwagę w tym miejscu zwraca również ociosana kamienna kolumna, która świadczy o prowadzonej na tym terenie wstępnej obróbce surowca. Szlak turystyczny przebiegający przez Mogador jest jedynym

odcinkiem w parku, który został wyposażony w łańcuchy umożliwiające bezpieczne jego pokonanie. Przy dawnym kamieniołomie brakuje tablicy informacyjnej, która zawierałaby podstawowe treści o charakterze krajoznawczym.

Wśród obiektów poeksploatacyjnych piaskowca warto również zwrócić uwagę na pozostałości kamieniołomu w rejonie Skał Pielgrzyna. Wyrobisko znajduje się na obszarze tzw. amfiteatru Cedronu, wchodzącego w skład jednego z najbardziej okazałych progów morfologicznych w Sudetach – Progu Radkowa. Widoczne odsłonięcia skalne piaskowca ciosowego przedstawiają wyraźne zapisy kierunku ruchu mas skalnych i świadczą o występującym tutaj bogactwie struktur tektonicznych (Wojewoda, Raczyński, 2013). Skały piaskowca ciosowego są silnie spękane i osiągają wysokość 25 metrów (Latocha, 2020). Jego odsłonięcia przedstawiają wyraźne zapisy kierunku ruchu mas skalnych i świadczą o bogactwie struktur tektonicznych (Wojewoda, Raczyński, 2013). W okolicy kamieniołomu zachowały się hałdy odrzutów skalnych oraz elementy infrastruktury zapewniającej dotarcie do obiektu w postaci pozostałości murów oporowych, dróg i kamiennych schodów. Część z nich znajduje się bezpośrednio przy szlaku turystycznym jednak największe ściany dawnego kamieniołomu zlokalizowane są ok. kilkadziesiąt metrów poza wyznaczoną trasą zwiedzania. Przy szlaku prowadzącym Cygańskim Wąwozem z Batorowa do Batorówka zachowały się pozostałości trzech kamieniołomów. W latach 1907–1913 na obszarze około 2 ha wydobywano w tym miejscu środkowoturońskie piaskowce ciosowe (Zagożdżon, 2016). Fakt ten upamiętnia wykuta w skale tablica pamiątkowa zlokalizowana przy drodze u podnóża dawnego kamieniołomu, a obecnie przy żółtym szlaku. Krajobraz poeksploatacyjny obejmuje ok. 10 m ściany wyrobisk, przygotowane do dalszej obróbki skały z widocznymi śladami ciosów i nacięć, umocnienia dróg, zwałowiska oraz koła młyńskie.

Obiektem o dużym potencjale turystycznym jest dawny kamieniołom pod Ptasią Górą w masywie Skalniaka. Choć obszar ten jest dobrze dostępny m.in. Drogą Aleksandra i drogą leśną z Polany YMKA, to jednak znajduje się on obecnie poza znakowanymi szlakami turystycznymi. Eksploatację górnego piaskowca ciosowego zaprzestano w tym miejscu po II wojnie światowej. Przy brukowanej drodze prowadzącej do kamieniołomu znajduje się obalony głaz z wykutą datą 1894, która może wskazywać na początki eksploatacji tego obszaru. Obecnie uwagę zwracają ściany skalne o wysokości od 20-25 m oraz rozległe rumowiska skalne, które dowodzą o wielkości prowadzonego w tym miejscu wydobycia. Spośród dawnej infrastruktury

użytkowanej przez kamieniarzy zachowały się m.in. wybrukowane drogi, kamienne schody i kamienny stół. Dodatkowym czynnikiem przyciągającym w to miejsce „nielegalnych turystów” są pojawiające się w Internecie niepotwierdzone przez żadne źródła informacje, według których stół mógł być wykorzystywany w przeszłości jak ołtarz ofiarny.

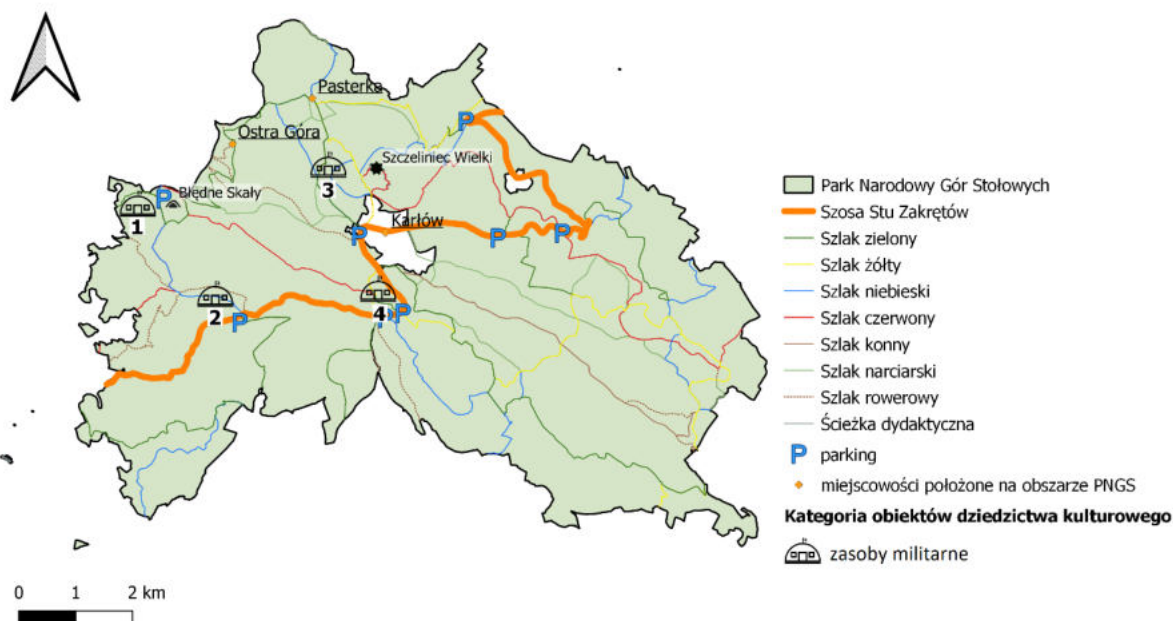

Ryc. 34 Zasoby kulturowe związane z górnictwem; A: kamień graniczny pola górniczego w okolicach Bukowiny, B: kamień młyński w Cygańskim Wąwozie, C, D: pozostałości kamieniołomu Mogador, E: eksploatacja piaskowca w kamieniołomie Radków, F: element konstrukcyjny dawnej kolejki górniczej poniżej kamieniołomu Radków, G: pozostałości kamieniołomu pod Ptasią Górą.

Autor: A. Żyto, VII 2021

5.2. Zasoby militarne

Do grupy obiektów skategoryzowanych jako zasoby militarne należą przede wszystkim obiekty wzniesione na tym obszarze z zamiarem obrony granicy prusko-austriackiej.

Ryc. 35 Militarne obiekty dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.

Źródło: oprac. własne.

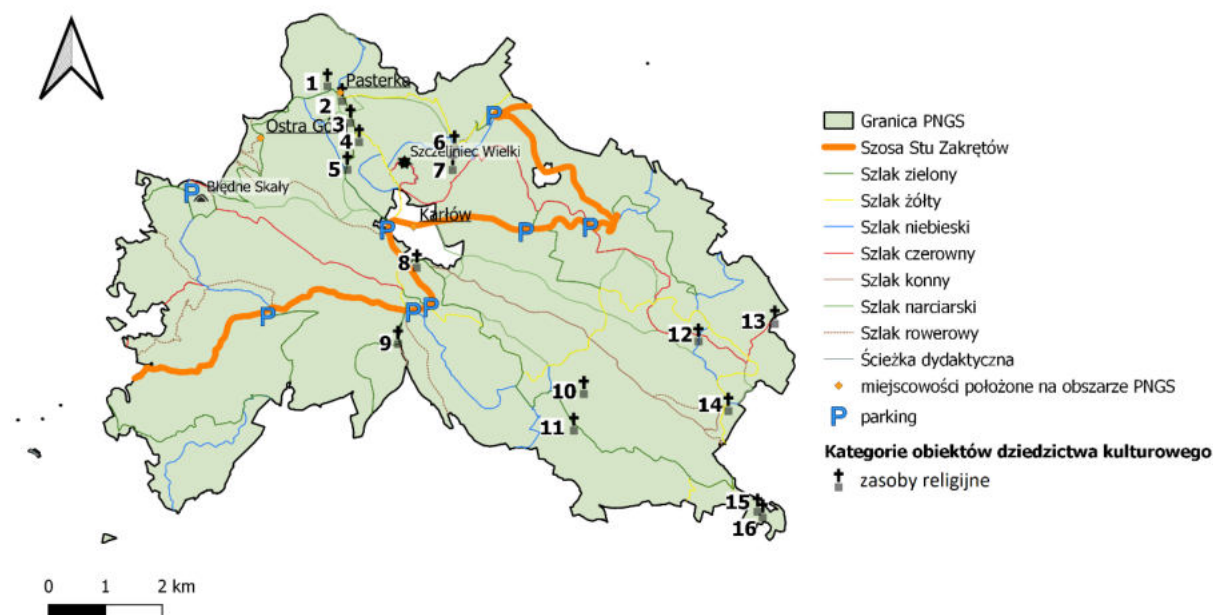
Najbardziej rozpoznawalnym miejscem są niewielkie pozostałości opuszczonej w XIX wieku fortyfikacji znajdującej się na zboczach góry Ptak (841 m n.p.m.) – Fortu Karola. Umocnienie wzniesiono w 1790 roku z rozkazu króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II. Obecnie zachowały się fragmenty muru obwodowego z bramą, dziedziniec z postumentem wskazującym strony świata, schody oraz platforma wykorzystywana obecnie jako punkt widokowy. Po drugiej stronie Góry Ptak znajdowała się działobitnia, po której współcześnie zachował się czytelny w terenie przebieg fosy. Podobnie w przypadku obiektu położonego nieco w oddaleniu szlaku z Karłowa do Pasterki możliwe jest zaledwie rozpoznanie charakterystycznego układu terenu, w którym wcześniej zlokalizowany był blokhauz z działobitnią (Latocha, 2020). W grupę obiektów militarynych włączono również pozostałości budynków w miejscu działającego do końca II wojny światowej Obozu Służby Pracy Rzeszy 6/114 przy parkingu YMCA (fundamenty) oraz położony przy parkingu na Błędnych Skąłach budynek dawnej stacji radarowej 353 kompanii radiotechniczną z Kudowy-Czermnej.

Ryc. 36 Zasoby kulturowe związane z militariami; A, B: pozostałości Fortu Karola, C: pozostałości budynku obozu pracy przy parkingu YMCA.
Autor: A. Żyto, VII 2020

5.3. Zasoby religijne

Do grupy obiektów skategoryzowanych jako zasoby religijne zaliczono znajdujące się na obszarze PNGS obiekty małej architektury sakralnej oraz budynki kultu religijnego wpisujące się w definicję krajobrazu sakralnego, zaproponowaną przez Lehmana (2007; za: Holly, 2014), dla którego obejmuje on „dziedzictwo duchowe i kulturowe wyrażone za pomocą obiektów sakralnych w krajobrazie” (ryc. 37).

Ryc. 37 Religijne zasoby dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.
Źródło: oprac. własne.

Sakralizacja przestrzeni stołowogórskiej związana była z różnorodnymi przejawami religijności lokalnej ludności utożsamiającej się zwłaszcza z kultem wyznania katolickiego jak

również protestanckiego. Miało to również swój silny związek z przynależnością badanego obszaru państw o różnej denominacji (Latocha, 2020). Zachowane obiekty religijne są więc nie tylko wyrazem uduchowienia przestrzeni, lecz także znakiem zmian politycznych zachodzących na ziemi kłodzkiej od czasów kontrreformacji. Część z nich została wybudowana z wykorzystaniem lokalnie występującego piaskowca, co pozwala postrzegać je zarazem w kontekście geoturystyki. W odniesieniu do pozostałych zasobów dziedzictwa kulturowego obiekty krajobrazu sakralnego wyróżnia stosowanie określonej symboliki i formy, a także są one przejawem dawnej sztuki rzeźbiarskiej i zdobniczej w tym regionie (Henger, 2012). Zinventaryzowane w tej kategorii elementy podzielono na cztery grupy: kapliczki przydrożne, krzyże Męki Pańskiej, budynki sakralne oraz pozostałe obiekty.

Największym powierzchniowo zasobem sakralnym na obszarze Parku jest kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Pasterce, będący obecnie kościołem filialnym parafii pw. św. Doroty w Radkowie. Kościół wzniesiony został w II połowie XVIII wieku, a rok zakończenia jego budowy upamiętnia wykuta nad portalem wejściowym data „1787”. Świątynia wzniesiona została prawdopodobnie w miejscu istniejącej wcześniej drewnianej kaplicy protestanckiej z początku XVII wieku. Wnętrze świątyni utrzymane jest w stylu barokowym. Na uwagę zasługuje drewniana rzeźba patrona świątyni – św. Jana Chrzciciela, rzeźby w stylu śląskiej, ambona z końca XVIII wieku, organy z końca XIX w., które pierwotnie znajdowały się w sanktuarium w Wambierzycach. W zewnętrznej bryle kościoła wyróżnia się kopuła o cebulastym kształcie, charakterystyczna dla architektury sakralnej kościołów ziemi kłodzkiej. Na placu przykościelnym znajduje się cmentarz z niewielką kaplicą pogrzebową, pełniącą też dawniej funkcje kostnicy, która wybudowana została w połowie XIX w. Zachowane są częściowo XIX i XX-wieczne nagrobki czeskie, niemieckie i polskie, wykonane z lokalnie pozyskiwanego piaskowca. Część z nich umieszczona jest w murze otaczającym cmentarz. Jednym z lepiej zachowanych nagrobków jest ten upamiętniający rodzinę Stiebler, która od XIX w. prowadziła gospodę z noclegami w Karłowie. Kościół jest dobrze widoczny z punktu widokowego na Szczelińcu Wielkim i znajduje się bezpośrednio przy szlakach turystycznych przebiegających przez Pasterkę, co zapewnia dobrą dostępność do obiektu.

Kolejnym wyróżniającym się obiektem sakralnym na obszarze parku jest kaplica pw. św. Anny na Hanuli (650 m n.p.m.), w pobliżu Batorowa. Opiekę nad obiektem sprawuje parafia pw. św. Jana Chrzciciela w Szczytnej. Barokowa kaplica wybudowana została w II

połowie XVIII wieku. Ufundowali ją właściciele huty szkła z Batorowa – rodzina Rohrbachów. Wewnątrz znajduje się kryształowy żyrandol pochodzący z pobliskiej huty szkła. Obiekt położony jest przy dawnym szlaku pątniczym prowadzącym do Wambierzyc. Z tego względu, w późniejszym czasie, na przełomie XVIII i XIX w. na pobliskich zboczach wzniesiono kalwarię, tzw. Kalwarię Batorowską - 14 murowanych kapliczek zbudowanych z piaskowcowych płyt. Zawierają malowane na blasze sceny Drogi Krzyżowej, z których obecnie większość jest bardzo słabo czytelna, wskutek korozji materiału. Na cokole kapliczek zachowały się fragmenty niemieckich inskrypcji, są one jednak niemożliwe do odczytania.

Ryc. 38 Religijne zasoby kulturowe PNGS; A: kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Pasterce, B: kaplica pw. św. Anny na Górze św. Anny, C, D: kalwaria na Górze św. Anny, E: cmentarz przed kościołem św. Jana Chrzciciela w Pasterce; w lewym górnym rogu kaplica pogrzebowa, F-H: nagrobki na cmentarzu w Pasterce.

Autor: A. Żyto, VII 2020

Najliczniejszą grupę obiektów skategoryzowanych jako zasoby religijne tworzą kapliczki przydrożne. Wśród nich można wyróżnić kapliczki słupowe, domkowe, groty oraz tzw. kapliczki „dwa w jednym”, które oprócz krzyża zawierają wnękę z figurą lub obrazem (Latocha, 2020). Głównymi motywami ich wzniesienia były intencje błagalne oraz dziękczynne. Wzbogacanie krajobrazu elementami małej architektury sakralnej miało zapewnić ochronę przed różnego typu niebezpieczeństwami, przyczynić się do ochrony domostw, zapewnić urodzajność, a także gromadzić lokalną ludność na wspólnej modlitwie.

Cechą charakterystyczną regionalnych kapliczek są obustronne nasadzenia drzew, najczęściej lip lub cisów, które niekiedy stanowią obecnie jedyną pozostałość po znajdującym się pomiędzy nimi obiekcie. Oprócz sztuki rzeźbiarskiej, będącej często dziełem nieznanych autorów, dodatkową wartością kapliczek są inskrypcje zawarte często na tylnych ścianach cokołu, zawierające najczęściej datę ich wykonania oraz nazwisko fundatora.

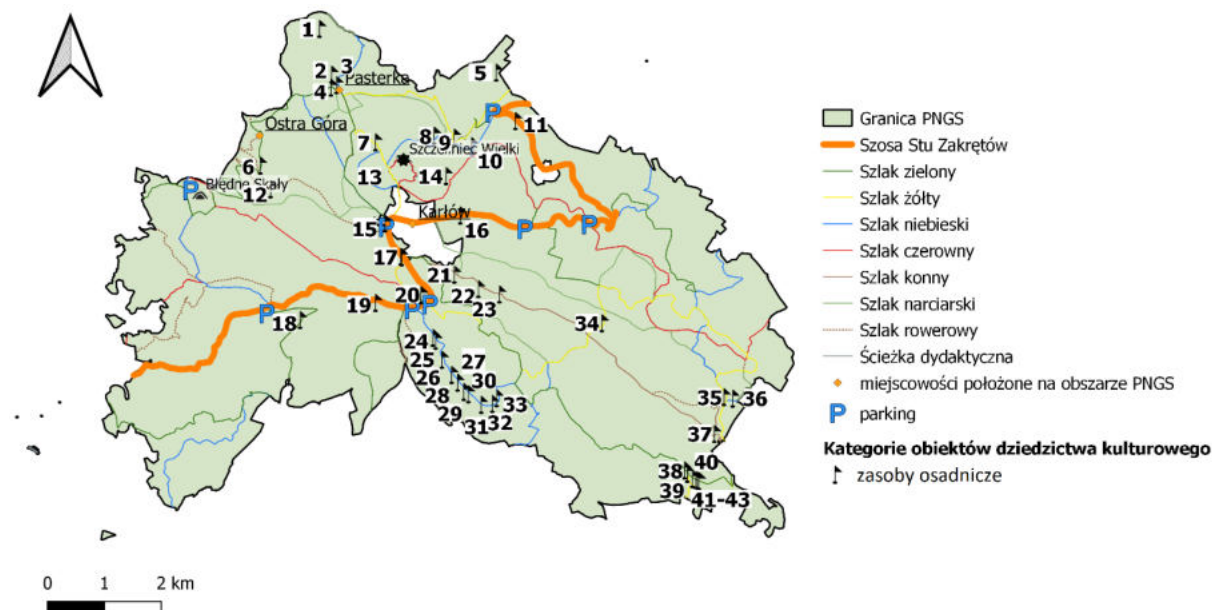

Ryc. 39 Zasoby kulturowe związane z krajobrazem sakralnym; A-E: zróżnicowane architektoniczne kapliczki, F: kaplica i krzyż przy dawnym szlaku pątniczym do Wambierzyc w okolicy Urwiska Batorowskiego, G: monument z wykutymi w skali słowami modlitwy i rokiem 1865.

Autor: A. Żyto, A-F VII 2020, G XI 2021

5.4. Zasoby osadnicze

W kategorii osadnictwo ujęte zostały artefakty będące wynikiem przekształcenia i wzbogacania obszaru badań przez człowieka, których nie zakwalifikowano do żadnej z pozostałych grup zasobów dziedzictwa kulturowego (ryc. 40).

Ryc. 40 Osadnicze zasoby dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.
Źródło: oprac. własne.

Najliczniejszą grupę zasobów stanowią kamienie graniczne obrazujące dawne podziały: granice oddziałów leśnych, włości i miejscowości, a także granice państwowe. Ich zróżnicowana forma i symbolika są wyrazem zmian zachodzących w sposobie znakowania granic. Najstarsze znaki oddziałów leśnych – co najmniej dwie liczby symbolizujące różną przynależność terenu - sięgają czasów państwa homelskiego. Wykuwano je bezpośrednio w skałach i głazach, niekiedy w dodatkowym eliptycznym lub kwadratowym obramowaniu. W późniejszym czasie umieszczano w terenie piaskowcowe prostopadłościennie słupki, w których pierwotnie wykuwane numery zastępowano oznaczeniem malowanym czarną farbą na białym tle. Najmłodsze tego typu obiekty wykonano z granitu lub betonu (Latocha, 2020). W podobny sposób znakowano granice zarówno prywatnych jak i państwowych włości, stosując początkowo znak krzyża greckiego, uzupełniony później pojedynczą numeracją w eliptyczny obramowaniu, odpowiadającą numeracji prowadzonej wzdłuż linii granicznej. Jak zaznacza Latocha (2020) przy niektórych z oznaczeń wykuto również rok lub datę, które należy interpretować jako czas wyznaczenia przebiegu danej granicy oraz kolejne urzędowe potwierdzenia tej delimitacji.

Widocznym historycznym elementem osadnictwa w Górach Stołowych jest sieć dróg i ścieżek. Dawniej miały one ważne znaczenie gospodarcze, związane z eksploatacją piaskowca na tym obszarze oraz przebiegiem ważnych szlaków handlowych. Przez park narodowy

przebiega tzw. Praski Trakt (*Prager Strasse*) z zachowanymi słupkami milowymi przy drodze, potwierdzającymi przebieg szlaku pocztowego oraz Kręgielny Trakt, stanowiący dawniej najkrótsze połączenie Kłodzka z Górami Stołowymi (Latocha, 2020). Przy drogach zachowały się stare drogowaskazy, z oryginalnymi napisami w języku niemieckim. Część z nich wskazywały kierunek pobliskich miejscowości, pozostałe prowadziły turystów do atrakcji turystycznych – wówczas, zakwalifikowano je jako „szlakowskazy”, w grupie obiektów dziedzictwa związanych z turystycznym udostępnianiem obszaru.

Choć wskutek procesu zanika pewnych wsi część dróg jest obecnie zarośnięta, to czytelne pozostają wciąż pewne zmiany w ukształtowaniu i pokryciu terenu, m.in. przegłębienia wąwozów drogowych, umocnione skarpy, spłaszczenia w obrębie stoków, liniowe nasadzenia drzew, które pozwalają określić przebieg dawnych traktów (Latocha, 2020). Na obszarze parku zachowały się odcinki przedwojennych dróg, wykonane z pozyskiwanego lokalnie piaskowca lub tzw. „kocich łbów”, przez które częściowo poprowadzono obecnie szlaki turystyczne.

Szczególne miejsce w sieci drogowej Gór Stołowych zajmuje wybudowana w latach 1867-1870 Szosa Stu Zakrętów, będąca pierwotnie jedną z najbardziej atrakcyjnych krajobrazowo górskich dróg turystycznych w Sudetach (Staffa i in., 1992). Obecnie, wskutek procesu zarastania zboczy, droga ta jest przede wszystkim głównym łącznikiem miejscowości turystycznych położonych na północ i południe od parku narodowego, a także zapewnia dojazd do najchętniej odwiedzanych atrakcji turystycznych – Szczelińca Wielkiego i Błędnych Skał.

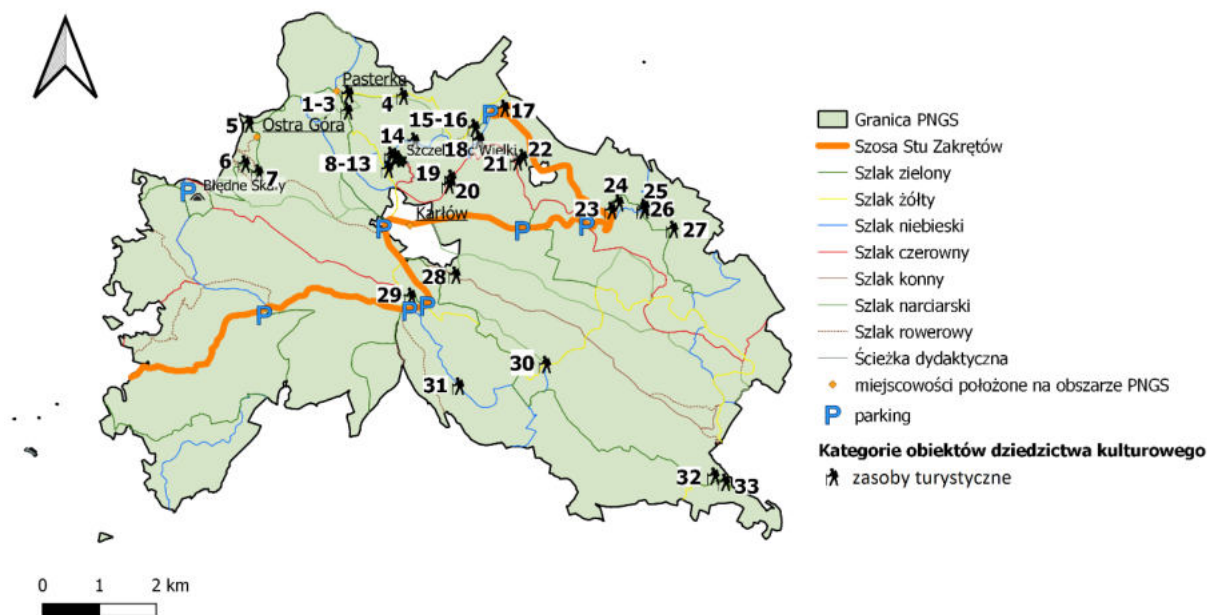

Ryc. 41 Zasoby kulturowe związane z osadnictwem; A: kamień milowy przy Praskim Trakcie, B: kamień graniczny włości, C: drogowskaz wykuty w skale, D: pomnik leśników – ofiar I wojny światowej w Karłowie, E: wykuta w skale nazwa drogi do Pasterki – „Schlobach Strasse”, F: oryginalny fragment Szosy Stu Zakrętów, G: odnowiony fragment Kręgielnego Traktu. Autor: A. Żyto, A-F VII 2020, G IV 2021

Na obszarze PNGS, w granicach Gminy Radków, znajduje się mała wieś Pasterka, zamieszkiwana w XV-XVI wieku przez węglarzy i pasterzy, później przez tkaczy, którzy uczynili z niej znaczący ośrodek tkactwa w Górach Stołowych. Rozwój turystyki przyczynił się do wykształcenia w XIX wieku funkcji letniskowych oraz rekreacyjnych, związanych z uprawą sportów zimowych, zwłaszcza narciarstwa biegowego. W miejscowości zachował się ukształtowany w XVII łańcuchowy układ wsi, z rozproszoną zabudową wzdłuż drogi przebiegającej z Karłowa do czeskiego Machova (Leszczyński in., 2018). Zachowany układ przestrzenny, wśród którego znajduje się 19 obiektów wpisanych do rejestru zabytków, stanowi przykład stołowogórskiego krajobrazu kulturowego. Oprócz budynków mieszkalnych i gospodarczych w miejscowości na liście znalazł się m.in. kościół filialny pw. św. Jana Chrzciciela z cmentarzem i kaplicą pogrzebową, dawna strażnica graniczna, a obecnie schronisko PTTK i dawna szkoła.

5.5. Zasoby turystyczne

Wraz z rozwojem sieci osadniczej oraz miejscowości uzdrowiskowych położonych w rejonie Gór Stołowych wśród odwiedzających, w tym zwłaszcza kuracjuszy, wzrastało zainteresowanie niezwykłymi formami skalnymi oraz krajobrazami. Sytuacja ta wiązała się z koniecznością wzbogacenia terenu w elementy służące turystom, której pozostałości są wciąż miejscami zachowane (ryc. 42).

Ryc. 42 Turystyczne zasoby dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.
Źródło: oprac. własne.

Wśród systematycznie rozbudowywanej od końca XVIII wieku infrastruktury turystycznej znalazły się m.in. ścieżki turystyczne, szlakowskazy, wykuwane w skałach schody oraz miejsca wypoczynku w postaci siedzisk, bariery, kładki, altany widokowe, punkty widokowe i tablice informacyjne. Na szczególną uwagę zasługują rozwiązania zastosowane przy Wodospadach Pośny, które wzbogacone zostały w zastawki regulujące wielkość i intensywność strumienia wody, a także specjalną skarbonkę w postaci niszy wykutej w skale, w której turyści zwyczajowo mieli możliwość złożenia datków na utrzymanie i dalszy rozwój infrastruktury turystycznej (Latocha, 2020). Najstarszą wyznaczoną trasą turystyczną w Górach Stołowych jest ta prowadząca z Karłowa na szczyt Szczelińca Wielkiego, której przebieg wytyczony został przez Franza Pabla. Od 2000 roku trasa ta nazwana została jego imieniem.

W krajobrazie kulturowym Gór Stołowych jedną z liczniejszych pozostałości po obecności „pierwszych turystów” na tym terenie są historyczne szlakowskazy. Wiele z nich posiada dobrze czytelne, niemieckojęzyczne napisy, wskazujące turystom drogę do pobliskich atrakcji turystycznych. Na szczególną uwagę zasługuje znak prowadzący do Skały Józefa, na którym zachowała się również instrukcja odpowiedniego zachowania przez turystów na szlaku: „*Rauchen im Walde ist verboten*” (Palenie w lesie jest zabronione).

Ważnym obiektem jest wyremontowane w latach 2010-2012 schronisko „Na Szczelińcu”, będące najstarszym budynkiem o tej funkcji w Sudetach. Pierwszy budynek schroniska – „*Schweizerhaus*” – powstał w latach 1845-1846 i rozbudowany został w latach 1857-1859 w miejscu funkcjonującej od 1815 roku drewnianej altany dla turystów. W 1946 roku PTT uruchomiło schronisko „Szwajcarka”, które po przejściu w przez PTTK nosiło nazwę „Na Szczelińcu”. Starszy z budynków zbudowany jest na wysokiej kamiennej podmurówce i przykryty drewnianym, dwupiętrowym korpusem z dwuspadowym dachem i galeriami na piętrze, co nawiązuje do budownictwa tyrolskiego lub szwajcarskiego. W 1857 roku dobudowano część restauracyjną, która obecnie pełni niezmiennie funkcje gastronomiczną (Staffa i in., 1992).

Ryc. 43 Zasoby kulturowe związane z historycznym udostępnianiem turystycznym; A: nisza w skale – dawna skarbonka na trasie na Szczeliniec Wielki, B: dawna skarbonka przy wodospadach Pośny, C: współczesna tablica ścieżki historycznej w Ostrej Górze, D: współczesny pomnik-nagrobek „Serce pozostawione w Pasterce”, E: podpisy turystów na skałach przy schronisku na Szczelińcu Wielkim, F: elementy dawnej infrastruktury turystycznej – fotele i ławki wykute w skale, G: kamienny obelisk z wykutym napisem: „*Rauchen im Walde ist verboten*”.

Autor: A. Żyto, VII 2021

Istotną częścią elementów dziedzictwa kulturowego związanych z udostępnianiem turystycznym obszaru są różnego rodzaju tablice, upamiętniające najczęściej osoby zasłużone dla rozwoju tego obszaru oraz sławnych gości odwiedzających Szczeliniec Wielki. Największe ich skupisko znajduje się tuż obok schroniska „Na Szczelińcu”, gdzie na tzw. Tarasach Wielkich znajduje się tablica pamięci Franza Pabla⁵¹, J.W. Goethego⁵², J.Q. Adamsa⁵³ oraz polskich przewodników⁵⁴. Na sąsiedniej skale, tzw. Szerokim Kamieniu, zachowały się słabo czytelne nazwiska urzędników administracji leśnej z przełomu XVIII i XIX wieku, których upamiętniono w tym miejscu prawdopodobnie z inicjatywy Franza Pabla, który chciał w ten sposób uczcić osoby, z którymi współpracował przy tworzeniu infrastruktury turystycznej tego obszaru. W pozostałych częściach parku można odnaleźć pamiątkowe napisy poświęcone Śląskiemu Związkowi Leśnemu (*Schlesische Forst-Verein*) i Niemieckiemu Związkowi Leśnemu (*Deutscher Forst-Verein*) - na Radkowskich Skałach gład pamiątkowy dedykowany inicjatorom budowy urządzeń hydrotechnicznych i infrastruktury turystycznej przy Wodospadach Pośny⁵⁵ oraz najbardziej współczesną tablicę⁵⁶, upamiętniającą tragiczną śmierć turystów w rejonie Narożnika.

⁵¹ „Pamięci Franciszka, Pabla 1773-1860, pierwszego mianowanego przewodnika górskiego w 1813 r., Szczeliniec Wielki, PTTK, Kłodzki Klub Krajoznawczy, Karłów 1989”. Tablica umieszczona jest w ozdobnej skalnej ramie, w której prawdopodobnie znajdowała się pierwotnie tablica upamiętniająca wizyty królów pruskich: Fryderyka Wilhelma II i Fryderyka Wilhelma III.

⁵² „J.W. Goethe, 28 sierpnia 1790, Szczeliniec Wielki 2002”. Tablicę umieszczono w 2002 roku na miejscu zniszczonego pierwotnie, na którym zniszczono w okresie powojennym medalion oraz napis upamiętniający jej fundatora (*Glatzer Gebirgs-Verein*) (Latocha, 2020).

⁵³ „Ten szereg skał rozciąga się na osiem lub dziewięć mil angielskich, zaczyna się i kończy tak nagle, że wygląda jak korona na szczycie góry. John Quincy Adams, List XXIII z 27 sierpnia 1800, Park Narodowy Gór Stołowych 22 września 2002”.

⁵⁴ „Pamięci przewodników, pionierów polskości tej ziemi. Przewodnicy sudeccy PTT, PTK, PTTTK, Polanica Zdrój 1948-2013 Karłów”.

⁵⁵ „*Den Schöpfren dieser Anlage, Herren Amtsgerichtsrat, Emil Hoffmann, u. Hotelbesitzer, Albert Nitsche, gewidmen. Ortsgruppe Wünschelburg G.G.V. 1906*”

⁵⁶ „W tym miejscu w dniu 17 VIII 1997 roku zostali zamordowani studenci Akademii Rolniczej we Wrocławiu ś.p. Anna Kembrowska i Robert Odźga. Pracownicy i studenci”.

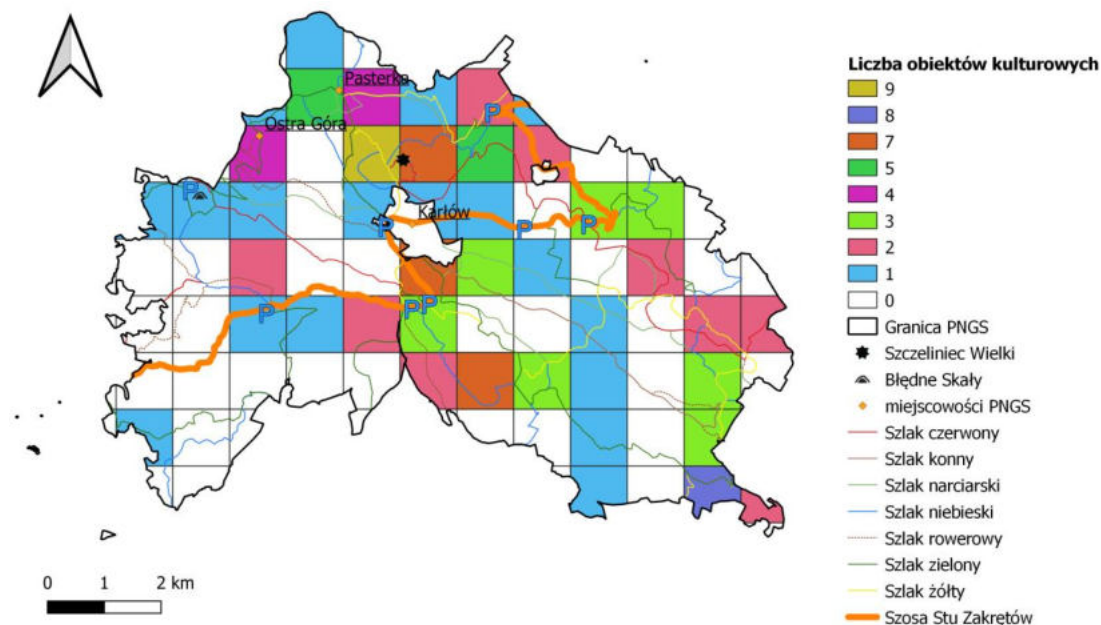

Ryc. 44 Tablice pamiątkowe; A: obelisk informujący o trasie turystycznej im. F. Pabla, B: pamięci polskich przewodników i Franza Pabla, C: pamięci J. W. Goethego i J.Q. Adamsa
 Autor: A. Żyto, VII 2020

Rozmieszczenie obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych jest nierównomierne. Większość z nich znajduje się w sąsiedztwie szlaków turystycznych, co zapewnia ich dobrą dostępność. Najwięcej obiektów (między 5 a 8 na km²) zlokalizowanych jest w północnej części parku, przy szlakach wokół Szczelińca Wielkiego oraz w Pasterce. Duża gęstość zidentyfikowana została również w środkowym odcinku niebieskiego szlaku, między Kopą Śmierci a Skałami Puchacza – wynika to z regularnie występujących na tym obszarze historycznych znaków obrazujących przebieg granic dawnych włości, a także na południe od Karłowa (m. in. pozostałości Fortu Karola, szlakowskazy) oraz w południowo-wschodniej granicy parku, w okolicach Skał Józefa (m.in. szlakowskazy, kaplica, kalwaria).

Analiza gęstości obiektów dziedzictwa kulturowego wykazała 57 pól podstawowych⁵⁷, na obszarze których nie zinwentaryzowano żadnego obiektu kulturowego omawianego w niniejszym opracowaniu (ryc. 45).

⁵⁷ W grupie 57 pól podstawowych znajdowało się 14 pełnych pól, tj. wymiarze 1km x 1km; pozostałe pola były mniejsze, co wynika z przycięcia ich powierzchni do granicy parku narodowego,

Ryc. 45 Liczba zasobów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS na km².

Źródło: oprac. własne.

5.6. Ocena atrakcyjności obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych metodą bonitacji punktowej

Obiekty dziedzictwa kulturowego zlokalizowane na obszarze PNGS charakteryzują się zróżnicowanymi wartościami estetycznymi oraz dostępnością. Determinują one specyficzną właściwość poszczególnych elementów środowiska kulturowego i zdolność przyciągania turystów, co Kowalczyk (2014) nazywa atrakcyjnością turystyczną. W omawianym kontekście obiekty dziedzictwa kulturowego są zasobami, które indywidualnie mogą być jednak postrzegane przez turystów jako atrakcje turystyczne, szeroko definiowane przez Lundberga (1985) jako „cokolwiek, co zaciekawia turystów”⁵⁸.

Ze względu na indywidualne i subiektywne podejście turystów do odwiedzanych obiektów trudno jest zaproponować uniwersalną metodę oceny ich atrakcyjności. W celu ukazania zróżnicowanych możliwości wykorzystania zinwentaryzowanych na obszarze parku zasobów i atrakcji kulturowych przeprowadzono ich waloryzację metodą bonitacji punktowej.

⁵⁸ Przyjęta definicja odnosi się do znaczenia „atrakcyjności turystycznej” w ujęciu potocznym jako wynik subiektywnego postrzegania obiektu przez turystę (Mikos von Rohrscheidt 2016 za Page, 1995, s. 69]

Metoda ta, pomimo swoich ograniczeń, wynikających z subiektywnej oceny zmiennych przez badawczą, jest od blisko 100 lat często stosowana w badaniach związanych z turystyką, zarówno w ocenie komponentów środowiska przyrodniczego jak i kulturowego (m.in. Leszczycki, 1937, 1938, Mileska, 1963, Siemiątkowska, Kaczmarska, 1968, Bartkowski, 1965, 1969, 1971, Majdecki, 1971, Warszzyńska, 1971, 1974, Radziejowski 1979, Żynda, 1979, Dubel, Szczygielski, 1982, Alexandrowicz, 1992, Sołowiej, 1992, Bezkowska, 2003, Jania, 2007, Król, Paulo, 2007, Czarnecki, 2009, Krukowska, Krukowski, 2009, Potocka, 2009, Rogowski, 2010, Chojnacka-Ożga, Gabryszewska, 2011, Parzych, 2012, Stec, 2017, Kordowska, 2018, Roszak, Godlewski, 2018, Drozdowska i in., 2019, Żakowska, Podhorodecka, 2018, Genstwa i in., 2019, Krażewska, Ossowska, 2020, Tomczewska-Popowycz, 2020).

W kontekście waloryzacji dla potrzeb turystyki kulturowej szczególną rolę odgrywa opracowana przez Mikosa von Rohrscheidt'a (2008a) metodyka stosowania bonitacji punktowej, która znalazła swoje zastosowanie w licznych raportach z analizy potencjału turystyczno-kulturowego poszczególnych powiatów, publikowanych na łamach czasopisma Turystyka Kulturowa.

Przegląd wymienionych pozycji umożliwił opracowanie autorskiego schematu bonitacji punktowej, zawierającego zmienne ilościowe i jakościowe, zestawione ramach dwóch kryteriów: atrakcyjności (kryterium I) i dostępności (kryterium II), których suma umożliwia wyrażonej punktami atrakcyjności danego obiektu z perspektywy rozwoju turystyki kulturowej (tab. 6).

Tab. 6 Kryteria i sposób waloryzacji punktowej zasobów i atrakcji materialnego dziedzictwa kulturowego.

KRYTERIUM	CECHA	SKALA PUNKTOWA	UWAGI
ATRAKCYJNOŚĆ	Stan obiektu	1-3 pkt.	dobry (3 pkt.) przeciętny (2 pkt.) zły (1 pkt.)
	Autentyczność historyczna obiektu	0-1 pkt.	obiekt znajdujący się na obszarze PNGS przed objęciem obszaru prawną formą ochrony przyrody jako park narodowy

(kryterium I)			(1 pkt.)
	Unikatowość obiektu w skali PNGS	1-3 pkt.	jedyny (3 pkt.) jeden z kilku (2 pkt.) jeden z kilkunastu (1 pkt.)
	Unikatowość obiektu w skali rejonu PNGS	1-3 pkt.	jedyny (3 pkt.) jeden z kilku (2 pkt.) jeden z kilkunastu (1 pkt.)
	Związek obiektu z przebiegiem dawnych szlaków kulturowych	0-1 pkt.	obiekt znajdujący się przy dawnym szlaku (trakcie) handlowym, historycznej trasie turystycznej (1 pkt.)
	Związek obiektu z wydarzeniami i postaciami historycznymi	0-1 pkt.	tablica pamiątkowa lub inna forma upamiętniająca wydarzenie lub postać historyczną (1 pkt.)
	Struktura obiektu	1-2 pkt.	2 pkt., gdy obiekt dziedzictwa kulturowego składa się z więcej niż jednego obiektu, które tworzą obecnie lub w przeszłości spójną całość; w pozostałych przypadkach 1 pkt.
	Tablica informacyjna	0-1 pkt.	obecność tablicy informacyjno-turystycznej (1 pkt.)
SUMA PUNKTÓW ZA KRYTERIUM „ATRAKCYJNOŚĆ”: 15 pkt.			
DOSTĘPNOŚĆ (kryterium II)	Odległość obiektu od szlaku	1-3 pkt.	przy szlaku (3 pkt.) w zasięgu wzroku od przebiegu szlaku (2 pkt.) poza szlakiem = 1 pkt
	Odległość obiektu od parkingu samochodowego	1-3 pkt.	do pół godziny marszu (3 pkt.) do godziny marszu (2 pkt.) powyżej godziny marszu (1 pkt.)
	Dostępność obiektu ścieżkami dojścia	0-3 pkt.	za każdą możliwość 1 pkt. (pieszo, rowerem, samochodem); 0 pkt. w przypadku lokalizacji obiektu poza wyznaczoną ścieżką dojścia

	SUMA PUNKTÓW ZA KRYTERIUM „DOSTĘPNOŚĆ”: 9 pkt.
MAKSYMALNA LICZBA PUNKTÓW: 24 pkt.	

Źródło: oprac. własne.

Ze względu na nierówną liczbę cech poddawanych waloryzacji (oraz wynikającą z tego nierówną maksymalną liczbę punktów możliwych do zdobycia w ramach poszczególnego kryterium) zdecydowano o zastosowaniu metody jednolitej skali wartości (Warszyńska, Jackowski, 1978). Poszczególnym cechom przypisano wartości – punkty – których suma określa syntetyczną ocenę badanej jednostki przestrzennej. Obszar parku narodowego podzielono na siatkę pól podstawowych – kwadratów o powierzchni 1 km² ⁵⁹. Przyjęto następującą interpretację uzyskanej sumy punktów (tab. 7).

Tab. 7 Przelicznik punktowej oceny atrakcyjności materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki kulturowej.

Przedział punktowy	Ocena atrakcyjności materialnego obiektu dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki kulturowej
powyżej 21 pkt. (powyżej 90% maksymalnej liczby punktów)	Bardzo atrakcyjny
16-20 pkt. (powyżej 70% maksymalnej liczby punktów)	Atrakcyjny
12-16 pkt. (powyżej 50% maksymalnej liczby punktów)	Przeciętnie atrakcyjny
7-12 pkt. (powyżej 30% maksymalnej liczby punktów)	Mało atrakcyjny
Mniej niż 7 pkt. (poniżej 30% maksymalnej liczby punktów)	Bardzo mało atrakcyjny ⁶⁰

Źródło: oprac. własne.

⁵⁹ We waloryzacji uwzględniono również materialne obiekty dziedzictwa kulturowego znajdujące się w dwóch eksklawach PNGS – w Karłowie oraz w rejonie wyłączonym z ochrony wokół terenu należącego do spółki „Kopalnie Piaskowca Radków” Sp. z o.o.

⁶⁰ Należy zaznaczyć, że obiekty, które w wyniku waloryzacji zostały zaklasyfikowane jako „bardzo mało atrakcyjne”, nadal są postrzegane jako te, które mają zdolność przyciągania turystów, tylko jest ona najsłabsza. Każdy materialny obiekt dziedzictwa kulturowego ma w sobie potencjał do udostępnienia i wykorzystania go dla celów edukacyjno-turystycznych.

Waloryzacji poddano 114 zainwentaryzowanych wcześniej obiektów, dla których uzyskano 14 unikalnych wartości. Minimalna, całkowita liczba punktów określających atrakcyjność danego obiektu wyniosła 9 pkt., a maksymalna 22 pkt. Średnia arytmetyczna przyznanych ocen liczyła ≈ 14 pkt. (średnia arytmetyczna dla „kryterium I” wyniosła 7,9 pkt., a dla „kryterium II” 6,11 pkt.) , odchylenie standardowe $\approx 2,64$, a mediana 14 pkt. Średnia odległość pomiędzy badanymi w terenie punktami wyniosła ≈ 272 m. Szczegółowe wyniki waloryzacji, z uwzględnieniem poszczególnych kryteriów, obrazuje tabela stanowiąca ich ranking (tab. 8)⁶¹. Dokładny opis zainwentaryzowanych obiektów umieszczono w opracowanych kartotekach – zał. 1.

⁶¹ Objaśnienia skrótów wykorzystanych w nagłówku tabeli: K-kategoria zasobu kulturowego, 1-stan obiektu, 2-autentyczność historyczna obiektu, 3-unikatowość obiektu w skali PNGS, 4-unikatowość obiektu w skali rejonu PNGS, 5-związek obiektu z przebiegiem dawnych szlaków kulturowych, 6-związek obiektu z wydarzeniami i postaciami historycznymi, 7-struktura obiektu, 8-tablica informacyjna, 9-odległość obiektu od szlaku, 10-odległość obiektu od parkingu samochodowego, 10-dostępność obiektu ścieżkami dojścia, S1 – suma kryterium I, S2 – suma kryterium II, S.C. – suma całkowita.

Tab. 8 Wyniki waloryzacji materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.

Nazwa obiektu	L.p.	K	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	S1	S2	S.C.
Pomnik ofiar I wojny światowej w Karłowie	14	O	3	1	3	3	1	1	1	0	3	3	3	13	9	22
Kościół pw. św. Jana Chrzciciela z cmentarzem w Pasterce	49	S	3	1	3	1	0	0	2	0	3	2	3	13	8	21
Szosa Stu Zakrętów - Stroczy Zakręt	81	X	3	1	3	2	1	0	1	0	3	3	3	11	9	20
Obraz NMP na drzewie w Karłowie	16	S	3	0	3	3	0	0	1	0	3	3	3	10	9	19
Sechskant	34	T	3	1	3	3	0	1	1	0	3	2	2	12	7	19
Budynek Centrum Szkoleniowo-Edukacyjne PNGS	68	O	3	1	3	2	0	0	1	0	3	3	3	10	9	19
Tablica pamiątkowa na Narożniku	45	X	3	0	3	3	1	0	1	0	3	3	1	11	7	18
System dawnych fontann i tablica pamiątkowa przy wodospadach Pośny	13	T	2	1	3	3	0	1	1	0	3	3	1	11	7	18
Most hutniczy w Batorowie	33	O	3	1	2	1	0	1	1	0	3	3	3	9	9	18
Historyczne miejsca wypoczynku na Pustej Ścieżce – kanapy i fotel	57	T	3	1	3	3	0	0	1	0	3	3	1	11	7	18
Odrestaurowany suchy kaskadowy zbiornik retencyjny	70	O	2	1	3	3	0	0	1	1	3	3	1	11	7	18
Pomnik ze słowami modlitwy ku czci Maryi Panny przy Kręgielnym Trakcie	100	S	3	1	3	2	0	1	1	0	3	2	2	11	7	18
Dawne budynki militarne przy Błędnym Skałach	110	M	3	1	2	1	0	0	2	0	3	3	3	9	9	18
Pomnik „Serce pozostawione w Pasterce”	52	T	3	0	3	3	0	0	1	0	3	2	2	10	7	17

Sad kolekcyjny	92	X	3	0	3	3	0	0	2	1	3	1	1	12	5	17
Bastion Fortu Karola	3	M	1	1	3	3	1	0	1	0	3	3	1	10	7	17
Kalwaria na Hanuli	26	S	2	1	3	2	0	1	2	0	3	2	1	11	6	17
Dzwonnica alarmowa i pomnik św. Jana Pawła II w Ostrej Górze	64	X	3	1	2	2	0	0	2	1	3	1	2	11	6	17
Skalna Czaszka	93	T	3	1	3	3	0	0	1	0	3	2	1	11	6	17
Schronisko PTTK na Szczelińcu (dawna Szwajcarka)	101	T	3	1	2	1	1	1	1	1	3	2	1	11	6	17
Staw przy Kręgielnym Trakcie	109	O	3	1	3	1	0	1	1	0	3	2	2	10	7	17
Przystanek na ścieżce edukacyjna w Ostrej Górze I	62	T	3	0	2	2	0	0	2	1	3	1	2	10	6	16
Przystanek na ścieżce edukacyjna w Ostrej Górze II	63	T	3	0	2	2	0	0	2	1	3	1	2	10	6	16
Pozostałości budynków Obozu Służby Pracy Rzeszy 6/114 przy YMKA	4	M	1	1	2	1	0	1	1	0	3	3	3	7	9	16
Znak graniczny „5”	15	O	2	1	1	1	0	0	2	0	3	3	3	7	9	16
Szlakowskaz „Do skał Józefa I”	25	T	3	1	3	3	0	0	1	0	3	1	1	11	5	16
Kaplica św. Anny w Batorowie	27	S	3	1	3	1	0	1	1	0	3	2	1	10	6	16
Kapliczka w Pasterce I	54	S	3	1	1	1	0	0	1	1	3	2	3	8	8	16
Kamień milowy ½ na Praskim Trakcie	114	O	2	1	2	1	0	1	2	0	3	2	2	9	7	16

Zabytkowy most na Kręgielnym Trakcie	89	O	3	1	2	1	0	1	1	0	3	2	2	9	7	16
Tablice pamiątkowe przy schronisku „Na Szczelińcu”	104	T	3	1	2	1	1	0	1	1	3	2	1	10	6	16
Pozostałości dawnej infrastruktury turystycznej na Szczelińcu	105	T	3	1	3	2	0	0	1	0	3	2	1	10	6	16
Krzyż przydrożny w Batorówku	31	S	3	0	1	1	0	0	1	0	3	3	3	6	9	15
Znak graniczny "55-56"	1	O	3	1	1	1	0	0	2	0	3	3	1	8	7	15
Budynek szachulcowy w Pasterce (Pasterka 14)	48	O	3	1	2	1	0	0	1	0	3	2	2	8	7	15
Pomnik w Pasterce	53	T	3	1	1	1	0	0	1	0	3	2	3	7	8	15
Karłowek - pozostałości zabudowy wsi Mały Karłów	55	O	1	1	2	2	0	0	2	0	3	2	2	8	7	15
Pozostałości budynku w Karłowku	73	O	1	1	2	2	0	0	2	0	3	2	2	8	7	15
Szlakowskaz „Kallwasser”	76	T	3	1	1	1	0	0	1	0	3	3	2	7	8	15
Obelisk pocztowy przy Szosie Stu Zakrętów	85	O	2	1	2	2	0	1	1	0	3	1	2	9	6	15
Szlakowskaz „Nach Heuscheur”	94	T	3	1	1	1	0	0	1	0	3	3	2	7	8	15
Most „Quer Brücke”	97	O	2	1	2	1	0	1	1	0	3	2	2	8	7	15
Schronisko PTTK w Pasterce	102	T	3	1	2	1	0	0	1	0	3	1	3	8	7	15
Skarbonka na przełęczy między Szczelińcem Małym a Szczelińcem Wielkim	103	T	1	1	2	2	1	1	1	0	3	2	1	9	6	15

Drogowskaz „Schlobachstraße”	8	O	3	1	1	1	1	0	1	0	2	2	2	8	6	14
Most „Bögen Brücke”	29	O	1	1	2	1	0	0	1	0	3	3	2	6	8	14
Kamieniołom w Cygańskim Wąwozie	30	G	2	1	3	1	0	0	1	0	2	3	1	8	6	14
Mogador - pochylnia	36	G	2	1	3	2	0	0	1	0	3	1	1	9	5	14
Znak graniczny „148”	44	O	3	1	1	1	0	0	1	0	3	3	1	7	7	14
Kapliczka przy drodze z Karłowa do Pasterki	47	S	3	1	1	1	0	0	1	0	3	2	2	7	7	14
Kamienie drogowe przy drodze na Machovsky Kriz	50	O	2	1	1	1	0	0	1	0	3	2	3	6	8	14
Kapliczka w Pasterce II	51	S	2	1	1	1	0	0	1	0	3	2	3	6	8	14
Znak graniczny – granica nadleśnictw na Pustej ścieżce	56	O	3	1	1	1	0	0	1	0	3	3	1	7	7	14
Znak graniczny „9”	60	O	3	1	1	1	0	0	1	0	3	3	1	7	7	14
Kaskada przy Machowskiej Drodze	67	O	3	1	2	1	0	0	1	0	3	1	2	8	6	14
Pozostałości kapliczki w Karłótku	74	S	1	1	3	3	0	0	1	0	1	3	1	9	5	14
Pozostałości krzyża przydrożnego w Karłótku	75	S	2	1	2	2	0	0	1	0	2	2	2	8	6	14
Znak graniczny z datą wykutą w skale „1796”	79	T	3	1	2	1	0	0	1	0	3	2	1	8	6	14

Drogowskaz w Karłowie	82	O	1	1	2	2	0	0	1	0	3	2	2	7	7	14
Krzyż Marty	86	S	3	1	3	1	1	1	1	0	1	1	1	11	3	14
Swastyka w skale na „Drodze przez Piekło”	91	O	3	1	3	2	0	0	1	0	1	2	1	10	4	14
Zabytkowy most na Kręgielnym Trakcie 1889	95	O	3	1	2	1	0	0	1	0	3	1	2	8	6	14
Pozostałości kolejki linowej do kamieniołomu	106	G	2	1	3	3	0	0	1	0	1	1	2	10	4	14
Szlakowskaz „Nach den Fort Carl”	2	T	2	1	1	1	0	0	1	0	3	3	1	6	7	13
Szlakowskaz Magdalenelust	5	T	3	1	1	1	0	0	1	0	3	2	1	7	6	13
Punkt widokowy Magdalenelust	6	T	3	1	1	1	0	0	1	0	3	2	1	7	6	13
Drogowskaz „ <i>Wünschelburg</i> ”	7	T	2	1	1	1	0	0	1	0	3	2	2	6	7	13
Obalony szlakowskaz przy wodospadach Pośny	12	T	1	1	1	1	0	1	1	0	3	3	1	6	7	13
Znak graniczny „56”	18	O	3	1	1	1	0	0	2	0	3	1	1	8	5	13
Znak graniczny „krzyż”	21	O	3	1	1	1	0	0	2	0	3	1	1	8	5	13
Znak graniczny „52”	22	O	3	1	1	1	0	0	2	0	3	1	1	8	5	13
Budynek gospodarczy w Batorówku	32	O	3	1	1	1	0	0	1	0	2	3	1	7	6	13

Znak graniczny „142”	43	O	3	1	1	1	0	0	1	0	3	2	1	7	6	13
Szlakowskaz na Pustej ścieżce	58	T	2	1	1	1	0	0	1	0	3	3	1	6	7	13
Znak graniczny „7”	61	O	2	1	1	1	0	0	1	0	3	3	1	6	7	13
„Ławeczka Myśliwego”	66	T	2	1	1	1	0	0	1	0	3	2	2	6	7	13
Data wykuta w skale „1909”	78	T	3	1	1	1	0	0	1	0	3	2	1	7	6	13
Kamień graniczny pola górniczego koło Bukowiny Kłodzkiej	83	G	3	1	3	2	0	0	1	0	1	2	0	10	3	13
„Nagrobek leśniczego” przy granicy PNGS od strony Radkowa	90	O	3	1	3	1	1	0	1	0	1	1	1	10	3	13
Kapliczka w Domach Aniołów	111	S	3	1	1	1	0	0	1	0	3	2	1	7	6	13
Szlakowskaz na żółtym szlaku z Karlówka do Pasterki	77	T	1	0	1	1	0	0	1	0	3	3	2	4	8	12
Drogowskaz " <i>Nach Carlsberg</i> "	9	T	1	1	1	1	0	0	1	0	3	2	2	5	7	12
Kamieniołom przy szlaku do Wambierzyc	10	G	2	1	1	1	0	0	1	0	3	2	1	6	6	12
Kapliczka i krzyż na szlaku pątniczym	17	S	2	1	1	1	0	1	1	0	3	1	1	7	5	12
Znak graniczny „55”	19	O	2	1	1	1	0	0	2	0	3	1	1	7	5	12
Znak graniczny „54”	20	O	2	1	1	1	0	0	2	0	3	1	1	7	5	12

Szlakowskaz „Do skał Józefa II”	24	T	3	1	1	1	0	0	1	0	3	1	1	7	5	12
Infrastruktura kamieniołomu w Wąwozie Cygańskim	28	G	1	1	1	1	0	0	1	0	3	3	1	5	7	12
Znak graniczny „130”	37	O	3	1	1	1	0	0	1	0	3	1	1	7	5	12
Znak graniczny „134”	39	O	3	1	1	1	0	0	1	0	3	1	1	7	5	12
Znak graniczny „140”	42	O	2	1	1	1	0	0	1	0	3	2	1	6	6	12
Pozostałości bastionu Pasterka	46	M	1	1	2	2	0	0	1	0	1	2	2	7	5	12
Znak graniczny przy zielonym/żółtym szlaku	69	O	1	1	1	1	0	0	1	0	3	2	2	5	7	12
Szlakowskaz przy niebieskim szlaku	71	T	1	1	1	1	0	0	1	0	3	3	1	5	7	12
Szlakowskaz/brakująca tablica przy niebieskim szlaku	72	T	1	1	1	1	0	0	1	0	3	3	1	5	7	12
Data wykuta w skale „1797”	80	T	2	1	1	1	0	0	1	0	3	2	1	6	6	12
Kamień z wykutą datą	99	O	3	1	2	1	0	0	1	0	1	3	0	8	4	12
Nisze w skałach	108	S	2	1	2	1	0	0	2	0	1	2	1	8	4	12
Znak graniczny „51”	23	O	1	1	1	1	0	0	2	0	3	1	1	6	5	11
Mogador - kamieniołom	35	G	2	1	1	1	0	0	1	0	3	1	1	6	5	11

Znak graniczny „132”	38	O	2	1	1	1	0	0	1	0	3	1	1	6	5	11
Znak graniczny „137”	40	O	2	1	1	1	0	0	1	0	3	1	1	6	5	11
Znak graniczny "139"	41	O	2	1	1	1	0	0	1	0	3	1	1	6	5	11
Szlakowskaz „zu den Wasserfällen”	59	T	2	1	1	1	0	0	1	0	1	3	1	6	5	11
Głaz graniczny kamieniołomu pod Ptasią Górą	88	G	2	1	2	2	0	0	1	0	1	1	1	8	3	11
Ryty naskalne	112	G	3	1	1	1	0	0	1	0	1	2	1	7	4	11
Kamieniołom w Amfiteatrze Cedronu	11	G	2	1	1	1	0	0	1	0	1	2	1	6	4	10
Pozostałości budynku w Ostrej Górze	65	O	1	1	1	1	0	0	1	0	2	1	2	5	5	10
Pusta kapliczka w Łężycach Górnych	84	S	2	1	1	1	0	0	1	0	1	2	1	6	4	10
Pozostałości kamieniołomu przy drodze leśnej I	113	G	2	1	1	1	0	0	1	0	1	2	1	6	4	10
Kamieniołom pod Ptasią Górą	87	G	2	1	1	1	0	0	1	0	1	1	1	6	3	9
Pozostałości kamieniołomu przy drodze leśnej II	96	G	2	1	1	1	0	0	1	0	1	1	1	6	3	9
Pozostałości kamieniołomu przy drodze na Staw Zacisze	98	G	2	1	1	1	0	0	1	0	1	1	1	6	3	9
Pozostałości zabudowań w Wąwozie Piekło	107	O	1	1	2	1	0	0	2	0	1	1	0	7	2	9

Źródło: oprac. własne.

W wyniku przeprowadzonej waloryzacji uzyskano:

- 2 obiekty zaklasyfikowanych jako „bardzo atrakcyjne” (1 z kategorii „osadnicze”, 1 z kategorii „religijne”),
- 29 obiektów zaklasyfikowanych jako „atrakcyjne” (11 z kategorii „turystyczne”, 6 z kategorii „osadnicze”, 5 z kategorii „religijne”, 3 z kategorii „militarne”, 4 z kategorii „mieszane”),
- 66 obiekty zakwalifikowane jako „przeciętne atrakcyjne” (30 z kategorii „osadnicze”, 20 z kategorii „turystyczne”, 9 z kategorii „religijne”, 6 z kategorii „poeksploatacyjne”, 1 z kategorii „militarne”)
- 17 obiektów zakwalifikowanych jako „mało atrakcyjne” (8 obiektów z kategorii „poeksploatacyjne”, 6 obiektów z kategorii „osadnicze”, 1 obiekt z kategorii „religijne”, 2 obiekty z kategorii „turystyczne”).

W rankingu obiektów o największej atrakcyjności turystycznej (o uzyskanej ocenie „bardzo atrakcyjny” i „atrakcyjny”) znalazło się łącznie 31 miejsc, a więc 27% zinwentaryzowanych zasobów dziedzictwa kulturowego, reprezentujących wszystkie opisane wcześniej kategorie, z wyjątkiem obiektów związanych z działalnością górniczą – zasoby poeksploatacyjne (tab. 9).

Tab. 9 Obiekty dziedzictwa kulturowego na terenie PNGS według oceny ich atrakcyjności.

Ocena atrakcyjności materialnego dziedzictwa kulturowego	Obiekty
Bardzo atrakcyjny	<ul style="list-style-type: none"> • pomnik ofiar I wojny światowej w Karłowie (22 pkt.), • kościół pw. św. Jana Chrzciciela z cmentarzem i kaplicą pogrzebową w Pasterce (21 pkt.)
Atrakcyjny	<ul style="list-style-type: none"> • współczesny obraz na drzewie przedstawiający Najświętszą Marię Pannę w Karłowie (19 pkt.), • słupek graniczny „Sechskant” (19 pkt.), • Centrum Szkoleniowo-Edukacyjne PNGS - dawny budynek nadleśnictwa (19 pkt.), • tablica poświęcona pamięci zamordowanych studentów na Narożniku (18 pkt.),

	<ul style="list-style-type: none"> • system dawnych fontann i tablica pamiątkowa przy wodospadach Pośny (18 pkt.), • most hutniczy w Batorowie (18 pkt.), • historyczne miejsca wypoczynku – kanapy i fotele przy Pustej Ścieżce (18 pkt.), • odrestaurowany suchy kaskadowy zbiornik retencyjny (18 pkt.) • pomnik ku czci Maryi Panny z inskrypcją modlitwy (18 pkt.) • dawne budynki militarne przy Błędnych Skałach (18 pkt.) • pomnik „Serce pozostawione w Pasterce” (17 pkt.) • sad kolekcyjny (17 pkt.) • bastion Fortu Karola (17 pkt.) • kalwaria na Hanuli (17 pkt.) • dzwonnica alarmowa i pomnik św. Jana Pawła II w Ostrej Górze (17 pkt.) • Skalna Czaszka (17 pkt.) • Schronisko na Szczelińcu (17 pkt.) • Staw przy Kręgielnym Trakcie (17 pkt.) • Przystanek ścieżki edukacyjnej w Ostrej Górze I (16 pkt.) • Przystanek ścieżki edukacyjnej w Ostrej Górze II (16 pkt.) • Pozostałości budynków Obozu Służby Pracy Rzeszy 6/114 (16 pkt.) • Znak graniczny „5” (16 pkt.) • Szlakowskaz „Do skał Józefa I” (16 pkt.) • Kaplica św. Anny (16 pkt.) • Kapliczka przydrożna (16 pkt.) • Zabytkowy most na Kręgielnym Trakcie (16 pkt.) • Tablice pamiątkowe na Szczelińcu (16 pkt.) • Pozostałości dawnej infrastruktury na Szczelińcu (16 pkt.)
--	---

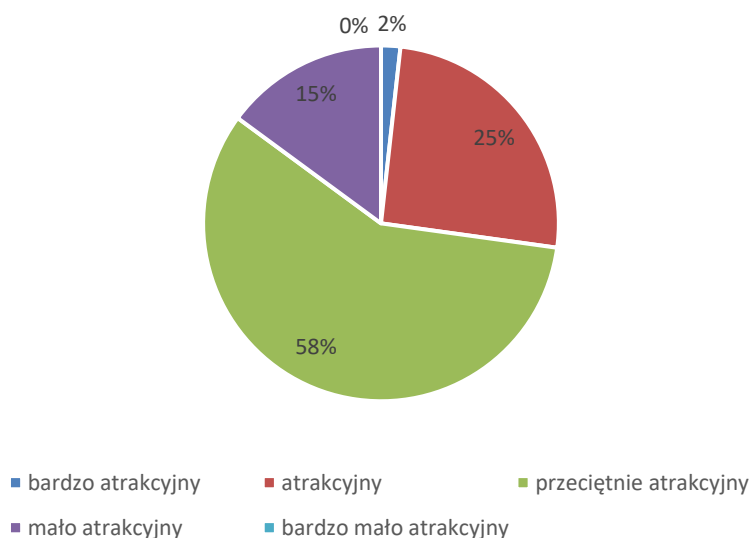
Źródło: oprac. własne.

Wymienione powyżej obiekty charakteryzowały się w większości bardzo dobrym stanem zachowania, autentycznością oraz unikatowością w skali PNGS, gdzie były jednym lub jednym z kilku obiektów tego typu. Zaledwie w kilku miejscach odnotowano występowanie tablicy informacyjnej. Część z obiektów miała związek z przebiegiem dawnych szlaków turystycznych i prowadzącego przez obszar PNGS szlaku pątniczego, a także z wydarzeniami

historycznymi, co szczegółowo zostało opisane w kartach inwentaryzacyjnych (por. zał. 1).

Wszystkie obiekty znajdujące się w tej grupie były położone bezpośrednio przy istniejących szlakach turystycznych, większość z nich znajduje się do pół godziny lub godziny dojazdu od parkingu położonego na terenie PNGS, co zapewnia ich dobrą dostępność komunikacyjną. W porównaniu z pozostałymi grupami klasyfikacyjnymi więcej obiektów odznacza się możliwością dotarcia do nich szlakiem pieszym, rowerowym oraz bezpośrednio samochodem.

Największą grupę obiektów (58%) stanowiły te, których atrakcyjność turystyczna została oceniona przeciętnie, zaś najmniej liczną grupę obiekty zaklasyfikowane jako „bardzo atrakcyjne” (ryc. 46).

Ryc. 46 Atrakcyjność turystyczna materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.
Źródło: oprac. własne.

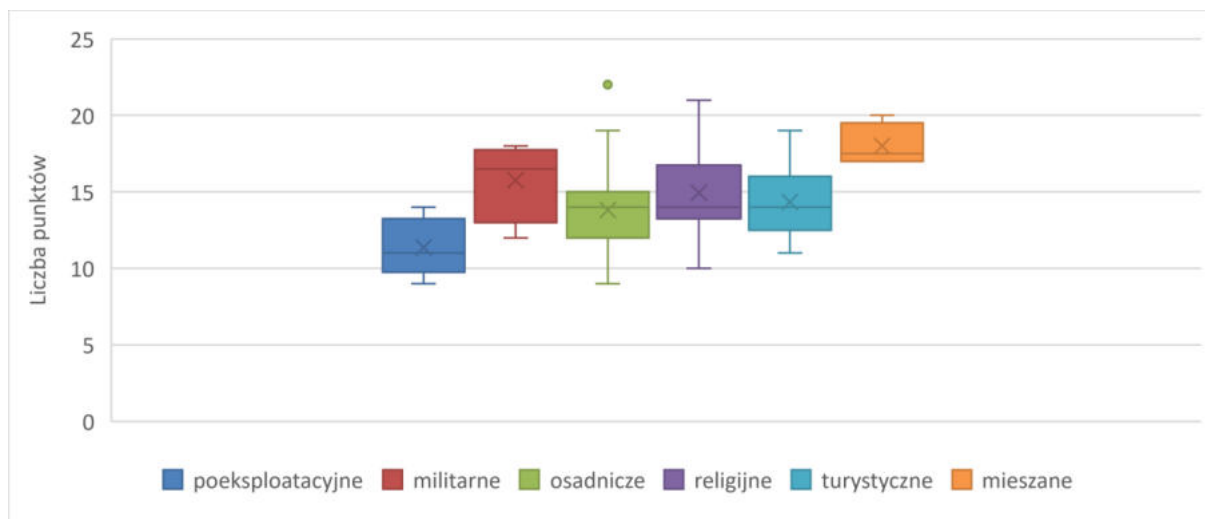
Zgodnie z przyjętymi zasadami waloryzacji większy wpływ na uzyskanie końcowego wyniku miały wartości uzyskane w ramach „kryterium I”. Zasobami o największej różnicy pomiędzy notą zdobytą w „kryterium I” a „kryterium II” były:

- Krzyż Marty (8 pkt. różnicy), będący unikatowym obiektem historycznym w skali PNGS, związanym z dawnymi wydarzeniami oraz przebiegiem dawnego szlaku pątniczego, położonym jednak z dala od szlaków turystycznych i parkingów i dostępny jedynie wydeptaną leśną ścieżką,

- sad kolekcyjny (7 pkt. różnicy), będący powierzchniowym zasobem utrzymanym w bardzo dobrym stanie, unikatowym zarówno w skali PNGS jak i regionu, wyposażonym w tablicę informacyjną, położonym w dużej odległości od parkingów i dostępny jednym szlakiem pieszym,
- kamień graniczny pola górniczego z 1857 roku (7 pkt. różnicy), będący jedynym tego typu obiektem na terenie parku, jednak niedostępnym ze względu na swoje położenie poza jakimikolwiek ścieżkami dojścia,
- nagrobek leśniczego (7 pkt. różnicy), będący bardzo dobrze zachowanym obiektem, unikatowym w skali PNGS, który ma związek z wydarzeniami historycznymi – śmiercią leśniczego przy wykonywanej pracy, który położony jest w dużej odległości od przebiegu szlaku turystycznego i z dala od parkingów.

W wyniku przeprowadzonej waloryzacji uzyskano 21 obiektów, które zdobyły większą liczbę punktów w ramach „kryterium II” niż „kryterium I”, a więc ich dobra dostępność wywierała większy wpływ na końcową ocenę atrakcyjności niż cechy oceniane w ramach „kryterium I”. W grupie tej znalazły się przede wszystkim szlakowskazy, dawne znaki graniczne, kapliczki, a także m.in. „Ławeczka Myśliwego”, pozostałości budynków Obozu Służby Pracy Rzeszy 6/114, po których pozostały jedynie fundamenty oraz infrastruktura kamieniołomu w Wąwozie Cygańskim (układ dróg i ich kamienne umocnienia).

Ocena obiektów dziedzictwa kulturowego na terenie PNGS wykazuje zróżnicowanie nie tylko wśród poszczególnych obiektów, lecz także pomiędzy przyjętymi kategoriami. Należy jednak zwrócić uwagę, że w wyniku przeprowadzonej waloryzacji żaden z obiektów nie został zaklasyfikowany jako „bardzo mało atrakcyjny”. Najwyższą przeciętną ocenę i medianę uzyskała grupa zasobów mieszanych i militarnych. Spośród obiektów osadniczych szczególnie na tle pozostałych wyróżnia się pomnik ofiar I wojny światowej. W grupie zasobów religijnych najwyższą notę uzyskał kompleks kościoła pw. św. Jana Chrzciciela w Pasterce wraz z cmentarzem i kaplicą pogrzebową, będący jedynym tego typu zespołem na obszarze parku. Najniższe noty uzyskały obiekty poeksploatacyjne, ze względu na ich powtarzalność, utrudnioną dostępność oraz słabo zachowane, mało czytelne formy w terenie (ryc. 47).

Ryc. 47 Ocena zasobów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS według kategorii.
Źródło: oprac. własne.

Najbardziej jednorodną grupę, pod względem uzyskanej oceny, stanowi grupa zasobów mieszanych, w której znalazł się sad kolekcyjny, Stroczy Zakręt przy Szosie Stu Zakrętów, tablica pamiątkowa na Narożniku oraz zabytkowa dzwonnica alarmowa i pomnik św. Jana Pawła II w Ostrej Górze, będące obiektami „atrakcyjnymi” turystycznie. Wszystkie znajdujące się w tej grupie obiekty odznaczają się dobrym stanem zachowania, wysoką unikatowością w skali PNGS, położone są na szlakach turystycznych, a dwa z nich – sad kolekcyjny i dzwonnica alarmowa – posiadają tablicę informacyjną. Zasoby te uzyskały zbliżone wartości punktowe w ramach oceny „kryterium I” (11-12 pkt.), natomiast wartości przyznane w ramach „kryterium II” są bardziej zróżnicowane (5-9 pkt.), co wynika z ich odległości od parkingu oraz dostępności różnymi ścieżkami dojścia. Zróżnicowanie średniej arytmetycznej oceny poszczególnych kryteriów oraz oceny kryteriów według kategorii obiektów ilustruje tabela (tab. 10).

Tab. 10 Średnia arytmetyczna kryteriów oceny obiektów dziedzictwa kulturowego według kategorii.

kryterium kategoria	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	"Kryt. I"	"Kryt. II"
wszystkie obiekty (n=114)	2,2	0,9	1,6	1,3	0,1	0,1	1,1	0,1	2,5	1,9	1,4	7,4	5,7
kategoria „górnice” (n=14)	2,1	1,0	1,6	1,4	0,0	0,0	1,0	0,0	1,6	1,6	1,0	7,1	4,3
kategoria „militarne” (n=4)	1,5	1,0	2,3	1,8	0,3	0,3	1,3	0,0	2,5	2,8	2,3	8,3	7,5
kategoria „osadnicze”	2,3	1,0	1,6	1,2	0,1	0,1	1,3	0,0	2,7	1,9	1,5	7,7	6,2

(n=43)													
kategoria „religijne” (n=16)	2,5	0,9	2,0	1,4	0,1	0,3	1,2	0,1	2,4	2,1	1,8	8,6	6,3
kategoria „turystyczne” (n=33)	2,4	0,9	1,7	1,5	0,1	0,2	1,1	0,1	2,9	2,2	1,4	7,8	6,5
kategoria „mieszane” (n=4)	3	0,5	2,75	2,5	0,5	0	1,5	0,5	3	2	1,8	11,25	6,75

Źródło: oprac. własne.

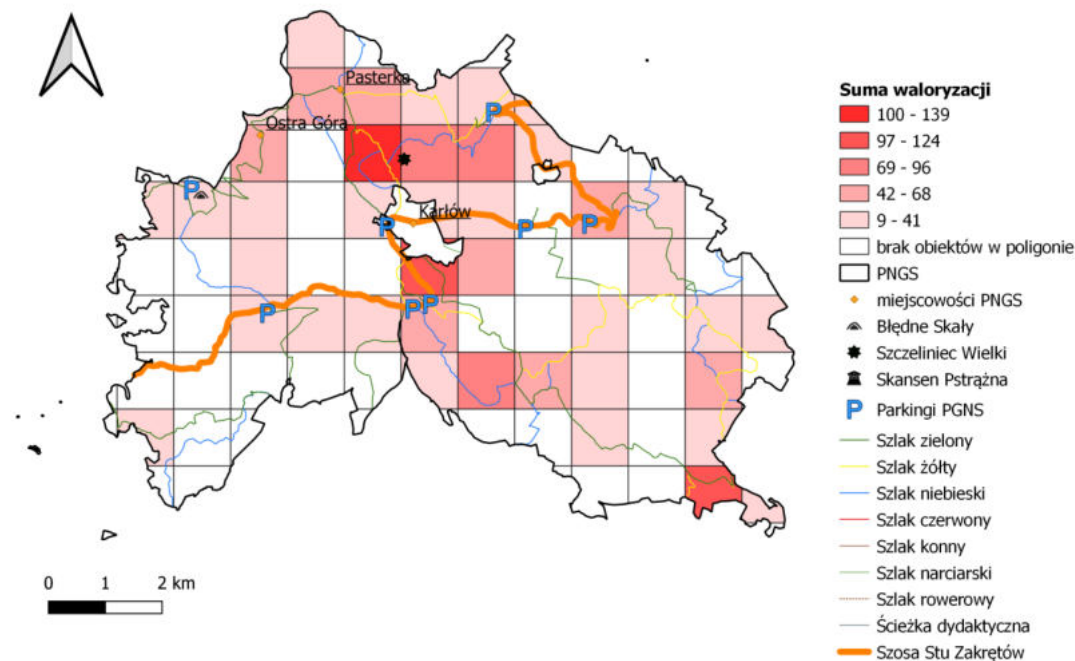
Analizując uzyskane wyniki można przedstawić następujące wnioski:

- średni stan zachowania zasobów (kryt. 1) określić można jako przeciętny (2,2 pkt. / 3 pkt.), jest on najwyższy w kategorii „mieszane” (3 pkt.), a najniższy w kategorii zasobów militarnych (1,5 pkt.), co jest wyraźnie niższym wynikiem w porównaniu do pozostałych kategorii,
- zdecydowana większość zasobów dziedzictwa kulturowego na terenie PNGS spełnia kryterium „autentyczności” (kryt. 2), o czym świadczy uzyskana wysoka wartość średniej (0,9 pkt. / 1 pkt.). Najmniej obiektów „autentycznych” znajduje się w kategorii „mieszane”, co wynika z ich lokalizacji dopiero po objęciu obszaru prawną formą ochrony w postaci parku narodowego,
- średnia ocena przyznana dla kryterium „unikatowość obiektu w skali PNGS” (kryt. 3) wyniosła 1,6 pkt. / 3 pkt. Najwięcej unikatowych obiektów znajduje się w kategorii „mieszane” oraz „militarne”,
- „unikatowość obiektu w rejonie PNGS” (kryt. 4) jest niższa niż średnia dla kryterium 3 i wynosi 1,3 pkt. / 3 pkt., przy czym najwięcej unikatowych w skali rejonu obiektów znajduje się w tych samych kategoriach co dla kryterium 3,
- największy związek z przebiegiem dawnych szlaków kulturowych (w tym traktów handlowych) (kryt. 5) odnotowano dla obiektów znajdujących się w grupie „mieszane” oraz „militarne”,
- największy związek danych zasobów z wydarzeniami lub postaciami historycznymi (kryt. 6) odnotowano w kategoriach „religijne” i „militarne”,
- najwięcej zasobów grupowych (kryt. 7) związanych jest z zasobami mieszanymi oraz militarnymi i mającymi związek z osadnictwem,

- najwięcej tablic informacyjnych (kryt. 8) znajduje się przy zasobach mieszanych, brakuje ich natomiast wśród zasobów związanych z osadnictwem, militariami i dawną działalnością górniczą (poeksploatacyjne),
- średnia suma punktów przyznana zasobom w ramach „kryterium I” wyniosła 7,4 pkt. Kategorią ocenioną poniżej średniej były zasoby poeksploatacyjne, a najwyższe średnie oceny uzyskały zasoby mieszane (11,25 pkt.) oraz zasoby religijne (8,6 pkt.),
- odległość zasobów od szlaku (kryt. 9) oceniona została średnio na 2,5 pkt. / 3 pkt., co świadczy o dobrej dostępności komunikacyjnej wielu obiektów. Najlepiej dostępne są obiekty znajdujące się w grupie zasobów mieszanych (3 pkt.) i zasobów turystycznych (2,9 pkt.), a najtrudniej zasoby poeksploatacyjne (1,6 pkt.),
- większość zasobów znajduje się w odległości ok. godziny marszu od parkingu (2,8 pkt. / 3 pkt.) (kryt. 10); najbliżej parkingów zlokalizowane są zasoby militarne (2,8 pkt.), a najdalej zasoby poeksploatacyjne (1,6 pkt.),
- najwięcej zróżnicowanych sposobów dotarcia do zasobów (kryt. 11) odnotowano dla kategorii zasoby militarne (2,3 pkt. / 3 pkt.), a najmniej dla zasobów poeksploatacyjnych, do których dotrzeć można tylko szlakiem pieszym (1,0 pkt.)
- średnia suma punktów przyznana zasobom w ramach „kryterium II” wyniosła 5,7 pkt. Kategorią ocenioną poniżej średniej były zasoby poeksploatacyjne (4,3 pkt.), a najwyższą średnią uzyskały zasoby militarne (7,5 pkt.)
- zasoby znajdujące się w kategorii „poeksploatacyjne” uzyskały najniższe średnie ocen zarówno w ramach „kryterium I” jak i „kryterium II”, czego skutkiem jest największy odsetek obiektów ocenionych jako „mało atrakcyjne” ,
- zasoby mieszane są kategorią, dla której obiekty najczęściej były ocenione powyżej średniej, czego skutkiem jest największy odsetek obiektów ocenionych jako „atrakcyjne”.

Zróżnicowanie przestrzenne waloryzacji poszczególnych zasobów może być również analizowane w odniesieniu do przyjętych pól podstawowych o powierzchni 1 km². Maksymalna liczba punktów w poligonie, uzyskana przez dodanie do siebie wyników waloryzacji wszystkich znajdujących się tam zasobów, wyniosła maksymalnie 139 pkt., a minimalna 9 pkt., co wskazuje na duże zróżnicowanie przestrzenne kulturowej atrakcyjności

turystycznej obszaru PNGS. Na tej podstawie wydzielić można pola podstawowe z przypisaną oceną atrakcyjności zasobów dziedzictwa kulturowego, obliczoną w analogiczny sposób jak oceny poszczególnych obiektów. Przyjmując 139 pkt. za wartość maksymalną można uznać, że pola podstawowe, które uzyskały powyżej 125 pkt. (tj. powyżej 90%) są bardzo atrakcyjne, powyżej 97 pkt. (70%) atrakcyjne, powyżej 69 pkt. (50%) przeciętnie atrakcyjne, powyżej 42 pkt. (30%) mało atrakcyjne, a poniżej 42 pkt. (30%) bardzo mało atrakcyjne (ryc.48). W wyniku przeprowadzonej klasyfikacji uzyskano 1 pole „bardzo atrakcyjne”, 3 pola „atrakcyjne”, 2 pola „przeciętnie atrakcyjne”, 8 pól „mało atrakcyjnych” i 29 pól „bardzo mało atrakcyjnych”.

Ryc. 48 Atrakcyjność kulturowa pól podstawowych na podstawie przeprowadzonej waloryzacji.

Źródło: oprac. własne.

Poligon o najwyższej sumie waloryzacji zlokalizowanych w nim obiektów (139 pkt.) położony się w północnej części parku, między Karłowem a Pasterką, w kwadracie oznaczonym literą „A”. Na jego obszarze znajduje się 9 zasobów dziedzictwa kulturowego, reprezentujące wszystkie przyjęte kategorie zasobów dziedzictwa, poza poeksploatacyjnym. Są to: pozostałości bastionu Pasterka (46)⁶², kapliczka przydrożna (47), kościół pw. św. Jan Chrzciciela z cmentarzem i kaplicą pogrzebową w Pasterce (49), odrestaurowany suchy

⁶² W nawiasach podano liczbę porządkową obiektu, pod którym został on opisany w kartotekach – zał. 1.

kaskadowy zbiornik retencyjny (70), szlakowskaz (71), schronisko na Szczelińcu (102), skarbonka na przełęczy między Szczelińcem Małym a Szczelińcem Wielkim (103), tablice pamiątkowe na Szczelińcu (104) oraz pozostałości dawnej infrastruktury turystycznej na Szczelińcu (105).

Kolejne w rankingu pole (116 pkt.) znajduje się na południe od Karłowa i oznaczono zostało literą „B”. Zlokalizowanych jest w nim 8 zasobów: znak graniczny "55-56" (1), bastion Fortu Karola (2), szlakowskaz (3), pomnik ofiar I wojny światowej (14), znak graniczny „5” (15), obraz NMP na drzewie (16), szlakowskaz (94), zabytkowy most (95).

Trzecie w kolejności pole podstawowe (102 pkt.) znajduje się na południowo-wschodniej granicy parku i oznaczone zostały literą „C”. Zlokalizowane tam zasoby – znaki graniczne (18-23) oraz szlakowskazy (24-25) - koncentrują się na zielonym szlaku.

Grupę pól o najwyższych uzyskanych wartościach zamyka pole oznaczone literą „D” (97 pkt.), sąsiadujące z najwyższej ocenionym polem na terenie całego parku. Znajdują się tam stare drogowskazy (7), drogowskaz „*Schlobachstraße*” (8), pozostałości zabudowy wsi Karłówek (55), szlakowskaz (72), pozostałości wsi Karłówek (73) oraz pozostałości kapliczek (74-75).

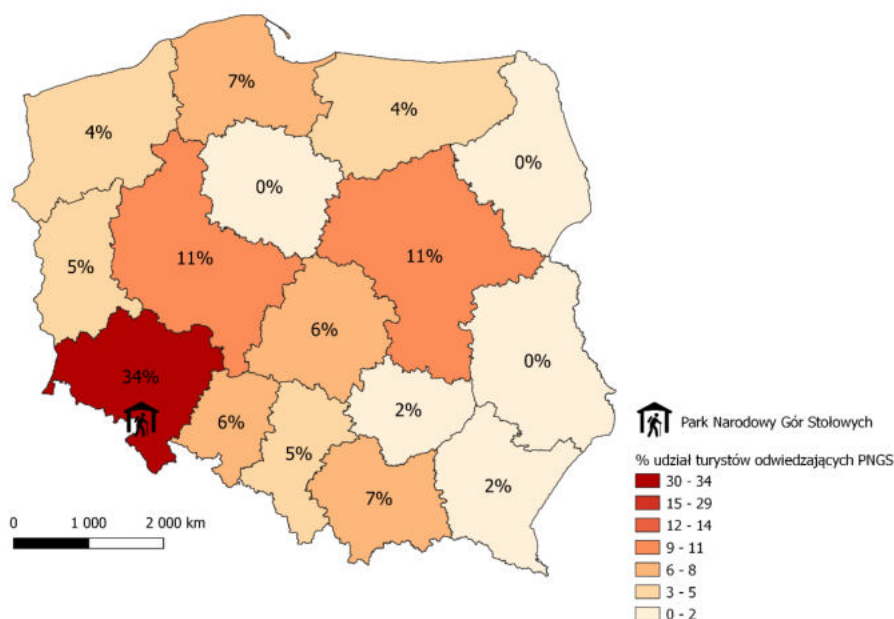
Wysoka ocena pól podstawowych zlokalizowanych wokół Szczelińca Wielkiego podkreśla możliwość wykorzystania tego obszaru w celu strumieniowania ruchu turystycznego w oparciu o obiekty dziedzictwa kulturowego. Jest to możliwe dzięki dobrze rozwiniętej sieci szlaków turystycznych w tej części parku, a także lokalizacji licznych parkingów – zarówno prywatnych jak i tych zarządzanych przez PNGS, co wpływa na dobrą dostępność wymienionych obiektów.

ROZDZIAŁ 6. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki kulturowej w rejonie Gór Stołowych w opinii turystów.

6.1. Motywy i preferencje turystów odwiedzających Park Narodowy Gór Stołowych – analiza wyników badań ankietowych.

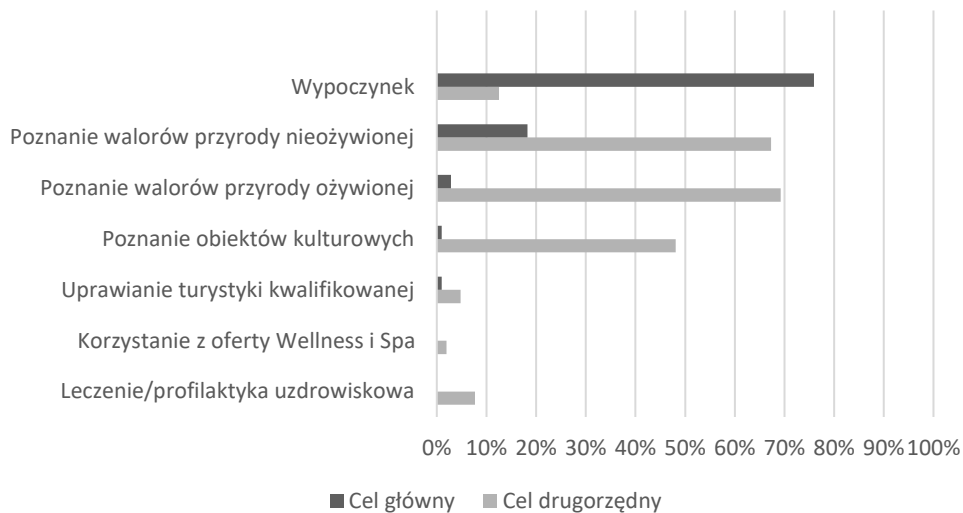
Badania pilotażowe zostały zrealizowane podczas tzw. długiego weekendu, związanego ze świętem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, w dniach 13-16 sierpnia 2021 roku. Kwestionariusz wywiadu bezpośredniego składał się z czterech części poświęconych sposobie organizacji wyjazdu, atrakcyjności kulturowej rejonu Gór Stołowych, zasobom kulturowym PNGS oraz organizacji turystyki w rejonie PNGS. Przyjęto trzy główne cele badań: weryfikację użyteczności i precyzyjności opracowanego narzędzia badawczego, uzyskanie pierwszych wyników niezbędnych do określenia dalszych kierunków postępowania badawczego oraz nadanie przez turystów rangi wybranych elementom infrastruktury turystycznej ocenianej w kulturowych atrakcjach turystycznych rejonu Gór Stołowych.

Wywiady przeprowadzone zostały techniką PAPI w miejscu największej koncentracji ruchu turystycznego, przy schronisku PTTK na Szczelińcu. W badaniu uczestniczyło 104 respondentów – 64 kobiety i 40 mężczyzn, w wieku 18-67 lat, mieszkańców województwa dolnośląskiego, lubuskiego, łódzkiego, małopolskiego, mazowieckiego, opolskiego, podkarpackiego, pomorskiego, śląskiego, świętokrzyskiego, warmińsko-mazurskiego, wielkopolskiego i zachodniopomorskiego, którzy indywidualnie zorganizowali swój pobyt w Górach Stołowych (ryc. 49). W niniejszej analizie nie uwzględniono wyników z 26 ankiet, ze względu na brak uzyskanego kompletu odpowiedzi.

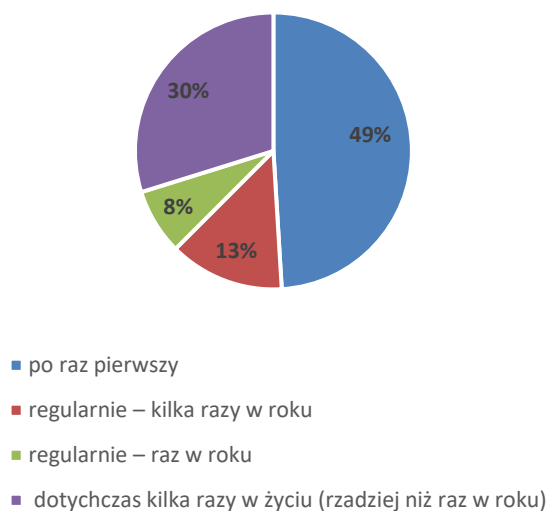
Ryc. 49 Emisja ruchu turystycznego w rejon Gór Stołowych wg województw.
Źródło: oprac. własne.

W niniejszym fragmencie przedstawiono w formie raportu ogólne wyniki badań, które nie zostały poddane analizie statystycznej. Mają one rzucić światło na strukturę ruchu turystycznego oraz na stan wiedzy i stopień zainteresowania poszczególnymi obiektami kulturowymi. Na podstawie wyników uzyskanych w I części kwestionariusza ustalono, że dla blisko $\frac{3}{4}$ turystów głównym celem przyjazdu w Góry Stołowe była chęć wypoczynku, której towarzyszyły motywacje związane z poznaniem walorów przyrody ożywionej (69%), nieożywionej (67%) oraz obiektów kulturowych (48%), zarówno zabytkowych jak i współczesnych (ryc. 50).

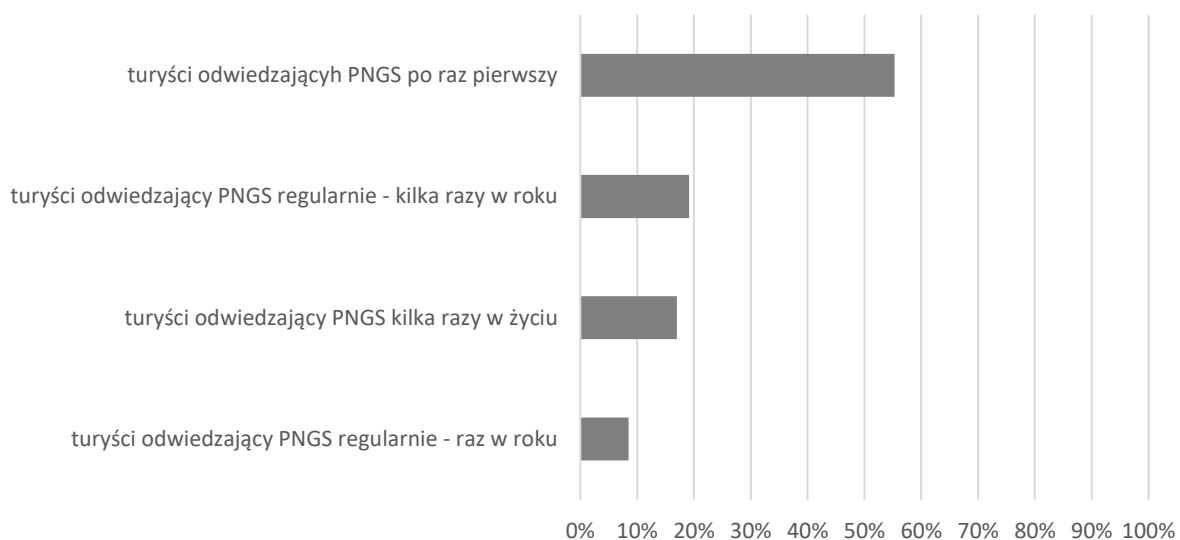
Ryc. 50 Główne i drugorzędne cele przyjazdu turystów w Góry Stołowe.
 Źródło: oprac. własne.

Ankietowani docierali najczęściej w rejon Gór Stołowych samochodem (94%), który nadal pozostaje najchętniej wybieranym środkiem transportu w celu dojazdu do początku trasy turystycznej im. Franciszka Pabla, prowadzącą na Szczeliniec Wielki (63%). Co trzeci turysta (32%) na szlak dotarł pieszo, pozostali wybrali motocykl (4%) lub komunikację publiczną (1%). Poza miesiącami wakacyjnymi ankietowani najchętniej przyjeżdżali w Góry Stołowe wiosną (24%) i jesienią (17%), a najrzadziej zimą (10%). Dla prawie połowy badanych (49%) rejon ten był nową destynacją turystyczną, którą zdecydowali się odwiedzić po raz pierwszy w życiu. Jednocześnie zauważalna była duża grupa osób, która regularnie wypoczywają w tym miejscu kilka razy w roku (13%) lub raz w roku (8%) (ryc. 51).

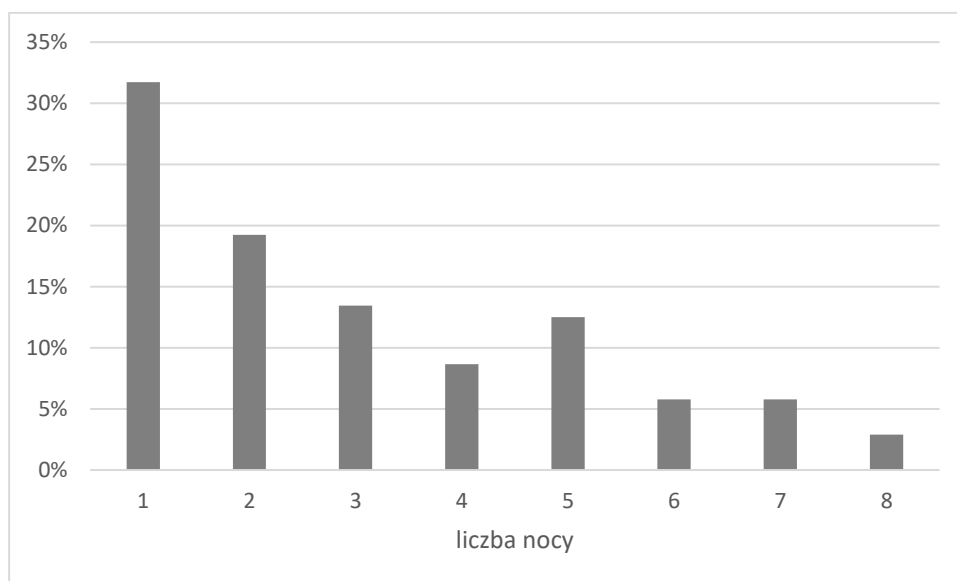
Ryc. 51 Częstotliwość przyjazdu turystów w Góry Stołowe.
Źródło: oprac. własne.

Problem zbyt dużej liczby turystów został zidentyfikowany przez 45% badanych, z czego większość osób w tej grupie stanowiły te odwiedzające obszar po raz pierwszy (55%) (ryc. 52). Badani, którzy już wcześniej wypoczywali na tym obszarze zwrócili uwagę na szczególne nasilenie tego zjawiska podczas wakacji letnich (sezonu), zwłaszcza w godzinach popołudniowych.

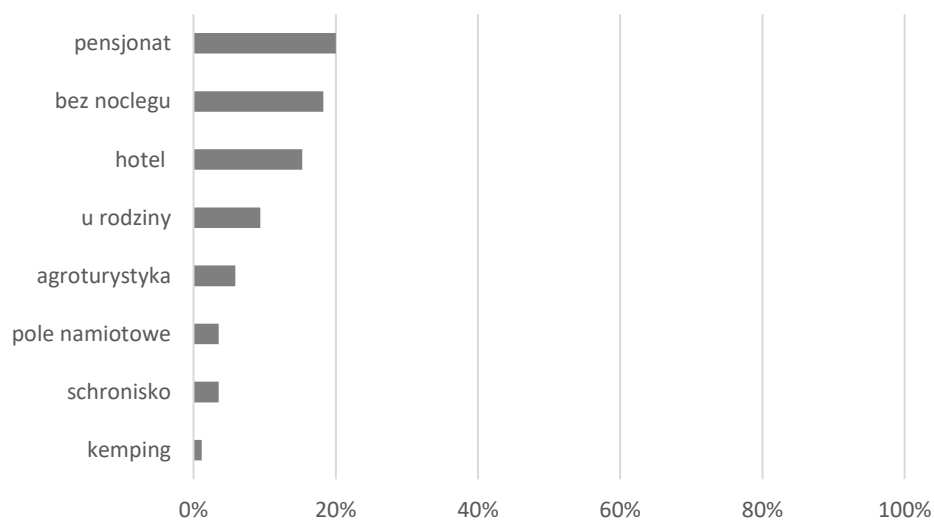
Ryc. 52 Identyfikacja problemu zbyt dużej liczby turystów na obszarze PNGS według częstotliwości przyjazdu turystów w Góry Stołowe.
Źródło: oprac. własne.

Zdecydowaną większość ankietowanych (64%) stanowili turyści krótkoterminowi, którzy spędzili w Górach Stołowych maksymalnie 3 noce (ryc. 53).

Ryc. 53 Długość pobytu turystów w Górach Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

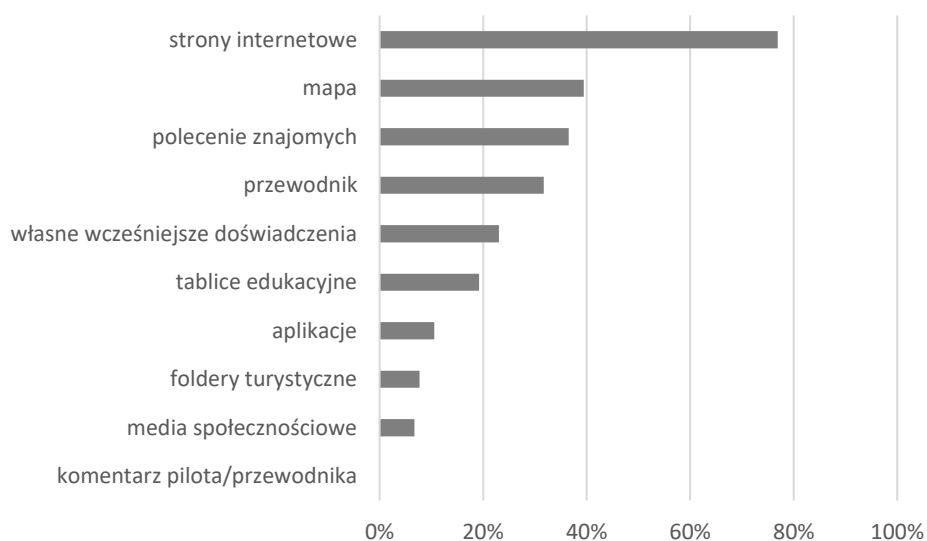
Badani podróżowali przede wszystkim z partnerką/partnerem (60%), z żoną/mężem (27%), rzadziej w większej grupie osób z rodziny (22%). W badanym okresie stwierdzono bardzo niewielki udział wyjazdów w gronie znajomych, który wyniósł zaledwie 2% (ryc. 54).

Ryc. 54 Baza noclegowa wybierana przez turystów w Górach Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

Turyści nocowali najczęściej w kwaterach prywatnych (40%, n=85), pensjonatach (20%, n=85) i w hotelach (15%, n=85), a 18% badanych stanowili odwiedzający jednodniowi. Co trzeci badany nocował w Kudowie-Zdroju, 22% w Dusznikach-Zdroju, 11% w Karłowie, 6% w Polanicy-Zdroju i w Radkowie 2%. Pozostali turyści wyjazd w Góry Stołowe traktowali jako wycieczkę jednodniową z miejscowości położonych poza badanym rejonem – z Sobótki (6%), Kletna (5%), Barda (4%), Jeleniej Góry (2%), Srebrnej Góry (2%) i Szczawna-Zdroju (1%).

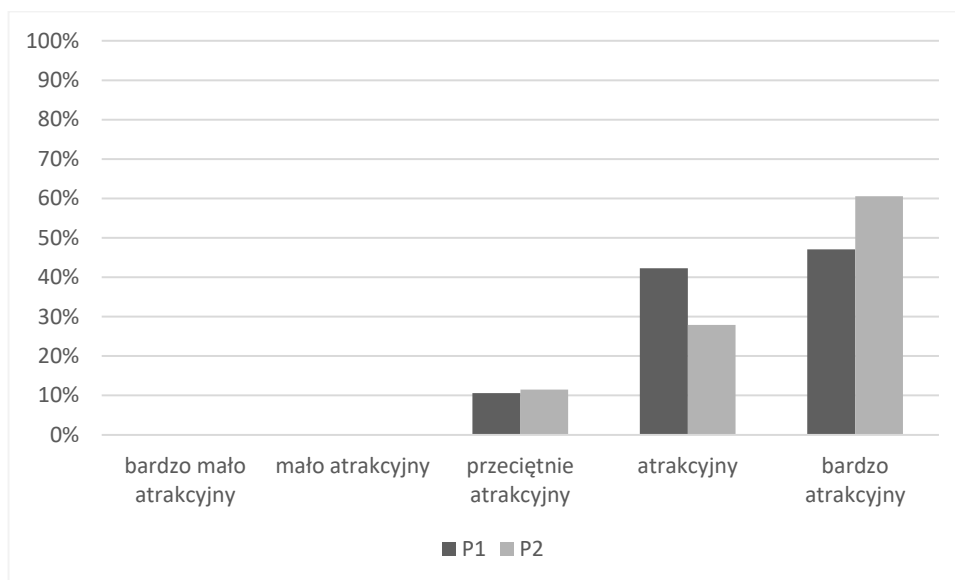
Wśród najbardziej popularnych obiektów bazy gastronomicznej znalazły się restauracje (80%) kawiarnie (15%) oraz bary szybkiej obsługi (9%). Co trzeci badany miał zapewnione posiłki w miejscu zakwaterowania. Podstawowym źródłem informacji o Górach Stołowych były strony internetowe, z których skorzystało blisko 80% odwiedzających. Duże znaczenie miały również mapy (39%), polecenie znajomych (37%) oraz przewodniki, z których skorzystał co trzeci badany. Wśród najrzadziej wskazywanych źródeł wiedzy (poniżej 10% odpowiedzi) znalazły się media społecznościowe, foldery turystyczne i aplikacje (ryc. 55).

Ryc. 55 Źródła informacji o Górach Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

Dane uzyskane w II części wywiadu kwestionariuszowego pozwoliły m.in. określić stopień zainteresowania turystów wybranymi atrakcjami kulturowymi rejonu Gór Stołowych (z wyłączeniem obszaru parku narodowego, któremu poświęcono osobną część - III). Ankietowani dwukrotnie poproszeni zostali o wyrażenie opinii na temat atrakcyjności

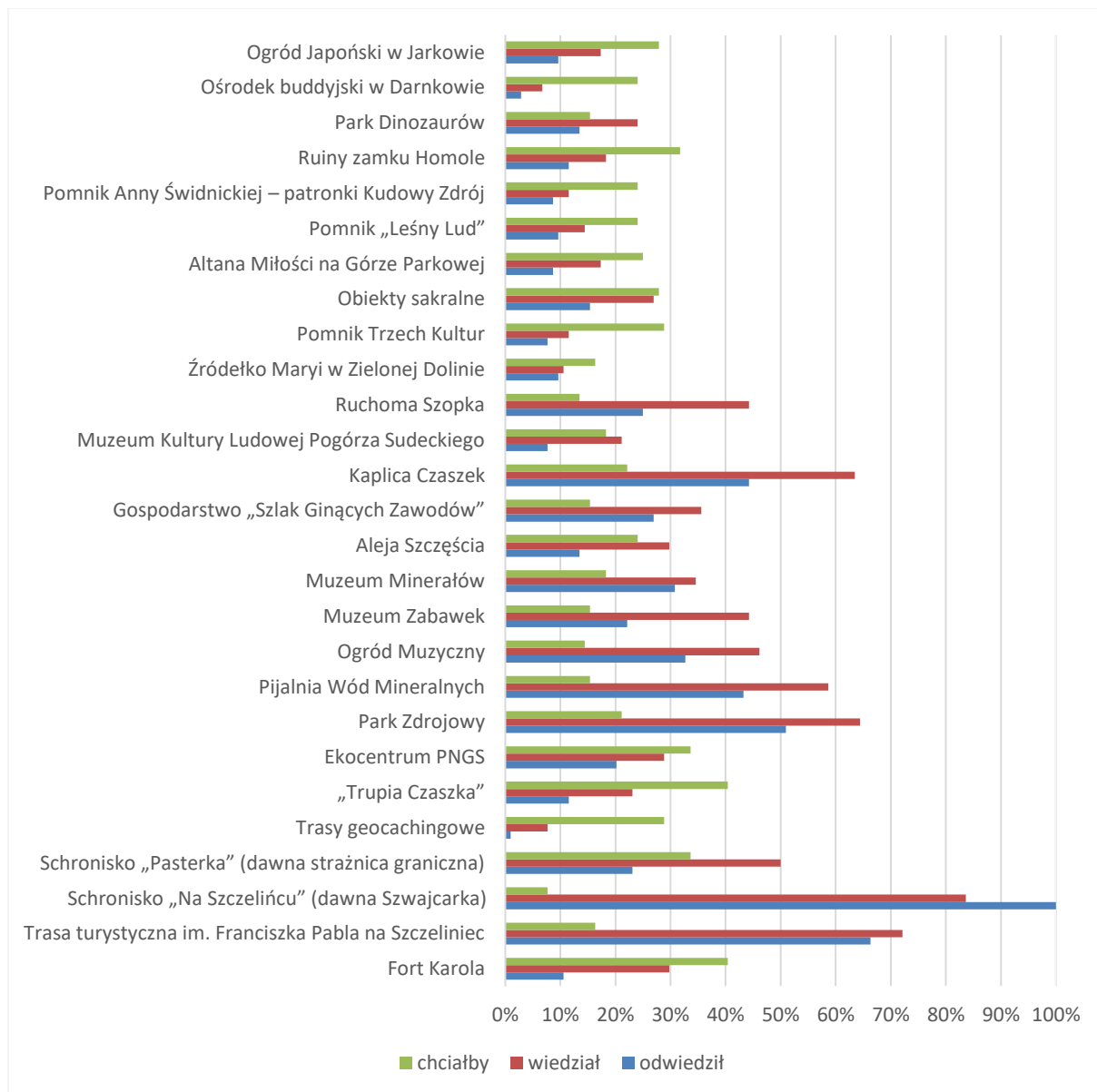
kulturowej rejonu Gór Stołowych z zastosowaniem pięciostopniowej skali, gdzie 1 oznaczało bardzo małą atrakcyjność, a 5 bardzo wysoką atrakcyjność. Pytanie zostało zadane przed (P1) i po (P2) wyliczeniu przez ankietera listy atrakcji kulturowych obszaru, w wyniku czego, uzyskane dane różniły się. Początkowo obszar uznany został za mniej atrakcyjny kulturowo. Ostatecznie 61% badanych uznało go za bardzo atrakcyjny, 28% za atrakcyjny i 11% za przeciętnie atrakcyjny (ryc. 56).

Ryc. 56 Ocena atrakcyjności kulturowej rejonu Gór Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

Wśród najchętniej odwiedzanych atrakcji turystycznych rejonu Gór Stołowych (z wyłączeniem obszaru parku narodowego) znalazła się Kudowa-Zdrój, w której najwięcej ankietowanych zadeklarowało zrealizowaną wizytę lub chęć późniejszego odwiedzenia Parku Zdrojowego (51%), Kaplicy Czaszek (44%), Pijalni Wód Mineralnych (43%), Ogrodu Muzycznego (33%), Muzeum Mineralów (31%), Gospodarstwa „Szlak Ginących Zawodów” (27%) oraz Muzeum Zabawek (22%). W miejscowości tej najmniejszą popularnością cieszyły się Źródełko Maryi w Zielonej Dolinie (10%), Altana Miłości na Górze Parkowej (9%), pomnik Anny Świdnickiej – historycznej patronki miasta (9%), Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego (8%) oraz Pomnik Trzech Kultur (8%). Świadomość obecności poszczególnych atrakcji kulturowych można określić mianem niewielkiej. Z listy 27 atrakcji kulturowych rejonu Gór Stołowych (por. ryc. 57) zaledwie o sześciu wiedziało więcej niż 50% badanych i były to: Park Zdrojowy, Pijalnia Wód Mineralnych i Kaplica Czaszek w Kudowie-Zdrój oraz

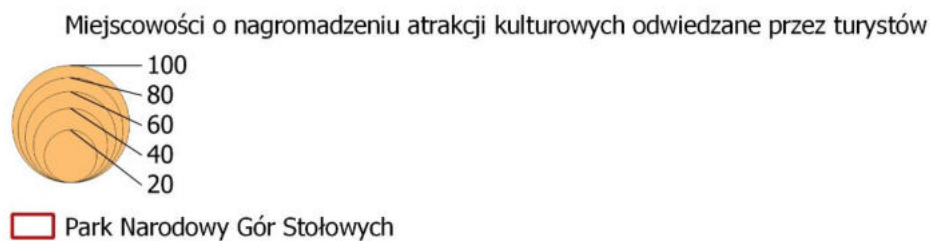
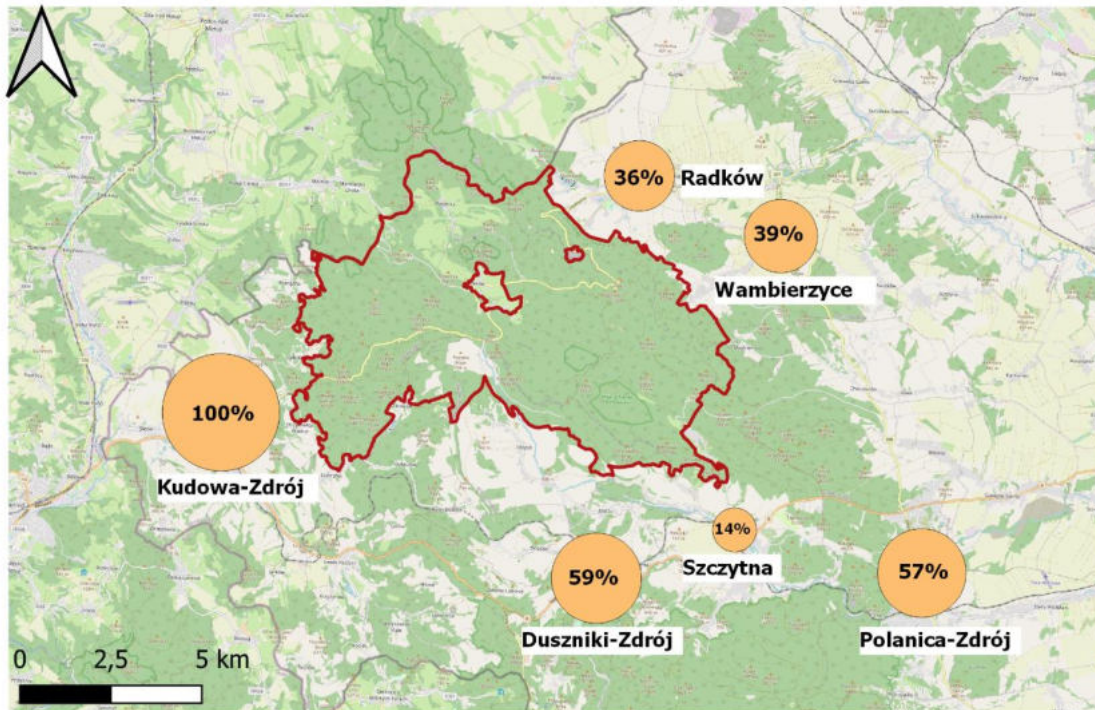
zlokalizowana na obszarze parku narodowego trasa turystyczna im. F. Pabla oraz schroniska turystyczne na Szczelińcu i w Pasterce. W grupie obiektów, które najwięcej turystów chciałoby zobaczyć znalazły się: Fort Karola (40%), „Trupia Czaszka” (40%), schronisko „Pasterka” (34%) oraz Ekocentrum PNGS (34%).

Ryc. 57 Popularność wybranych atrakcji kulturowych wśród turystów odwiedzających Góry Stołowe.
Źródło: oprac. własne.

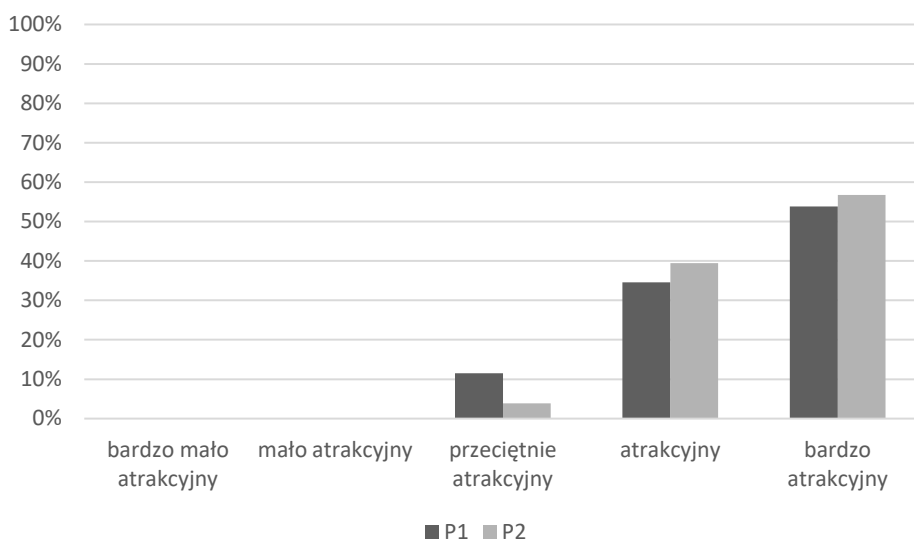
Oprócz Kudowy-Zdroju turyści chętnie odwiedzali też inne miejscowości uzdrowiskowe w regionie - Duszniki-Zdrój (59%) oraz Polanicę Zdrój (57%), podczas gdy mniejszą popularnością cieszyły się Wambierzyce (39%), Radków (36%) i Szczytna (14%).

Położenie Parku Narodowego Gór Stołowych można określić zarówno jako centralne w omawianym obszarze turystycznym, jak również tranzytowe, pomiędzy miejscowościami z innymi atrakcjami i funkcjami turystycznymi (ryc. 58).

Ryc. 58 Miejscowości o nagromadzeniu atrakcji kulturowych odwiedzane przez turystów podróżujących w Górach Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

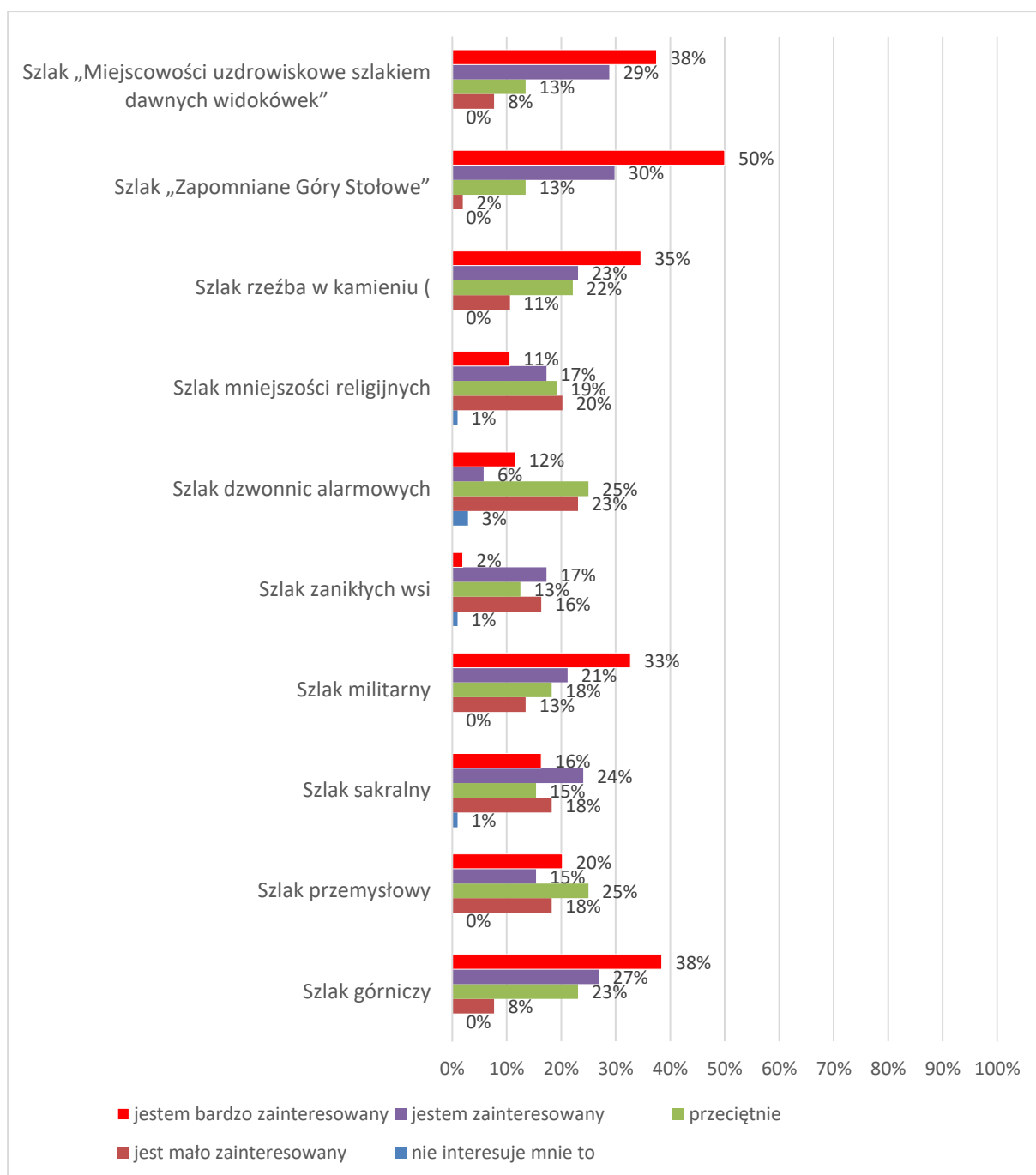
Podobnie jak w przypadku oceny atrakcyjności kulturowej rejonu Gór Stołowych ankietowani zostali poproszeni o dokonanie takiej oceny dla obszaru parku narodowego. Ostatecznie teren ten, za bardzo atrakcyjny kulturowy, uznało 57% badanych, co oznaczało wzrost o 3% względem pierwotnie przyznanej oceny (ryc. 59).

Ryc. 59 Ocena atrakcyjności kulturowej Parku Narodowego Gór Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

Wśród tematycznych grup obiektów, którymi turyści byli w parku narodowym najbardziej zainteresowani (tzn. zobaczyli lub chcieli zobaczyć), znalazły się obszary dawnych wsi (33%), pozostałości kamieniołomów (32%) oraz obiekty sakralne (30%). Mniejsze zainteresowanie wzbudził odrestaurowany system suchych kaskadowych zbiorników retencyjnych (28%), obiekty militarne (27%), pomniki pamięci (20%), dzwonnice alarmowe (18%) i sad kolekcyjny (14%). Większość turystów (58%) wędrując szlakami turystycznymi na obszarze parku nie zwróciła uwagi na zachowane niemieckojęzyczne szlakowskazy i tablice.

Zainteresowanie potencjalnie wytyczonymi w terenie tematycznymi szlakami (trasami) kulturowymi zostało ocenione przez turystów w sposób zróżnicowany. Najwięcej pozytywnych opinii odnosiło się do szlaku „Zapomniane Góry Stołowe”, który miałby łączyć w sobie różnego typu elementy dziedzictwa kulturowego. Na podobnym poziomie zostały ocenione propozycje: szlak górniczy, szlak „Miejscowości uzdrowiskowe szlakiem dawnych widokówek”, szlak „Rzeźba w kamieniu” skupiający obiekty powstałe przy użyciu lokalnie wydobywanego piaskowca oraz szlak militarny. Najmniejszym zainteresowaniem cieszyła się propozycja szlaku dzwonnicy alarmowych, przemysłowego, mniejszości religijnych, sakralnego oraz szlaku zanikłych wsi (ryc. 60).

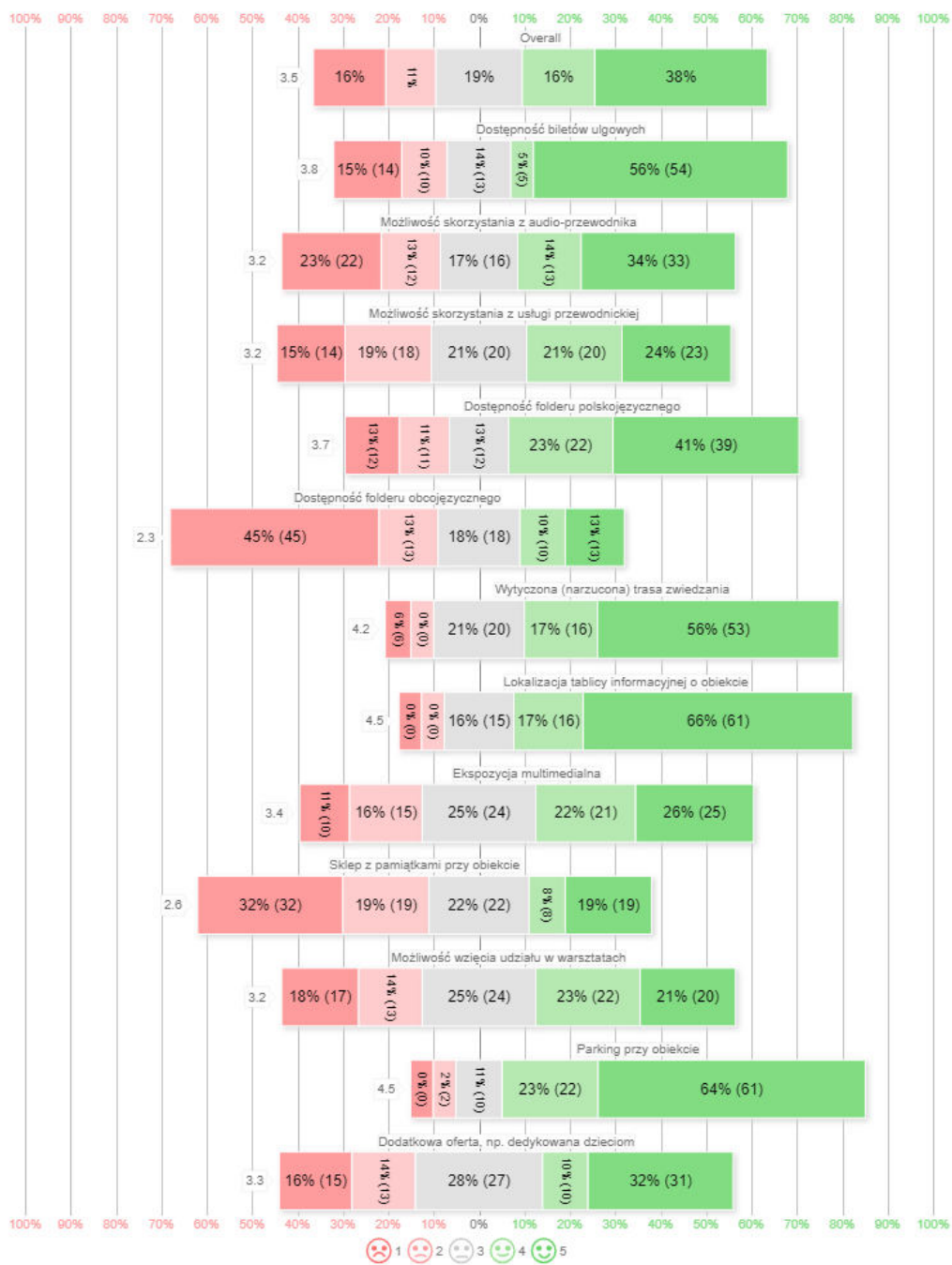
Ryc. 60 Ocena zainteresowania turystów potencjalnymi tematycznymi szlakami kulturowymi.
 Źródło: oprac. własne.

63% respondentów przyznało, że mając wcześniejszą informację o dużym obciążeniu turystycznym popularnych atrakcji – np. Szczelińca Wielkiego, Błędnych Skał lub Skalnych Grzybów – skorzystałoby alternatywnie z tematycznych szlaków kulturowych na obszarze parku. W niewielkiej grupie osób (12%), które nadal wyrażały chęć dotarcia do głównych

atrakcji turystycznych, 66% turystów stanowili ci, którzy w Góry Stołowe przyjechali po raz pierwszy w życiu i dla których ważne pozostawało zapoznanie się z najbardziej rozpoznawalnymi i cennymi przyrodniczo miejscami w parku.

Uwzględniając potrzebę poznania ważnych z punktu widzenia turystów elementów infrastruktury i zagospodarowania turystycznego przy kulturowych atrakcjach turystycznych ankietowani zostali poproszeni o dokonanie oceny poszczególnych z nich, z wykorzystaniem pięciostopniowej skali, gdzie 1 oznaczało czynnik bardzo mało istotny, a 5 bardzo istotny. Ocenie poddano następujące zmienne: dostępność biletów ulgowych, możliwość skorzystania z audio-przewodnika, możliwość skorzystania z usługi przewodnickiej, dostępność folderu polskojęzycznego, dostępność folderu obcojęzycznego, wytyczona (narzucona) trasa zwiedzania, lokalizacja tablicy informacyjnej o obiekcie, ekspozycja multimedialna, sklep z pamiątkami przy obiekcie, możliwość wzięcia udziału w warsztatach, lokalizacja parkingu przy obiekcie, dodatkowa oferta, np. dedykowana dzieciom.

Na podstawie uzyskanych danych stwierdzono, że dla turystów najważniejsza jest lokalizacja parkingu przy atrakcji turystycznej, a także tablicy informacyjnej. Ponad połowa badanych (54%) za istotną uznała dostępność biletów ulgowych oraz wytyczoną trasę zwiedzania obiektu (53%). W grupie najmniej istotnych elementów znalazła się dostępność folderu obcojęzycznego (45%), obecność sklepu z pamiątkami przy obiekcie (32%) oraz możliwość skorzystania z audio-przewodnika (22%) (ryc. 61).

Ryc. 61 Ocena znaczenia elementów infrastruktury i zagospodarowania turystycznego przy kulturowych atrakcjach turystycznych.
Źródło: oprac. własne.

Na podstawie analizy procentowego udziału wskazań elementów bardzo istotnych oraz istotnych utworzono ranking znaczenia poszczególnych cech:

1. Parking przy obiekcie

2. Lokalizacja tablicy informacyjnej przy obiekcie
3. Dostępność biletów ulgowych
4. Wytyczona (narzucona) trasa zwiedzania
5. Dostępność folderu polskojęzycznego
6. Możliwość skorzystania z audio-przewodnika
7. Dodatkowa oferta, np. dedykowana dzieciom
8. Ekspozycja multimedialna
9. Możliwość skorzystania z usługi przewodnickiej
10. Możliwość wzięcia udziału w warsztatach
11. Sklep z pamiątkami przy obiekcie
12. Dostępność folderu obcojęzycznego

Powyższy ranking może stanowić podstawę do przypisania rang poszczególnym zmiennym i zostać wykorzystany przy późniejszej ocenie atrakcyjności turystycznej wybranych atrakcji kulturowych. Uzyskane rezultaty uznano za wyczerpujące i realizujące cel zadanego pytania, dlatego zdecydowano o jego usunięciu w kolejnych etapach badań ankietowych i odniesieniu się do nich przy ogólnej ocenie wybranych atrakcji kulturowych poza obszarem parku narodowego.

Dzięki zrealizowaniu badań pilotażowych otrzymano pierwsze wyniki, które umożliwiły m.in. określenie stopnia świadomości i zainteresowania obiektami dziedzictwa kulturowego w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych, a także przyczyniły się do modyfikacji kwestionariusza wywiadu. Wprowadzenie zmian miało przede wszystkim na celu uzyskanie bardziej precyzyjnych odpowiedzi, a zrazem uproszczenie struktury wywiadu, co pozwoliło skrócić czas prowadzenia jednostkowych badań. Do najważniejszych modyfikacji można zaliczyć:

- rozszerzenie kafeterii odpowiedzi w pytaniu dotyczącym źródeł informacji o Górach Stołowych, w celu weryfikacji, na ile strony prowadzone oficjalnie przez Park Narodowy Gór Stołowych są przez turystów odwiedzane,
- rozszerzenie kafeterii odpowiedzi w pytaniu dotyczącym zainteresowania atrakcjami kulturowymi rejonu Gór Stołowych – zapytano o konkretne miejsca w Dusznikach-Zdroju i Wambierzcach,

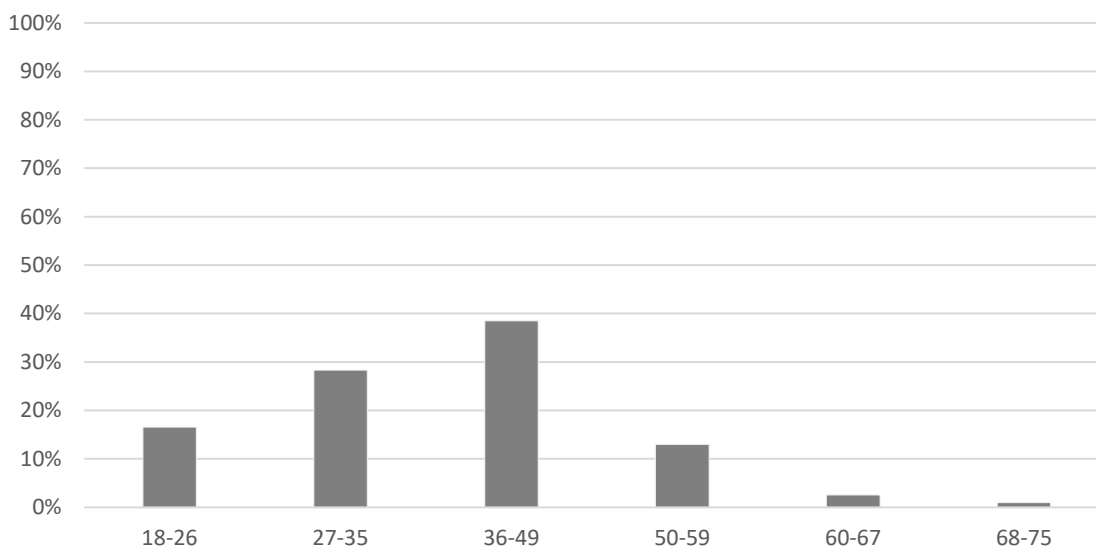
- wypisanie konkretnych zasobów kulturowych Parku Narodowego Gór Stołowych, na które składają się obiekty zlokalizowane bezpośrednio na terenie parku lub w jego sąsiedztwie, przy drogach prowadzących na szlaki turystyczne,
- dodanie pytania o stosunek udostępniania niemieckich obiektów dziedzictwa kulturowego na terenie parku,
- dodanie pytania dotyczącego oceny wprowadzonych limitów wejść na trasy turystyczne (od IV 2022 r.).

6.2. Wyniki badań zrealizowanych wśród turystów

Badania ankietowe wśród turystów odwiedzających PNGS zostały zrealizowane w 6 cyklach: 11 i 14 listopada 2021 roku oraz 7 i 8 stycznia, 12 lutego, 30 kwietnia – 1 maja, 15 – 17 czerwca oraz 26 – 28 lipca 2022 roku. Przy wyborze poszczególnych terminów kierowano się przede wszystkim spodziewaną wysoką frekwencją wśród turystów – zwłaszcza podczas tzw. długich weekendów, związanych ze Świętem Niepodległości, Uroczystością Objawienia Pańskiego (Trzech Króli), majówką i Bożym Ciałem – oraz chęcią uzyskania opinii osób odwiedzających park w różnych porach roku. Ostatecznie analizie poddano 815 prawidłowo wypełnionych kwestionariuszy wywiadu bezpośredniego, który każdorazowo realizowano w miejscu największej koncentracji turystów na obszarze parku – przy schronisku PTTK „Na Szczelińcu”. Dobór respondentów był celowy i obejmował osoby pełnoletnie, które w wyżej wymienionych terminach zwiedziały park narodowy i identyfikowali się, jako turyści lub odwiedzający jednodniowi. Badani odpowiadali na pytania zawarte w zmodyfikowanym, względem badań pilotażowych, kwestionariuszu, które podzielono w 5 części dotyczące: 1) informacji ogólnych na temat sposobu organizacji wyjazdu, 2) informacji na temat atrakcji kulturowych rejonu Gór Stołowych, 3) informacji na temat zasobów kulturowych Parku Narodowego Gór Stołowych, 4) oceny organizacji turystyki w rejonie PNGS oraz metryczkę.

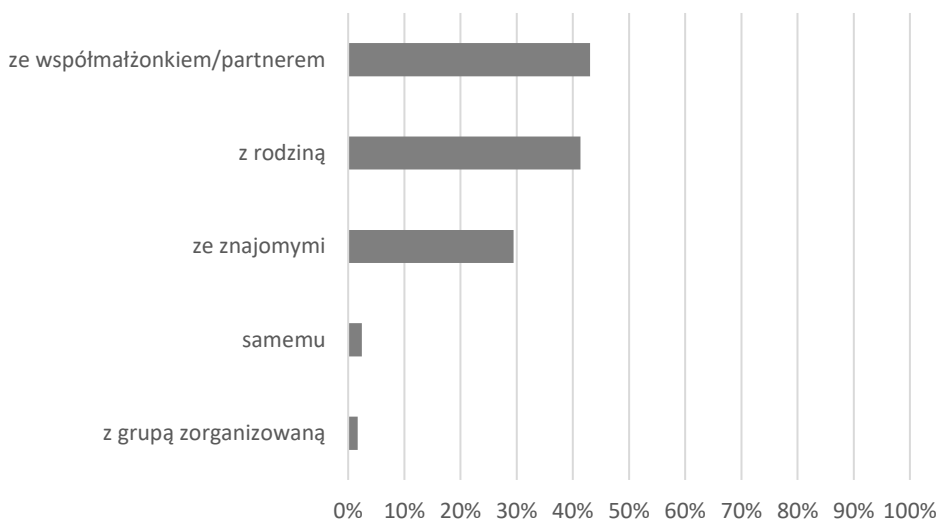
Grupę badawczą stanowiły w 54% kobiety, a w 46% mężczyźni, mieszkańcy województwa dolnośląskiego (27%), wielkopolskiego (17%), śląskiego (12%) i mazowieckiego (11%). 1% badanych stanowiły osoby mieszkające na stałe zagranicą.

Wśród turystów dominowały osoby w wieku średnim, mieszczące się w przedziale między 36 a 49 lat (39%) (ryc. 62).

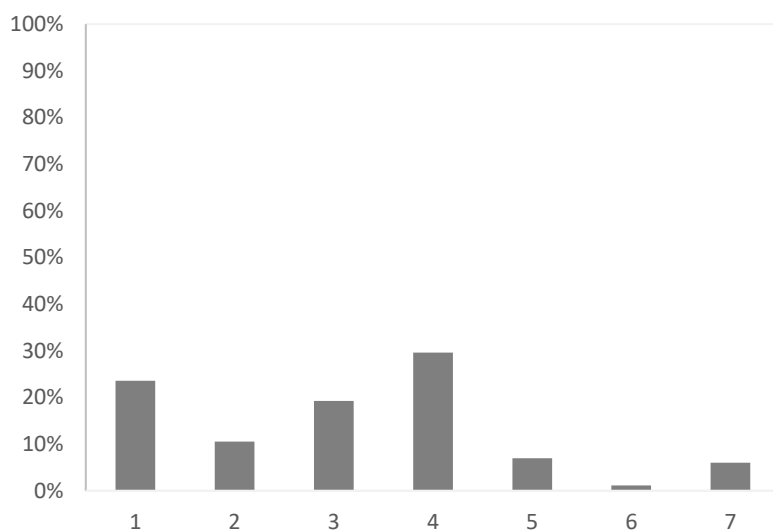
Ryc. 62 Turyści odwiedzający Góry Stołowe według grup wiekowych.
Źródło: oprac. własne.

Większość turystów przybyła w Góry Stołowe w towarzystwie współmałżonka/partnera (43%) i rodziny (41%) (ryc. 63). Wyjazdy zostały zorganizowane indywidualnie przez 99% badanych.

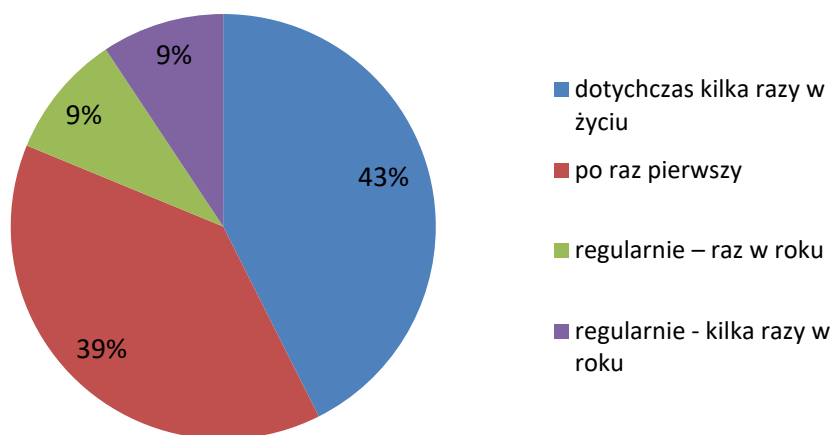
Ryc. 63 Sposób organizacji wyjazdu ze względu na towarzystwo.
Źródło: oprac. własne.

Co trzeci badany spędził w Górach Stołowych 4 noce (ryc. 64). Dłuższe wyjazdy cieszyły się mniejszą popularnością, co jednak częściowo mogło być podyktowane terminami prowadzonych badań.

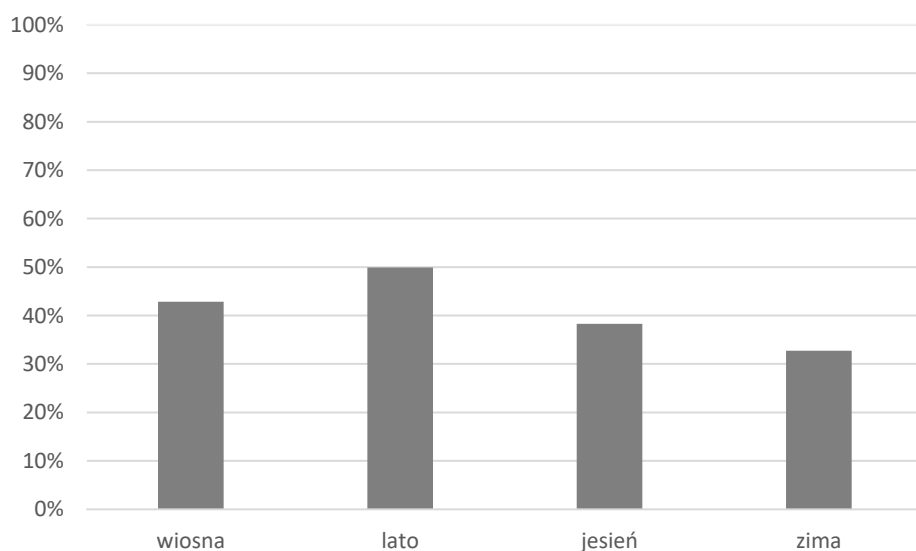

Ryc. 64 Długość pobytu turystów w Górach Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

Dla większości badanych (61%) Góry Stołowe były destynacją znaną ze wcześniej zrealizowanych wyjazdów, z czego 43% stanowiły osoby, które zwiedzały ten obszar dotychczas kilka razy w życiu (ryc. 65). Najwięcej turystów odwiedziło badany obszar latem (50%), a najmniej zimą (33%) (ryc. 66).

Ryc. 65 Częstotliwość przyjazdu turystów w Góry Stołowe.
Źródło: oprac. własne.

Ryc. 66 Przyjazdu turystów w Góry Stołowe według pór roku.
Źródło: oprac. własne.

Deklarowanym przez turystów głównym celem przyjazdu w Góry Stołowe był wypoczynek (68%), motywowany drugorzędnie chęcią poznania walorów przyrody nieożywionej (57%), ożywionej (48%) oraz zabytkowych i współczesnych obiektów kulturowych, co zadeklarował co trzeci badany (ryc. 67).

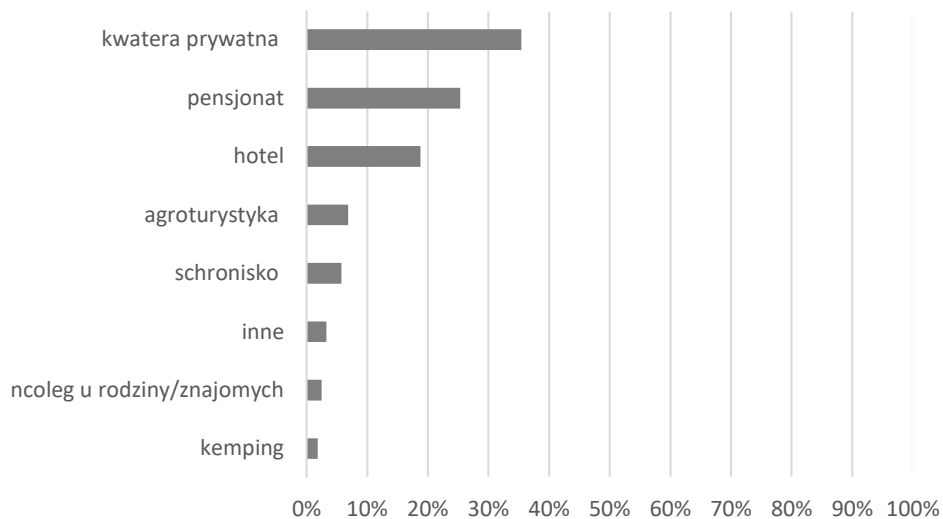

Ryc. 67 Cele przyjazdu turystów w Góry Stołowe.
Źródło: oprac. własne.

Najczęściej wybieranym środkiem transportu, umożliwiającym przyjazd w rejon Gór Stołowych, był samochód (95%). Do parku narodowego z miejsca zakwaterowania samochodem dotarło 72% badanych, 24% wybierało pieszą wędrówkę, a 1% korzystało z komunikacji zbiorowej (publicznej)⁶³.

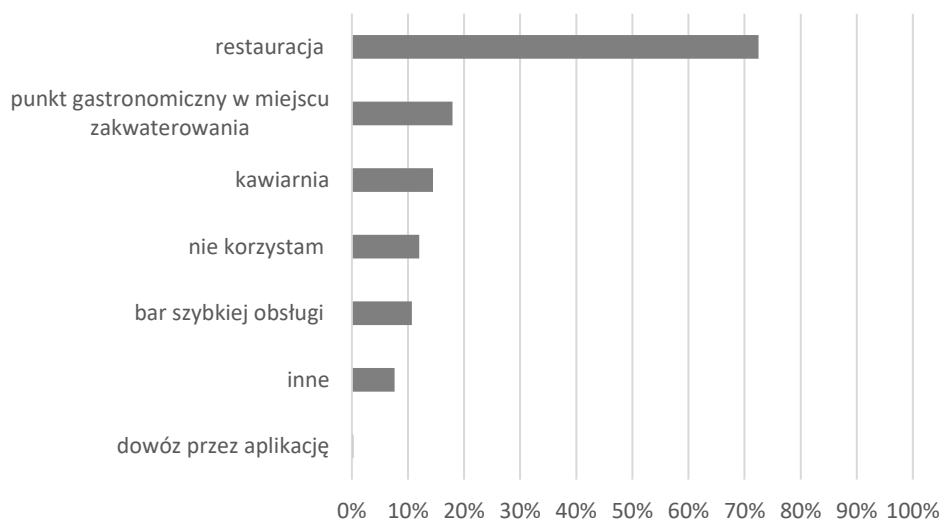
21% badanych nie skorzystało z bazy noclegowej. Turyści, którzy podczas wyjazdu spędzili min. 1 noc, preferowali zakwaterowanie w kwaterach prywatnych (35%), pensjonatach (25%) i hotelach (19%) (ryc. 68).

⁶³ Pozostałe 3% stanowią osoby poruszające się w inny sposób, np. motocyklem, rowerem lub w sposób mieszany, łączący kilka środków transportu.

Ryc. 68 Preferencje wyboru bazy noclegowej przez turystów w Górach Stołowych.
Źródło: oprac. własne

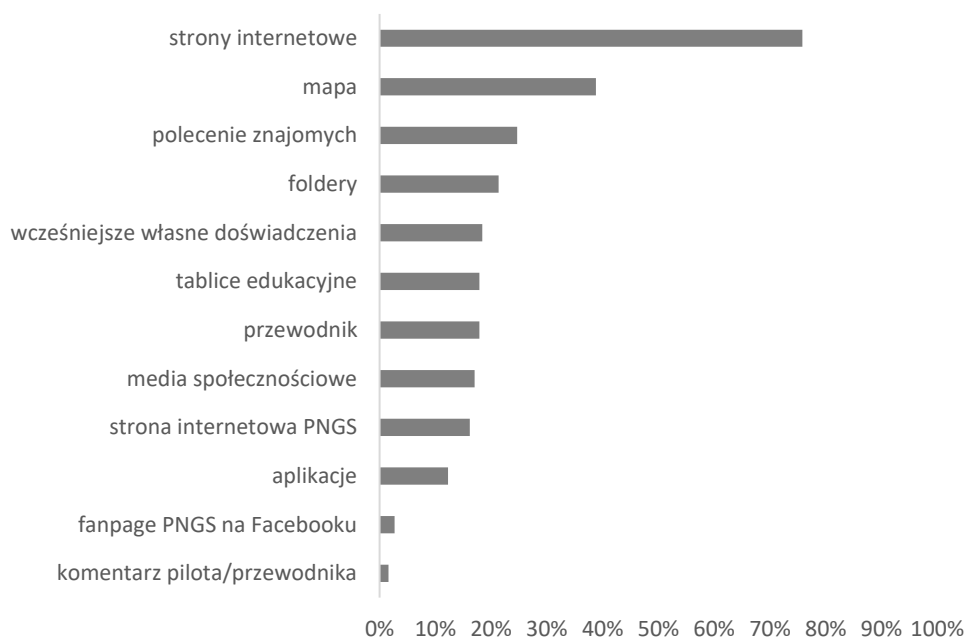
Blisko $\frac{3}{4}$ turystów (73%) żywiło się w restauracjach, a 18% korzystało z wyżywienia w miejscu zakwaterowania (ryc. 69).

Ryc. 69 Preferencje wyboru bazy gastronomicznej przez turystów w Górach Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

Głównym źródłem informacji o Górach Stołowych były strony internetowe (76%) oraz mapy (39%). Dużą rolę odgrywało również polecenie znajomych (25%) oraz wcześniejsze własne doświadczenia odwiedzających (18%). Najmniejszą popularnością cieszyło się

korzystanie z usług przewodnickich (2%), Fanpage'u PNGS (3%) oraz aplikacji (12%) (ryc. 70).

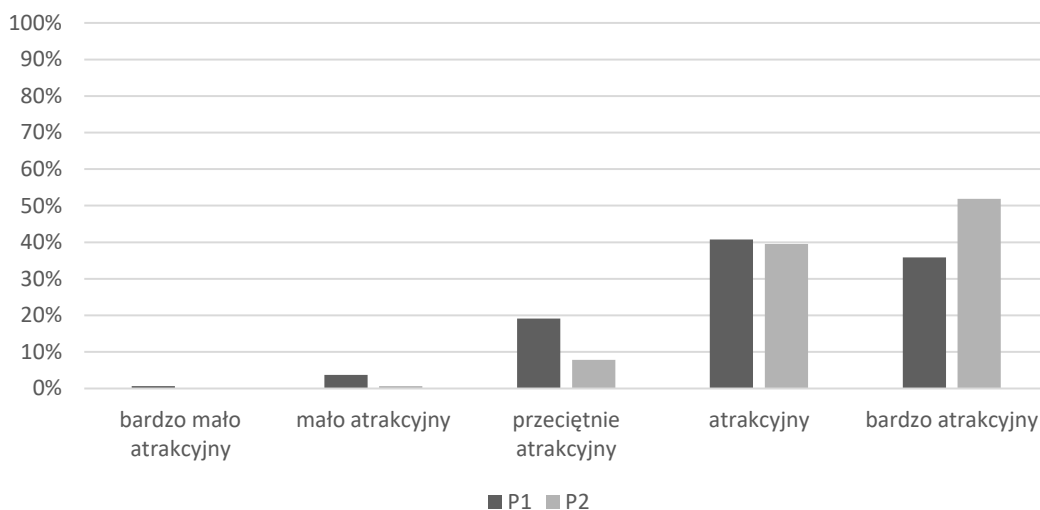

Ryc. 70 Źródła informacji turystów o Górach Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

W celu rozpoznania stanu wiedzy turystów o materialnym dziedzictwie kulturowym obszaru oraz uzyskania opinii na temat potencjalnych propozycji rozwoju turystyki kulturowej na tym obszarze ankietowani udzielili odpowiedzi na pytania odnoszące się do rejonu Gór Stołowych i jego atrakcji kulturowych, a następnie odnoszące się do terenu parku narodowego i jego zasobów kulturowych.

Turyści dwukrotnie ocenili atrakcyjność kulturową rejonu Gór Stołowych – bezpośrednio przed (P1) oraz po (P2) wymienieniu przez moderatora wywiadu listy konkretnych walorów i atrakcji kulturowych. Uzyskane w ten sposób wyniki wykazały różnicę, która wskazuje, że przyznanie przez część badanych początkowo niższej oceny wynikało z braku wiedzy na temat poszczególnych miejsc i obiektów. Ostatecznie 52% ankietowanych oceniło rejon Gór Stołowych jako bardzo atrakcyjny kulturowo, a 40% jako atrakcyjny. Szczególnie widoczne różnice zaobserwowano dla oceny „bardzo atrakcyjny” (wzrost o 16%) oraz dla oceny „przeciętnie atrakcyjny” (spadek o 11%) (ryc. 71). Należy zwrócić uwagę, że osoby postrzegające rejon Gór Stołowych jako obszar mało lub bardzo mało atrakcyjny

znalazły się w zdecydowanej mniejszości, a przedstawione podczas wywiadu przykłady atrakcji kulturowych wpłynęły na zmianę wystawionej początkowo oceny.

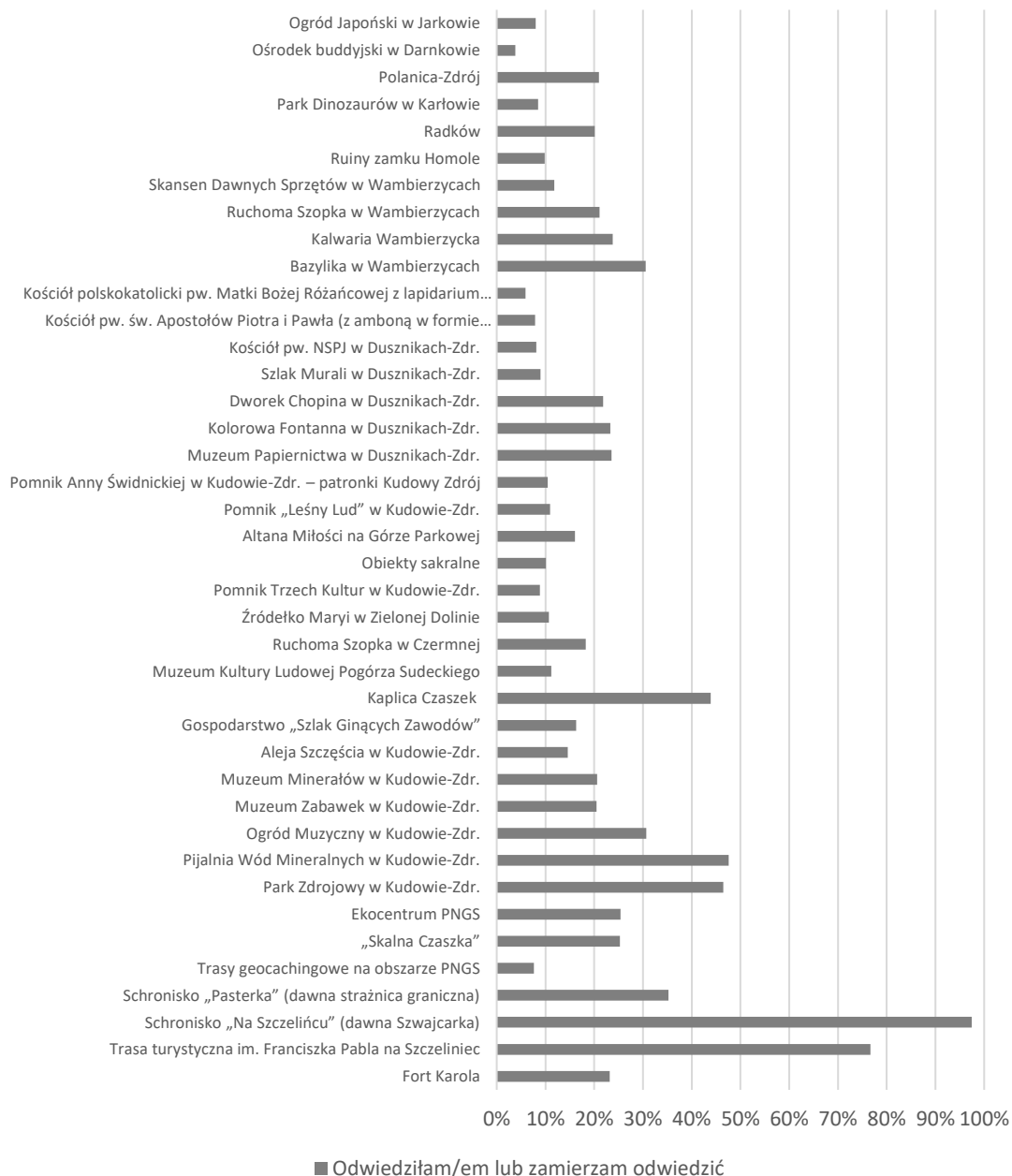
Ryc. 71 Ocena atrakcyjności kulturowej rejonu Gór Stołowych przez turystów.
Źródło: oprac. własne.

Pomimo wysokiej oceny kulturowej atrakcyjności turystycznej rejonu Gór Stołowych turyści odwiedzili wcześniej lub nie mieli w planach odwiedzić wielu miejsc i obiektów, które o tej atrakcyjności stanowią. Największą popularnością cieszyła się trasa turystyczna im. Franciszka Pabla prowadząca z Karłowa na Szczeliniec Wielki. Choć 77% badanych skorzystało z tej historycznej ścieżki, to jednak z rozmów z rozmów prowadzonych z ankietowanymi wynikało, że wielu z nich nie zwróciło uwagi na kamienny pomnik z oznaczeniem trasy i dopiero w trakcie wywiadu, po określeniu sposobu wejścia na szczyt dotarło do nich, że wędrowali właśnie tą drogą.

W pierwszej piątce najchętniej odwiedzanych atrakcji⁶⁴ znalazły się trzy obiekty położone w Kudowie-Zdrój (Pijalnia wód mineralnych 48%, park zdrojowy 47% i Kaplica Czaszek 44%) oraz bazylika w Wambierzycach (31%). Wśród pozostałych atrakcji kulturowych zlokalizowanych na obszarze parku narodowego 35% turystów odwiedziło schronisko w Pasterce (dawną strażnicę graniczną), 25% owioną legendami formację skalną - „Skalną Czaszkę”, a 23% ruiny Fortu Karola. Na podstawie udzielonych odpowiedzi można

⁶⁴ Podczas realizacji badania zwrócono uwagę na udzielenie odpowiedzi o odwiedzonych (już) obiektach i miejscach oraz tych, które zostały wcześniej zaplanowane do zwiedzania.

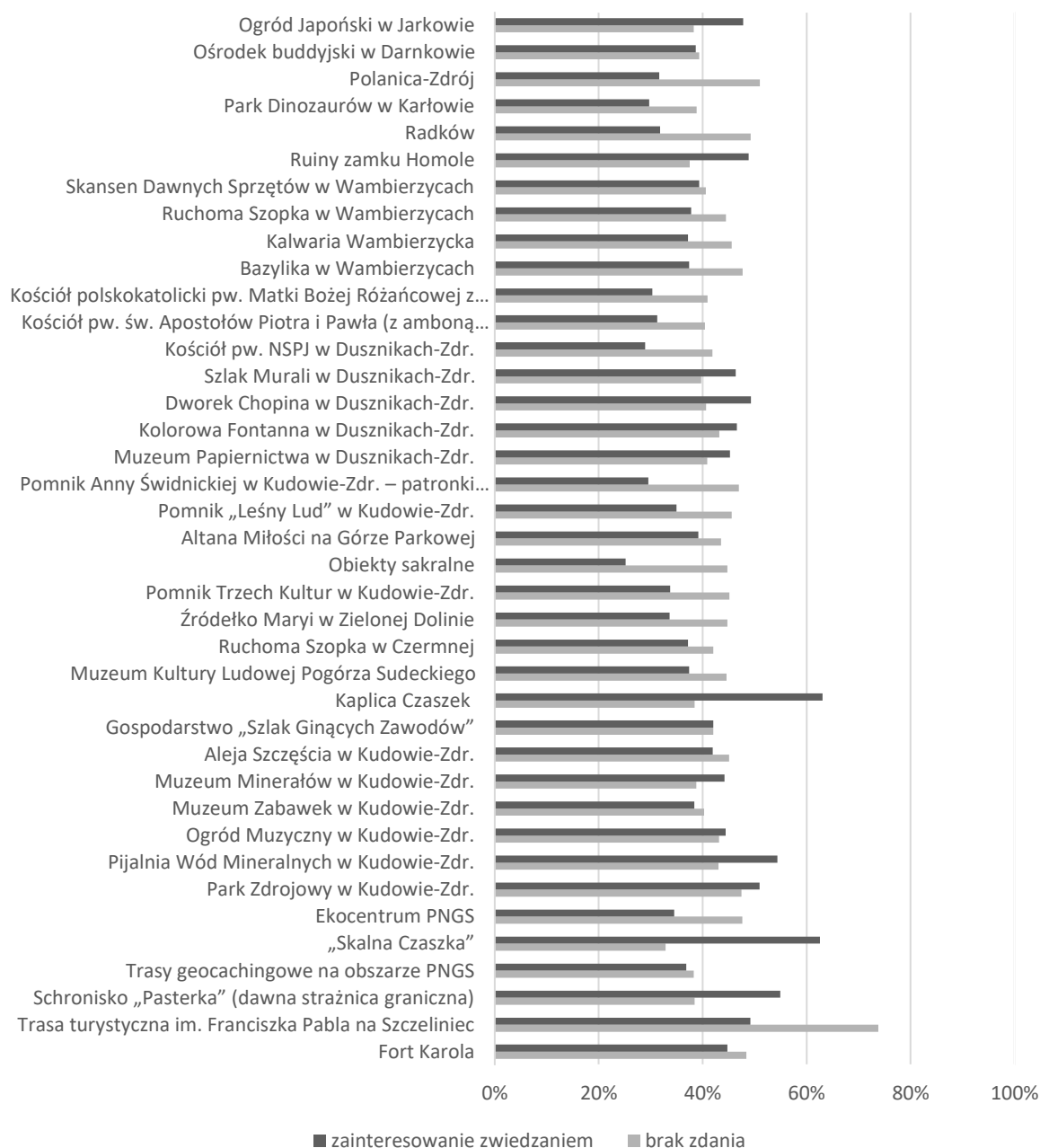
wywnioskować, że najchętniej odwiedzaną miejscowością była Kudowa-Zdrój, Wambierzyce, Duszniki-Zdrój, Polanica-Zdrój i Radków. Grupę obiektów o najmniejszym zainteresowaniu, które odwiedziło mniej niż 10% badanych, stanowiły zróżnicowane w formie i treści obiekty dziedzictwa kulturowego, w tym również atrakcje, którymi człowiek wzbogacił obszar w ostatnim czasie: ośrodek buddyjski w Darnkowie (4%), Ogród Japoński w Darnkowie (8%), Park Dinozaurów w Karłowie (8%), obiekty sakralne w Dusznikach-Zdroju: poewangelicki kościół polskokatolicki wraz z lapidarium (6%), kościół pw. św. Piotra i Pawła z amboną przypominającą wieloryba (8%), kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa (8%), trasy geocachingowe na obszarze parku narodowego (8%), szlak murali w Dusznikach-Zdroju (9%) i Pomnik Trzech Kultur w Kudowie-Zdroju (9%). (ryc. 72).

Ryc. 72 Miejsca turystyczno-kulturowe odwiedzone przez turystów w Górach Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

Ankietowani, którzy nie zwiedzili wyżej wymienionych obiektów, wykazali największe zainteresowanie odwiedzeniem Kaplicy Czaszek (63%), Skalnej Czaszki (63%), schroniska w Pasterce (55%), Pijalni Wód Mineralnych w Kudowie-Zdroju (54%) i Parku Zdrojowego w Kudowie-Zdroju (51%), Dworku Chopina w Dusznikach-Zdroju (49%), ruiny zamku Homole (49%) oraz Ogródu Japońskiego w Darnkowie (48%). Najmniejsze zainteresowanie

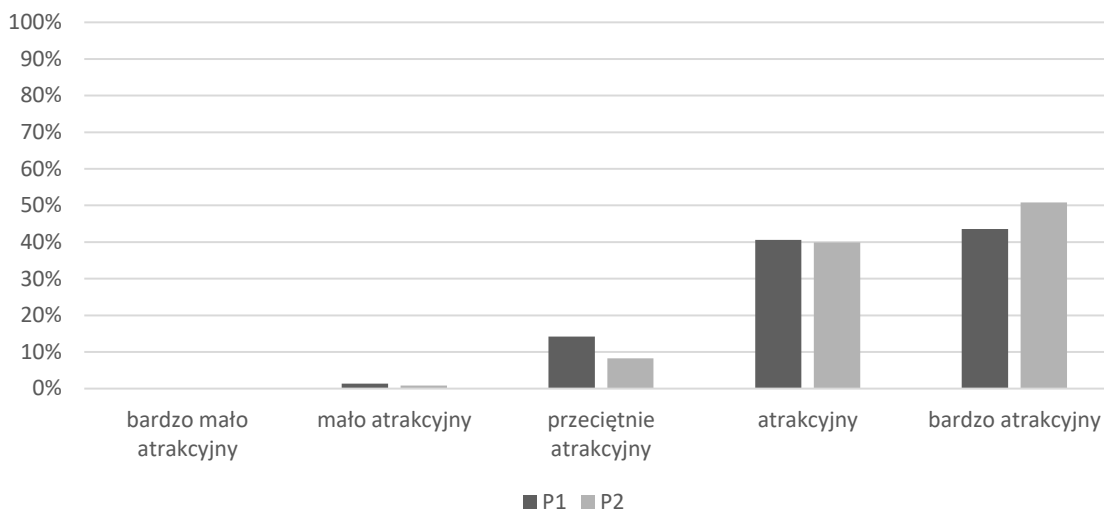
w tej grupie osób wzbudziły obiekty sakralne regionu (25%), kościoły w Dusznikach-Zdroju (między 29% a 31%), Park Dinozaurów w Karłowie (31%), Radków (32%) i Ekocentrum PNGS (35%). Badanym najtrudniej było wyrazić zdanie na temat potencjalnego zainteresowania trasą turystyczną im. Franciszka Pabla na Szczeliniec Wielki (74%), Polanicą-Zdrój (51%), Radkowem (49%), bazyliką w Wambierzycach (48%) i pozostałościami Fortu Karola (48%).

Ryc. 73 Zainteresowanie turystów obiektami dziedzictwa kulturowego w Górach Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

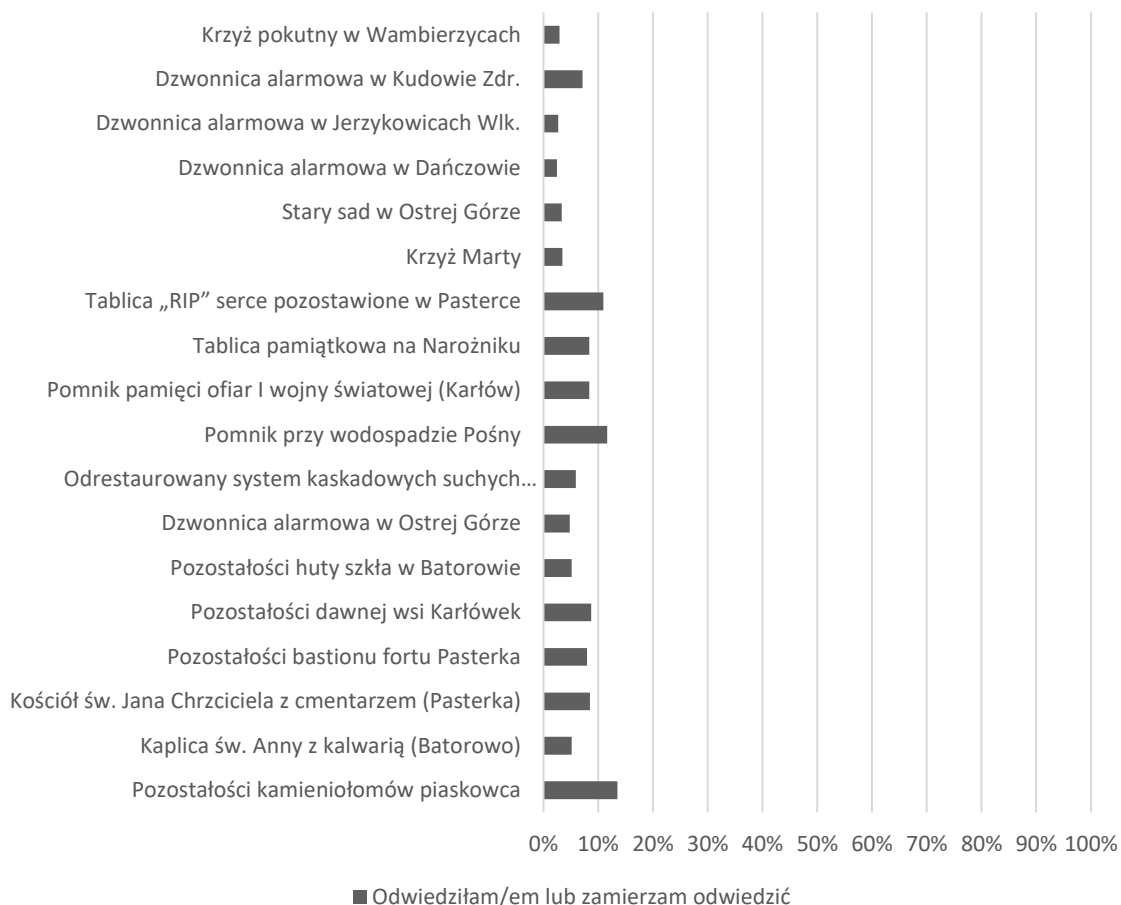
W podobny sposób turyści poproszeni zostali o ocenę atrakcyjności kulturowej obszaru Parku Narodowego Gór Stołowych. Również w tym przypadku odnotowano różnice pomiędzy początkową (P1) a końcową (P2) oceną, co wynikało ze wzbogacenia badanych w informacje na temat obiektów kulturowych dostępnych na obszarze parku. Ostatecznie 51%

ankietowanych oceniło obszar parku narodowego jako bardzo atrakcyjny kulturowo, a 41% jako atrakcyjny. Szczególnie widoczne różnice zaobserwowano dla oceny „bardzo atrakcyjny” (wzrost o 6%) oraz dla oceny „przeciętnie atrakcyjny” (spadek o 6%).

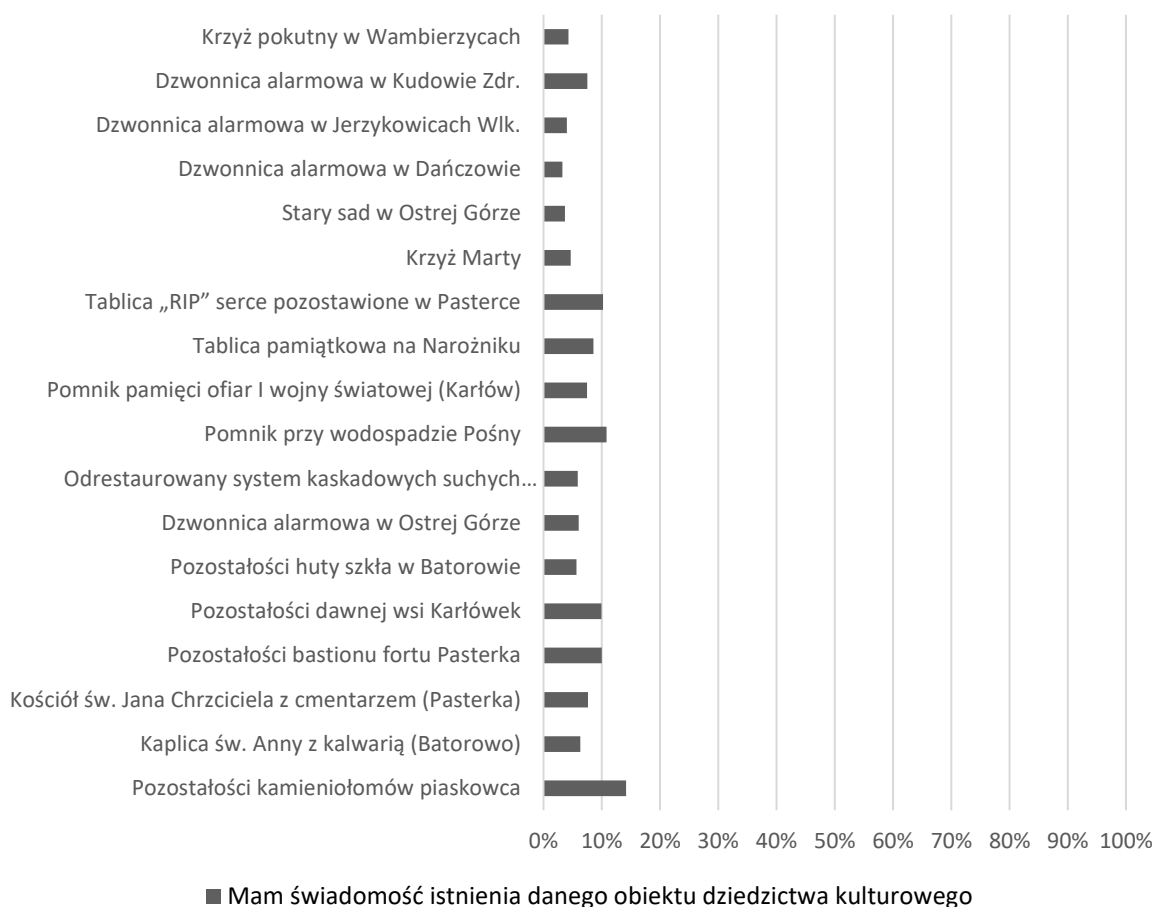
Ryc. 74 Ocena atrakcyjności kulturowej Parku Narodowego Gór Stołowych przez turystów.
Źródło: oprac. własne.

Zdecydowana większość obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego zlokalizowanego na terenie parku pozostała przez turystów nieodwiedzona, dlatego zasadne jest ich postrzeganie w kategorii zasobów turystycznych. Najwięcej badanych dotarło do pozostałości dawnych kamieniołomów (13%), pomniku przy wodospadzie Pośny (12%) oraz symbolicznego nagrobka z inskrypcją „Serce pozostawione w Pasterce” (11%). Pozostałe obiekty wskazane zostały przez mniej niż 10% turystów. Spośród wymienionych obiektów tylko jeden znajdował się w oddaleniu od szlaków turystycznych i dróg dojścia, co wiązało się z jego ograniczoną dostępnością – Krzyż Marty (3%) (ryc. 75).

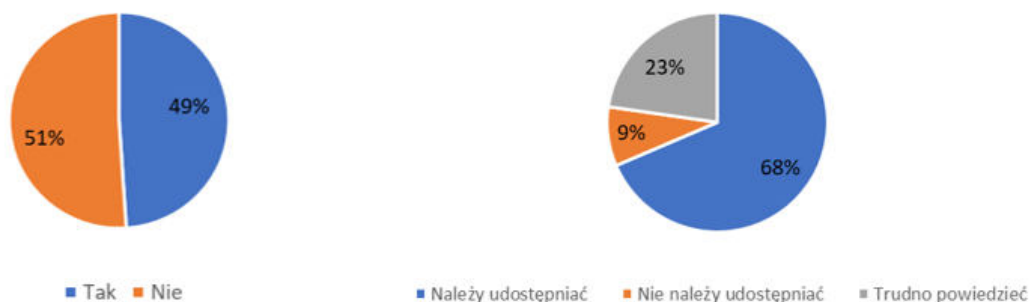
Ryc. 75 Zainteresowanie turystów turystyczno-kulturowymi obiektami na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych i wzdłuż szlaków prowadzących bezpośrednio na obszar parku.
Źródło: oprac. własne.

Wobec tak niewielkiego zainteresowania obiektami kulturowymi za zasadne uznano doprecyzowanie, na ile ten stan rzeczy był wynikiem decyzji o ich pominięciu podczas planowania trasy zwiedzenia, a na ile wynikał z braku wystarczającej wiedzy na ich temat. Uzyskane wyniki potwierdziły drugie przypuszczenie: najwięcej turystów (zaledwie 14%) wiedziało, że na terenie parku narodowego funkcjonowały dawniej kamieniołomy, pomnik przy wodospadzie Pośny (11%) i symboliczny nagrobek „RIP. Serce pozostawione w Pasterce” (10%), pozostałości bastionu fortu Pasterka (10%) i pozostałości dawnej wsi Karlówek (10%). Większość obiektów kulturowych była dla turystów bardzo słabo rozpoznawalna i mało znana (ryc. 76).

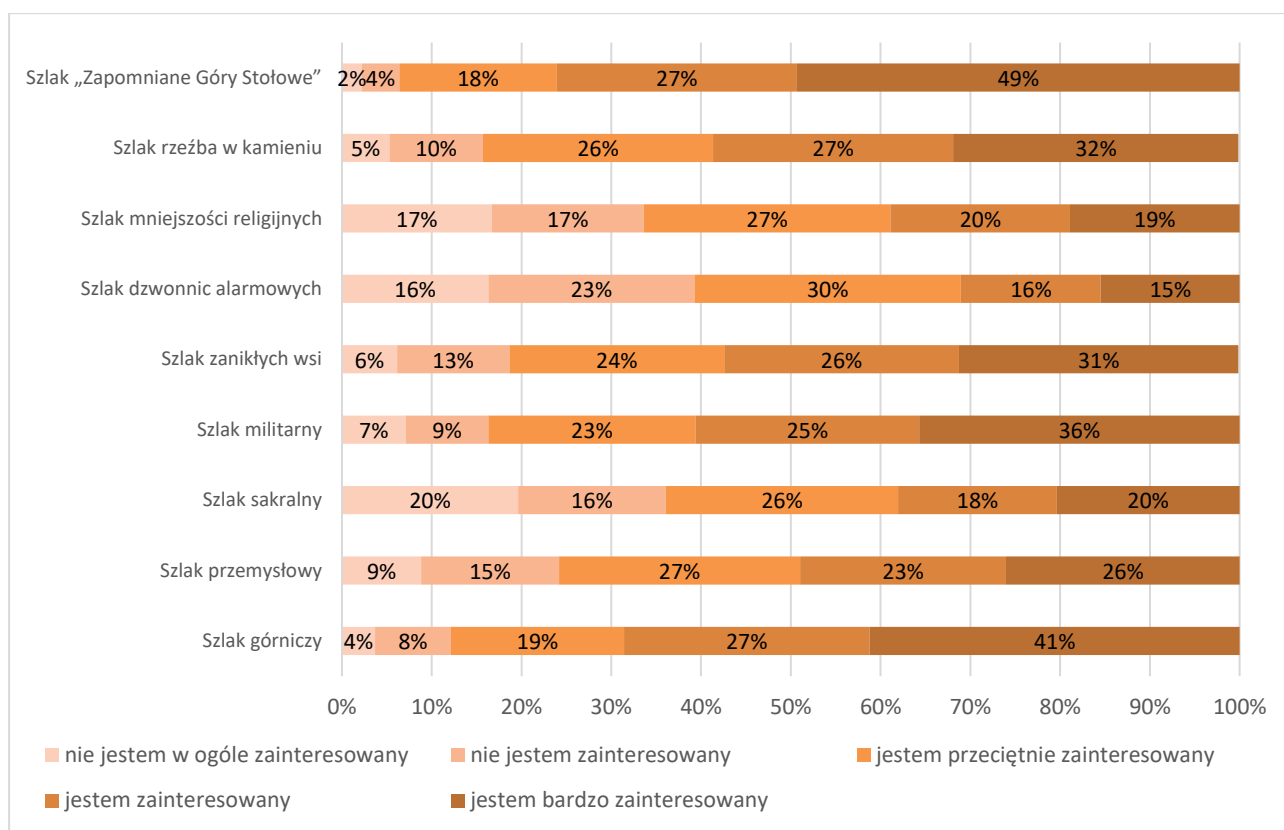
Ryc. 76 Wiedza turystów o turystyczno-kulturowych obiektach dziedzictwa na obszarze Parku Narodowego Góry Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

Szczególną grupę zasobów kulturowych stanowią niemieckojęzyczne szlakowskazy i drogowskazy, które związane są z początkami rozwoju turystyki oraz osadnictwem na tym obszarze. Wędrując górkimi szlakami dla większości turystów pozostały one jednak niezauważone (51%). 68% badanych uznało, że należy udostępnić obiekty, które określić można by mianem „niemieckiego (pruskiego) dziedzictwa kulturowego”, 23% nie miało zdania w tym temacie, a 9% wypowiedziało się negatywnie.

Ryc. 77 Zainteresowanie turystów niemieckojęzycznymi napisami przy szlakach (po lewej stronie) oraz ich stosunek do udostępniania "poniemieckiego dziedzictwa kulturowego" (po prawej stronie).
Źródło: oprac. własne.

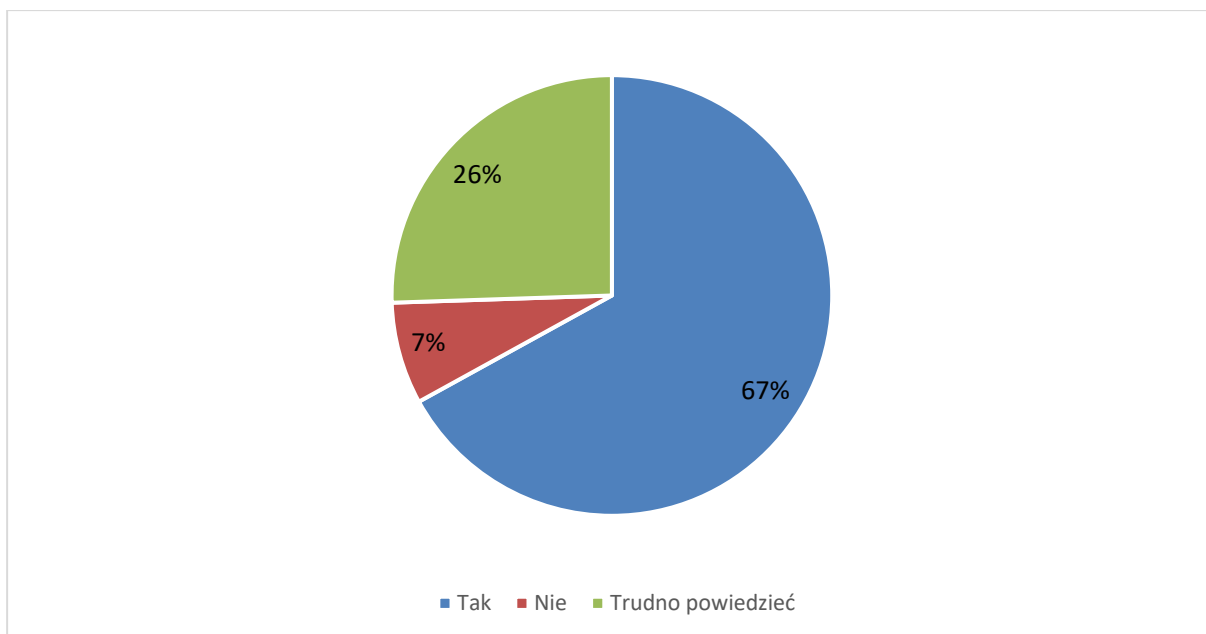
Uwzględniając potrzebę większego zainteresowania turystów obiektami dziedzictwa kulturowego na terenie parku oraz na obszarze wokół niego, przedstawiono badanym propozycje potencjalnych szlaków tematycznych (ścieżek edukacyjnych/tras zwiedzania), w celu uzyskania opinii na ich temat oraz rozpoznania, na ile mogłyby stać się one przedmiotem zainteresowania turystów. Badani wyrazili największą ciekawość trasą „Zapomniane Góry Stołowe”, który łączyłby w sobie dobrze zachowane obiekty, będące przykładem różnego rodzaju obiektów dziedzictwa kulturowego na terenie parku (49% ankietowanych wyraziło bardzo duże zainteresowanie a 27% zainteresowanie). Dużym zainteresowaniem cieszyła się również propozycja szlaku górniczego (41% bardzo zainteresowanych i 27% zainteresowanych), szlaku militarnego (36% bardzo zainteresowanych i 25% zainteresowanych) oraz szlaku zanikłych wsi (31% bardzo zainteresowanych i 26% zainteresowanych). Przedstawione propozycje wzbudziły ogólne zainteresowanie turystów, jednak zauważalne jest wyraźnie mniejsze zainteresowanie potencjalnym szlakiem mniejszości religijnych, szlakiem sakralnym oraz szlakiem dzwonnicy alarmowych (ryc. 78).

Ryc. 78 Zainteresowanie turystów potencjalnymi szlakami kulturowymi w Górach Stołowych.

Źródło: oprac. własne.

Przedstawione powyżej propozycje mogłyby przyczynić się do rozproszenia ruchu turystycznego na obszarze parku, zwłaszcza w sytuacjach jego dużego natężenia przy najbardziej popularnych atrakcjach – Szczelińcu Wielkim i Błędnym Skałach. 67% badanych stwierdziło, że w sytuacji nadmiernej liczby turystów wybrałoby którąś z ścieżek kulturowych, w celu spędzenia czasu na obszarze parku w spokoju, z dala od tłumów. Natłok turystów nie spowodowałby zmiany wcześniejszych planów u 7% badanych (ryc. 79).

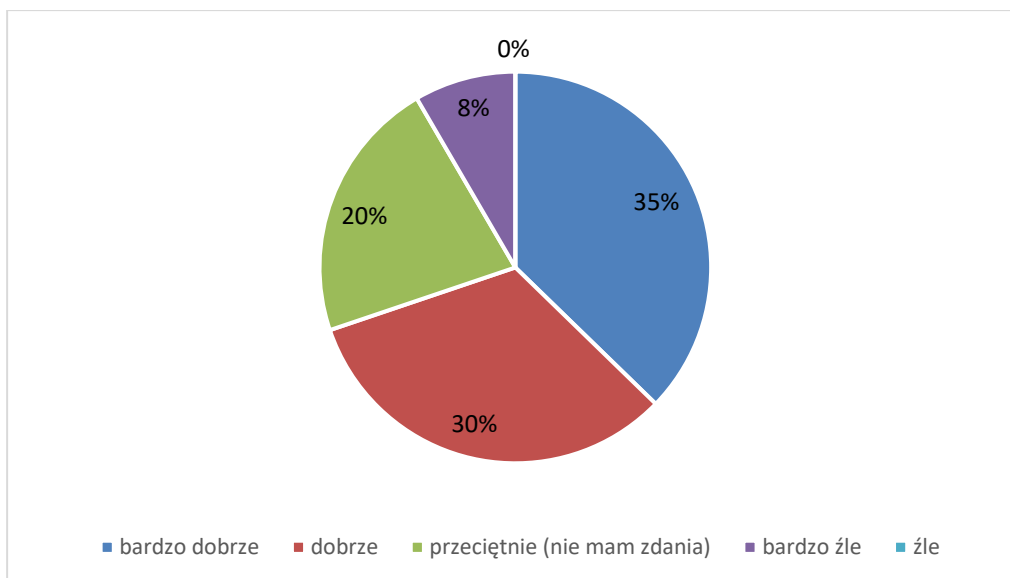

Ryc. 79 Zainteresowanie potencjalnymi ścieżkami kulturowymi na podczas dużej liczby turystów przy Szczelińcu Wielkim i Błędných Skałach.

Źródło: oprac. własne.

Większość badanych rozumie potrzebę rozproszenia ruchu turystycznego, co wpływa na zmniejszenie presji turystycznej na dany obszar, co zwiększa komfort zwiedzania. Wprowadzony od końca kwietnia 2022 roku godzinowy limit wejść w sezonie, związany z koniecznością wcześniejszego zakupu biletu online, był dla wielu osób zaskoczeniem. 54%⁶⁵ turystów nie wiedziało o konieczności rezerwacji biletu wstępu, co w przypadku 16% badanych skutkowało koniecznością zmiany planów po przyjeździe pod Szczeliniec Wielki lub Błędné Skały. Pomimo to, zdecydowana większość respondentów dobrze oceniła to rozwiązanie (ryc. 80).

⁶⁵ Pytania związane z wprowadzeniem limitu godzinowych wejść na Szczeliniec Wielki i Błędné Skały zostały wprowadzone do kwestionariusza od maja 2022 roku. Liczba badanych objętych tymi pytaniami wyniosła N=408.

Ryc. 80 Ocena przez turystów wprowadzenia godzinowych limitów wejść w sezonie na Szczeliniec Wielki i Błędne Skały.
Źródło: oprac. własne.

IV część kwestionariusza wywiadu dostarczyła informacji na temat postrzegania przez turystów organizacji turystyki w rejonie parku. Wśród słabych stron oferty turystycznej ankietowani wskazywali na słaby system oznakowania dróg prowadzących do atrakcji, zbyt małą pojemność parkingów oraz wysoki koszt pozostawienia samochodu, słabo rozwinięty system komunikacji publicznej, brak folderów turystyczno-krajoznawczych o parku oraz regionie, brak koszy na śmieci wzdłuż szlaków, niewiele atrakcji dedykowanych dzieciom, a także braki w menu dań „typowej kuchni regionalnej”. Wśród potencjalnych sposobów zwiększenia atrakcyjności turystycznej obszaru i lepszego dostosowania go do obsługi ruchu turystycznego postulowano zwiększenie liczby tablic informacyjnych, opracowanie serii wydawnictw krajoznawczych, opracowanie materiałów multimedialnych oraz stworzenie atrakcji dostosowanych do najmłodszych odwiedzających.

6.3. Analiza statystyczna wyników badań ankietowych.

Otrzymane wyniki poddano analizie statystycznej, w której za poziom istotności testów statystycznych w niniejszej analizie uznano $\alpha = 0,05$. W pierwszej kolejności przeprowadzono badanie zależności pomiędzy danymi na skali porządkowej, nominalnej. Analiza polegała na

badaniu różnic częstości (udziałów procentowych) pomiędzy dwiema zmiennymi w oparciu o dwie hipotezy badawcze:

H0: Nie istnieje zależności między zmiennymi. Znajomość wartości jednej zmiennej, nie pomaga w przewidywaniu wartości drugiej zmiennej.

H1: Istnieją istotne powiązania między zmiennymi. Znajomość wartości jednej zmiennej, pomaga w przewidywaniu wartości drugiej zmiennej.

Zbadanie zależności przeprowadzono za pomocą testu chi-kwadrat Pearsona⁶⁶ lub dokładnego test Fishera. Zestawienie częstości (udziałów procentowych⁶⁷) przedstawiono za pomocą tabeli kontyngencji.

Wielkość efektu w przypadku $df \geq 2$ obliczono za pomocą V , oraz za pomocą ϕ dla $df=1$ oraz zinterpretowano w oparciu o konwencję Funder'a (Funder i in., 2019).

Obliczenie istotności wyniku testu w przypadku $df \geq 2$ dla poszczególnych par grup przeprowadzono w oparciu o testy post hoc (Chi kwadrat Pearsona lub Fishera). Korekcja wartości p dla wielokrotnych porównań przeprowadzono za pomocą metody Holma (Holm, 1979).

W drugiej kolejności przeprowadzono badanie istotności średnich miar rozkładu zmiennych na skali ciągłej. W przypadku dwóch grup i jednej zmiennej o rozkładzie normalnym użyto testu t-Welcha dla obserwacji niezależnych, a wielkość efektu obliczono w oparciu o g Hedgesa. Wielkość efektu interpretowano zgodnie z konwencją Cohena (Cohen, 1988).

Na podstawie uzyskanych danych dokonano również segmentacji turystów przeprowadzono za pomocą analizy grupowania hierarchicznego na głównych składowych (HCPC). Dobór analizy głównie wynikał, że osiem z dziewięciu zmiennych do zbadania należały do typów nominalnych bądź porządkowych. Algorytm HCPC składał się z następujących etapów:

1. Analiza metody głównych składowych. Na etapie przetworzenia wstępnego wykonano analizę wielokrotnej korespondencji (MCA) (Husson, 2010).

⁶⁶ Dla danych typu *count*.

⁶⁷ Obliczonych według wierszy

2. Przeprowadzenie klastrowania hierarchicznego: klasteryzacja hierarchiczna została wykonywana z wykorzystaniem kryterium Warda⁶⁸ na wybranych głównych składowych.
3. Dobór liczby klastrów na podstawie drzewa hierarchicznego. Wstępny podział został wykonany poprzez wycięcie drzewa hierarchicznego.
4. Wykonanie klasteryzację K-średnich, w celu poprawienia początkowej partycji uzyskanej z klasteryzacji hierarchicznej.

Analizy przeprowadzono przy użyciu języka statystycznego R (wersja 4.1.1; R Core Team, 2021). Poniżej przedstawiono wybrane wyniki analizy statystycznej, które uznano za istotne z punktu widzenia podjętej problematyki badawczej i pozwalające lepiej scharakteryzować motyw i preferencje turystów odwiedzających PNGS.

6.3.1 Analiza zależności pomiędzy częstotliwością przyjazdu a długością pobytu.

Analizę zależności pomiędzy zmienną nominalną częstotliwość przyjazdu zawierających grupy {„po raz pierwszy”, „rzadziej niż raz w roku”, „raz w roku”, „kilka razy w roku”} a zmienną typu count długość pobytu ($M = 3.66$, $SD = 8.85$, $Sk. = 23.98$, $Kurt = 629.94$), wstępnie przekształconą na zmienną porządkową o grupach {„1-2 dni”, „3-4 dni”, „5 dni lub więcej”} przedstawiono w tabeli (tab. 11).

Tab. 11 Tabela kontyngencji zmiennych częstotliwość przyjazdu vs długość pobytu.

Częstość pobytu	Długość pobytu			Ogółem
	1-2 noce	3-4 noce	5 nocy lub dłużej	
Po raz pierwszy	102 (32,5%)	157 (50%)	55 (17,5%)	314
Rzadziej niż raz w roku	107 (31,1%)	182 (52,9%)	55 (16%)	344
Raz w roku	29 (37,7%)	35 (45,5%)	13 (16,9%)	77
Kilka razy w roku	42 (58,3%)	23 (31,9%)	7 (9,7%)	72
Ogółem	280 (34,7%)	397% (49,2%)	130 (16,1%)	815

Źródło: oprac. własne.

⁶⁸ w hierarchicznym grupowaniu stosowano Kryterium Warda, ponieważ opiera się ono na wielowymiarowej wariancji, tak jak analiza składowych głównych.

Wśród 815 badanych pierwszą wizytę w rejonie Gór Stołowych (dalej: GS) odnotowano dla 38,9% osób, rzadziej niż raz w roku odwiedza ten rejon 42,6% badanych, raz w roku – 9,5% oraz kilkakrotnie w roku – 8,9%. Długość pobytu wynosiła najczęściej 3-4 noce (49,2%), 1-2 noce w przypadku 34,7% badanych oraz 5 nocy lub dłużej dla 16,1% respondentów. Wyniki przeprowadzonego testu niezależności $\chi^2=21,33$, $df=6$, $V=0,115$, $p=0,002$ wskazywały na zależność pomiędzy poszczególnymi parami grup zmiennych, Wyniki testu post hoc przedstawiono w tabeli (tab. 12).

Tab. 12 Wyniki testu post hoc pomiędzy parami grup zmiennych częstotliwości przyjazdu vs długość pobytu.

Para grup	p	p _{adj}	V
kilka razy w roku: po raz pierwszy	<0,001	0,001	0,21
kilka razy w roku: raz w roku	0,039	0,155	0,21
kilka razy w roku: rzadziej niż raz w roku	<0,001	<0,001	0,22
po raz pierwszy: raz w roku	0,681	1,000	0,04
po raz pierwszy: rzadziej niż raz w roku	0,742	1,000	0,03
raz w roku: rzadziej niż raz w roku	0,461	1,000	0,06

Źródło: oprac. własne.

W tabeli wykazano zależności pomiędzy dwiema parami grup: osoby odwiedzające rejon GS kilka razy w roku istotnie częściej przyjeżdżają na 1-2 noce, natomiast osoby przyjeżdżające po raz pierwszy lub rzadziej niż raz w rok istotnie częściej zostają na 3 noce lub więcej. Wielkość uzyskanego efektu oszacowano jako „średnia” dla obu par grup,

6.3.2. Analiza zależności pomiędzy oceną atrakcyjności rejonu Gór Stołowych a kulturowym deklarowanym motywem przyjazdu.

Kolejny analizowany aspekt dotyczył zależności pomiędzy oceną atrakcyjności rejonu GS, a wskazaniem „poznania obiektów kulturowych” jako drugorzędnego motywu przyjazdu. Analizę zależności pomiędzy zmienną nominalną poznanie obiektów kulturowych jako drugorzędny motyw przyjazdu do GS {„nie”, „tak”}, a zmienną porządkową poziom atrakcyjności kulturowej GS (gdzie 1 oznaczała bardzo mała, 2 -mała, 3- przeciętna, 4 – atrakcyjna, 5 – bardzo atrakcyjna), przedstawiono w tabeli (tab. 13).

Tab. 13 Tabela kontyngencji zmiennych poznanie obiektów kulturowych jako drugorzędny motyw przyjazdu do GS vs. poziom atrakcyjności kulturowej GS.

Zainteresowanie obiektami kulturowymi GS	Ocena atrakcyjności kulturowej GS					Ogółem
	Bardzo mała	Mała	Przeciętna	Atrakcyjna	Bardzo atrakcyjna	
Nie	4 (0,7%)	23 (4%)	118 (20,4%)	229 (39,6%)	205 (35,4%)	579
Tak	1 (0,4%)	7 (3%)	38 (16,1%)	103 (43,6%)	87 (36,9%)	236
Ogółem	5 (0,5%)	30 (3,7%)	156 (19,1%)	332 (40,7%)	292 (35,8%)	815

Źródło: oprac. własne.

Wśród 815 osób poznanie obiektów kulturowych jako drugorzędny motyw przyjazdu w GS zaznaczyło 29%. Jedynie 4,2% respondentów oceniło rejon GS jako bardzo mało lub mało atrakcyjny kulturowo, 19,1% przeciętnie, a 76,5% jako atrakcyjny lub bardzo atrakcyjny.

Wyniki przeprowadzonego testu niezależności $df=4$, $V=0.06$, $p=0.574$ wskazywały na brak istotnych różnic o bardzo małym efekcie w ocenie atrakcyjności GS pomiędzy grupą osób, które wskazały chęć poznania obiektów kulturowych obszaru GS jako drugorzędny motyw podróży, a osobami, które nie wskazały tego motywu.

6.3.3. Analiza zależności pomiędzy oceną atrakcyjności rejonu Gór Stołowych a preferowanym źródłem informacji o tym obszarze.

Na ocenę atrakcyjności kulturowej rejonu Gór Stołowych nie miały wpływu wybierane przez turystów źródła informacji o tym obszarze. Analizę zależności pomiędzy zmienną nominalną korzystanie z poszczególnych typów źródeł informacji {„tak”, „nie”} a zmienną porządkową poziom atrakcyjności kulturowej regionu GS (gdzie 1 oznaczało bardzo mała, 2 - mała, 3- przeciętna, 4 – atrakcyjna, 5 – bardzo atrakcyjna) zawarto w tabeli (tab. 14). Wyniki testów niezależności przedstawiono pod poszczególnymi źródłami informacji.

Tab. 14 Tabela kontyngencji zmiennych korzystanie ze stron www o rejonie GS vs. poziom atrakcyjności kulturowej regionu GS.

Źródła informacji		Atrakcyjność kulturowa rejonu Gór Stołowych					Ogółem
		Bardzo mała	Mała	Przeciętna	Atrakcyjna	Bardzo atrakcyjna	
Strony internetowe Wyniki testów: df=4, V=0.07, p=0.466	Nie	3 (1,5%)	7 (3,6%)	38 (19,3%)	78 (39,6%)	71 (36%)	197
	Tak (75,8%)	2 (0,3%)	23 (3,7%)	118 (19,1%)	254 (41,1%)	221 (35,8%)	618
Media społecznościowe Wyniki testów: df=4, V=0.07, p=0.485	Nie	5 (0,7%)	23 (3,4%)	130 (19,3%)	281 (41,6%)	236 (35%)	675
	Tak (17,1%)	0	7 (5%)	26 (18,7%)	50 (36%)	56 (40,3%)	139
Przewodnik Wyniki testów: df=4, V=0.04, p=0.849	Nie	4 (0,6%)	26 (3,9%)	124 (18,5%)	274 (41,0%)	241 (36%)	669
	Tak (17,9%)	1 (0,7%)	4 (2,7%)	32 (21,9%)	58 (39,7%)	51 (34,9%)	146
Tablice edukacyjne Wyniki testów: df=4, V=0.04, p=0.849	Nie	5 (0,7%)	26 (3,9%)	125 (18,7%)	274 (41%)	239 (35,7%)	669
	Tak (17,9%)	0	4 (2,7%)	31 (21,2%)	58 (39,7%)	53 (36,3%)	146
Aplikacje Wyniki testów: df=4, V=0.05, p=0.870	Nie	4 (0,6%)	26 (3,6%)	134 (18,7%)	293 (41%)	258 (36,1%)	715
	Tak (12,3%)	1 (1%)	4 (4%)	22 (22%)	39 (39%)	34 (34%)	100
Foldery Wyniki testów: df=4, V=0.08, p=0.234	Nie	5 (0,7%)	28 (3,8%)	140 (18,9%)	310 (41,8%)	258 (34,8%)	741
	Tak (9,1%)	0	2 (2,7%)	16 (21,6%)	22 (29,7%)	34 (45,9%)	74
Mapa Wyniki testów: df=4, V=0.08, p=0.287	Nie	4 (0,8%)	20 (4%)	84 (16,8%)	206 (41,3%)	185 (37,1%)	499
	Tak (38,8%)	1 (0,3%)	10 (3,2%)	72 (22,8%)	126 (39,9%)	107 (33,9%)	316
Znajomi Wyniki testów: df=4, V=0.07, p=0.371	Nie	4 (0,7%)	24 (3,9%)	117 (19,1%)	239 (38,9%)	230 (37,5%)	614
	Tak (24,4%)	1 (0,5%)	6 (3%)	39 (19,4%)	93 (46,3%)	62 (30,8%)	201
Własne doświadczenia Wynik testów:	Nie	4 (0,6%)	25(3,8%)	124 (18,6%)	274 (41,2%)	238 (35,8%)	665
	Tak (18,4%)	1 (0,7%)	5 (3,3%)	32 (21,3%)	58 (38,7%)	54 (36%)	150

df=4, V=0.03, p=0.923							
Strona internetowa PNGS Wyniki testów: df=4, V=0.06, p=0.452	Nie	3 (0,4%)	24 (3,5%)	131 (19,2%)	283 (41,4%)	242 (35,4%)	683
	Tak (16,2%)	2 (1,5%)	6 (4,5%)	25 (18,9%)	49 (37,1%)	50 (37,9%)	132

Źródło: oprac. własne.

Wyniki przeprowadzonych testów niezależności (df - stopnie swobody, V - wielkość efektu Cramera oraz p - wartość testu statystycznego oraz) świadczą o nieistotnych różnicach o bardzo małym efekcie w ocenach poziomu atrakcyjności kulturowej regionu GS pomiędzy osobami, które korzystały a osobami, które nie korzystały ze wskazanych źródeł informacji o regionie Gór Stołowych.

Analogiczną analizę zależności przeprowadzono pomiędzy zmienną nominalną korzystanie z poszczególnych typów źródeł informacji {„tak”, „nie”} a zmienną porządkową poziom atrakcyjności kulturowej Parku Narodowego Gór Stołowych (gdzie 1 oznaczało ocenę obszar u jako bardzo mało atrakcyjny, 2- mało atrakcyjny, 3- przeciętnie atrakcyjny, 4- atrakcyjny, 5- bardzo atrakcyjny). Wyniki przedstawiono w tabeli (tab. 15).

Tab. 15 Tabela kontyngencji zmiennych korzystanie ze stron www o rejonie GS vs. poziom atrakcyjności kulturowej regionu GS.

Źródła informacji		Atrakcyjność kulturowa rejonu Gór Stołowych					Ogółem
		Bardzo mała	Mała	Przeciętna	Atrakcyjna	Bardzo atrakcyjna	
Strony internetowe Wyniki testów: df=4, V=0,12, p=0,022	Nie	1 (0,5%)	5 (2,5%)	20 (10,2%)	91 (46,2%)	80 (40,6%)	197
	Tak (75,8%)	0	6 (1%)	96 (15,5%)	240 (38,8%)	276 (44,7%)	618
Media społecznościowe Wyniki testów: df=4, V=0,10, p=0,077	Nie	1 (0,1%)	7 (1%)	104 (15,4%)	273 (40,4%)	290 (43%)	675
	Tak (17,1%)	0	4 (2,9%)	12 (8,6%)	57 (41%)	66 (47,5%)	139
Przewodnik Wyniki testów: df=4, V=0,11, p=0,072	Nie	0	7 (1%)	96 (14,3%)	266 (39,8%)	300 (44,8%)	669
	Tak (17,9%)	1 (0,7%)	4 (2,7%)	20 (13,7%)	65 (44,5%)	56 (38,4%)	146
Tablice edukacyjne	Nie	1 (0,1%)	9 (1,3%)	98 (13,7%)	291 (40,7%)	316 (44,2%)	669

Wyniki testów: df=4, V=0,05, p=0,711	Tak (17,9%)	0	2 (2%)	18 (18%)	40 (40%)	40 (40%)	146
Aplikacje Wyniki testów: df=4, V=0,05, p=0,563	Nie	1 (0,1%)	9 (1,3%)	98 (13,7%)	291 (40,7%)	316 (44,2%)	715
	Tak (12,3%)	0	2 (2%)	18 (18%)	40 (40%)	40 (40%)	100
Foldery Wyniki testów: df=4, V=0,12, p=0,012	Nie	1 (0,1%)	8 (1,1%)	113 (15,2%)	302 (40,8%)	317 (42,8%)	741
	Tak (9,1%)	0	3 (4,1%)	3 (4,1%)	29 (39,2%)	39 (52,7%)	74
Mapa Wyniki testów: df=4, V=0,11, p=0,035	Nie	0	5 (1%)	62 (12,4%)	197 (39,5%)	235 (47,1%)	499
	Tak (38,8%)	1 (0,3%)	6 (1,9%)	54 (17,1%)	134 (42,4%)	121 (38,3%)	316
Komentarz pilota lub przewodnika Wyniki testów: df=4, V=0,24, p=0,003	Nie	1 (0,1%)	8 (1%)	115 (14,3%)	327 (40,8%)	351 (43,8%)	802
	Tak	0	3 (23,1%)	1 (7,7%)	4 (30,8%)	5 (38,5%)	13
Znajomi Wyniki testów: df=4, V=0,05, p=0,647	Nie	1 (0,2%)	7 (1,1%)	90 (14,7%)	243 (39,6%)	273 (44,5%)	614
	Tak (24,4%)	0	4 (2%)	26 (12,9%)	88 (43,8%)	83 (41,3%)	201
Własne doświadczenia Wynik testów: df=4, V=0,06, p=0,489	Nie	1 (0,2%)	7 (1,1%)	93 (14%)	275 (41,4%)	289 (43,5%)	665
	Tak (18,4%)	0	4 (2,7%)	23 (15,3%)	56 (37,3%)	67 (44,7%)	150
Strona internetowa PNGS Wyniki testów: df=4, V=0,04, p=0,833	Nie	1 (0,1%)	9 (1,3%)	97 (14,2%)	282 (41,3%)	294 (43%)	683
	Tak (16,2%)	0	2 (1,5%)	19 (14,4%)	49 (37,1%)	62 (47%)	132

Źródło: oprac. własne.

Wyniki przeprowadzonych testów niezależności (df - stopnie swobody, V - wielkość efektu Cramera oraz p - wartość testu statystycznego oraz) w ocenie poziomu atrakcyjności kulturowej Parku Narodowego Gór Stołowych, pomiędzy osobami, które korzystały, a osobami, które nie korzystały ze wskazanych źródeł informacji o regionie Gór Stołowych były zróżnicowane. W przypadku osób czerpiących informacje ze stron internetowych wyniki świadczą o istotnych różnicach o małym efekcie w ocenach poziomu atrakcyjności kulturowej regionu PNGS pomiędzy osobami korzystającymi ze stron internetowych, a niekorzystającymi

z tego źródła. Zaobserwowana odmienność polegała głównie na różnicach w częstościach odpowiedzi pomiędzy opcjami mało vs przeciętna atrakcyjność ($p = 0.040$, istotnie większy udział osób ze wskazaniem przeciętnej atrakcyjności wśród korzystających ze stron www o GS) oraz przeciętna vs atrakcyjna ($p = 0.040$, istotnie mniejszy udział osób ze wskazaniem atrakcyjnego poziomu wśród korzystających ze stron www o GS).

Wyniki przeprowadzonego testu niezależności dla osób korzystających z folderów turystycznych świadczą o obecności istotnych różnic o małym efekcie w ocenach poziomu atrakcyjności kulturowej regionu PNGS pomiędzy osobami korzystającymi z folderów turystycznych o GS a ocenami osób niekorzystających z tego źródła informacji. Odmienność polegała głównie na różnicach w częstości odpowiedzi pomiędzy opcjami przeciętnie atrakcyjny vs bardzo atrakcyjny ($p_{adj} = 0.044$). Osoby korzystające z folderów turystycznych istotnie rzadziej zaznaczały poziom PNGS jako przeciętnie atrakcyjny oraz istotnie częściej zaznaczyły poziom atrakcyjności jako bardzo atrakcyjny w porównaniu do osób nie korzystających z folderów turystycznych.

Wyniki przeprowadzonego testu niezależności dla osób korzystających z map świadczą o obecności istotnych różnic o małym efekcie w ocenach poziomu atrakcyjności kulturowej regionu PNGS pomiędzy osobami korzystającymi z mapy turystycznej GS a ocenami osób nie korzystających z tego źródła informacji. Odmienność polegała głównie na różnicach w częstości odpowiedzi pomiędzy opcjami przeciętnie atrakcyjny vs bardzo atrakcyjny ($p = 0.020$). Osoby korzystające z map turystycznych istotnie częściej zaznaczały poziom atrakcyjności PNGS jako przeciętnie atrakcyjny oraz istotnie rzadziej zaznaczyły jako bardzo atrakcyjny w porównaniu do osób niekorzystających z map turystycznych.

Wyniki przeprowadzonego testu niezależności dla osób korzystających z komentarzy pilota lub przewodnika świadczą o obecności istotnych różnic o umiarkowanym efekcie w ocenach poziomu atrakcyjności kulturowej regionu PNGS pomiędzy osobami korzystającymi z komentarzy pilota lub przewodnika o GS, a ocenami osób niekorzystających z tego źródła informacji. Odmienność polegała głównie na różnicach w częstości odpowiedzi pomiędzy opcjami:

- mało atrakcyjny vs przeciętnie atrakcyjny ($p_{adj} = 0.015$). Osoby korzystające z komentarzy pilota/przewodnika o GS istotnie częściej zaznaczały poziom PNGS jako mało atrakcyjny oraz istotnie rzadziej zaznaczyły poziom atrakcyjności jako przeciętnie atrakcyjny

w porównaniu do osób nie korzystających z komentarzy pilota/przewodnika o GS.

- mało atrakcyjny vs atrakcyjny ($p_{adj} = 0.008$). Osoby korzystające z komentarzy pilota/przewodnika o GS istotnie częściej zaznaczały poziom PNGS jako mało atrakcyjny oraz istotnie rzadziej zaznaczyły poziom atrakcyjności jako atrakcyjny w porównaniu do osób nie korzystających z komentarzy pilota/przewodnika o GS.

- mało atrakcyjny vs bardzo atrakcyjny ($p_{adj} = 0.009$). Osoby korzystające z komentarzy pilota/przewodnika o GS istotnie częściej zaznaczały poziom PNGS jako mało atrakcyjny oraz istotnie rzadziej zaznaczyły poziom atrakcyjności jako bardzo atrakcyjny w porównaniu do osób nie korzystających z komentarzy pilota/przewodnika o GS.

Wyniki testów przeprowadzonych dla pozostałych źródeł informacji (media społecznościowe oraz przewodniki turystyczne) świadczą i nieistotnych różnicach o małym efekcie, a w pozostałych przypadkach o nieistotnych różnicach o bardzo małym efekcie w ocenach poziomu atrakcyjności kulturowej obszaru PNGS pomiędzy ocenami osób korzystających, a ocenami osób niekorzystających ze wskazanego źródła informacji.

6.3.4. Analiza zależności pomiędzy częstością przyjazdu w rejon Gór Stołowych a województwem emisyjnym

Analizę zależności pomiędzy zmienną nominalną poznanie obiektów kulturowych jako drugorzędny motyw przyjazdu do GS {„nie”, „tak”} a zmienną nominalną województwo, dla której przyjęto zmienne {„dolnośląskie”, „wielkopolskie”, „śląskie”, „mazowieckie”, „pozostałe”}, przedstawiono w tabeli (tab. 16).

Tab. 16 Tabela kontyngencji zmiennych częstości przyjazdu do rejonu GS vs. województwo.

Częstość przyjazdu w GS	Województwo					Ogółem
	dolnośląskie	wielkopolskie	śląskie	mazowieckie	pozostałe	
Po raz pierwszy	59 (18,7%)	40 (12,7%)	34 (10,8%)	37 (11,7%)	145 (46%)	315
Rzadziej niż raz w roku	92 (26,5%)	68 (19,6%)	52 (15%)	41 (11,8%)	94 (27,1%)	347
Raz w rok	25 (32,5%)	14 (18,2%)	6 (7,8%)	6 (7,8%)	26 (33,8%)	77
Kilka razy w roku	43 (56,5%)	12 (15,8%)	6 (7,9%)	3 (3,9%)	12 (15,8%)	76
Ogółem	219 (26,9%)	134 (16,4%)	98 (12%)	87 (10,7%)	277 (34%)	815

Źródło: oprac. własne.

Wśród 815 badanych, najczęściej przyjezdnych pochodziło z województwa dolnośląskiego (26,9%), najmniej z województwa mazowieckiego (10,7%). Największy udział osób w przypadku województw dolnośląskiego (42%), wielkopolskiego (50,7%), śląskiego (53,1%), mazowieckiego (47,1%) odnotowano dla przyjazdu w GS rzadziej niż raz w roku, natomiast największy udział turystów z pozostałych województw (46%) odwiedził GS po raz pierwszy.

Wyniki przeprowadzonego testu niezależności $df=12$, $V=0.17$, $p<0.001$ świadczą o obecności istotnych różnic o małym efekcie w częstości przyjazdu w GS:

- po raz pierwszy vs. rzadziej niż raz w roku ($p_{adj} = 0.003$) - udział osób przyjeżdżających po raz pierwszy w GS był istotnie większy w przypadku osób z pozostałych województw w porównaniu do udziału osób przyjeżdżających rzadziej niż raz w roku. Dla województw dolnośląskiego, wielkopolskiego oraz śląskiego udział osób przyjeżdżających rzadziej niż raz w roku był większy w porównaniu do przyjeżdżających w GS po raz pierwszy.

- po raz pierwszy vs. kilka razy w roku ($p_{adj} = 0.003$) - udział osób przyjeżdżających w GS z województwa dolnośląskiego kilka razy w roku był istotnie większy w porównaniu do udziału osób przyjeżdżających po raz pierwszy. Wraz ze wzrostem odległości województwa emisji ruchu turystycznego od rejonu GS udział osób przyjeżdżających kilka razy w roku w ten obszar aleje oraz rośnie udział przyjeżdżających po raz pierwszy

- rzadziej niż raz w roku vs. kilka razy w roku ($p_{adj} = 0.003$) – tylko w przypadku przyjeżdżających w GS z województwa dolnośląskiego odnotowano większy udział przyjazdu rzadziej niż raz w roku.

6.3.5. Analiza zależności pomiędzy deklarowanym celem kulturowym a porą roku

W ramach kolejnej analizy rozpoznano zależności pomiędzy osobami, które jako drugorzędny cel przyjazdu w Góry Stołowe wskazały „poznanie obiektów kulturowych” a porami roku, w których odwiedzali ten rejon. Deklarowany motyw drugorzędny miał również wpływ na długość pobytu.

Wśród 815 osób poznanie obiektów kulturowych jako drugorzędny motyw przyjazdu w GS zadeklarowało 29% badanych.

Chęć odwiedzenia rejonu GS wiosną wykazało 32,8% ankietowanych. Wyniki przeprowadzonego testu niezależności $\chi^2 = 4.02$, $df=1$, $\phi=0.07$, $p=0.045$ świadczą, że udział osób ze zainteresowaniem obiektami kulturowymi GS był istotnie większy (38.1%)

w porównaniu do udziału osób, które nie wyraziły takiego zainteresowania (30,6%).

Chęć odwiedzenia rejonu GS latem wykazało 49,9% badanych. Wyniki przeprowadzonego testu niezależności $\chi^2 = 4.44$, $df=1$, $\phi=0.08$, $p=0.035$ świadczą, że udział osób ze zainteresowaniem obiektami kulturowymi GS był istotnie większy (55,9%) w porównaniu do udziału osób, które nie wyraziły takiego zainteresowania (47,5%).

Chęć odwiedzenia rejonu GS jesienią wykazało 38,3% respondentów. Wyniki przeprowadzonego testu niezależności $\chi^2 = 0.373$, $df=1$, $\phi=0.02$, $p=0.541$ świadczą, że udział osób ze zainteresowaniem obiektami kulturowymi GS (36,4%) istotnie nie różnił się od udziału osób, które nie wyraziły takiego zainteresowania (39,0%).

Chęć odwiedzenia rejonu GS zimą wykazało 32,8% badanych. Wyniki przeprowadzonego testu niezależności $\chi^2 = 4.02$, $df=1$, $\phi=0.07$, $p=0.045$ świadczą, że udział osób ze zainteresowaniem obiektami kulturowymi GS był istotnie większy (38,1%) w porównaniu do udziału osób, które nie wyraziły takiego zainteresowania (30,6%).

Wśród 815 osób, które udzieliły odpowiedzi o planowanej długości pobytu 1-2 nocy zaznaczyło średnio 34,7% badanych, 3-4 noce – 49,2%, 5 nocy lub więcej – 16,1%. Wyniki przeprowadzonego testu niezależności $\chi^2 = 9.45$, $df=2$, $V=0.11$, $p=0.009$ świadczą o obecności różnic o małym efekcie pomiędzy grupami osób zainteresowanych obiektami kulturowymi GS, a osobami z brakami takiego zainteresowania.

Przeprowadzony test post hoc ($p_{adj} = 0.009$, $V = 0.11$) wykazał, że osoby, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS istotnie częściej spędziły 1-2 noce (38% vs 26,6%), a osoby zainteresowane obiektami kulturowymi częściej preferowały dłuższy pobyt, obejmujący 3-4 noce (55,4% vs. 46,7%).

6.3.6. Analiza zależności pomiędzy deklarowanym celem kulturowym a preferowanym źródłem informacji o Górach Stołowych

Na podstawie dalszej analizy określono źródła informacji o Górach Stołowych preferowane przez turystów, którzy jako drugorzędny motyw przyjazdu na ten obszar wskazali „poznania obiektów kulturowych”.

Korzystanie z Internetu jako źródła informacji o GS, zaznaczyło 75,8% z 815 badanych. Wyniki testu $df=1$, $\phi = 0.08$, $p=0.037$ świadczą, że wśród osób zainteresowanych obiektami kulturowymi odsetek osób korzystających z Internetu (80,9%) był istotnie większy w porównaniu do udziału osób, które nie deklarowały tego motywu jako drugorzędny cel

przyjazdu w GS (73,7%).

Korzystanie z przewodników turystycznych wskazane zostało przez 17,9% z 815 ankietowanych. Wyniki przeprowadzonego testu niezależności $\chi^2 = 12.03$, $df=1$, $\phi = 0.13$, $p=0.001$ świadczą, że wśród osób zainteresowanych obiektami kulturowymi udział osób korzystających z tego źródła informacji (25,4%) był istotnie większy w porównaniu do udziału osób, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS (14,9%).

Z wiadomości zawartych na tablicach informacyjnych korzystało 17,9% z 815 badanych. Wyniki przeprowadzonego testu niezależności $\chi^2 = 12.03$, $df=1$, $\phi = 0.13$, $p=0.001$ wykazują, że udział osób zainteresowanych obiektami kulturowymi był wśród korzystających z tablic informacyjnych istotnie większy (25,4%) w porównaniu do udziału osób, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS (14,9%).

Korzystanie z map jako źródła informacji o GS zadeklarowało 38,8% z 815 osób badanych. Wyniki przeprowadzonego testu niezależności $\chi^2 = 9.07$, $df=1$, $\phi = 0.11$, $p=0.003$ wykazują, że wśród respondentów zainteresowanych obiektami kulturowymi udział osób korzystających z map (47%) był istotnie większy w porównaniu do udziału osób, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS (35,4%).

Pozyskiwanie informacji ze strony internetowej PNGS wskazało 16,2% z 815 osób badanych. Wyniki przeprowadzonego testu niezależności $\chi^2 = 10.26$, $df=1$, $\phi = 0.12$, $p=0.001$ świadczą, że wśród badanych zainteresowanych obiektami kulturowymi udział osób korzystających z map (22,9%) był istotnie większy w porównaniu do udziału osób, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS (13,5%).

W przypadku pozostałych źródeł informacji (korzystanie z mediów społecznościowych, aplikacji, fanpage'u PNGS, folderów, komentarzy pilota lub przewodnika, własnego wcześniejszego doświadczenia) otrzymane wyniki testów świadczą o braku różnic w udziałach pomiędzy grupą osób zainteresowanych obiektami kulturowymi GS a osobami z brakiem zainteresowań, a korzystaniem ze wskazanego źródła informacji.

6.3.7. Analiza zależności pomiędzy deklarowanym celem kulturowym a odwiedzionymi obiektami kulturowymi

Uwzględniając odwiedzone przez turystów obiekty odnotowano kilka większych różnic pomiędzy grupą badanych, którzy jako drugorzędny cel przyjazdu w GS wskazali „poznanie obiektów kulturowych”, a pozostałymi ankietowanymi:

- zainteresowanie pomnikiem pamięci ofiar I wojny światowej w Karłowie zaznaczyło 8,3% z 815 badanych. Wyniki testu $\chi^2 = 6.05$, $df=1$, $\phi = 0.09$, $p=0.014$ świadczą, że wśród osób zainteresowanych obiektami kulturowymi udział osób odwiedzających obiekt (12,3%) był istotnie większy w porównaniu do udziału osób, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS (6,7%),
- zainteresowanie tablicą pamiątkową na Narożniku wskazało 8,6% z 815 badanych. Wyniki testu $\chi^2 = 5.14$, $df=1$, $\phi = 0.08$, $p=0.023$ wskazują, że wśród osób zainteresowanych obiektami kulturowymi udział osób odwiedzających obiekt (12,3%) był istotnie większy w porównaniu do udziału osób, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS (7,1%),
- zainteresowanie dzwonnica alarmową w Kudowie-Zdroju wskazało 7,1% z 815 osób badanych. Wyniki testu $\chi^2 = 4.05$, $df=1$, $\phi = 0.08$, $p=0.044$ świadczą, że wśród osób z zainteresowanych obiektami kulturowymi udział osób odwiedzających obiekt (10,2%) był istotnie większy w porównaniu do udziału osób, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS (5,9%),
- niemieckojęzyczne szlakowskazy zostały zauważone przez 49% z 815 badanych. Wyniki testu $\chi^2 = 6.87$, $df=1$, $\phi = 0.09$, $p=0.009$ wskazują, że wśród osób zainteresowanych obiektami kulturowymi udział osób, które zwróciły uwagę na te szlakowskazy (56,4%) był istotnie większy w porównaniu do udziału osób, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS (45,9%).

6.3.8. Analiza zależności pomiędzy wskazanym motywem kulturowym, a zainteresowaniem potencjalnymi szlaki tematycznymi i ścieżkami edukacyjnymi.

Analiza zależności pomiędzy przyjazdem w rejon Gór Stołowych w celu poznania obiektów kulturowych, a zainteresowaniem ofertą tematycznych szlaków kulturowych na obszarze i w rejonie PNGS wykazała w trzech przypadkach większe różnice. Wśród 815 osób badanych poziomy zainteresowania:

- szlakiem zanikłych wsi dla obu grup osób były rozłożone następująco: bardzo małe zainteresowanie – 6,1%, małe zainteresowanie – 12,5%, przeciętne zainteresowanie – 23,9%, duże zainteresowanie 26,1%, bardzo duże zainteresowanie 31,3%. Wyniki testu $\chi^2 = 16.75$, $df=4$, $V = 0.14$, $p=0.002$ świadczą o istotnych różnicach w udziałach

między grupą osób zainteresowanych obiektami kulturowymi GS, a osobami, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS. Przeprowadzony test post hoc wykazał, że udział osób, które wykazują bardzo małe zainteresowanie szlakiem zanikłych wsi (0,8%) w grupie osób zainteresowanych obiektami kulturowymi w GS był istotnie mniejszy ($p_{adj} < 0.001$, $V = 0.32$) do analogicznego udziału (8,3%) w grupie, która takich zainteresowań nie wyraziła. Udziały dla pozostałych ocen w grupie z zainteresowaniami kulturowymi były większe;

- szlakiem rzeźby w kamieniu dla obu grup osób były rozłożone następująco: bardzo małe zainteresowanie – 5,3%, małe zainteresowanie – 10,4%, przeciętne zainteresowanie – 25,7%, duże zainteresowanie 26,8%, bardzo duże zainteresowanie 31,8%. Wyniki testu $\chi^2 = 9.60$, $df=4$, $V = 0.11$, $p=0.048$ świadczą o istotnych różnicach w udziałach pomiędzy grupą osób zainteresowanych obiektami kulturowymi GS, a osobami, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS.

Przeprowadzony test post hoc wykazał, że udział osób, które wykazują bardzo małe zainteresowanie szlakiem rzeźby w kamieniu (2,1%) w grupie z zainteresowaniami obiektami kulturowymi GS był istotnie mniejszy ($p_{adj} = 0.040$, $V = 0.18$) do analogicznego udziału (6,6%) w grupie osób, które nie wyraziły zainteresowań kulturowych oraz większy (30.1% vs. 23.9%) w przypadku oceny atrakcyjności jako przeciętnej;

- szlakiem „Zapomniane góry Stołowe” dla obu grup osób były rozłożone następująco: bardzo małe zainteresowanie – 2,2%, małe zainteresowanie – 4,2%, przeciętne zainteresowanie – 17,5%, duże zainteresowanie 26,7%, bardzo duże zainteresowanie 49,3%. Wyniki testu $\chi^2 = 10.29$, $df=4$, $V = 0.11$, $p=0.036$ świadczą o możliwych różnicach w udziałach pomiędzy grupą osób zainteresowanych obiektami kulturowymi GS, a osobami, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS, które jednak nie były wykazane po przeprowadzeniu testu post hoc ($p_{adj} > 0.05$ dla wszystkich par grup);
- szlakiem górniczym dla obu grup osób były rozłożone następująco: bardzo małe zainteresowanie – 3,7%, małe zainteresowanie – 8,5%, przeciętne zainteresowanie –

19,3%, duże zainteresowanie 27,4%, bardzo duże zainteresowanie 41,2%. Wyniki testu $\chi^2 = 4.87$, $df=4$, $V = 0.08$, $p=0.300$ świadczą o braku różnic w udziałach pomiędzy grupą osób zainteresowanych obiektami kulturowymi GS, a osobami, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS;

- szlakiem przemysłowym dla obu grup osób były rozłożone następująco: bardzo małe zainteresowanie – 8,8%, małe zainteresowanie – 15,3%, przeciętne zainteresowanie – 26,9 %, duże zainteresowanie 22,9%, bardzo duże zainteresowanie 26%. Wyniki testu $\chi^2 = 9.20$, $df=4$, $V = 0.11$, $p=0.506$ świadczą o braku różnic w udziałach pomiędzy grupą osób zainteresowanych obiektami kulturowymi GS, a osobami, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS;
- szlakiem sakralnym dla obu grup osób były rozłożone następująco: bardzo małe zainteresowanie – 19,6%, małe zainteresowanie – 16,4%, przeciętne zainteresowanie – 25,9 %, duże zainteresowanie 17,7%, bardzo duże zainteresowanie 20,4%. Wyniki testu $\chi^2 = 6.96$, $df=4$, $V = 0.09$, $p=0.138$ świadczą o braku różnic w udziałach pomiędzy grupą osób zainteresowanych obiektami kulturowymi GS, a osobami, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS;
- szlakiem militarnym dla obu grup osób były rozłożone następująco: bardzo małe zainteresowanie – 7,1%, małe zainteresowanie – 9,2%, przeciętne zainteresowanie – 23,1 %, duże zainteresowanie 24,9%, bardzo duże zainteresowanie 35,7%. Wyniki testu $\chi^2 = 9.50$, $df=4$, $V = 0.11$, $p=0.050$ świadczą o braku różnic w udziałach pomiędzy grupą osób zainteresowanych obiektami kulturowymi GS, a osobami, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS;
- szlakiem dzwonnicy alarmowych dla obu grup osób były rozłożone następująco: bardzo małe zainteresowanie – 16,3%, małe zainteresowanie – 22,9%, przeciętne zainteresowanie – 29,7 %, duże zainteresowanie 15,6%, bardzo duże zainteresowanie 15,5%. Wyniki testu $\chi^2 = 8.69$, $df=4$, $V = 0.10$, $p=0.069$ świadczą o braku różnic w udziałach pomiędzy grupą osób zainteresowanych obiektami kulturowymi GS, a osobami, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS;

- szlakiem mniejszości religijnych dla obu grup osób były rozłożone następująco: bardzo małe zainteresowanie – 16,7%, małe zainteresowanie – 16,9%, przeciętne zainteresowanie – 27,5 %, duże zainteresowanie 20%, bardzo duże zainteresowanie 18,9%. Wyniki testu $\chi^2 = 6.31$, $df=4$, $V = 0.09$, $p=0.177$ świadczą o braku różnic w udziałach pomiędzy grupą osób zainteresowanych obiektami kulturowymi GS, a osobami, które nie wyraziły zainteresowania obiektami kulturowymi w GS.

6.3.9. Analiza zależności pomiędzy województwami emisyjnymi a odwiedzionymi obiektami kulturowymi

W ramach prowadzonych analiz określono również zależność pomiędzy zwiedzanymi obiektami a województwem, z którego pochodzili turyści. Większe różnice odnotowano w kilku przypadkach:

- zwiedzanie Fortu Karola wskazało 23,2 % z 815 badanych. Wyniki testu $\chi^2 = 0.95$, $df=4$, $V = 0.16$, $p=0.001$ świadczą o obecności istotnych różnic o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa śląskiego (34,7%) w porównaniu do osób z pozostałych województw (15,9%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.20$
- zwiedzanie Pijalni Wód Mineralnych wskazało 47,9% z 815 badanych. Wyniki testu $\chi^2 = 12.31$, $df=4$, $V = 0.12$, $p=0.015$ świadczą o obecności istotnych różnic o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (55,3%) w porównaniu do osób z pozostałych województw (40,4%), $p_{adj} = 0.015$, $V = 0.15$.
- zwiedzanie ruchomej szopki w Czermej wskazało 18,5% z 815 badanych. Wyniki testu $\chi^2 = 13.24$, $df=4$, $V = 0.13$, $p=0.010$ świadczą o obecności istotnych różnic o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (26,0%) w porównaniu do osób z pozostałych województw (13,7%), $p_{adj} = 0.010$, $V = 0.16$.
- zwiedzanie źródełka Maryi w Zielonej Dolinie wskazało 10,9% z 815 badanych. Wyniki testu $\chi^2 = 19.13$, $df=4$, $V = 0.15$, $p=0.001$ świadczą o obecności istotnych różnic o małym

- efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (17,8%) w porównaniu do osób województwa wielkopolskiego (4,5%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.19$ oraz z pozostałych województw (7,9%), $p_{adj} = 0.009$, $V = 0.15$
- zwiedzanie pomnika „Leśny lud” wskazało 11,2% z 815 badanych. Wyniki testu $\chi^2 = 11.16$, $df=4$, $V = 0.12$, $p=0.025$ świadczą o obecności istotnych różnic o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (16,9%) w porównaniu do osób z pozostałych województw (8,3%), $p_{adj} = 0.025$, $V = 0.13$.
 - zwiedzanie pomnika Anny Świdnickiej – patronki Kudowy Zdrój wskazało 10,7 % z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 13.89$, $df=4$, $V = 0.13$, $p=0.008$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (16,9%) w porównaniu do osób z województwa śląskiego (5,1%), $p_{adj} = 0.045$, $V = 0.12$.
 - zwiedzanie Muzeum Papiernictwa wskazało 23,8 % z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 33.23$, $df=4$, $V = 0.20$, $p<0.001$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o umiarkowanym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (37,4%) w porównaniu do osób z województwa wielkopolskiego (23,1%), $p_{adj} = 0.035$, $V = 0.15$, śląskiego (14,3%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.23$, mazowieckiego (18,4%), $p_{adj} = 0.024$, $V = 0.18$, pozostałych (18,4%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.21$.
 - zwiedzanie Kolorowej Fontanny wskazało 23,6 % z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 22.56$, $df=4$, $V = 0.17$, $p<0.001$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (34,7%) w porównaniu do osób z województwa śląskiego (15,3%), p_{adj}

= 0.005, $V = 0.20$, mazowieckiego (17,2%), $p_{adj} = 0.028$, $V = 0.17$, pozostałych (20,2%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.16$.

- zwiedzanie Dworku Chopina wskazało 22,1 % z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 29.30$, $df=4$, $V = 0.19$, $p < 0.001$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (34,2%) w porównaniu do osób z województwa śląskiego (15,3%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.19$, mazowieckiego (11,5%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.23$, pozostałych (18,4%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.18$.
- zwiedzanie bazyliki w Wambierzycach wskazało 30,8% z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 34.56$, $df=4$, $V = 0.21$, $p < 0.001$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o umiarkowanym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (45,7%) w porównaniu do osób z województwa wielkopolskiego (26,9%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.187$, mazowieckiego (19,5%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.24$, pozostałych (24,2%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.23$.
- zwiedzanie Kalwarii Wambierzyckiej wskazało 24% z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 28.55$, $df=4$, $V = 0.19$, $p < 0.001$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (45,7%) w porównaniu do osób z województwa wielkopolskiego (17,9%), $p_{adj} = 0.008$, $V = 0.19$, mazowieckiego (13,8%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.21$, pozostałych (19.1%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.18$.
- zwiedzanie ruchomej szopki w Wambierzycach wskazało 21,3% z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 37.52$, $df=4$, $V = 0.22$, $p < 0.001$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o umiarkowanym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (35,2%) w porównaniu do osób z województwa wielkopolskiego (16,4 %), $p_{adj} = 0.008$, $V = 0.20$, mazowieckiego (11,5%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.24$, pozostałych (15,5%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.23$.

- zwiedzanie Skansenu Dawnych Sprzętów w Wambierzycach wskazało 12% z 81 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 21.73$, $df=4$, $V = 0.16$, $p < 0.001$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (20,5%) w porównaniu do osób z województwa wielkopolskiego (8,2 %), $p_{adj} = 0.028$, $V = 0.16$, śląskiego (6,1%), $p_{adj} = 0.018$, $V = 0.18$, pozostałych (10,1%), $p_{adj} = 0.015$, $V = 0.15$.
- zwiedzanie ruin zamku Homole wskazało 10,1% z 815 obadanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 13.67$, $df=4$, $V = 0.13$, $p = 0.008$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (42,7%) w porównaniu do osób z pozostałych województw (6,5%), $p_{adj} = 0.010$, $V = 0.15$.
- zwiedzanie Radkowa wskazało 20,5% z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 19.09$, $df=4$, $V = 0.15$, $p = 0.001$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (39,5%) w porównaniu do osób z województwa mazowieckiego (12,6%), $p_{adj} = 0.020$, $V = 0.18$.
- zwiedzanie pozostałości bastionu fortu Pasterka wskazało 8,0% z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 15.41$, $df=4$, $V = 0.14$, $p = 0.004$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (13,2%) w porównaniu do osób z pozostałych województw (4,7%), $p_{adj} = 0.005$, $V = 0.15$.
- zwiedzanie odrestaurowanego systemu kaskadowych suchych zbiorników retencyjnych wskazało 5,9% z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 15.11$, $df=4$, $V = 0.14$, $p = 0.004$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (10,5%)

w porównaniu do osób z pozostałych województw (2,9%), $p_{adj} = 0.006$, $V = 0.16$.

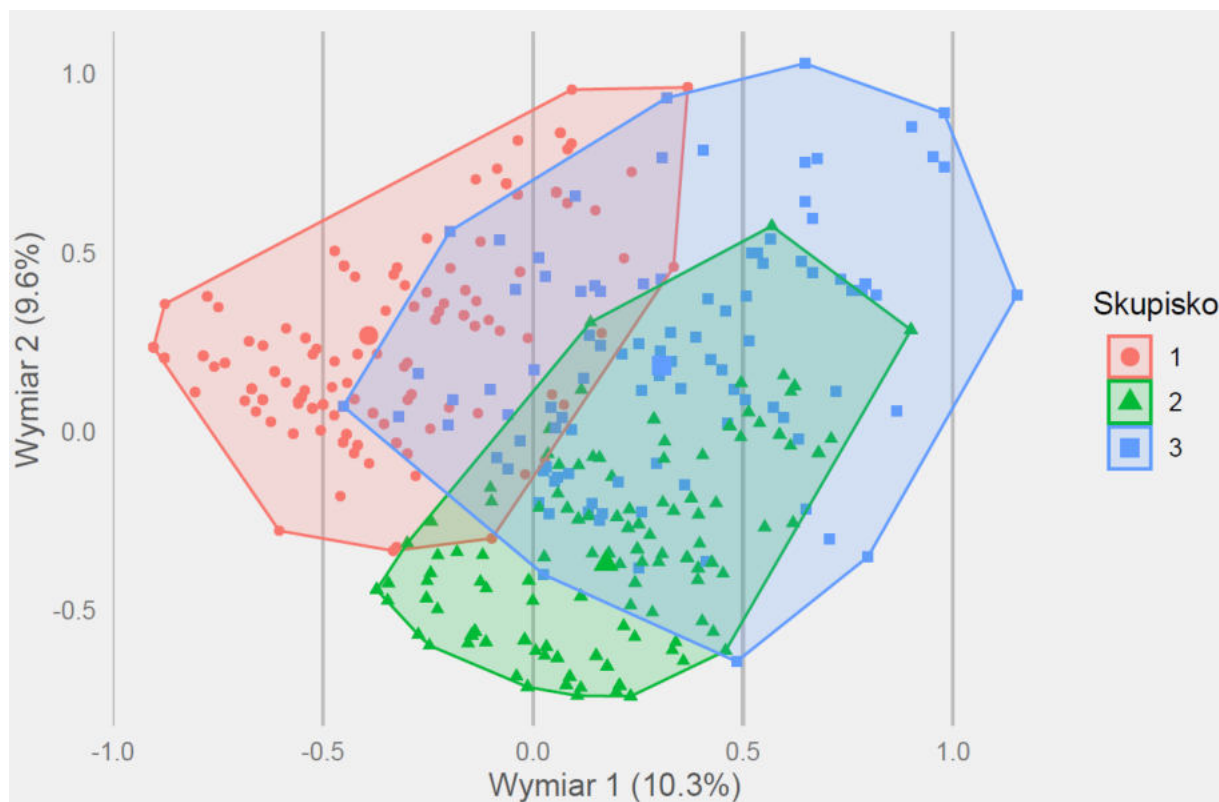
- zwiedzanie tablicy pamiątkowej na Narożniku wskazało 8,6% z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 27.43$, $df=4$, $V = 0.18$, $p < 0.001$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (16,9%) w porównaniu do osób z województwa śląskiego (4,1 %), $p_{adj} = 0.027$, $V = 0.18$, mazowieckiego (3,4%), $p_{adj} = 0.027$, $V = 0.18$, pozostałych (6,1%), $p_{adj} = 0.002$, $V = 0.17$.
- zwiedzanie tablicy „RIP” serca pozostawionego w Pasterce wskazało 11% z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 24.74$, $df=4$, $V = 0.17$, $p < 0.001$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (19,6%) w porównaniu do osób z województwa Śląskiego (6,1 %), $p_{adj} = 0.033$, $V = 0.17$, mazowieckiego (5,7%), $p_{adj} = 0.036$, $V = 0.17$, pozostałych (7,6%), $p_{adj} = 0.001$, $V = 0.18$.
- zwiedzanie Krzyża Marty wskazało 3,4 % z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 15.14$, $df=4$, $V = 0.14$, $p = 0.007$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (19,6%) w porównaniu do osób z województwa śląskiego (0%), $p_{adj} = 0.038$, $V = 0.15$.
- zwiedzanie dzwonnicy alarmowej w Dańczowie wskazało 2,5 % z 815 badanych. Wyniki testu, $\chi^2 = 14.48$, $df=4$, $V = 0.13$, $p = 0.004$, świadczą o możliwych istotnych różnicach o małym efekcie w udziałach pomiędzy poszczególnymi województwami. Przeprowadzony test post hoc wykazał istotnie większy udział odwiedzających obiekt osób z województwa dolnośląskiego (5,5%) w porównaniu do osób z pozostałych województw (0,7 %), $p_{adj} = 0.018$, $V = 0.14$.

6.4. Segmentacja turystów

Segmentację turystów przeprowadzono w oparciu o następujące zmienne:

- częstość pobytu {„po raz pierwszy”, „rzadziej niż raz w roku”, „raz w roku”, „kilka razy w roku”};
- długość pobytu {„1-2 dni”, „3-4 dni”, „5 dni lub więcej”};
- odwiedzenie rejonu GS samemu {„tak”, „nie”}
- odwiedzenie rejonu GS z żoną/mężem/partnerką/partnerem (partnerem/współmałżonkiem) {„tak”, „nie”}
- odwiedzenie rejonu GS z rodziną {„tak”, „nie”}
- odwiedzenie rejonu GS ze znajomymi z grupą {„tak”, „nie”}
- zainteresowanie alternatywnymi (kulturowymi) trasami zwiedzania {„nie wiem”, „tak”, „nie”}
- województwo emisji ruchu turystycznego {„pozostałe województwa”, „dolnośląskie”, „wielkopolskie”, „śląskie”, „mazowieckie”}
- wiek osób badanych ($x \in \mathbb{Z}^+$)

Zastosowanie metody HCPC wykazało, że optymalna ilość skupisk dla badanych zmiennych wynosiła 3 (dalej - C1, C2, C3). Graficzą wizualizację uzyskanej mapy czynników w przestrzeni dwuwymiarowej przedstawiono na rycinie (ryc. 81).

Ryc. 81 Mapa czynników w przestrzeni dwuwymiarowej z wykazaniem obliczonych skupisk.
Źródło: oprac. własne.

Charakterystyki poszczególnych skupisk przedstawiono w poniższych tabelach (tab. 17).

Tab. 17 Charakterystyka skupiska C1, n=295.

Zmienna	Kategoria	Cla/Mod	Mod/Cla	Global	v.test
Odwiedzanie rejonu GS z rodziną	Tak	84,23	95,93	41,69	25,50
Odwiedzanie rejonu GS z partnerem/współmałżonkiem	Nie	61,39	95,93	57,20	18,36
Odwiedzanie rejonu GS ze znajomymi	Nie	50,26	97,29	70,84	13,97
Planowana długość pobytu w GS	5 nocy lub więcej	55,38	24,41	16,13	4,75
Województwo	pozostałe	44,04	41,36	34,37	3,15
Odwiedzanie rejonu GS w jedną osobę	Tak	66,67	4,07	2,23	2,55
Zainteresowanie alternatywnymi szlakami	Nie	49,18	10,17	7,57	2,08
Województwo	wielkopolskie	29,10	13,22	16,63	-1,98
Planowana długość pobytu w GS	1-2 noce	31,18	29,49	34,62	-2,33

Odwiedzanie rejonu GS w jedną osobę	Nie	35,91	95,93	97,77	-2,55
Częstość pobytu w rejonie GS	kilka razy w roku	19,44	4,75	8,93	-3,27
Odwiedzanie rejonu GS ze znajomymi	Tak	3,40	2,71	29,16	-13,97
Odwiedzanie rejonu GS z partnerem (partnerką)	Tak	3,48	4,07	42,80	-18,36
Odwiedzanie rejonu GS z rodziną	Nie	2,55	4,07	58,31	-25,50

Źródło: oprac. własne

Opis segmentu turystów klastra C1:

Do obecnego skupiska należały osoby w wieku $M = 39.44$ lat, $SD = 10.5$ lat. Głównie są to osoby odwiedzające rejon GS z rodziną, bez partnerów/znajomych, rzadziej w jedną osobę i pozostające najczęściej przez 5 nocy lub dłużej, rzadziej przez 1-2 noce. Są to osoby pochodzące przede wszystkim z odległych województw mieszczących się w kategorii „pozostałe”, rzadziej z województwa wielkopolskiego, nie zainteresowane alternatywnymi (względem Szczelińca Wielkiego i Błędných Skał) szlakami turystycznymi.

Tab. 18 Charakterystyka skupiska C2, n=313.

Zmienna	Kategoria	Cla/Mod	Mod/Cla	Global	v.test
Odwiedzanie rejonu GS z partnerem (partnerką)	Tak	90,14	99,36	42,80	28,68
Odwiedzanie rejonu GS z rodziną	Nie	60,43	90,73	58,31	15,71
Odwiedzanie rejonu GS ze znajomymi	Nie	48,69	88,82	70,84	9,33
Planowana długość pobytu w GS	3-4 noce	47,61	60,38	49,26	5,04
Zainteresowanie alternatywnymi szlakami	Tak	41,82	71,88	66,75	2,47
Odwiedzanie rejonu GS z grupą	Nie	39,29	99,68	98,51	2,23
Odwiedzanie rejonu GS w jedną osobę	Nie	39,34	99,04	97,77	1,97
Odwiedzanie rejonu GS w jedną osobę	Tak	16,67	0,96	2,23	-1,97
Odwiedzanie rejonu GS z grupą	Tak	8,33	0,32	1,49	-2,23
Województwo	Pozostałe	32,49	28,75	34,37	-2,68
Planowana długość pobytu w GS	1-2 noce	29,39	26,20	34,62	-4,03
Odwiedzanie rejonu GS ze znajomymi	Tak	14,89	11,18	29,16	-9,33
Odwiedzanie rejonu GS z rodziną	Tak	8,63	9,27	41,69	-15,71
Odwiedzanie rejonu GS z partnerem (partnerką)	Nie	0,43	0,64	57,20	-28,68

Źródło: oprac. własne

Opis segmentu turystów klastra C2:

Do obecnego skupiska należały osoby w wieku $M = 38.74$ lat, $SD = 11.61$ lat. Są to głównie osoby odwiedzające rejon GS z partnerem/współmałżonkiem, bez rodziny i znajomych, pozostający najczęściej przez 3-4 noce, rzadziej 1-2 noce. Są to przede wszystkim osoby pochodzące z odległych województw mieszczących się w kategorii „pozostałe”, które są zainteresowane alternatywnymi szlakami turystycznymi.

Tab. 19 Charakterystyka skupiska C3, $n = 198$.

Zmienna	Kategoria	Cla/Mod	Mod/Cla	Global	v.test
Odwiedzanie rejonu GS ze znajomymi	Tak	81,70	96,97	29,16	24,57
Odwiedzanie rejonu GS z partnerem (partnerką)	Nie	38,18	88,89	57,20	10,99
Odwiedzanie rejonu GS z rodziną	Nie	37,02	87,88	58,31	10,26
Planowana długość pobytu w GS	1-2 noce	39,43	55,56	34,62	6,98
Częstość pobytu w rejonie GS	Kilka razy w roku	40,28	14,65	8,93	3,08
Odwiedzanie rejonu GS z grupą	Tak	66,67	4,04	1,49	3,01
Zainteresowanie alternatywnymi szlakami	Nie wiem	32,37	33,84	25,68	2,96
Częstość pobytu w rejonie GS	Raz w roku	35,06	13,64	9,55	2,17
Częstość pobytu w rejonie GS	Po raz pierwszy	20,45	32,32	38,83	-2,17
Zainteresowanie alternatywnymi szlakami	Tak	21,75	59,09	66,75	-2,60
Odwiedzanie rejonu GS z grupą	Nie	23,93	95,96	98,51	-3,01
Planowana długość pobytu w GS	5 nocy lub dłużej	12,31	8,08	16,13	-3,72
Planowana długość pobytu w GS	3-4 noce	18,14	36,36	49,26	-4,18
Odwiedzanie rejonu GS z rodziną	Tak	7,14	12,12	41,69	-10,26

Źródło: oprac. własne

Opis segmentu turystów klastra C3:

Do ostatniego skupiska należały najmłodsze osoby w wieku $M = 34.42$ lat, $SD = 9.73$ lat. Głównie są to osoby odwiedzające rejon GS ze znajomymi bez partnerów (partnerek) i rodzin, ale mogą być z grupą, i pozostające najczęściej przez 1-2 dni. Osoby te najczęściej przyjeżdżają w GS kilka razy w roku, rzadziej raz w roku lub po raz pierwszy. Osoby te nie

posiadają zdania co do zainteresowania alternatywnymi szlakami turystycznymi. Osoby te przybywają w GS w podobnym stopniu ze wszystkich grup województw.

ROZDZIAŁ 7. Perspektywy rozwoju turystyki kulturowej w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych.

7.1. Możliwości rozwoju turystyki kulturowej w rejonie Gór Stołowych w opinii ekspertów – analiza wyników wywiadów pogłębionych.

Rozwój i wprowadzanie zmian w istniejącej ofercie turystycznej wymagają zestawienia ze sobą potrzeb i oczekiwań turystów ze stanowiskiem osób i podmiotów odpowiedzialnych za organizację turystyki na danym obszarze. Niezwykle istotne jest poznanie opinii przedstawicieli lokalnej społeczności, której członkowie mogą dostrzegać w konkretnych rozwiązaniach organizacji turystyki zarówno szanse jak i zagrożenia. Możliwe jest to m.in. poprzez wykorzystanie techniki indywidualnego wywiadu pogłębionego (IDI – *in-depth interview*), który jak wskazują Boyce i Neale (2006) realizowany jest na małej grupie respondentów w celu poznania ich osobistych punktów widzenia, uczuć oraz perspektyw wobec określonych rozwiązań i sytuacji. Mayntz i in. (1985) precyzują, że wywiad pogłębiony „ma za podstawę ustalony schemat wątków tematycznych, ale same pytania nie są standaryzowane; o kolejności i sposobie formułowania pytań decyduje osoba prowadząca wywiad, która może stawiać także pytania dodatkowe”. Technika ta uważana jest za cenne źródło pozyskania subiektywnych informacji na temat znaczeń nadawanych zjawiskom lub obiektom (Miński, 2017) poprzez „wysłuchanie tj. poznanie perspektywy innego, jego widzenia pewnych kwestii, a zwłaszcza jego doświadczeń” (Wojcieszek, Wojcieszek, 2019). Jej niewątpliwą zaletą jest brak negatywnego wpływu ze strony innych osób, co zapewnione jest przez swobodę wypowiedzi oraz indywidualną formę prowadzenia wywiadu. W badaniach związanych z turystyką technika ta wykorzystana została przez badaczy zainteresowanych różnymi problemami badawczymi, m.in. w celu: poznania przebiegu i organizacji tzw. turystyki eksploracyjnej - wypraw eksplorujących warstwę kulturową (Balińska, Nowakowski, 2011), poznania roli młynów i wiatraków drewnianych w rozwoju turystyki dziedzictwa kulturowego na Litwie Stankevičiūtė, Žuromskaitė, 2012), określenia wartości krajoznawczej pomników-ławeczek na Lubelszczyźnie (Roszak, Godlewski, 2015), opisu znaczenia turystyki religijnej dla osób starszych należących do ruchów i organizacji katolickich (Grotowska, 2017), scharakteryzowania dziedzictwa kulturowego w przestrzeni turystycznej na przykładzie

zamków w Polsce (Koskowski, 2017), zbadania znaczenia beaconów w komunikacji wybranych muzeów z turystą kulturowym z niepełnosprawnością (Manczak i in., 2020), określenia szans i barier rozwoju turystyki ornitologicznej na polskich obszarach Natura 2000 (Kordowska, 2020), oceny aktywności marketingowej podmiotów turystyki medycznej Dolnego Śląska (Haberla, Kuźmińska-Haberla, 2021), określenia roli produktów turystyki kulturowej w kształtowaniu postrzegania Ystad i regionu Skanii przez turystów z Pomorza Zachodniego (Opas-Zajdlewicz, 2021), ustalenia opinii turystów, przewodników i przedsiębiorców z branży hotelarsko-gastronomicznej na temat Szlaku Kopernikowskiego oraz szlaku rowerowego Green Velo (Kucner, 2021) oraz opisanie organizacji czasu wolnego w obliczu pandemii COVID-19 przez przedstawicieli pokolenia osób młodych i seniorów (Kugiejko, Kociszewski, 2021).

Wywiady pogłębione zostały przeprowadzone przez badacza osobiście w oparciu o autorski scenariusz składający się z listy zagadnień strukturyzujących rozmowę, dzięki którym pogłębiono wiedzę na podjęty temat. Pytania zawarte w schemacie miały charakter otwarty, a o kolejności ich zadawania oraz ostatecznym sposobie formułowania decydował prowadzący badanie (tab.).

Tab. 20 Schemat postępowania badawczego podczas prowadzenia wywiadu pogłębionego.

Wątek zasadniczy	Poszukiwana informacja	Przykładowe pytania
Atrakcyjność turystyczna rejonu PNGS	Wskazanie głównych atrakcji/walorów turystycznych rejonu Gór Stołowych? Co szczególnie może przyciągać turystów w Góry Stołowe? Jaka jest wzajemna relacja atrakcji/walorów przyrodniczych i kulturowych? Ustalenie związku Rozmówcy z Górami Stołowymi.	Z czym kojarzy się Pani/Panu obszar Gór Stołowych? Czy jest to teren atrakcyjny turystycznie? Co przyciąga coraz większą liczbę turystów na ten obszar?
Atrakcyjność PNGS dla rozwoju turystyki kulturowej	Jakie jest znaczenie materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki w PNGS? Które z materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego są obecnie	Czy obszar PNGS jest Pani/Pana zdaniem atrakcyjny pod względem występowania obiektów dziedzictwa kulturowego?

	<p>dobrze udostępnione turystycznie?</p> <p>Które z materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego mają w sobie duży potencjał i powinny być udostępnione turystycznie?</p> <p>Co należałoby zmienić w sposobie udostępniania materialnych obiektów kulturowych?</p> <p>Czy w porównaniu z innymi parkami narodowymi w Polsce, Park Narodowy Gór Stołowych odznacza się szczególną wartością w zakresie materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego?</p> <p>Kto może być przede wszystkim zainteresowany poznaniem materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS?</p> <p>Ocena wyznaczenia proponowanych szlaków turystyki kulturowej na obszarze PNGS i wokół niego w odniesieniu do Kierunków Rozwoju Turystyki w Parku Narodowym Gór Stołowych i propozycji autora.</p>	<p>Które obiekty dziedzictwa kulturowego/miejsca są Pani/Pana zdaniem warte szczególnej uwagi? Dlaczego?</p> <p>Czy potrafi Pani/Pan wskazać dobre praktyki w udostępnianiu materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego w innych parkach narodowych?</p> <p>Kto Pani/Pana zdaniem może być zainteresowany tego typu obiektami?</p> <p>Czy jest Pani/Pan w stanie wskazać obiekt/miejsce dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS, które jest bardzo dobrze przystosowane do udostępniania dla turystów?</p> <p>Czy jest Pani/Pan w stanie wskazać obiekt/miejsce, dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS, które posiada w sobie duży potencjał do udostępnienia turystycznego?</p> <p>Czy Pani/Pana zdaniem powinno udostępniać się obiekty dziedzictwa kulturowego, które obecnie znajdują się poza szlakami turystycznymi?</p> <p>Czy należy odtwarzać przebieg dawnych szlaków turystycznych, np. ścieżki pątniczej?</p> <p>Czy słyszała/słyszał Pani/Pan o propozycjach wytyczenia nowych szlaków kulturowych w celu</p>
--	--	--

		wykorzystania obiektów dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki w rejonie Gór Stołowych? Jak jest Pani/Pana zdanie na ten temat? Czy potencjalne wyznaczenie szlaków kulturowych mogłoby odciążyć najbardziej popularne wśród turystów miejsca
Atrakcje kulturowe na obszarze gmin sąsiadujących z PNGS	Wskazanie materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze gmin sąsiadujących z PNGS jako atrakcji kulturowo-turystycznych.	Jakie Pani/Pana zdaniem materialne obiekty dziedzictwa kulturowego mogłyby zachęcić turystów do większego zwiedzania gmin położonych wokół PNGS?

Źródło: oprac. własne.

Uwzględniając potrzebę wiarygodnych odczuć i przekonań zdecydowano o anonimizacji danych osobowych respondentów, których personalia oraz inne wrażliwe informacje, m.in. w zakresie pełnionego obecnie lub w przeszłości stanowiska, pozostały do wiedzy autora badań. Rozmowa była dokumentowana poprzez rejestrację audio. Badanie przeprowadzono zgodnie ze schematem przedstawionym przez Mińskiego (2017), uwzględniając etap doboru uczestników, opracowania scenariusza wywiadu, przeprowadzenia wywiadów, ich transkrypcji oraz analizy uzyskanych danych w oparciu o strategię afirmatywną (model faktów społecznych), która umożliwia interpretację danych w odwołaniu do przyjętej teorii.

W doborze celowym wytypowano 10 osób, które ze względu na zajmowane stanowiska pracy, związane z organizacją turystyki w Górach Stołowych, lub/i dużą wiedzę krajoznawczą na temat badanego obszaru, uznane zostały za grono ekspertów. Chęć udziału w badaniu wyraziło 7 osób. Wywiady przeprowadzono w lipcu i sierpniu 2022 roku, częściowo podczas bezpośrednich spotkań z badanymi, a częściowo podczas rozmów video przez Internet. Poniżej przedstawiono główne wnioski wynikające ze stanowiska prezentowanego przez każdego z rozmówców, podsumowanie ich wypowiedzi w postaci chmury słów, a na końcu rozdziału

zestawiono ze sobą opinie poszczególnych osób. Pełna treść wywiadów zawarta jest w załącznikach (zał. 3).

Rozmówca 1 (R1) mieszka na co dzień ponad 200 km od Gór Stołowych, jednak są one jedną z jego największych pasji, ze względu na szczególne zainteresowanie wszelkiego rodzaju rytami naskalnymi, których na tym obszarze jest szczególnie wiele („Góry Stołowe to jest w skali kraju Eldorado, jeżeli chodzi o tego typu rzeczy, czyli znaki na skałach i znaki graniczne”). Góry Stołowe kojarzą się R1 przede wszystkim z pięknym obszarem i skałami, który najlepiej zwiedzać poza sezonem. Już samo występowanie licznych rytów świadczy zdaniem R1 o wyjątkowości tego obszaru na tle innych parków narodowych w Polsce. R1 uważa, że na szczególne uwypuklenie w krajobrazie kulturowym PNGS zasługują stare drogowskazy oraz kapliczki, które obecnie nie są w wystarczający sposób opisane i przedstawione turystom. Jako przykład dobrej praktyki w opowiadaniu o dziedzictwie kulturowym została wskazana ścieżka historyczno-edukacyjna w Ostrej Górze. Jednym z najbardziej ulubionych miejsc R1 w PNGS jest szlak rowerowy na Praskim Trackie, wokół którego znajdują się stare kamienie milowe, drogowskazy, a w przeszłości również kapliczki związane m.in. ze szlakiem pątniczym do Wambierzyc. Wśród miejsc zlokalizowanych poza szlakiem R1 zwrócił uwagę na Krzyż Marty. Mając na uwadze potencjalne zwiększenie ruchu turystycznego związane z udostępnieniem jakiegoś obiektu kulturowego R1 sugeruje przyglądać się dokładnie sytuacji, która dzieje się na Narożniku, po oficjalnym doprowadzeniu szlaku dojściowego do Skalnej Czaszki, co doprowadziło do „redystrybucji ruchu turystycznego”. Wśród proponowanych potencjalnych szlaków kulturowych/ścieżek edukacyjnych na obszarze PNGS R1 najwyżej ocenił szlak XIX-wiecznych drogowskazów i szlak znaków granicznych (ze względu na swoje hobby). Wysokie oceny przyznane zostały również dla szlaku: „Zapomniane Góry Stołowe” („za samo słowo „zapomniane” dałbym już ocenę 5. To wzbudza ciekawość!”), „Dawnych widokówek” („uwielbiam coś takiego”), „Zanikłych wsi” („jakby to było tak zrobione jak Ostra Góra to dałbym 5”). R1 ocenił najniżej propozycję „Szlak rzeźba w kamieniu”. Pozostałym koncepcjom R1 przyznał ocenę 4 zwracając uwagę na możliwość połączenia szlaku „drewnianych dzwonnicy alarmowych” z czeskimi dzwonnicy oraz potencjalne przeznaczenie szlaku tradycyjnej zabudowy sudeckiej dla osób, które obszar ten odwiedzają po raz kolejny. Jako miejsca atrakcyjne kulturowo wokół PNGS R1 wskazał ruchomą szopkę w Czermej oraz obszar położony na

wschód od Batorówka, w którym znajduje się wiele XVI-wiecznych znaków granicznych, jednak konieczne byłoby wytyczenie na tym obszarze szlaku oraz oznakowanie go tablicami informacyjnymi.

TABLICE INFORMACYJNE
PNGS: KRZYŻ MARTY (NIEDOSTĘPNY)
PNGS: RYTY SKALNE, KAPLICZKI, PRASKI TRAKT
SZLAK ZNAKÓW GRANICZNYCH
SZLAK XIX-WIECZNYCH DROGOWSKAZÓW
SZLAK "ZAPOMNIANE GÓRY STOŁOWE"
WOKÓŁ PNGS: SZOPKA W CZERMNEJ, OBSZAR NA WSCHÓD OD BATORÓWKA,
DYWERSYFIKACJA KIERUNKÓW RUCHU TURYSTYCZNEGO

Ryc. 82 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmówcy R1 - chmura słów.
Źródło: oprac. własne.

Rozmówca 2 (R2) urodził się w Radkowie, a od ponad 40 lat mieszka w Karłowie. Pierwsze skojarzenie z obszarem Gór Stołowych to przede wszystkim codzienność i dom. Bogactwo przyrodnicze i kulturowe jest przez R2 postrzegane równorzędnie, co wynika po części z pracy zawodowej oraz zainteresowań. Zdaniem R2 rejon Gór Stołowych jest bardzo atrakcyjny pod względem obiektów dziedzictwa kulturowego nawet na tle całego Śląska i Czech, co wynika z wielu zachowanych przykładów działalności człowieka na tym obszarze. Obiekty te są jednak według R2 bardzo słabo promowane, a także popełniane jest wiele błędów w opisach poszczególnych miejsc, np. w zakresie przebiegu Praskiego Traktu od Karłowa w kierunku granicy, w przypadku Fortu Karola, który niewłaściwie opisywany jest jako obiekt przeznaczony dla 10-15 osób, podczas gdy współczesny stan wiedzy pozwala już ustalić, że był to duży obiekt, na ok. 100 osób. Wśród obiektów kulturowych, wartych pokazania turystom na obszarze PNGS, R2 wymienił Mały Karłów, Fort Karola oraz pozostałości fortu nad Pasterką oraz główne, historyczne drogi, przy których zachowały się różne przykłady działalności człowieka, np. kamień z wykutym napisem „*Schlobach Strasse*”, która upamiętnia nadleśniczego z Karłowa. Jako interesujące obiekty położone poza szlakiem wskazany został Krzyż Marty, który zdaniem R2 powinien być już dawno udostępniony. Jednocześnie R2 stwierdził, że przy obiektach położonych obecnie przy szlakach brakuje tablic informacyjnych, które przybliżyłyby turystom wiadomości o przeszłości danego miejsca. Jako przykład dobrej

praktyki R2 wskazał ścieżkę edukacyjno-historyczną w Ostrej Górze oraz tablice informacyjne przy dawnym przejściu granicznym w Parku Narodowym Szumawa w Czechach. Jednocześnie zwrócił uwagę na brak rzetelnej inwentaryzacji obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze parku. Zdaniem R2 ważnym motywem, wokół którego można by budować narrację historyczno-kulturową jest znaczenie siedziby nadleśnictwa w Karłowie dla rozwoju okolicznych obszarów. Jako odbiorców walorów kulturowych R2 wskazał „masę ludzi, którzy przyjeżdżają zobaczyć cokolwiek ciekawego na danym obszarze”. Umieszczenie informacji o tych obiektach na mapie turystycznej, w przewodnikach czy na blogach przyczyni się do zwiększenia grupy osób zainteresowanych tematyką dziedzictwa kulturowego. Ważne jest też „chwytliwe” przekazanie treści, bo nie każdy turysta jest zainteresowany wszystkimi obiektami. Za najbardziej atrakcyjną propozycję szlaków kulturowych R2 uznał szlak „Zapomniane Góry Stołowe” („to jest coś, czego nie ma, a zdecydowanie powinno być”), szlak znaków granicznych („to mój konik, ja kocham takie rzeczy”) oraz szlak tradycyjnej zabudowy sudeckiej („tego w ogóle brakuje”). Najniższa ocena została przyznana szlakom: zanikłych wsi, dawnego przemysłu i górnictwa, unikatowych dzwonnicy alarmowych, XIX-wiecznych drogowskazów, które zdaniem R2 reprezentują co prawda ciekawe treści natomiast przez swoją wąską tematykę nie cieszyłyby się popularnością wśród turystów odwiedzających ten obszar. R2 stwierdził, że ruch turystyczny na terenie PNGS jest zbyt duży, jednak dzięki propozycji takich szlaków jest możliwość jego ukierunkowania. Jako przykład miejsc interesujących kulturowo wokół PNGS R2 wskazał Kudowę-Zdrój, Radków, zamek w Ratnie, zamek Sarny, zamek Kapitanowo, opuszczone wsie na Wzgórzach Lewińskich i Lewin Kłodzki oraz Grodziec pod Homolem z ciekawą architekturą domów, których fundamenty zbudowano z łupków.

"CHWYTLIWE" PRZEDSTAWIENIE TEMATÓW
"MASA LUDZI PRZYJEŹDZAJĄCYCH ZOBACZYĆ COŚ CIEKAWEGO"
ZNACZENIE NADLEŚNICTWA W KARŁOWIE DLA ROZWOJU GOSPODARCZEGO OBSZARU
PNGS: KRZYŻ MARTY (NIEDOSTĘPNY)
SZLAK ZNAKÓW GRANICZNYCH
WOKÓŁ PNGS: OPUSZCZONE WSI NA WZGÓRZACH LEWIŃSKICH, LEWIN KŁODZKI, GRODZIEC POD HOMOLEM
SZLAK TRADYCYJNEJ ZABUDOWY SUDECKIEJ
SZLAK "ZAPOMNIANE GÓRY STOŁOWE"
PNGS: MAŁY KARŁÓW, FORT KAROLA, POZOSTAŁOŚCI FORTU NAD PASTERKĄ, ŚCIEŻKA EDUKACYJNA W OSTREJ GÓRZE
WOKÓŁ PNGS: KUDOWA-ZDRÓJ, RADKÓW, ZAMEK W RATNIE, ZAMEK SARNY, ZAMEK KAPITANOWO,
OBSZAR BARDZO ATRAKCYJNY KULTUROWO
HISTORYCZNE DROGI (TRAKTY)

Ryc. 83 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmówcy R2 - chmura słów.
Źródło: oprac. własne.

Rozmówca 3 (R3) urodził się w Kudowie-Zdroju i wciąż tam mieszka. Góry Stołowe utożsamia z otoczeniem i lokalnym patriotyzmem, a dzisiaj kojarzą się one zdaniem R3 z jednej strony z pięknymi panoramami, a z drugiej z dużą liczbą turystów. Turyści są dla tego obszaru zarówno szansą jak i zagrożeniem – są źródłem dochodu dla lokalnych przedsiębiorców, ale również potężnym obciążeniem dla przyrody. Sieć szlaków turystycznych jest obecnie wystarczająca, jednak to, co dzieje się w sezonie na Szczelińcu Wielkim i Błędnych Skałach już nie tylko wpływa negatywnie na przyrodę, lecz również na komfort zwiedzania. R3 uważa, że obszar parku narodowego, pod względem dostępnych na jego obszarze obiektów dziedzictwa kulturowego, był kiedyś ciekawszy. Wynikało to z obecności ludzi, którzy mieszkali na terenie dawnych wsi, położonych obecnie w granicy obszaru chronionego i wytworów ich działalności. R3 wskazał żywy skansen w czeskich Zabokach, jako przykład dobrej praktyki w zachowaniu i udostępnianiu terenów dawnych wsi. Wśród miejsc kulturowych, uznanych za najbardziej warte pokazania turystom, R3 wymienił Batorów, Pasterkę oraz Ostrą Górę z ścieżką edukacyjną. R3 wyraził obawę, że większa promocja i udostępnianie miejsc atrakcyjnych kulturowo, jak na przykład teren Małego Karłowa, będzie sprzyjał przyjazdom tzw. poszukiwaczy skarbów, którzy nie uszanują przyrody, przekopią ten teren. R3 uważa, że niektóre obiekty kulturowe powinny zostać w jakiś sposób oznaczone w terenie, np. tablicą informacyjną. Nie należy takich potencjalnych tablic przygotowywać dla dawnych kamieniołomów, ponieważ w większości znajdują się one poza szlakami i zachęcałyby turystów do schodzenia ze szlaków. R3 podkreśla, że obecne udostępnienie Skalnej Czaszki wynikało w dużej mierze z tego, że ludzie zainteresowani znalezionym

w Internecie zdjęciem ciekawej formacji zaczęli samodzielnie tego miejsca szukać. Poruszanie się poza szlakami było niebezpieczne, dlatego park musiał ten obiekt oficjalnie udostępnić. Zdaniem R3 potencjalnym odbiorcą wyeksponowanych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze parku będzie początkowo węższa grupa turystów, za którą podażą jednak później pozostali, dla których ważniejszą potrzebą niż edukacyjna będzie potrzeba demonstracja dotarcia do modnego i popularnego obiektu. Większość proponowanych w monografii „Kierunki rozwoju turystyki w Parku Narodowym Gór Stołowych” (A. Czerniak, red., 2020) szlaków kulturowych (Latocha, Migoń) została nisko oceniona (por. tabela). R3 zwrócił uwagę, że o ile Fort Karola jest w miarę przystosowany do lepszego udostępnienia turystycznego, o tyle pozostałości obiektu militarnego położonego nad Pasterką nie nadają się dzisiaj do penetracji turystycznej, a tego typu obiekty powinny być udostępniane i opisywane albo łącznie, albo wcale. R3 wspominał również o opublikowanym przez ks. T. Fitycha opracowaniu poświęconym lokalnym kapliczkom i krzyżom, w którym nie wyznaczono co prawda szlaku pomiędzy tymi obiektami, ale podano ich dokładną lokalizację, co być może samo w sobie jest już wystarczającym ujęciem tematu dla osób zainteresowanych. Wysokie oceny R3 przypisał proponowanemu szlakowi „Zapomniane Góry Stołowe” (ocena 5), w którym za pozytywne uznano ujęcie różnych typów obiektów dziedzictwa kulturowego. Ocenę 4 przyznał szlakom: dawnych widokówek, tradycyjnej zabudowy sudeckiej i zanikłych wsi. Za najmniej atrakcyjny szlak R3 uznał szlak górniczy, oceniając go poza skalą na 0, co uzasadnione zostało zbyt dużym udostępnianiem terenu, który jest poza szlakiem. R3 stwierdził, że potencjalne szlaki kulturowe nie zmniejszą presji turystycznej na Szczeliniec Wielki i Błędne Skały, tylko wygenerują kolejne atrakcje, którymi najpierw zainteresuje się węższa grupa zainteresowanych, za którą później podąży również przeciętny turysta. Na dowód powyższego stwierdzenia przytoczony został przykład Skalnej Czaszki, której udostępnienie zwiększyło ruch turystyczny w tej części parku narodowego. Wśród miejsc znajdujących się wokół PNGS, które swoim potencjałem kulturowym mogłyby przyciągnąć turystów, R3 wskazał Radków podkreślając niedocenianie tego miejsca wśród turystów oraz bezpłatną komunikację miejską na trasie Radków-Karłów, która zwiększa jego dostępność, następnie Wambierzyce oraz ruiny zamku Homole.

SZLAK TRADYCYJNEJ ZABUDOWY SUDECKIEJ
INFORMACJA NA MAPIE

TABLICA INFORMACYJNA
KIEDYŚ OBSZAR BYŁ CIEKAWSZY KULTUROWO
SZLAK ZANIKŁYCH WSI
SZLAK "ZAPOMNIANE GÓRY STOŁOWE"
SZLAK DAWNYCH WIDOKÓWEK
PNGS: BATORÓWEK, PASTERKA, OSTRA GÓRA ZE ŚCIEŻKĄ EDUKACYJNĄ
WOKÓŁ PNGS: RADKÓW, WAMBIERZYCE, HOMOLE
PASJONACI, WĘŻSZA GRUPA TURYSTÓW
GENEROWANIE WIĘKSZEGO RUCHU TURYSTYCZNEGO

Ryc. 84 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmówcy R3 - chmura słów.
Źródło: oprac. własne.

Rozmówca 4 (R4) jest związany z Górami Stołowymi zarówno zawodowo jak i prywatnie. Prowadził badania na tym terenie, co skutkowało wielokrotnymi, często kilkunastokrotnymi przyjazdami w ten obszar i jego rozpoznaniem zarówno pod względem kulturowym jak i przyrodniczym. R4 ukończył również kurs przewodnicki po Sudetach. Obecnie w Górach Stołowych realizuje się przede wszystkim zawodowo. Swój związek z Górami Stołowymi określa jako „ciągły, rozwijający się i wielobarwny”. Pierwsze skojarzenia R4 z obszarem badań obejmują unikatową przyrodę, na którą składa się m.in. urozmaicona rzeźba terenu, ciekawe formacje skalne oraz różnorodność krajobrazu w poszczególnych porach roku. Wśród wartości kulturowych tego obszaru R4 wymienił m.in. Franciszka Pabla i związany z jego osobą początek przewodnictwa górskiego, historyczną zabudowę wielu miejscowości, Czeski Kątek, skansen w Pstrążnej pozostałości wielu osad, obiektów górniczych i przemysłowych, które można dzisiaj na nowo odkrywać. R4 uznał, że obszar Gór Stołowych wyróżnia się bogactwem dziedzictwa kulturowego na tle innych górskich parków narodowych w Polsce, wskazując na dziedzictwo Hrabstwa Kłodzkiego, które zamieszkiwali dawniej przedstawiciele różnych narodowości. R4 podkreślił również, że bogactwo walorów kulturowych PNGS jest obecnie niedoceniane, co skutkuje postrzeganiem tego obszaru tylko przez pryzmat walorów przyrodniczych. Jako przykład obiektów kulturowych, które warto byłoby pokazać turystom na obszarze parku R4 wskazał tablicę i krzyż pamiątkowy na Narożniku, Fort Karola, ścieżkę pątniczą na Górę św. Anny oraz pozostałości kamieniołomów: Mogador, w rejonie Pielgrzyma i przy Skalnych Grzybach oraz niedostępny punkt widokowy w Ochocie Magdaleńskiej i Krzyż Marty. Jednocześnie R4

zaznaczył, że edukacyjna funkcja turystyki nie jest w tych miejscach wystarczająco realizowana. Aspekt ten mógłby być realizowany np. w formie inscenizowanych spacerów z osobą wcieloną w postać Franciszka Pabla. R4 większość przedstawionych propozycji szlaków kulturowych/ścieżek edukacyjnych ocenił pozytywnie, przyznając najwyższą ocenę dla szlaku tradycyjnej zabudowy sudeckiej i szlaku „rzeźba w kamieniu” ze względu na różnorodność zawartych w nich obiektów. Jednocześnie zwrócił uwagę na potencjalnie większe zainteresowanie turystów mniej specjalistycznymi szlakami, wskazując zarazem, że „szlak dawnego górnictwa i przemysłu” mógłby znaleźć odzew w szerszej grupie odbiorców, a jego dodatkową zaletą mogłoby być jego okazjonalne „ożywienie” poprzez organizację eventów przy wybranych obiektach dziedzictwa. R4 najniżej ocenił propozycje szlaku górniczego (ze względu na ograniczoną dostępność), znaków granicznych (ze względu na wąską grupę odbiorców i konieczność wprowadzenia pewnej narracji wokół tych obiektów) oraz szlak „Zapomniane Góry Stołowe” sugerując „spłaszczenie tego wszystkiego”, „wrzucenie do jednego worka” i „zatrącenie wielu informacji” dodając jednak, że z punktu widzenia turystyki masowej propozycja ta mogłaby być cenna. R4 wyraził przekonanie, że ruch turystyczny na obszarze PNGS jest za duży, jednak należałoby rozróżnić miejsca, w których „jest przesadzony” oraz te „spokojne, mniej uczęszczane”. Udostępnienie obiektów dziedzictwa kulturowego byłoby szansą na większe rozproszenie ruchu turystycznego, ale tylko w przypadku tras ocenionych na 4 i więcej i „intrygującego opakowania” alternatywnych propozycji. Ścieżki tematyczne powinny zostać wzbogacone w tablice informacyjne i opracowane foldery, a cenne byłoby również prowadzenie wycieczek przez pracowników parku. Wśród miejsc atrakcyjnych kulturowo wokół PNGS R4 wskazał Pstrążną, Kaplicę Czaszek, Skansen i ruchomą szopkę w Czermej, ruiny zamku Homole, centrum buddyjskie w Darnkowie oraz zamek na Szczytniku z kalwarią.

ZRÓŻNICOWANY ODBIORCA
ZWIEDZANIE Z PRACOWNIKIEM PNGS
FRANCISZEK PABEL
PNGS: DAWNE OSADY I KAMIENIOŁOMY
PNGS: TABLICA I KRZYŻ NA NAROŻNIKU, FORT KAROLA, ŚCIEŻKA PĄTNICZA NA GÓRĘ ŚW. ANNY,
WOKÓŁ PNGS: PSTRĄŻNA, CZERMNA, ZAMEK I KALWARIA NA SKALNIAKU, HOMOLE, OŚRODEK BUDDYJSKI W DARNKOWIE

SZLAK TRADYCYJNEJ ZABUDOWY SUDECKIEJ
SZLAK "RZEŹBA W KAMIENIU"
PNGS: OCHOTA MAGDALEŃSKA, KRZYŻ MARTY (NIEDOSTĘPNE)
ZWIEDZANIE FABULARYZOWANE
NIEDOCENIONE DZIEDZICTWO KULTUROWE
EVENTY

Ryc. 85 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmówcy R4 - chmura słów.
Źródło: oprac. własne.

Rozmówca 5 (R5) pochodzi z ziemi kłodzkiej, mieszka obecnie w Kłodzku. Jest emerytem, który zajmuje się turystyką od 30 lat, początkowo poznawczo, a obecnie m.in. jako przewodnik turystyki górskiej i znakarzem szlaków górskich. Obszar PNGS kojarzy się R5 z wieloma pamiątkami i wielokulturowością, wynikającą z przynależności tych terenów do wielu nacji. Jednym z zainteresowań R5 było odnajdywanie miejsc, które w czasach powojennych nie zostały zniszczone przez człowieka. R5 zwrócił uwagę na trudności w zagospodarowaniu terenu przez ludzi przesiedlonych na ziemię odzyskane, którzy nie mieli doświadczenia takiej kultury rolnej, jaką opanowali wcześniejsi mieszkańcy tych terenów. Ponadto ich nastawienie do terenów ponemieckich było negatywne, co przekładało się na zaniedbywanie lub celową degradację obiektów dziedzictwa kulturowego. R5 podkreślił, że przedstawione skojarzenie rejonu Gór Stołowych nie wynikało z tematu rozmowy, było natomiast związane z sięgającą ubiegłego stulecia fascynacją różnego typu pamiątkami działalności człowieka, które były dostępne w strefie nadgranicznej, do której wejście, możliwe były tylko dzięki posiadaniu specjalnej przepustki. Szczególną uwagę R5 zwracał na XVIII i XIX-wieczne obiekty związane przede wszystkim z początkami turystyki na obszarze, na wryte w kamieniach drogowskazy i na dawny szlak pątniczy do Wambierzyc, nazywając całościowo ziemię kłodzką „poezją” dla osób zainteresowanych historią. R5 uważa, że na tle pozostałych regionów Polski obszar Gór Stołowych jest bardzo atrakcyjny pod względem występowania obiektów dziedzictwa kulturowego, co spowodowane było przede wszystkim wielokulturowością wynikającą z wpływów czeskich, niemieckich i polskich. R5 zwraca

uwagę na trend, który wykazuje uwypuklanie i dużą troskę o obiekty dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza po stronie czeskiej, szczególnie Hvezda i Koruna, droga krzyżowa w Broumovskich Stěnach. Zdaniem R5 większość obiektów dziedzictwa kulturowego jest w PNGS dostępna, natomiast nie jest odpowiednio wyeksponowana. Wśród obiektów wartych do pokazania turystom R5 wskazał pochylnię do piaskowca powyżej Łęczyc, Pasterkę jako przykład wsi łańcuchowej, niedostępna ściana dawnego kamieniołomu na Małym Szczelińcu, wodospady Pośny dodając, że „skoro ktoś upiększał ten teren takimi budowlami hydrotechnicznymi po to, żeby uatrakcyjnić go i dzisiaj się o to nie dba, to serce boli”, a także stojący przy dawnej drodze pątnicznej Krzyż Marty i kopce kamienne w Studziennej, będące przykładem kultury rolnej tego obszaru. R5 za grupę odbiorców zainteresowanych potencjalnie udostępnionymi obiektami dziedzictwa kulturowego wskazał „każdego jednego Polaka”, argumentując to zauważalnym obecnie „boomem” turystycznym na ziemię kłodzką i popandemicznym renesansem chodzenia po górach i turystyki indywidualnej na terenach przyrodniczych. R5 uważa, że głównym źródłem informacji o obiektach dziedzictwa kulturowego powinny być oficjalne strony internetowe podmiotów odpowiedzialnych za organizację turystyki na tym obszarze. Warto również wydawać foldery, które stają się „zajawką” danego tematu, a także ustawiać tablice informacyjne z podstawowymi informacjami na dany temat, czego można doświadczyć m.in. w Karkonoskim, Tatrzańskim i Słowińskim Parku Narodowym. W terenie dostępność interesujących obiektów historycznych mogłaby być możliwa dzięki utworzeniu szlaków dojściowych lub parkowych ścieżek edukacyjnych, być może początkowo w formie szlaków wirtualnych. R5 ocenił większość proponowanych potencjalnych szlaków kulturowych i ścieżek edukacyjnych pozytywnie, z wyjątkiem „Szlaku dawnych fortyfikacji”, który oceniony został na 0 – R5 uważa, że lepiej oznaczyć tylko te obiekty na mapie, jest ich natomiast zbyt mało, żeby tworzyć z nich szlak. Wśród najwyższej ocenionych propozycji – na ocenę 5 - znalazły się szlaki: górniczy, rzeźba w kamieniu, zapomniane Góry Stołowe i dawnych widokówek. R5 podkreśla, że wąskie szlaki tematyczne mogą cieszyć się mniejszą popularnością, ponieważ przeciętny turysta może nie mieć konkretnie takich zainteresowań i bardziej może mu zależeć na całościowym, ogólnym spojrzeniu na bogactwo kulturowe danego obszaru. Przed potencjalnym utworzeniem szlaku XIX-wiecznych drogowskazów i znaków granicznych należałoby je odnowić i uporządkować teren dookoła nich. R5 dodał, że w przypadku wyznaczenia szlaku tradycyjnej zabudowy sudeckiej wskazana byłaby

współpraca z Klubem Czeskich Turystów, ponieważ to właśnie po stronie czeskiej zachowała się znakomita większość architektury charakterystycznej dla tego obszaru. R5 wskazał również przykład dobrej praktyki z Karkonoskiego Parku Narodowego, na obszarze którego gdzie planowane jest wyznaczenie szlaku kierującego do miejsc ukazanych na dawnych widokówkach. Szlaki kulturowe i ścieżki edukacyjne mogłyby, zdaniem R5, przyczynić się do nieco innego rozłożenia w czasie i przestrzeni ruchu turystycznego i odciążać w jakimś stopniu Szczeliniec Wielki i Błędne Skały, z wyłączeniem jednak odwiedzających jednodniowych. Wśród interesujących kulturowo miejsc dookoła PNGS R5 wskazał w pierwszej kolejności Radków, ze szczególnym uwzględnieniem sztucznego zbiornika rekreacyjnego, szlak pątniczy do Wambierzyc przez Mnicha, Łężyce jako przykład wsi łańcuchowej, Darnków, Homole, zamek Kapitanowo.

INTERNET; FANPAGE
WIELOKULTUROWOŚĆ
PNGS: POCHYLNIA NAD ŁĘŻYCAMI, PASTERKA, WODOSPADY POŚNY, MAŁY SZCZELINIEC, OSTRĄ GÓRA
SZLAK "ZAPOMNIANE GÓRY STOŁOWE"
SZLAK GÓRNICZY
WOKÓŁ PNGS: RADKÓW, WAMBIEŻYZYC, ŁĘŻYCE, DARNKÓW, HOMOLE, ZAMEK KAPITANOWO
SZLAK DAWNYCH WIDOKÓWEK
SZLAK "RZEŻBA W KAMIENIU:
SZLAKI WIRTUALNE
KAŻDY POLAK MOŻE BYĆ ZAINTERESOWANY
TURYSTA MASOWY ODWIEDZA TO, CO POPULARNE

Ryc. 86 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmówcy R5 - chmura słów.
Źródło: oprac. własne.

Rozmówca 6 (R6) urodził się w Dusznikach-Zdroju, ale od dziecka mieszka w Kudowie-Zdrój. Góry Stołowe były obszarem, na którym spędzało się wolny czas i pokazywało ten teren przyjezdnym z rodziny. Szczególne zainteresowanie Górami Stołowymi zrodziło się podczas realizacji kursu na przewodnika sudeckiego, pod koniec szkoły średniej. Miejscem, które szczególnie R6 utkwilo w pamięci był owiany legendą Czartoski Kamień. Obszar PNGS jest zdaniem R6 atrakcyjny pod względem zlokalizowanych na jego obszarze obiektów dziedzictwa kulturowego, jednak trudno jest to dziedzictwo pokazać, stąd postulowana potrzeba stworzenia miejsca, np. w Karłowie, które opowiedziałoby turystom historię człowieka na tym terenie i wielowątkowo ukazało współzależności człowieka

i przyrody. W tym kontekście R6 zwraca szczególną uwagę na współczesne drzewostany, które posadził tutaj człowiek, rozwój przemysłu (piaskowiec i jego wykorzystanie w budownictwie lokalnym, w Polsce i poza jej granicami), rolnictwo (łąki) oraz ciekawostkę – tzw. płoty sudeckie, zbudowane z piaskowcowych słupków, pomiędzy którymi montowano drewniane sztachety. Wśród możliwych rozwiązań lepszego udostępniania dziedzictwa kulturowego R6 przytoczył pomysł posadowienia w różnych miejscach PNGS starych ram okiennych/drzwiowych, które zachęcałyby do spojrzenia na dany fragment terenu (krajobraz kulturowy) na zasadzie odpowiedniej kompozycji. Instalacje te mogłyby zostać wzbogacone kodami QR, które odsyłałyby turystę do strony internetowej z dodatkowymi informacjami. Jako jedną z trudności w udostępnianiu obiektów dziedzictwa kulturowego R6 wymienia kwestię całkowitej wymiany ludności, która nastąpiła na tym terenie po II wojnie światowej, co przerwało ciągłość pokoleń. Wciąż interesującym miejscem pozostaje Czeski Kątek – „ukłon w kierunku Czechów, oddanie im prawa czy poczucia tego, że oni też tutaj byli istotnym elementem i to, że było to w rękach pruskich, później niemieckich, nie odpowiadało rzeczywistym podziałom tutaj”. Pytany o wskazanie obiektów kulturowych możliwych do udostępnienia na obszarze PNGS R6 wskazuje na konfliktogenną funkcję turystyki na obszarach chronionych i konieczność przygotowania się na radykalne zwiększenie liczby turystów, związane m.in. z co raz lepszą infrastrukturą drogową w kraju. Z tego względu należałoby ewentualnie promować miejsca, która obecnie znajdują się na szlakach turystycznych, np. kamieniołomy czy odcinki dawnych, historycznych dróg, a unikać miejsc cennych przyrodniczo, jak np. Krzyż Marty, wokół którego znajduje się siedlisko wilka, który po latach nieobecności powrócił w Góry Stołowe. R6 uważa, że udostępnienie Skalnej Czaszki było dobrym pomysłem, jednak należało się lepiej do tego przygotować – przygotować najpierw odpowiednią infrastrukturę (remontu parkingu, budowa przystanku autobusowego, monitoring pojazdów na obszarze PNGS). Nie byłoby wskazane powielać tego błędu przy ewentualnym udostępnianiu kolejnych obiektów. W grupie osób potencjalnie zainteresowanych obiektami dziedzictwa kulturowego R6 wymienia „specjalistów, którzy interesują się historią i kulturą tego obszaru”, precyzując, że „przewodnicy sudeccy – oni powinni zostać najpierw wyposażeni w tą wiedzę, co tutaj się działo, oni powinni być zaangażowani w kształtowanie jakiś nowych tras, obiektów”. Przywrócenie świetności pewnym obiektom kulturowym, jak np. wodospadom Pośny czy Drodze Kaiserowskiej, pozwoliłoby ludziom „myśleć trochę inaczej o Górach

Stołowych” i kierować ich w mniej popularne miejsca parku również podczas „gorszej pogody”. Cenne obiekty powinny zostać wyeksponowane m.in. za pomocą folderów oraz pulpity z kodami QR, wzorowanych na tych, które znajdują się na Skalnych Grzybach. Ich dostępność w różnych częściach parku mogłaby być zapewniona z pomocą prywatnych przewoźników, którzy powinni być jednak nie tylko kierowcą, ale też „ambasadorem miejsca”; powinni być wyposażeni w odpowiednią wiedzę i umieć się nią dzielić z innymi. Spośród propozycji potencjalnych szlaków kulturowych/ścieżek edukacyjnych R6 najwyżej ocenił szlak: „Unikatowych dzwonnice alarmowych” („bo to jest rzecz rzadka”), „znaków granicznych”, „górnicy”, „zapomniane Góry Stołowe” i „dawnych widokówek” („te widokówki niosą dużą wiedzę, jeżeli się na nie odpowiednio spojrzy”). Najniżej oceniona została propozycja szlaku dawnych fortyfikacji i zanikłych wsi. Zdaniem R6 wyznaczenie ścieżek tematycznych w jakimś stopniu odciażyłoby najbardziej popularne atrakcje, jednak „nie pokładałbym w tego typu szlakach nadziei na to, że nagle nie będziemy mieli ludzi na Szczelińcu”. Jako przykład miejsc atrakcyjnych kulturowo poza PNGS R6 wymienił Homole, Wambierzyce, Pstrążną, Kaplicę Czaszek oraz ruchomą szopkę w Cermnej.

WIELOKULTUROWOŚĆ
SZLAK GÓRNICZY
KONIECZNE ROZWIĄZANIA INFRASTRUKTURALNE PRZED UDOSTĘPNIENIEM OBIEKTÓW
WOKÓŁ PNGS: HOMOLE, WAMBIERZYCE, PSTRĄŻNA, KAPLICA CZASZEK ORAZ RUCHOMA SZOPKA W CZERMNEJ.
SZLAK "ZAPOMNIANE GÓRY STOŁOWE"
SZLAK UNIKATOWYCH DZWONNIC ALARMOWYCH
SZLAK DAWNYCH WIDOKÓWEK
PNGS: KAMIENIOŁOMY, HISTORYCZNE DROGI; CZESKI KĄTEK; WODOSPADY POŚNY; DROGA KAISEROWSKA
ATRAKCYJNE DZIEDZICTWO, TRUDNE DO POKAZANIA
CAŁKOWITA WYNIANA LUDNOŚCI - BRAK CIĄGŁOŚCI DZIEDZICTWA
PULPITY Z KODAMI QR; FOLDERY

Ryc. 87 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmówcy R6 - chmura słów.
 Źródło: oprac. własne.

Rozmówca 7 (R7) urodził się w Kudowie-Zdroju, a obecnie mieszka w Dusznikach-Zdroju. Od ponad 25 lat jest związany zawodowo z PNGS, jest też przewodnikiem sudeckim. Szczególne zainteresowanie tym obszarem zrodziło się w czasie praktyk studenckich. Góry Stołowe kojarzą się R7 przede wszystkim z małą ojczyzną oraz z miejscem pracy. R7 zwrócił uwagę, że większość osób nie jest świadoma przeszłości obszaru Dolnego Śląska, co niejednokrotnie powoduje zaskoczenie, które jest zarazem wykorzystywane jako okazja do

przekazywania ciekawostek, zwłaszcza w kontekście zmiany granic. Bogactwo kulturowego tego obszaru nie jest wystarczająco eksponowane, przez co turysta ma problem ze znalezieniem informacji, które zwiększyłyby jego świadomość kulturową jeszcze przed przyjazdem na ten obszar. Góry Stołowe są zdaniem R7 atrakcyjne pod względem występujących obiektów dziedzictwa kulturowego, jednak część z nich jest niszczone, dewastowana m.in. przez tzw. poszukiwaczy skarbów. Walorem są m.in. wytyczone w XVIII i XIX wieku ścieżki, trakty i szlaki, zagospodarowanie wodospadów Pośny oraz Szczelińca, oraz duże wysycenie obiektów historycznych, np. szlakowskazów, drogowskazów ławeczek wykutych w skale, otoczenie sakralne (kapliczki i krzyże, kościół w Pasterce), Czeski Kątek oraz niedostępny Krzyż Marty. Wśród miejsc wartych odwiedzenia R7 wskazał Fort Karola („ze zwróceniem uwagi na otoczenie i funkcje tego miejsca”), Mały Karłów („(...) wiele osób przechodząc szlakiem nie **wiem**, że przechodzi przez wioskę, która nie istnieje”), oraz Pasterkę, jako przykład dawnej, dużej wsi. Za najbardziej liczną grupę obiektów R7 uznał obiekty związane z dawnym udostępnianiem turystycznym, natomiast za najbardziej zróżnicowaną wewnątrz grupę obiektów sakralnych. Możliwość lepszego wyeksponowania tych obiektów jest zdaniem R7 „dwuznaczna”, co wynika z konieczności pogodzenia kwestii ochrony przyrody oraz funkcji turystycznej. Należy podchodzić do tego tematu „z zachowaniem zdrowego rozsądku i w miejscach, które nie kolidują z innymi (...), z jakąś strefą ochrony, czy z jakimiś innymi zadaniami. (...) Oczywiście nie wszystko i nie wszędzie, bo to nie jest celem obszaru chronionego”). Wśród miejsc możliwych potencjalnie do lepszego wyeksponowania R7 wskazał dawne kierunkowskazy i wyrobisko pod Skałami Puchacza (Mogador), które można by oznaczyć tablicami tak, jak zrobiono to przy suchych zbiornikach kaskadowych i wzbogacić je kodami QR. Elementem promocji tych obiektów mogłyby być również foldery tematyczne wprowadzające odbiorcę w dany temat oraz publikacja informacji w Internecie, które powinny być publikowane równolegle. Zdaniem R7, udostępnionymi obiektami kulturowymi mogliby być zainteresowani wszyscy turyści, którzy dotrą do informacji na ich temat oraz niezależnie od tego grupa pasjonatów konkretnego wątku tematycznego. Spośród propozycji potencjalnych szlaków kulturowych/ścieżek edukacyjnych R7 ocenił najlepiej szlak dawnych fortyfikacji, wskazując, że „z punktu widzenia ciekawostki to myślę, że obiekty militarne zawsze budzą jakieś zainteresowanie; to jest duży temat, który mógłby być ciekawy”. Wysokie oceny uzyskał też szlak „rzeźba w kamieniu”, „zapomniane Góry Stołowe” oraz „dawnych widokówek”. R7

zwrócił uwagę, że jego zdaniem nie należy zbyt rozdrabniać dziedzictwa kulturowego na wąskie wątki tematyczne, tylko tworzyć propozycje związane z interpretacją tego dziedzictwa, które łączy w sobie wielokierunkowe podejście. R7 zaproponował cztery wiodące kategorie, w oparciu o które można by tworzyć ofertę szlaków tematycznych obszaru: sakralna, gospodarka, obronność i granice oraz zabudowa (osadnictwo). Wśród atrakcyjnych miejsc kulturowych wokół PNGS R7 wskazał Kudowę-Zdrój, Duszniki-Zdrój oraz Polanicę-Zdrój.

Ryc. 88 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmówcy R7 - chmura słów.
Źródło: oprac. własne.

Zestawienie najważniejszych opinii wyrażonych w odniesieniu do poszczególnych wątków tematycznych przedstawiono w tabeli (tab. 21).

Tab. 21 Zestawienie najważniejszych opinii eksperckich w zakresie wykorzystania materialnego dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki kulturowej w Górach Stołowych.

Wątek tematyczny	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7
Skojarzenie z Górami Stołowymi	Piękny obszar; skały;	Codziennosc i dom. Równorzędnie ważne są elementy przyrodnicze i historyczne (kulturowe)	Otoczenie; lokalny patriotyzm; przepiękne panoramy; masa turystów.	Unikatowa przyroda z urozmaiconą rzeźbą terenu, zmieniająca się cyklicznie wraz z porami roku; Franciszek Pabel i początki przewodnictwa; zabytkowa zabudowa miejscowości; pozostałości dawnych osad, obiektów przemysłowych i górniczych; Czeski Kątek; skansen w Pstrążnej.	Wielokulturowość; wiele pamiątek dziedzictwa kulturowego;	Dom rodzinny; czas wolny.	Mała ojczyzna; Praca.
Atrakcyjność PNGS ze względu na obiekty dziedzictwa kulturowego	„Eldorado” w skali kraju pod względem znaków na skałach i znaków granicznych.” Interesujące stare drogowskazy	Obszar jest bardzo atrakcyjny, nawet na tle całego Śląska i Czech, co wynika z licznie zachowanych materialnych	Kiedyś obszar ten był ciekawszy; Ciekawe miejsca to Batorówek, Pasterka i Ostra Góra ze Ścieżką Edukacyjną. Dawna ścieżka	PNGS jest obszarem unikatowym na tle pozostałych górskich parków narodowych, ponieważ wiele obiektów dziedzictwa	Na tle pozostałych regionów Polski rejon Gór Stołowych jest bardzo atrakcyjny kulturowo. Wśród cennych miejsc należy wskazać: pochylnię	Obszar jest atrakcyjny kulturowo, ale trudno to dziedzictwo pokazać. Istnieje potrzeba jego wyeksponowania, zwłaszcza w	Obszar jest atrakcyjny kulturowo, jednak część obiektów jest niszczone, dewastowana przez tzw. poszukiwaczy skarbów.

	oraz kapliczki.	<p>przykładów działalności człowieka na tym obszarze.</p> <p>Obiekty warte odwiedzenia to pozostałości Małego Karłowa, Fort Karola oraz pozostałości fortu nad Pasterką.</p>	<p>pielgrzymkowa Duszniki-Wambierzyce (pomysł nie możliwy do zrealizowania w całości - problem ochrony przyrody)</p>	<p>kulturowego znajduje się bezpośrednio na terenie parku. Walory te są obecnie niedocenione, co skutkuje postrzeganiem parku tylko przez pryzmat walorów przyrodniczych. Obiekty warte zobaczenia to: tablica i krzyż pamiątkowy na Narożniku, Fort Karola, ścieżka pątniczą na Górę św. Anny oraz pozostałości kamieniołomów: Mogador, w rejonie Pielgrzyma i przy Skalnych Grzybach.</p>	<p>piaskowca nad Łężycami; Pasterkę, jako przykład wsi łańcuchowej; ścianę dawnego kamieniołomu na Małym Szczelińcu; wodospady Pośny, jako w pewnym sensie zabytek techniki; Krzyż Marty; kopce kamienne w Studziennej. Obecnie dobrze dostosowane do przyjęcia turystów są Pasterka i Ostra Góra ze ścieżką edukacyjną.</p>	<p>kontekście uświadomienia turystom zależności: człowiek-przyroda.</p> <p>Wielokulturowość.</p> <p>Czeski Kątek.</p> <p>Kamieniołomy, historyczne drogi.</p> <p>Wodospady Pośny. Droga Kaiserowska.</p>	<p>Główne szlaki i ścieżki wytyczone w XVIII i XIX wieku.</p> <p>Szlakowskazy, drogowskazy, ławeczki wykute w skale, otoczenie sakralne (kapliczki i krzyże, kościół w Pasterce) oraz Czeski Kątek.</p> <p>Wyrobisko pod Skałami Puchacza, kierunkowskazy.</p> <p>Fort Karola, Mały Karłów, Pasterka.</p>
--	-----------------	--	--	---	--	--	---

Skalna Czaszka			Udostępnienie obiektu zostało poniekąd wymuszone tym, że turyści zbaczali ze szlaków, co zagrażało im bezpieczeństwu. Dostępność obiektu spowodowała bardzo duże zagęszczenie ruchu turystycznego na obszarze, na którym wcześniej był zdecydowanie mniejszy, co pokazuje, że nie warto pewnych obiektów udostępniać.	Udostępnienie Skalnej Czaszki wyraźnie zwiększyło ruch turystyczny w rejonie Narożnika.		Udostępnienie	Wygenerowała kolejną atrakcję, nie odciążała innych miejsc.
Wyeksponowanie obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS	Tablica informacyjna.	Tablica informacyjna. Oznaczenie obiektów na mapie; opisy w przewodnikach i na blogach.	Tablica informacyjna, bez zewnętrznej promocji w Internecie. Mogłyby też zostać zaznaczone na mapie	Ścieżka z tablicami informacyjnymi; foldery. Zwiedzanie fabularyzowanej wycieczki prowadzone	Przede wszystkim Internet i oficjalne strony, fanpage organizacji odpowiedzialnych za organizację turystyki na tym obszarze. W terenie można wyznaczyć	Pulpity z kodami QR, podobne do tych, które są na Skalnych Grzybach. Foldery. Publikacja informacji w	Tabliczki informacyjne z kodami QR.

			turystycznej.	przez pracowników PNGS, wzorowane na funkcjonujących w parku spacerach przyrodniczych z przewodnikiem. Organizacja eventów w celu „ożywienia” obiektów dziedzictwa kulturowego.	szlaki dojściowe lub wyznaczyć parkowe ścieżki edukacyjne. Być może ich początkiem mogłoby być ścieżki wirtualne.	Internecie.	
Odbiorca obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS		„Masa ludzi, którzy przyjeżdżają zobaczyć cokolwiek ciekawego na danym obszarze”. Ważne jest chwytliwe przekazanie treści.	Węższa grupa turystów, pasjonaci, za którą później podąży cała reszta. Będą chcieli zobaczyć to, co będzie modne.	Zróżnicowany - w zależności od sposobu prezentacji i wprowadzonej narracji.	Każdy Polak przyjeżdżający na ziemię kłodzką może być zainteresowany tego typu obiektami.	Specjaliści zainteresowani historią i kulturą tego obszaru. Przewodnicy sudeccy, którzy swoją wiedzę będą mogli dzielić się z innymi.	Turyści, którzy będą mieli informacje na temat tych obiektów. Grupa pasjonatów zainteresowanych konkretnym wątkiem tematycznym.
Ocena propozycji potencjalnych szlaków kulturowych							
„Zanikłych wsi” (3,71)	5	3	4	3	3	3	4
„Dawnego górnictwa i przemysłu” (3,42)	4	3	1	4	4	4	4

„Unikatowych dzwonic alarmowych” (3,57)	4	3	2	4	4	5	3
„XIX-wiecznych drogowskazów” (3,42)	5 (6!)	3	1	4	4	4	3
„Znaków granicznych” (3,57)	5 (6!)	5	1	3	4	5	2
„Dawnych fortyfikacji” (2,85)	4	4	1	4	0	3	5
„Kapliczek przydrożnych” (3,71)	4	3	3	4	4	4+	4
„Tradycyjnej zabudowy sudeckiej” (4,42)	4	5	4	5	4	4+	4
„Szlak górniczy” (3,42)	4	3	0	3	5	5	4
„Szlak sakralny” (3,92)	4	4	3	4	4	4+	4
„Rzeźba w kamieniu” (3,92)	3/4	4	2	5	5	4+	4+
„Zapomniane Góry Stołowe” (4,5)	5	5	5	3	5	4+/5	4+
„Dawnych widokówek” (4,35)	5	4	4	4	5	4+/5	4+
Czy potencjalne szlaki kulturowe mogłyby w jakimś stopniu odciążać Szczeliniec Wielki i Błędne Skały?	Udostępnione obiekty kulturowe mogą wpływać na dywersyfikację kierunków ruchu turystycznego, nawet poza	Tak, możliwe jest jego ukierunkowanie, niemożliwe jest natomiast zmniejszenie liczby turystów, ponieważ o tym	Nie, raczej wygenerują kolejne atrakcje, do których pójda najpierw pasjonaci, a później turyści.	Tak, pod warunkiem „intrygującego opakowania” ścieżek tematycznych i uwzględnienia tylko tych, które	Turysta masowy będzie odwiedzał miejsca, które są popularne. Jeżeli będzie miał informacje na ten temat, to również odwiedzi obiekty	W jakimś stopniu tak, jednak Szczeliniec Wielki i Błędne Skały nadal pozostaną oblegane przez turystów.	Nie spowoduje to raczej większego rozproszenia ruchu turystycznego tylko wygeneruje kolejną atrakcję, co wiązać się może z

	sezonem. Szczeliniec Wielki i Błędne Skały nadal pozostaną najważniejszymi punktami wycieczki. Istnieje obawa, że co raz bardziej modne stanie się zdobywanie Szczelińca Wielkiego nocą.	decydują czynniki społeczne, na które nie ma się wpływu.		ocenione zostały min. na 4.	dziedzictwa kulturowego, ale i tak uda się na Szczeliniec Wielki i Błędne Skały. Szlaki kulturowe i ścieżki edukacyjne mogą odciążyć Szczeliniec Wielki i Błędne Skały, ale tylko wśród turystów, którzy spędzą na tym obszarze więcej niż 1 dzień.		obciążeniem kolejnego terenu (śmiecenie, niewłaściwe parkowanie, tłum).
Interesujące miejsca kulturowe wokół PNGS	Ruchoma szopka w Cermnej. Obszar na wschód od Batorówka, w którym znajduje się wiele XVI-wiecznych znaków granicznych (wymagałoby wytyczenia szlaku i oznakowania tablicami)	Kudowa-Zdrój, Radków, zamek w Ratnie, zamek Sarny, zamek Kapitanowo, opuszczone wsie na Wzgórzach Lewińskich i Lewin Kłodzki oraz Grodziec pod Homolem.	Radków (rynek, architektura, cmentarz żydowski, zabytkowe budynki), Wambierzyce, Homole.	Pstrązna, Kaplica Czaszek, Skansen i ruchoma szopka w Cermnej, ruiny zamku Homole, centrum buddyjskie w Darnkowie, zamek na Szczytniku z kalwarią.	Radków, ze szczególnym uwzględnieniem sztucznego zbiornika rekreacyjnego, szlak pątniczy do Wambierzyc przez Mnicha, Łężyce jako przykład wsi łańcuchowej, Darnków, Homole, zamek Kapitanowo.	Homole, Wambierzyce, Pstrązna, Kaplica Czaszek oraz ruchoma szopka w Cermnej.	Kudowa-Zdrój, Polanica-Zdrój, Duszniki-Zdrój.
Uwagi			Nie należy rozbudowywać istniejącej sieci		Karkonoski PN, Tatrzański PN oraz Słowiński PN mają	Nie należy rozwijać sieci szlaków turystycznych.	Nie należy tworzyć wąskich tematycznie

			szlaków. Warto pamiętać o historycznym układzie miejscowości, umieścić tablice informacyjne z wiadomościami o dawnej i tradycyjnej zabudowie.		dobrze wyeksponowane dziedzictwo kulturowe. Oprócz skansenów i tablic informacyjnych warto iść z duchem czasu i stosować kody QR, które odeślą turystę do kolejnych informacji na dany temat.	Ewentualnie tworzyć szlaki dojściowe i ścieżki edukacyjne wzdłuż istniejących szlaków.	szlaków kulturowych, tylko łączyć różne wątki i je interpretować.
--	--	--	---	--	---	--	---

Źródło: oprac. własne.

7.2. Dobre praktyki w udostępnianiu obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze parku narodowego – studium przypadku na przykładzie wybranych irlandzkich parków narodowych.

Zarządzanie destynacją turystyczną, rozumianą jako docelowe miejsce podróży turystów w określonym celu, jest procesem złożonym. Do podstawowych działalności w tym zakresie można zaliczyć planowanie i koordynację, które pozwalają kreować i kontrolować rozwój oferty turystycznej oraz przez jej zróżnicowanie zwiększać konkurencyjność destynacji (Laesser Ch., Beritelli P., 2013). Jak wskazuje Seweryn (2020) istnieje wiele determinant wyboru docelowego miejsca wyjazdu, wśród których znajdują się m.in. promocja, wizerunek destynacji oraz wcześniejsze doświadczenia turystyczne (Schmoll, 1977 za Seweryn, 2020), a także szereg czynników popychających i przyciągających turystów (Dann, 1977 za Seweryn 2020), związanych z indywidualnymi motywami oraz cechami obszaru recepcyjnego, w tym walorami i zagospodarowaniem turystycznym (Yuan, McDonald, 1990). W modelach konkurencyjności destynacji turystycznej Ritchie i Croucha (2000) oraz Dwyer i Kim (2003) za istotne uznali m.in. takie zmienne jak udostępnianie zasobów, dostępność miejsca docelowego i infrastrukturę ogólną. W tym kontekście niezwykle ważne stają wypracowanie i wdrożenie odpowiednich działań mających na celu utrzymanie lub zwiększenie atrakcyjności turystycznej danego miejsca. Na etapie planowania wizerunku destynacji warto więc zwrócić uwagę na wykorzystanie rozwiązań, które w podobnych uwarunkowaniach sprawdziły się i mogą być postrzegane jako tzw. dobre praktyki.

Są one rozumiane jako przydatne i powtarzalne działania, pozwalające osiągnąć zamierzony cel i zaspokoić potrzeby grupy docelowej (Karwińska, Wiktor, 2008). W celu rozpoznania i zebrania dobrych praktyk w zakresie udostępniania dziedzictwa kulturowego na obszarze parków narodowych dokonano zwiadu terenowego tego typu obiektów i szlaków kulturowych w Irlandii. Wybór tego obszaru na realizację badań porównawczych związany był z realizacją w tym kraju stażu naukowego w październiku 2021 roku oraz bogactwem obiektów dziedzictwa kulturowego. W dalszej części rozdziału zawarto opisy wybranych walorów kulturowych, na podstawie których opracowano rekomendacje zawierające dobre praktyki w udostępnianiu dziedzictwa kulturowego na obszarze parku narodowego.

Zgodnie z obowiązującą w Irlandii definicją Międzynarodowej Unii Ochrony Przyrody

(The World Conservation Union, 1972), za park narodowy uznaje się „duże obszary naturalne lub zbliżone do naturalnych, oddzielone w celu ochrony procesów ekologicznych na dużą skalę, wraz z kompletem gatunków i ekosystemów charakterystycznych dla tego obszaru, które stanowią również podstawę dla możliwości duchowych, naukowych, edukacyjnych, rekreacyjnych i turystycznych zgodnych pod względem środowiskowym i kulturowym”⁶⁹. Wśród wymienionych w dokumencie celów objęcia danego obszaru ochroną wskazuje się m.in. przystosowanie go do udostępnienia zwiedzającym „w celach inspiracyjnych, edukacyjnych, kulturalnych i rekreacyjnych na poziomie, który nie spowoduje znaczącej biologicznej lub ekologicznej degradacji zasobów naturalnych”. Obiekty kulturowe są więc integralną częścią parku narodowego, która stanowić może o rozwoju turystyki kulturowej na jego obszarze. W niniejszym rozdziale skoncentrowano się na analizie uwarunkowań udostępniania obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze 2 parków narodowych Irlandii: *The Wicklow Mountains National Park* i *Killarney National Park*.

Park Narodowy Wicklow Mountains utworzony został w 1991 roku w celu ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej. Na obszarze obejmującym ok. 200 km² tworzą ją zróżnicowane siedliska, wśród których dominują torfowiska, wrzosowiska, obszary leśne i ukształtowana ok. 20 000 lat temu rzeźba polodowcowa, a także krajobraz kulturowy związany z działalnością człowieka. Udostępnianie walorów kulturowych na obszarze *Wicklow Mountains National Park* jest realizacją założeń dokumentu *Wicklow Tourism Strategy and Marketing Plan* (2017) opisującego perspektywy rozwoju turystyki w tym regionie w latach 2018-2023. Jednym z głównych celów podjętych działań jest ukazanie unikalnej kultury i dziedzictwa Irlandii, która przyczyni się do przemiany opisywanego obszaru z tranzytowego na docelowy, poprzez zaspokojenie potrzeb poznawczych dominującego segmentu konsumentów, jaki w hrabstwie Wicklow stanowią turyści zainteresowani kulturowo.

Do najważniejszych przykładów dziedzictwa kulturowego na tym terenie zalicza się różnego typu obiekty religijne oraz związane z wydobywaniem surowców mineralnych. Najchętniej odwiedzaną atrakcją turystyczną obszaru jest wczesnośredniowieczna osada klasztorna św. Kevina, której pozostałości rozproszone są w dolinie Glendalough (por.

⁶⁹Large natural or near natural areas set aside to protect large-scale ecological processes, along with the complement of species and ecosystems characteristic of the area, which also provide a foundation for environmentally and culturally compatible spiritual, scientific, educational, recreational and visitor opportunities.

Wicklow Mountains National Park, 2021). Centralnym punktem wycieczek indywidualnych jak i grup zorganizowanych jest stanowisko archeologiczne, tzw. „miasteczko klasztorne”, zlokalizowane przy głównym wejściu do parku narodowego. Miejsce to odwiedzane jest rocznie przez ponad milion turystów. Do najważniejszych zabytków zalicza się oryginalna brama wjazdowa na teren klasztoru, 30-metrowa wieża pełniąca funkcje orientacyjne, alarmowe (dzwonnica), magazynowe i ochronne, pozostałości katedry, zrekonstruowana w XVIII w. plebania (*The Priest's house*), kościół św. Kevina, ruiny kościoła św. Kierana oraz liczne nagrobki. Na terenie miasteczka nie wyznaczono tras zwiedzania, dzięki czemu turyści mają możliwość rozproszenia się po interesujących ich częściach kompleksu (ryc. 89).

Ryc. 89 „Miasteczko klasztorne” w osadzie klasztornej św. Kevina, Glendalough. A. Pozostałości katedry otaczającym cmentarzem, B. Ruiny plebanii i wieża alarmowa, C. Wnętrze ruin katedry, D. kościół św. Kierana. Autor. A. Żyto (X, 2021)

Podstawowym źródłem informacji są niewielkie tablice informacyjne umieszczone bezpośrednio na poszczególnych obiektach, których treść opracowano w języku gaelickim

irlandzkim oraz angielskim. Dodatkowo możliwe jest odpłatne skorzystanie z usługi przewodnickiej oraz wystawy audio-wizualnej Centrum Turystycznego (*Visitor Centre*), które zarządzane jest przez jednostkę rządową *Office of Public Works* (OPW).

Wśród pozostałych założeń klasztornych zlokalizowanych w pobliżu należy zwrócić uwagę na najmłodszą z wybudowanych tutaj świątyń – XII-wieczny kościół św. Zbawiciela (*St. Saviour*) z dobrze zachowanymi zdobieniami wykutymi w kamieniu. Wyznaczone szlaki turystyczne umożliwiają dotarcie do położonych nieopodal Jeziora Górnego (*The Upper Lake*) krzyży, wykorzystywanych w przeszłości prawdopodobnie jako punkty orientacyjne na szlaku pielgrzymkowym do klasztoru Glendalough, a także do punktu widokowego, z którego można zobaczyć tzw. „*St. Kevin’s Bed*” – jaskinię będącą w przeszłości schronieniem dla św. Kevina.

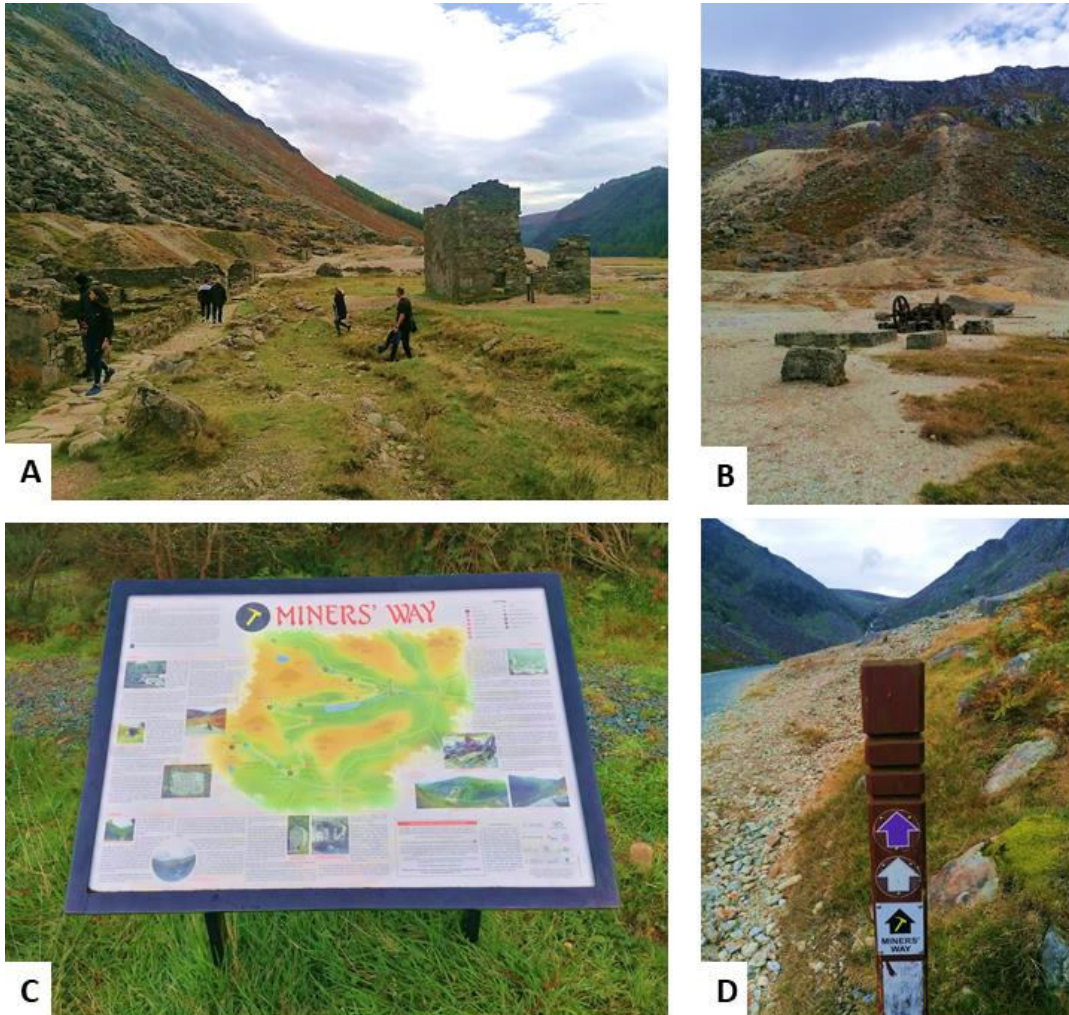

Ryc. 90 Wicklow Mountains National Park, A. Pozostałości zabytkowego krzyża na dawnym szlaku pielgrzymkowym, B. Ruiny kościoła św. Zbawiciela, C. Tablice informacyjne, D. Oznakowanie szlaków turystycznych. Autor: A. Żyto (X, 2021)

Udokumentowana eksploatacja surowców mineralnych w granicach parku narodowego miała miejsce w latach 1783-1963 i związana była z występującymi na tym terenie zasobami

miedzi, ołowiu, cynku i srebra. Turyści zainteresowani dziedzictwem poidustrialnym obszaru mają możliwość dotarcia do najlepiej zachowanych obiektów wędrując w terenie trasą górniczą „*Miners' way*”, którą wytyczono w 2019 roku. Mający ok. 19 km długości szlak przebiega przez trzy doliny: Glendasan, Glendalough i Glenmalure i obejmuje pozostałości dawnych zakładów górniczych i zakładów przetwórczych. Na trasie oznaczonej specjalnym symbolem przygotowano sześć przystanków, w których za pomocą wiadomości zawartych na tablicach informacyjnych turyści mogą zidentyfikować i odpowiednio zinterpretować otaczające obiekty dziedzictwa kulturowego. Dodatkowo opracowany został specjalny folder krajoznawczy wraz z dedykowaną tematyce szlaku mapą. Należy zwrócić uwagę, że przebieg szlaku w większości pokrywa się z istniejącymi wcześniej trasami turystycznymi, które dzięki tematycznej trasie kulturowej zyskały nową wartość. W prace związane z koncepcją przebiegu szlaku włączono dawnych pracowników kopalni, którzy dzieląc się swoimi doświadczeniami wzbogacili opublikowane materiały turystyczno-edukacyjne. W Glendasan turyści mogą na szlaku zobaczyć pochodzący z 1950 rok wózek służący do transportu urobku, kamień poświęcony pamięci Jamesa Mernagh'a, który zginął podczas prac w kopalni. Główną atrakcją turystyczną w Glendalough jest tzw. wioska górnicza (*Miners' Village*), na obszarze której można zobaczyć pozostałości młyna wodnego, kruszarni, rozdrabniarki do kruszywa, infrastruktury kolei górniczej, hałdy, a także budynek dawnej szkoły założonej z myślą o kształceniu dzieci pracujących na tym terenie górników. Turyści odwiedzający Glendalough mają możliwość skorzystania z fragmentu trasy górniczej, którą wyznaczono w formie 2,5 km pętli jako „*Miners' Road Walk*”. W dolinie Glenmalure wyznaczono na trasie dwa przystanki w Ballinafunshoge i Baravore. Szlak przebiega częściowo drogą, którą dawniej wędrowały osły transportujące torf do huty w kopalni – „*Donkey Trail*”. Dzięki wiadomościom zawartym na tablicach informacyjnych turyści mogą dowiedzieć się, że ścieżka częściowo została wyłożona kamieniami pochodzącymi z obszaru górniczego, a rosące dookoła sosny zwyczajne zostały pierwotnie posadzone przez górników w celu późniejszego pozyskania drewna na podpory, podłogi i belki stropowe. Wśród zachowanych obiektów należy zwrócić uwagę na najlepiej zachowany budynek XIX-wiecznej kruszarni w Baravore, odrestaurowany w 2017 roku przy wsparciu finansowym uzyskanym w ramach projektu „*Adopt A Monument*” (por. *Minors Way Brochure*, 2019). Jego kontynuacją było wyznaczenie 6 km. pętli szlaku górniczego „*Heritage Looped Trail*”, która umożliwi turystom dotarcie do pozostałości obiektów górniczych na

obszarze wioski Baravore. Niewątpliwą zaletą obiektów zlokalizowanych na szlaku górniczym jest ich bardzo dobra dostępność, którą zapewniają oznakowana trasa turystyczna oraz lokalizacja w ich otoczeniu 4 parkingów, co umożliwi dotarcie do każdego z nich bez konieczności pokonywania całego szlaku pieszo.

Ryc. 91 Wicklow Mountains National Park, A. Wioska górnicza w Glendalough, B. Fragment rozdrabniarki do kruszywa we wiosce górniczej w Glendalough, C. Turystyczna tablica informacyjna na szlaku górniczym, D. Oznakowanie szlaku górniczego.

Autor: A. Żyto (X, 2021).

Killarney National Park jest najstarszym parkiem narodowym w Irlandii, który utworzono w 1932 roku. Od 1981 roku obszar uznany został również za rezerwat biosfery UNESCO. Na terenie ok. 100 km² dominują walory przyrodnicze związane z krajobrazem górskim (z najwyższym szczytem Irlandii Carrantoohill, 1039 m n.p.m.), z krajobrazem pojeziernym i występującymi tutaj rodzimymi lasami dębowymi i cisowymi i żyjącymi dziko

jeleniami (por. Killarney National Park, 2021)

Centralne miejsce parku narodowego zajmuje jednak obiekt kulturowy - Vincent Memorial Park, na obszarze którego turyści najchętniej odwiedzają XIX-wieczną rezydencję (Muckross House) z zachowanymi meblami i innymi artefaktami z tego okresu wraz z przyległymi ogrodami. Wstęp do obiektu możliwy jest tylko z zakupem usługi przewodnickiej na podstawie zróżnicowanej taryfy biletowej umożliwiającej specjalne zniżki do grup zorganizowanych, emerytów, studentów i dzieci. W bezpośrednim sąsiedztwie rezydencji turyści mają możliwość doświadczenia realiów życia na tradycyjnej irlandzkiej wsi z lat 30. i 40. XX wieku w tzw. *Muckross Traditional Farms*. Na zapętlonej trasie wyznaczono 12 przystanków. Oprócz odtworzonej zabudowy gospodarczej (chata rzemieślnika, warsztat stolarski, kuźnia kowalska oraz szkoła) w skansenie utrzymywane są zwierzęta oraz można spróbować świeżego pieczywa z masłem. Miejsce to jest również wykorzystywane przy organizacji eventów. Na obszarze Killarney National Park występują również obiekty dziedzictwa kulturowego związane z kultem religijnym. Najważniejszym z nich są pozostałości XV-wiecznego klasztoru Muckross Abbey wraz z cmentarzem, na którym pochowano gaelickich wodzów i poetów z rejonu Killarney. Do pozostałości kościoła przylegają zabudowania klasztorne, w skład których wchodzi zakrystia, dawna kuchnia, refektarz, kapitułarz, pomieszczenia magazynowe oraz cele zakonne. Na szczególną uwagę zasługują dobrze zachowane krużganki, z charakterystycznym dla irlandzkiej architektury klasztornej zasadzonym na środku cisem. Turyści mają możliwość zdobycia informacji o tym miejscu dzięki ustawionej przed wejściem tablicy informacyjnej oraz umieszczonemu w krużganku planu z rozmieszczeniem poszczególnych pomieszczeń. Obiekt, podobnie jak miasteczko klasztorne w Glendalaugh, uznany jest za Pomnik Narodowy (*National Monument*) i zarządzany jest przez *Office of Public Works*.

Do podstawowych walorów kulturowych tego obszaru należy również XV-wieczny zamek Roos oraz Killarney House, wzniesiony na miejscu XVIII wiecznej rezydencji w stylu Château. Obecnie, w odrestaurowanych przestrzeniach budowli z początku XX wieku znajduje się centrum turystyczne z edukacyjno-interpretacyjną wystawą, stanowiącą „bramę” do parku narodowego.

W Killarney National Park wyznaczono 17 szlaków pieszych, o długości od 1 do 7 km. Na części z nich turyści mają również możliwość zakupu przejażdżki tradycyjną bryczką, która

jest pewnego rodzaju zwiedzaniem obszaru z przewodnikiem. Dodatkową atrakcją są również rejsy statkami wycieczkowymi lub mniejszymi łodziami, które umożliwiają dotarcie do ruin zabudowań klasztornych na wyspie Innisfallen, których początki sięgają VII wieku. Udostępnianie dziedzictwa kulturowego na obszarze parku, szczególnie w kontekście „samooprowadzania” (*self-guided tours*) wynika z założeń przyjętych w ramach Management Plan for Killarney National Park (2005), a także wdrożenia modelu DIT-ACHIEV⁷⁰, którego głównym celem był rozwój turystyki zrównoważonej na tym obszarze (Morrisey, Griffin, Flanagan, 2010).

Na podstawie przeprowadzenia zwiadu terenowego można stwierdzić, że w większości przypadków obiekty materialnego dziedzictwa kulturowego są udostępniane turystom w sposób przystępny. Wśród najważniejszych udogodnień należy wymienić występowanie tablic informacyjnych, zawierających podstawowe informacje o odwiedzonym miejscu. Stan ich utrzymania jest bardzo dobry, a zawarte grafiki oraz zdjęcia archiwalne sprawiają, że przekaz jest bardziej atrakcyjny. Wyznaczenie w *Wicklow Mountains National Park* trasy kulturowej (*Miners' Way*) zrealizowane zostało z wykorzystaniem istniejących już wcześniej w terenie szlaków turystycznych, co przyczyniło się do stosunkowo niedużych prac organizacyjnych. W ten sposób nie tylko wyeksponowano obiekty dziedzictwa kulturowego, lecz także nadano nowe znaczenie poszczególnym odcinkom szlaków, które wcześniej miały jedynie charakter ścieżek przyrodniczo-tranzytowych.

W kontekście dziedzictwa poindustrialnego warto zauważyć, że zawarty na tablicach komentarz krajoznawczy wskazywał często obiekty w okolicy, które zostały wybudowane z wykorzystaniem pozyskiwanych w danym miejscu surowców, a więc sugerował turystom potencjalne miejsca dalszej penetracji rejonu. Dodatkowym udogodnieniem dla turystów są bezpłatne materiały promocyjno-informacyjne – broszury i foldery. Są one ogólnodostępne w punktach informacji turystycznej oraz możliwe do pobrania ze strony internetowej parku narodowego, umożliwiają zaplanowanie wycieczki, a także przekazują turystom podstawowe wiadomości krajoznawcze. Uatrakcyjnieniem przekazu treści krajoznawczej i ogólnej

⁷⁰ Według założeń modelu Dit-Achieve kluczowym czynnikiem rozwoju turystyki zrównoważonej na danym obszarze jest rozpoznanie lokalnej sieci uwarunkowań poprzez analizę oczekiwań i potrzeb sześciu obszarów: administracji, społeczeństwa, dziedzictwa, infrastruktury, przedsiębiorców i odwiedzających. Wynikiem prowadzonych analiz są rekomendacje pozwalające wdrożyć na danym obszarze założenia turystyki zrównoważonej (Flanagan i in., 2007).

informacji o odwiedzonym terenie może być zastosowanie niestandardowych form, np. tzw. nie-map, które łączą w sobie elementy planu z naniesionymi grafikami (ryc. 92).

Ryc. 92 Fragment „nie-mapy” przy parkingu w Killarney National Park.
Autor: A. Żyto (X, 2021).

W kontekście dobrej dostępności obiektów kulturowych duże znaczenie ma dogodna lokalizacja parkingów, a także alternatywny sposób przemieszczania się pomiędzy poszczególnymi miejscami samochodem (w *Wicklow Mountains National Park*) lub furmanką (w *Killarney National Park*). Na szczególną uwagę zasługuje możliwość skorzystania z oferty skansenu tradycyjnej wsi irlandzkiej, który pełni ważną funkcję edukacyjną i może stanowić zarówno dopełnienie odwiedzanych wcześniej obiektów kulturowych jak i alternatywę. W każdym z opisywanych przypadków obecna dostępność obiektów dziedzictwa kulturowego wynika z podjętych wcześniej prac w ramach realizacji zapisów zawartych w dokumentach rozwoju turystyki na danym obszarze. Ich zainicjowanie wiązało się każdorazowo

w dostrzeżeniu potencjału obiektów kulturowych, które mogą stać się czynnikiem zachęcającym turystów do dłuższego pobytu na tym terenie, a także do większej dywersyfikacji kierunków zwiedzania danego obszaru.

Opisane powyżej działania wpisują się w ideę turystyki kulturowo-przyrodniczej, opisywanej przez Mikosa von Rohrscheidt'a (2010) jako „forma turystyki, w której główny cel stanowią naturalne walory środowiska, a motywacją uczestników jest spotkanie z chronionym lub organizowanym przez człowieka dziedzictwem naturalnym albo powiększenie wiedzy o świecie otaczającym”. W tym aspekcie zauważyć można pewne podobieństwa odwiedzonych analizowanych obszarów do Parku Narodowego Gór Stołowych, zwłaszcza w kontekście kategorii obiektów dziedzictwa kulturowego. Na obszarze prawnie chronionym znajdują się pozostałości dawnej działalności górniczej, związanej przede wszystkim z pozyskiwaniem piaskowca. Zachowały się również przejawy dawnej pobożności wyrażone licznymi obiektami małej architektury sakralnej, a także wiernie odtworzone realia dawnego życia na ziemi stołowogórskiej, dzięki zlokalizowanemu tuż przy granicy parku Skansenu w Pstrążnej (Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego). Podsumowując, wśród najważniejszych standardów dobrych praktyk, związanych z możliwością udostępniania obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze parku narodowego, należy w szerokim zakresie ogólności wymienić rekomendacje:

a) w zakresie organizacyjnym:

- zawiązanie współpracy pomiędzy lokalnymi interesariuszami w celu dostosowania oferty turystycznej do potrzeb turystów, z jednoczesnym uwzględnieniem oczekiwań mieszkańców,
- określenie celu i sposobu udostępniania obiektów dziedzictwa kulturowego w dokumentach strategicznych, planistycznych i rozwojowych, dostosowanego do profilu turystów odwiedzających dany obszar,

b) w zakresie infrastrukturalnym:

- lokalizację turystycznych tablic informacyjnych, zawierających podstawową treść krajoznawczą o danych obiektach, ciekawostki, zdjęcia archiwalne i ryciny, które z wykorzystaniem kodów QR mogą odsyłać do strony internetowej zawierającej pogłębione informacje na dany temat,

- utworzenie miejsc z interaktywnymi i nowoczesnymi formami przekazu wiadomości turystyczno-krajoznawczej,
- wyznaczenie tematycznych szlaków kulturowych, zróżnicowanych pod względem długości oraz kategorii obiektów, zwłaszcza szlaków zapętlonych,
- budowę parkingów w pobliżu obiektów/szlaków kulturowych,
- utworzenie (w miarę możliwości) sieci komunikacji wewnątrz obszaru chronionego z wykorzystaniem odrestaurowanych/histerycznych pojazdów/środków transportu, które dawniej służyły do przewozu turystów na tym obszarze,

c) w zakresie funkcjonalnym:

- stworzenie możliwości organizacji tematycznych wycieczek związanych z dziedzictwem kulturowym obszaru w asyście przewodnika,
- dostosowanie tematycznych tras kulturowych do samodzielnego oprowadzania na podstawie udostępnionych materiałów, np. folderów, gier turystycznych
- promocję obiektów dziedzictwa kulturowego i oferty placówek kulturalnych w miejscach chętnie odwiedzanych przez turystów,
- współpracę podmiotów prywatnych z instytucjami państwowymi w zakresie tworzenia wspólnej i spójnej oferty turystyki kulturowej na danym obszarze.

7.3. Geowizualizacja przebiegu potencjalnych szlaków kulturowych na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych.

Jednym z możliwych rozwiązań, mających na celu zwiększenia świadomości turystów o bogactwie dziedzictwa kulturowego zlokalizowanego w granicach PNGS, jest udostępnienie poszczególnych obiektów w ramach szlaków turystycznych. Zgodnie z definicją Kruczka (2005) szlakiem turystycznym jest każda trasa wytyczona w przestrzeni turystycznej na potrzeby zwiedzających (nie zawsze oznakowana), prowadząca do najbardziej atrakcyjnych miejsc (obiektów) z zachowaniem szeregu przepisów, w tym. m.in. bezpieczeństwa i ochrony walorów. Przedmiotem zainteresowania turystów mogą być różnego rodzaju obiektu, które

będą ze sobą połączone motywem przewodnim. Uwzględniając charakter prowadzonych badań pojęcie „szlaku turystycznego” klasyfikowane jest w ujęciu przedmiotowym (Tomczak, 2013) ze względu na koncentrację uwagi na przedmiocie zainteresowania turysty, jakim jest materialne dziedzictwo kulturowe obszaru. Z tego względu pojęcie „szlaku turystycznego” można zawęzić do „szlaku kulturowego”, który Mikos von Rohrscheidt (2010 za: Puczko, Ratz 2007) postrzega jako „szlak tematyczny, posiadający jako swój punkt ogniskujący walor kulturowy lub element dziedzictwa kulturowego, przy czym kluczową rolę ogywają w nim atrakcje o charakterze kulturowym”. W dalszej części rozdziału przedstawiono propozycje potencjalnego przebiegu tematycznych szlaków kulturowych⁷¹ zogniskowanych wokół materialnego dziedzictwa kulturowego PNGS. Mają one charakter szlaków wirtualnych, tj. niewyznaczonych linearnie w przestrzeni, a posiadających jedynie zestaw obiektów sugerowanych do odwiedzenia w powiązaniu z określonym tematem zwiedzania (Mikos von Rohrscheidt 2008, Stasiak 2006).

Projektując przebieg szlaków uwzględniono konieczność ich dostępności komunikacyjnej, poprzez lokalizację punktów początkowych przy parkingach znajdujących się na obszarze parku, a także omówiono ich przebieg w kontekście obliczonych dla parku wskaźników pojemności⁷² i przepustowości turystycznej⁷³ oraz wyróżnionych stref natężenia ruchu turystycznego i atrakcyjności turystycznej (Rogowski, 2020). Należy podkreślić, że celem wytyczenia szlaków kulturowych w PNGS, oprócz aspektu edukacyjno-poznawczego, jest kontrolowane sterowanie potokami ruchu turystycznego poprzez zmniejszenie nadmiernej koncentracji turystów na Szczelińcu Wielkim i Błędnym Skałach oraz ich rozproszenie w mniej odwiedzanych rejonach parku. Z tego względu proponowane szlaki charakteryzują się wielokrotnie złożonym typem koncentracji w układzie pasmowym (Stasiak i in., 2014). W kilku propozycjach przyjęto pojęcie „szlak” zastąpiono pojęciem „trasa”, co wynika z braku wyznaczenia liniowego przebiegu trasy zwiedzania pomiędzy poszczególnymi obiektami.

⁷¹ Zamiennie używane są w pracy określenia „trasa tematyczna”, „ścieżka edukacyjna”

⁷² Wskaźnik pojemności turystycznej został obliczony przez Rogowskiego (2020) według wzoru: Wsk. pojemności = długość trasy / odstęp między turystami. Przyjęto, że optymalny odstęp pomiędzy turystami wynosi 4 m, a przeciętna szerokość tras turystycznych w PNGS wynosi 1 m. Pojemność wszystkich szlaków pieszych na terenie PNGS wynosi ok. 17,3 tys. osób.

⁷³ Przepustowość szlaków pieszych została obliczona przez Rogowskiego (2020) według wzoru: Wsk. Przepustowości (godz.) = wsk. pojemności x czas przejścia. Przepustowość wszystkich szlaków pieszych na obszarze PNGS wynosi w przybliżeniu 51,8 tys. osób/godz.

Ryc. 93 Proponowany przebieg szlaków tematycznych związanych z zasobami poeksploatacyjnymi.
Źródło: oprac. własne.

Nazwa szlaku: szlak górniczy – pętla

Długość: ok. 22,5 km

Czas przejścia: ok. 6 godz. 40 min.

Motyw przewodni: obiekty dziedzictwa kulturowego związane z górnictwem (5 wzdłuż szlaków, 3 poza szlakiem)

Pozostałe walory turystyczne: Narożnik, Skalna Czaszka, kapliczka i krzyż przy dawnej ścieżce pątniczej, walory widokowe wzdłuż Urwiska Batorowskiego, elementy dawnej infrastruktury turystycznej przy Skałach Józefa, kaplica św. Anny z kalwarią, miejscowość Batorów, ścieżka Skalnych Grzybów, ścieżka edukacyjna „Niknąca Łąka”, Wielkie Torfowisko Batorowskie.

Atrakcyjność turystyczna szlaku: wybitnie atrakcyjny (między Narożnikiem a Masywem Skalniaka), na pozostałych odcinkach przeważnie atrakcyjny lub umiarkowanie atrakcyjny.

Pojemność turystyczna szlaku: 50 os./km. (między Narożnikiem a Masywem Skalniaka), na pozostałych odcinkach wyższa, między 100 a 250 os./km.

Przepustowość turystyczna szlaku: 150 os./godz. (między Narożnikiem a Masywem Skalniaka), na pozostałych odcinkach wyższa, między 300 a 750 os./godz.

Strefa natężenia ruchu turystycznego: szlak znajduje się w strefie małego ruchu turystycznego, z wyjątkiem odcinka w okolicy Skalnych Grzybów, gdzie odnotowano średni ruch turystyczny.

Opis: szlak rozpoczyna się na parkingu przy Lisiej Przełęczy, skąd poprowadzony jest niebieskim szlakiem w kierunku Narożnika. Przy Skałach Puchacza znajdują się dwa obiekty związane z dawną eksploatacją piaskowca na obszarze parku: kamieniołom Mogador (nr 6)- jedno z większych wyrobisk, z zachowanym rumowiskiem i wstępnie ociosaną kolumną piaskowca oraz pochylnia (nr 7), wykorzystywana podczas transportu materiału (por. karta inwentaryzacyjna nr 38/39). Następnie trasa prowadzi zielonym szlakiem w kierunku Batorowa, gdzie należy odbić na szlak żółty w kierunku Batorówka i przejść tzw. Wąwozem Cygańskim, przy którym zachowała się infrastruktura prowadząca do dawnego kamieniołomu (droga wjazdowa, mur oporowy oraz hałdy obciosanego piaskowca oraz tablica z inskrypcją „PD-EN (lub E11) 1907-1913”, upamiętniającą prawdopodobnie czas eksploatacji tutejszego piaskowca) (nr 14). W odległości ok. 50-100 m na wschód od szlaku znajduje się ściana wyrobiskowa dawnego kamieniołomu oraz kamienie młyńskie (nr 13). Wędrówkę należy kontynuować żółtym szlakiem przechodząc przez Batorówek w kierunku Skalnych Grzybów. Na skrzyżowaniu z czerwonym szlakiem istnieje możliwość odbicia do dwóch obiektów położonych poza znakowanymi ścieżkami, do których istnieje jednak możliwość dotarcia drogą gruntową. Znajduje się tam nieczynny kamieniołom (nr 11) z zachowaną kilkumetrową ścianą, wstępnie naciętymi blokami piaskowca oraz ryty naskalne (nr 12), pozostawione w tym miejscu prawdopodobnie przez pracujących tutaj niegdyś kamieniarzy. Szlak poprowadzony jest dalej żółtym szlakiem przez Ścieżkę Skalnych Grzybów, a następnie niebieskim szlakiem łączy się ze szlakiem zielonym, gdzie bezpośrednio przy ścieżce znajduje się miejsce dawnej eksploatacji piaskowca (zachowane zostały odsłonięcia skalne, kamienne schody prowadzące do wyrobiska oraz zwałowiska rozdrobionej skały, nr 10). Ok. 50 m od zielonego szlaku wędrując dawną drogą dojazdową można dojść do pozostałości kamieniołomu w tzw. Amfiteatrze Cedronu. W miejscu dawnego wydobycia surowca zachowała się ściana wyrobiska, a w jednej z niszy znajduje się drewniany krzyż (nr 9). Idąc zielonym szlakiem należy odbić niebieskim szlakiem łącznikowym na szlak czerwony, dojść do skrzyżowania ze szlakiem żółtym i podążać nim w kierunku Niknącej Łąki. Po przejściu przez ścieżkę

edukacyjną „Niknąca Łąka” należy kontynuować wędrówkę żółtym szlakiem w kierunku Białych Skał, aż do parkingu na Lisiej Przełęczy.

Profil hipsometryczny trasy:

Lisia Przełęcz, parking – Lisia Przełęcz, parking
22.55 km · 6:37 h

Ryc. 94 Profil hipsometryczny trasy "Szlak górniczy - pętla".
Źródło: oprac. własne.

Nazwa szlaku: szlak górniczy – widokowy

Długość: 4,2 km (w obydwie strony)

Czas przejścia: ok. 2 godzin

Motyw przewodni: obiekty dziedzictwa kulturowego związane z górnictwem (2 poza szlakiem)

Pozostałe walory turystyczne: pozostałości obozu pracy, walory krajobrazowe związane z potencjalnym punktem widokowym pod Skalniakiem.

Atrakcyjność turystyczna szlaku: mało atrakcyjny i umiarkowanie atrakcyjny

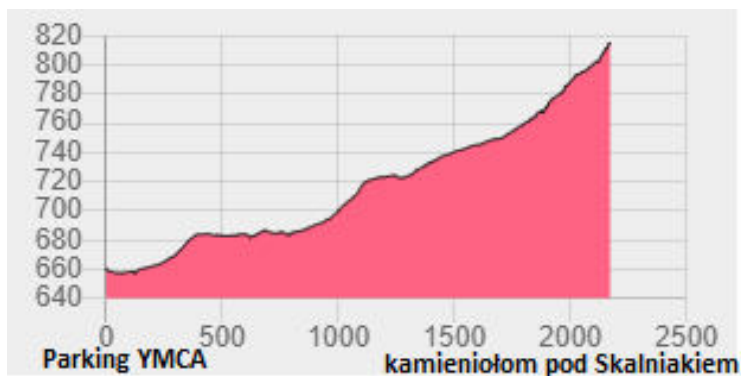
Pojemność turystyczna szlaku: 250 os./km

Przepustowość turystyczna szlaku: 750 os./godz.

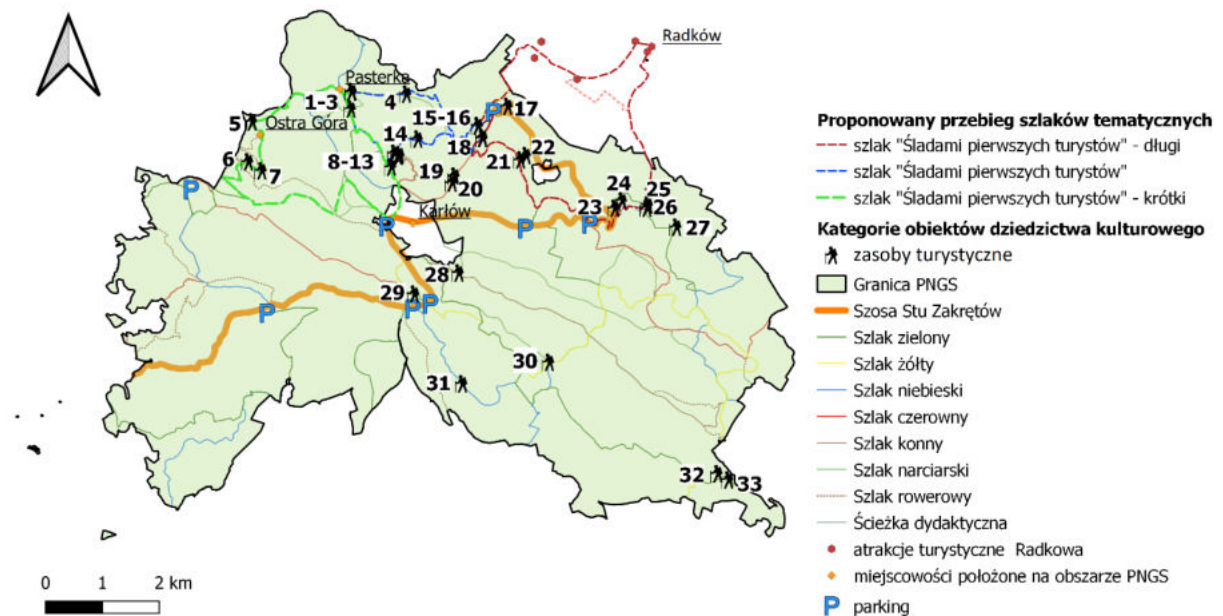
Strefa natężenia ruchu turystycznego: szlak znajduje się w strefie średniego ruchu turystycznego, częściowo poza znakowanym szlakiem.

Opis: szlak rozpoczyna się na parkingu YMCA, skąd szlakiem, wzdłuż drogi Aleksandra, prowadzi do Rozdroża pod Lelkową. Po drodze, przy Szosie Stu Zakrętów mija się pozostałości zabudowań dawnego Obozu Służby Pracy Rzeszy. Po przecięciu drogi Aleksandra, w większości brukowaną drogą (na której nie wyznaczono wcześniej szlaku) dochodzi się do pozostałości kamieniołomu pod Skalniakiem (nr 2, nr 3).

Profil hipsometryczny trasy:

Ryc. 95 Profil hipsometryczny trasy "Szlak górniczy - widokowy".
Źródło: oprac. własne.

Ryc. 96 Proponowany przebieg szlaków tematycznych związanych z zasobami turystycznymi.
Źródło: oprac. własne.

Nazwa szlaku: śladami pierwszych turystów - długi

Długość: 15,53 km

Czas przejścia: ok. 5 godzin

Motyw przewodni: obiekty związane z historycznym udostępnianiem turystycznym obszaru

Pozostałe walory turystyczne: obiekty z kategorii osadnictwo, krajobraz kulturowy Radkowa.

Atrakcyjność turystyczna szlaku: umiarkowanie atrakcyjny i atrakcyjny; część szlaku przebiega poza granicą PNGS

Pojemność turystyczna szlaku: między 100 a 200 os./km, w zależności od odcinka szlaku

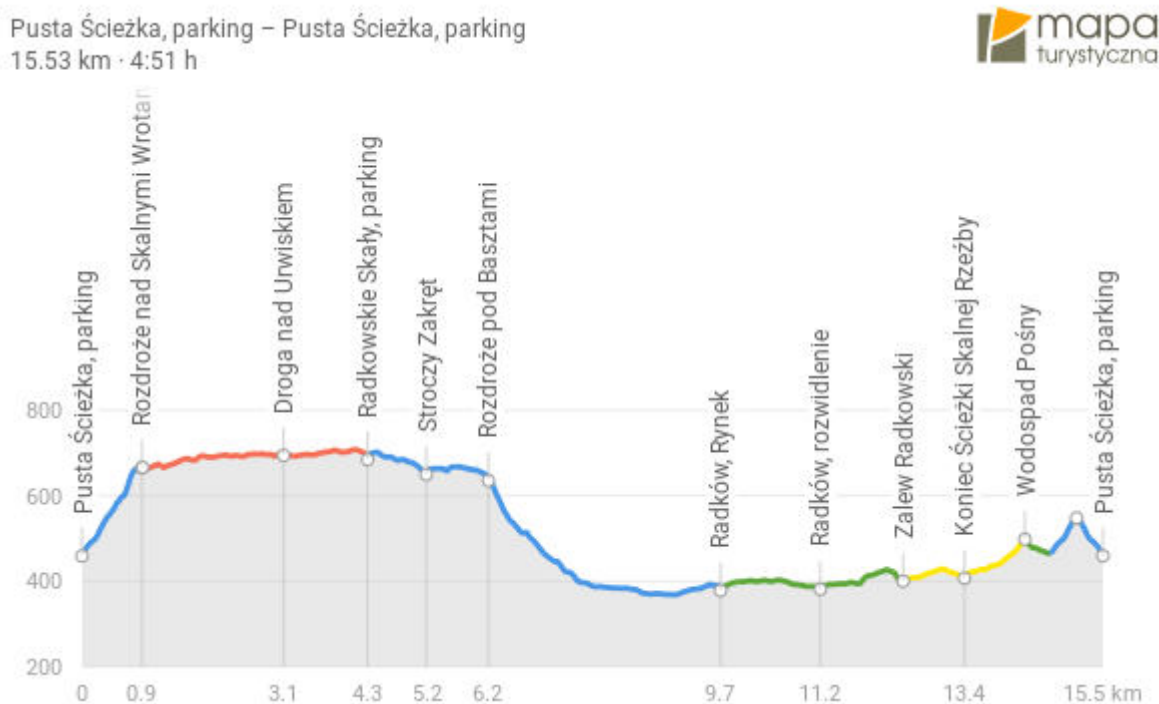
Przepustowość turystyczna szlaku: między 150 a 600 os./godz., w zależności od odcinka szlaku

Strefa natężenia ruchu turystycznego: szlak znajduje się w strefie małego i średniego ruchu turystycznego.

Opis: trasa rozpoczyna się na parkingu przy Pustej Ścieżce, skąd niebieskim szlakiem (tzw. Pustą Ścieżką) prowadzi w kierunku rozdroża nad Skalnymi Wrotami. Pierwszym obiektem dziedzictwa kulturowego jest stary szlakowskaz wykuty w skale z napisem „Nach Carlsberg” oraz znajdujące się w jego sąsiedztwie historyczne miejsca wypoczynku – kanapy i fotele wykute w skale (nr 18). Po dojściu do skrzyżowania ze szlakiem czerwonym należy odbić na Drogę nad Urwiskiem w kierunku Radkowskich Skał. Kolejny obiektem jest stary szlakowskaz na trójkątnej podstawie wskazujący punkt widokowy „Magdalenens Lust” (nr 21). Po zejściu ze szlaku, zgodnie ze wskazaniem szlakowskaz, można dotrzeć do dawnego punktu widokowego zlokalizowanego na piaskowcowej baszcie skalnej „Magdalenens Lust” (Ochota Magdaleńska), skąd podziwiać można Kotlinę Broumovską, Góry Suche, Sowie, Bardzkie, Radków oraz funkcjonujący kamieniołom „Radków” (nr 22). Następnie należy kierować się dalej czerwonym szlakiem aż do przecięcia ze szlakiem niebieskim, który prowadzi do Stroczego Zakrętu (nr 23) – jednego z bardziej atrakcyjnych miejsc na wytyczonej, jako trasa widokowo-krajobrazowa, Szosie Stu Zakrętów. Trasa prowadzi dalej przez Radkowskie Skały (Baszty), wśród których zachowały się dawne szlakowskazy oraz daty wykute w skale, pozostawione prawdopodobnie przez dawnych turystów lub wykuwane w skale podczas wyznaczania granic włości/nadleśnictw (nr 24, 25, 26). Z Radkowskich Skał trasa pokrywa się dalej z niebieskim szlakiem i prowadzi do Radkowa. W dłuższej wersji szlak kieruje turystów

do centrum Radkowa, gdzie zobaczyć mogą m.in. kościół św. Doroty, kościół św. Andrzeja Boboli, pozostałości murów miejskich, rynek, pomnik poległych w czasie I wojny światowej oraz historyczną zabudowę miasta. W wersji krótszej szlak omija centrum miasta i prowadzi od razu do Zakładu Kamieniarskiego kamieniołomu piaskowca „Radków”, skąd droga wytyczona jest w kierunku Zalewu Radkowskiego, z możliwością wejścia na taraz widokowy na Guzowatej (492 m n.p.m.) Znad Zalewu Radkowskiego żółtym szlakiem wędruje się w kierunku wodospadów Pośny (nr 18). Znajduje się tam system dawnych fontann (miejsce porównywalne popularnością w XIX wieku do Szczelińca Wielkiego, chętnie wybierane przez turystów na romantyczne spacery), tablica pamiątkowa poświęcona głównym twórcom funkcjonujących w tym miejscu urządzeń hydrotechnicznych – Albertowi Nitsche i Emilowi Hoffmannowi oraz stary, obalony szlakowskaz. Zielonym szlakiem powraca się na parking.

Profil hipsometryczny trasy:

Ryc. 97 Profil hipsometryczny trasy "Śladami pierwszych turystów – długi".
Źródło: oprac. własne.

Nazwa szlaku: śladami pierwszych turystów

Długość: 8,61 km

Czas przejścia: ok. 3 godzin

Motyw przewodni: obiekty dziedzictwa kulturowego związane z historycznym udostępnieniem turystycznym obszaru.

Pozostałe walory turystyczne: Ścieżka Skalnej Rzeźby (3 opisane formacje skalne), krajobraz kulturowy Pasterki (elementy architektury regionalnej, kościół św. Jana Chrzciciela z cmentarzem i kaplicą pogrzebową, kapliczki, odrestaurowany system suchych kaskadowych zbiorników przeciwpowodziowych)

Atrakcyjność turystyczna szlaku: umiarkowanie atrakcyjny i atrakcyjny

Pojemność turystyczna szlaku: między 50 a 250 os./km, w zależności od odcinka szlaku; największa najbliżej Pasterki

Przepustowość turystyczna szlaku: między 150 a 750 os./godz., w zależności od odcinka szlaku; największa w pobliżu Pasterki

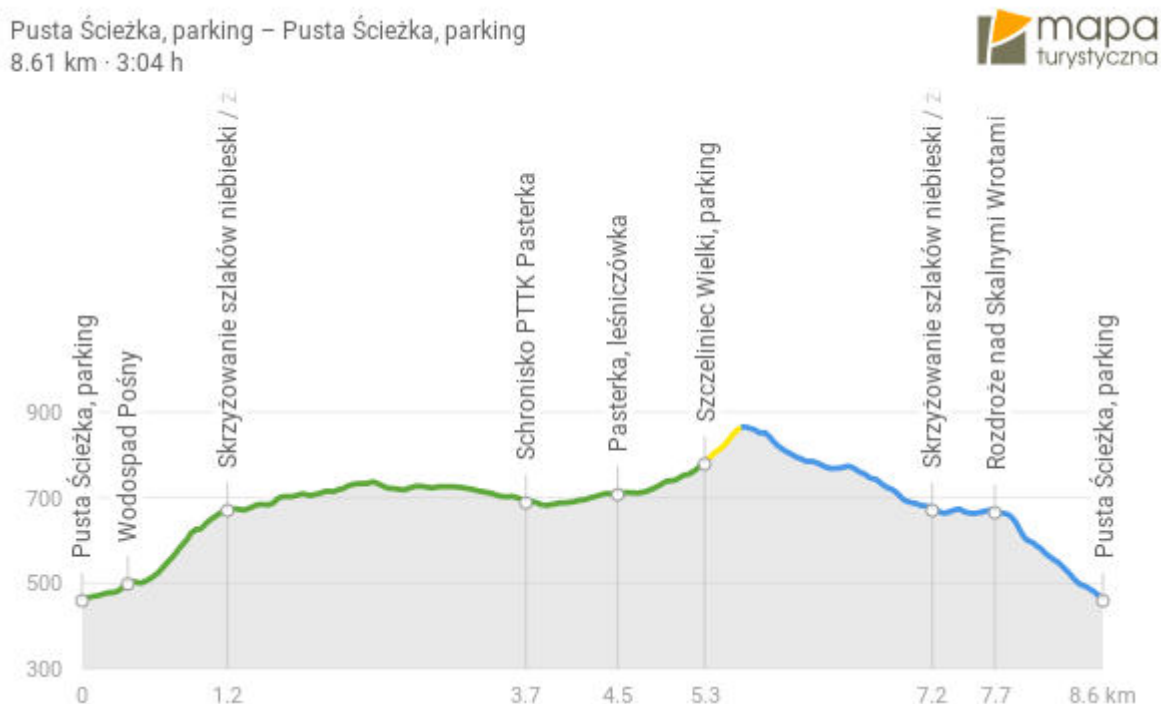
Strefa natężenia ruchu turystycznego: szlak znajduje się w strefie małego i średniego ruchu turystycznego.

Opis: trasa rozpoczyna się na parkingu przy Pustej Ścieżce, skąd zielonym szlakiem prowadzi do wodospadów Pośny (nr 18). Znajduje się tam system dawnych fontann (miejsce porównywalne popularnością w XIX wieku do Szczelińca Wielkiego, chętnie wybierane przez turystów na romantyczne spacer), tablica pamiątkowa poświęcona głównym twórcom funkcjonujących w tym miejscu urządzeń hydrotechnicznych – Albertowi Nitsche i Emilowi Hoffmannowi oraz stary, obalony szlakowskaz. Następnie trasa prowadzi częściowo szlakiem Skalnej Rzeźby przez Skalne Wrota, mija stary szlakowskaz (nr 4) i doprowadza do schroniska PTTK w Pasterce (nr 1), przy którym znajduje się symboliczny pomnik z napisem „Serce pozostawione w Pasterce” (nr 2). Szlak poprowadzony jest następnie główną drogą przez Pasterkę, m.in. obok pomnika⁷⁴ „Wszystkim przesiedlonym i wysiedlonym oraz tym, którzy

⁷⁴ Pomnik zakwalifikowany do grupy obiektów turystycznych, ze względu na popularność, którą zyskał przed 2021 rokiem, gdy na głazie, w miejscu zdemontowanej tablicy „Dla upamiętnienia 35 rocznicy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz powrotu na prastare ziemie piastowskie tablicę wmurowały KZKS Radków – Transbud Warszawa. 22 lipiec 1979” pomnik poświęcono „kotom”. W 2021 roku na głazie ponownie umieszczono tablicę z napisem „Wszystkim przesiedlonym i wysiedlonym oraz tym, którzy opuścili swoje domu i tutaj znaleźli swój dom” Gmina Radków, Sołectwo Pasterka 2021.”

opuścili swoje domu i tutaj znaleźli swój dom” Gmina Radków, Sołectwo Pasterka 2021.” (nr 3). Przy leśniczówce szlak odbija w kierunku parkingu pod Szczelińcem Wielkim, dociera do przełęczy między Szczelińcem Wielkim a Szczelińcem Małym, skąd niebieskim szlakiem prowadzi z powrotem do parkingu przy Pustej Ścieżce, mijając dwa słabo czytelne szlakowskazy (nr 13, nr 14) oraz wykuty w skale z napisem „Nach Carlsberg” oraz znajdujące się w jego sąsiedztwie historyczne miejsca wypoczynku – kanapy i fotele wykute w skale (nr 18).

Profil hipsometryczny trasy:

Ryc. 98 Profil hipsometryczny trasy "Śladami pierwszych turystów".
Źródło: oprac. własne.

Nazwa szlaku: śladami pierwszych turystów - krótki

Długość: 11,29 km

Czas przejścia: ok. 3 godziny 40 minut

Motyw przewodni: obiekty dziedzictwa kulturowego związane z historycznym udostępnieniem turystycznym obszaru

Pozostałe walory turystyczne: walory geoturystyczne

Atrakcyjność turystyczna szlaku: umiarkowanie atrakcyjny i atrakcyjny

Pojemność turystyczna szlaku: między 100 a 250 os./km, w zależności od odcinka szlaku;

Przepustowość turystyczna szlaku: między 300 a 750 os./godz., w zależności od odcinka szlaku;

Strefa natężenia ruchu turystycznego: szlak znajduje się w strefie średniego i dużego ruchu turystycznego

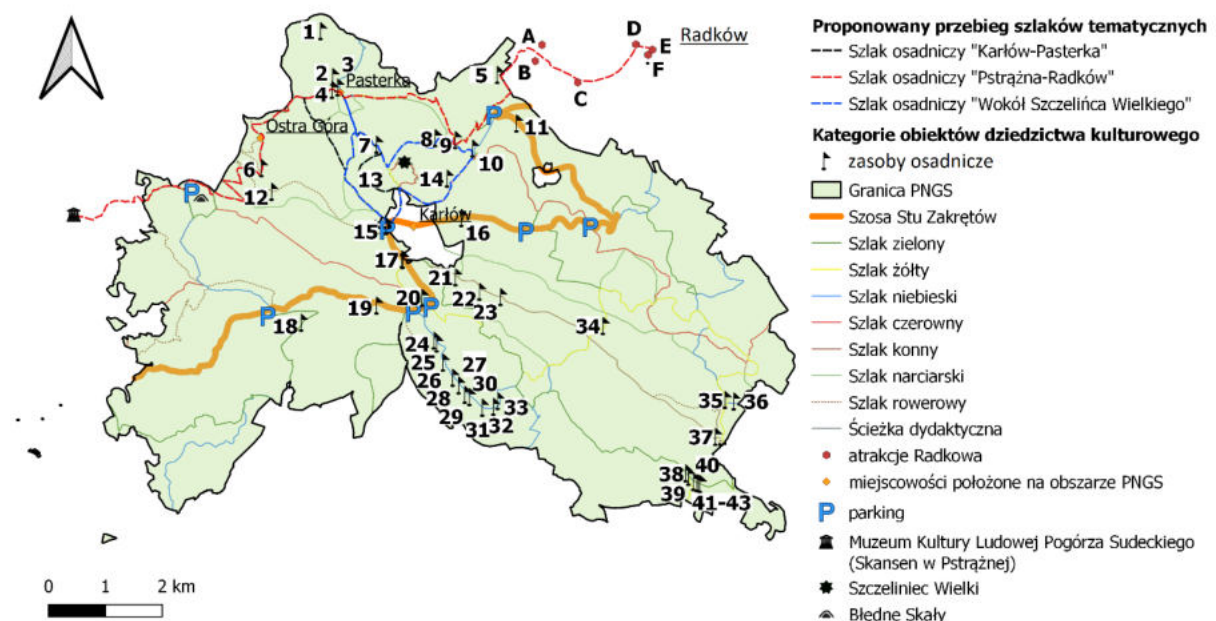
Opis: tras prowadzi z parkingu zlokalizowanego w Karłowie przy Centrum Szkoleniowo-Edukacyjnym PNGS. Czerwonym szlakiem przechodzi się przez łąki pasterskie, przecina Machowską Drogę i łączy się z Zieloną Drogą. W pobliżu Błędnych Skał trasa odbija w zielony szlak, w kierunku Ostrej Góry. Po drodze odbija się ze szlaku pieszego na szlak rowerowy i dochodzi do „Ławeczki Myśliwego” - monumentu z wykutym napisem „*Waidmanns Ruh 1889*” (Odpoczynek myśliwego) potocznie nazywany „Ławeczką myśliwego” w postaci kamiennej ławy/fotela wykutego w skale (nr 6). Kontynuując wędrówkę zielonym szlakiem dociera się do Ostrej Góry, w której znajdują się 3 historyczno-turystyczne tablice informacyjne (nr 7, nr 5). Z Ostrej Góry trasa prowadzi zielonym szlakiem do schroniska PTTK w Pasterce (nr 1), przy którym znajduje się symboliczny pomnik z napisem „Serce pozostawione w Pasterce” (nr 2). Szlak poprowadzony jest następnie główną drogą przez Pasterkę, m.in. obok pomnika „Wszystkim przesiedlonym i wysiedlonym oraz tym, którzy opuścili swoje domu i tutaj znaleźli swój dom” Gmina Radków, Sołectwo Pasterka 2021.” (nr 3). Przy leśniczówce trasa odbija na żółty szlak, którym dochodzi się do przełęczy między Szczelińcem Wielkim a Szczelińcem Małym, gdzie znajdują się pozostałości dawnej skarbonki, w której pierwsi turyści umieszczali opłatę za wejście na szczyt. Po minięciu przełęczy żółtym szlakiem powraca się do Karłowa.

Profil hipsometryczny trasy:

Karłów – Karłów
11.29 km · 3:38 h

Ryc. 99 Profil hipsometryczny trasy "Śladami pierwszych turystów - krótki".
Źródło: oprac. własne.

Ryc. 100 Proponowany przebieg szlaków tematycznych związanych z zasobami turystycznymi.
Źródło: oprac. własne.

Nazwa szlaku: osadniczy Pstrążna-Radków

Długość: 16,8 km.

Czas przejścia: ok. 5 godzin

Motyw przewodni: obiekty dziedzictwa kulturowego związane z przejawami dawnego osadnictwa na obszarze i wokół Parku Narodowego Gór Stołowych

Pozostałe walory turystyczne: wodospady Pośny i elementy dawnego zagospodarowania turystycznego; miasto Radków i skansen w Pstrążnej

Atrakcyjność turystyczna szlaku: umiarkowanie atrakcyjny i atrakcyjny; szlak częściowo poza granicą PNGS

Pojemność turystyczna szlaku: między 50 a 250 os./km, w zależności od odcinka szlaku;

Przepustowość turystyczna szlaku: między 150 a 750 os./godz., w zależności od odcinka szlaku;

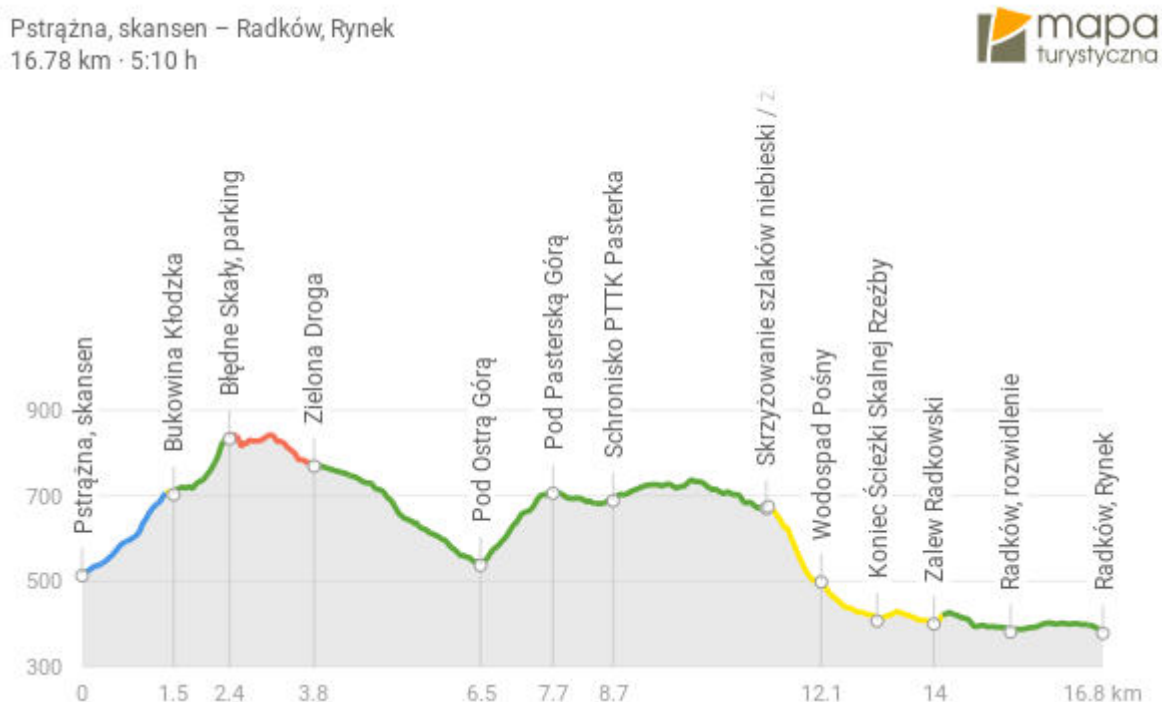
Strefa natężenia ruchu turystycznego: szlak znajduje się w strefie małego, średniego i dużego (przy Błędnym Skalach) natężenia ruchu turystycznego;

Opis: trasa rozpoczyna się w Pstrążnej, gdzie turyści mają możliwość rozpoczęcia szlaku od zwiedzenia ekspozycji Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego (skansen w Pstrążnej). Niebieskim szlakiem⁷⁵ dociera się przez Bukowinę Kłodzką do Błędnym Skał. Z Błędnym Skał przechodzi się czerwonym szlakiem w kierunku Zielonej Drogi, gdzie odbija się na zielony szlak prowadzący do Ostrej Góry (nr 6), w której znajdują się 3 historyczno-turystyczne tablice informacyjne (nr 7, nr 5), zawierające archiwalne fotografie, mapy oraz opisy przybliżające realia dawnego życia w „Czeskim Kątku”. Z Ostrej Góry trasa prowadzi zielonym szlakiem do schroniska PTTK w Pasterce (nr 1), mijając w pobliżu obiektu pozostałości dawnych zabudowań w Wąwozie Piekło (nr 3), kamienie wyznaczające historyczny przebieg drogi w kierunku granicy (nr 2) i zabytkowy budynek szachulcowy (nr 4). Ze schroniska trasa prowadzi fragment „Ścieżki Skalnej Rzeźby” aż do miejsca przecięcia z niebieskim szlakiem, gdzie odbija w kierunku wodospadów Pośny, gdzie przechodzi się przez teren dawnej wsi – Karłówka (nr 9), założonego w XVIII wieku jako osada robotników leśnych, gdzie oprócz historycznego układu ścieżek zachowały się fragmenty budynków, m.in. gospody oraz krzyż

⁷⁵ Na odcinku pomiędzy Pstrążną a Bukowiną Kłodzką część szlaku wyznaczona jest na obszarze Republiki Czeskiej.

fundacyjny jej właścicieli – Heinricha i Marii Pokora, z wykutą datą „1931”. Trasa prowadzi dalej żółtym szlakiem w kierunku Zalewu Radkowskiego. Na skraju parku mija się tzw. „nagrobek leśniczego” – kamienną tablicę z wykutym krzyżem oraz inskrypcją „A. Strasch. 2.8.1926”, która prawdopodobnie upamiętnia zmarłego w tym miejscu podczas prac leśnych mężczyznę (nr 5). Poza obszarem parku szlak prowadzi do centrum Radkowa, mijając Zalew Radkowski (B), taras widokowy na Guzowatej (A), zakład kamieniarski (C), kościół św. A. Boboli (D), rynek (E), kościół św. Doroty wraz z fragmentem murów miejskich (F).

Profil hipsometryczny trasy:

Ryc. 101 Profil hipsometryczny trasy "Pstrążna-Radków".
Źródło: oprac. własne.

Nazwa szlaku: osadniczy - wokół Szczelińca Wielkiego

Długość: 9,3 km.

Czas przejścia: ok. 3 godzin

Motyw przewodni: obiekty dziedzictwa kulturowego związane z przejawami dawnego osadnictwa na obszarze i wokół Parku Narodowego Gór Stołowych

Pozostałe walory turystyczne: geoatrakcje, obiekty sakralne w Pasterce

Atrakcyjność turystyczna szlaku: umiarkowanie atrakcyjny i atrakcyjny; szlak częściowo poza granicą PNGS

Pojemność turystyczna szlaku: między 50 a 250 os./km, w zależności od odcinka szlaku;

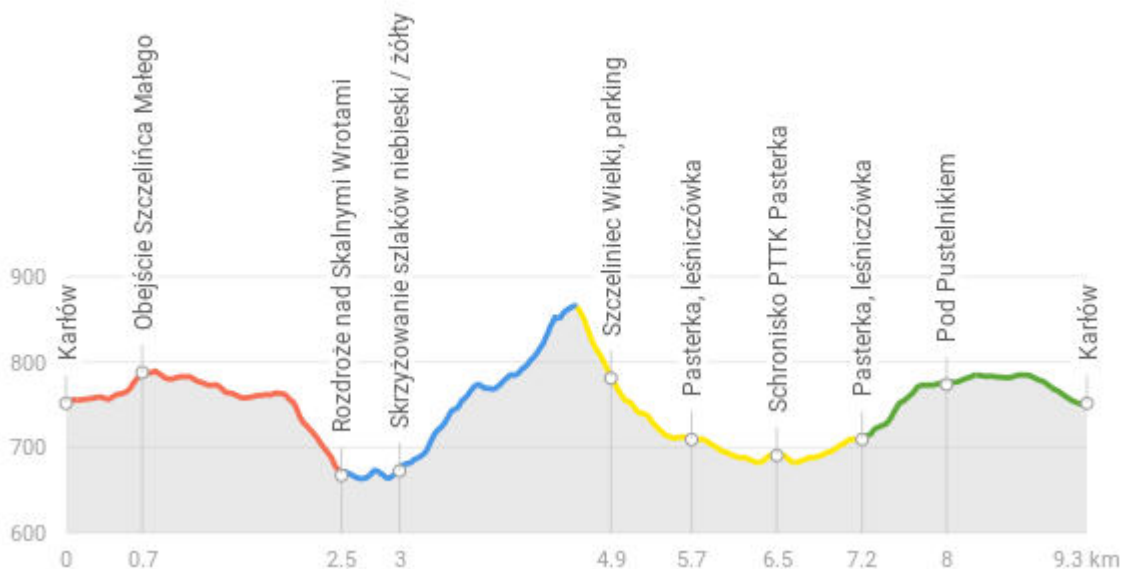
Przepustowość turystyczna szlaku: między 150 a 750 os./godz., w zależności od odcinka szlaku;

Strefa natężenia ruchu turystycznego: szlak znajduje się w strefie średniego i dużego natężenia ruchu turystycznego;

Opis: trasa rozpoczyna się w Karłowie, przy Centrum Edukacyjno-Szkoleniowym PNGS – barokowego budynku dawnego nadleśnictwa (siedziba leśnictwa dóbr królewskich), wzniesionego w 1807 r. (nr 15). Czerwonym szlakiem wędruje się aż do rozdroża nad Skalnymi Wrotami, mijając na drodze do Pasterki kamienną tablicę nazwą drogi „*Schlobach Straße*”, która nawiązuje do pochodzącego z Karłowa nadleśniczego o nazwisko Schlobach. Przy skrzyżowaniu szlaku niebieskiego i żółtego dociera się do dawnej wsi – Karłówka (nr 9, nr 8), założonego w XVIII wieku jako osada robotników leśnych, gdzie oprócz historycznego układu ścieżek zachowały się fragmenty budynków, m.in. gospody oraz krzyż fundacyjny jej właścicieli – Heinricha i Marii Pokora, z wykutą datą „1931”. Idąc żółtym szlakiem od parkingu pod Szczelińcem Wielkim dochodzi się do odrestaurowanego suchego zbiornika kaskadowego (nr 7), będącego przykładem gospodarowania przez człowieka wodą w Górach Stołowych. Na umieszczonej przy obiekcie tablicy informacyjnej znajduje się opis działania tego typu obiektów. Żółtym szlakiem można przejść przez Pasterkę zwracając uwagę na przykładowe budynki z zachowanymi elementami architektury regionalnej, aż do schroniska PTTK. Alternatywnie można od razu po wejściu do miejscowości, przy leśniczówce, odbić na zielony szlak, prowadzący do Karłowa przez użytkowane w przeszłości przez lokalnych rolników łąki pasterskie – tzw. sawannę pasterską, będącą jedną z geoatrakcji Gór Stołowych.

Profil hipsometryczny trasy:

Karłów – Karłów
9.27 km · 2:53 h

Ryc. 102 Profil hipsometryczny trasy "Wokół Szczelińca Wielkiego".
Źródło: oprac. własne.

Nazwa szlaku: osadniczy - Karłów-Pasterka

Długość: 7,44 km.

Czas przejścia: ok. 2 godzin 15 min.

Motyw przewodni: obiekty dziedzictwa kulturowego związane z przejawami dawnego osadnictwa na obszarze Parku Narodowego Górze Stołowych

Pozostałe walory turystyczne: geoatrakcje; obiekty sakralne w Pasterce

Atrakcyjność turystyczna szlaku: umiarkowanie atrakcyjny i atrakcyjny

Pojemność turystyczna szlaku: między 100 a 250 os./km, w zależności od odcinka szlaku;

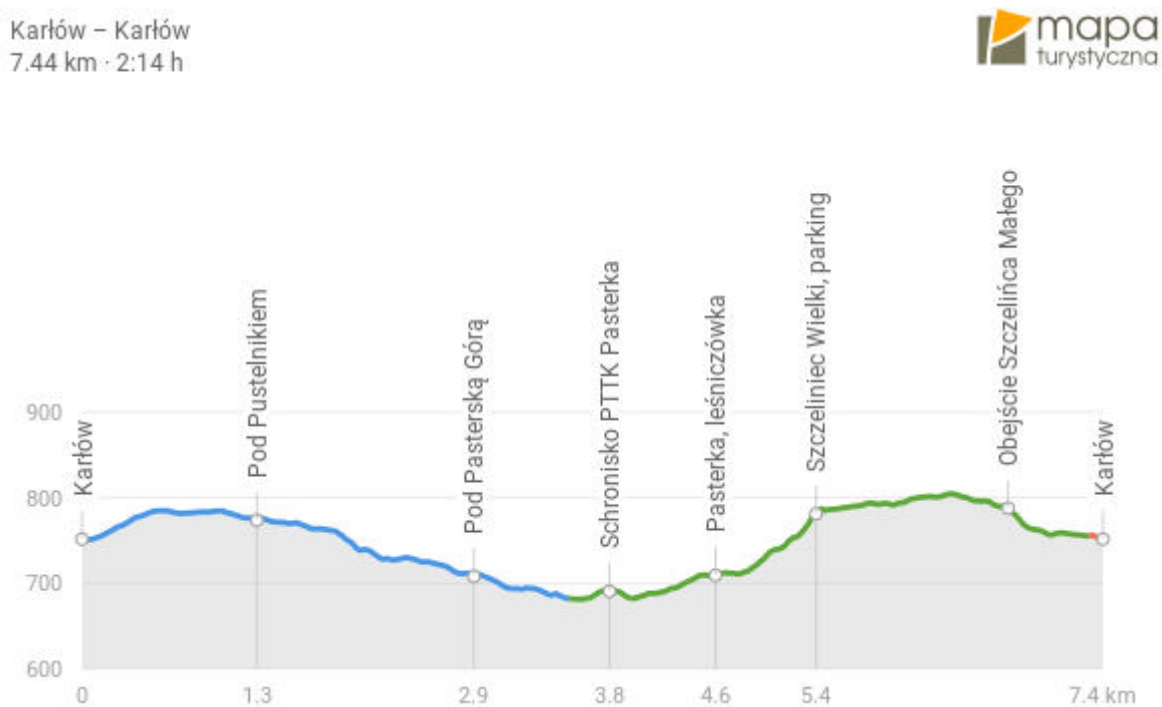
Przepustowość turystyczna szlaku: między 300 a 750 os./godz., w zależności od odcinka szlaku;

Strefa natężenia ruchu turystycznego: szlak znajduje się w strefie średniego i dużego natężenia ruchu turystycznego;

Opis: tras rozpoczyna się w Karłowie, przy Centrum Edukacyjno-Szkoleniowym PNGS – barokowego budynku dawnego nadleśnictwa (siedziba leśnictwa dóbr królewskich), wzniesionego w 1807 r. (nr 15). Wędrówkę kontynuuje się niebieskim szlakiem w kierunku

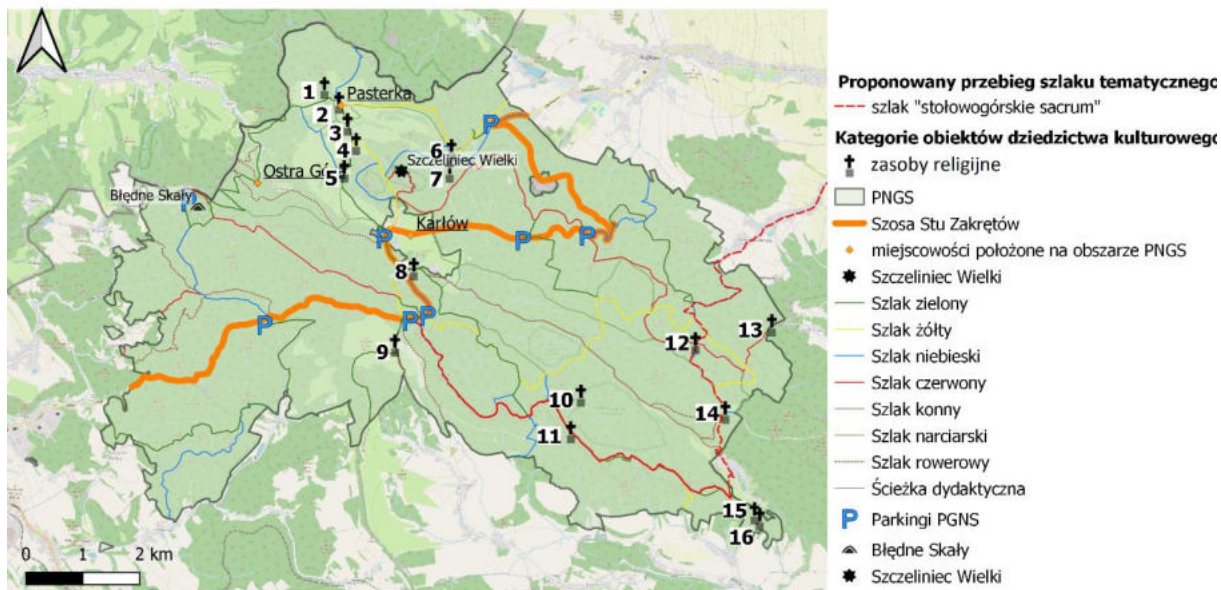
Pasterki, mijając po drodze użytkowane w przeszłości przez lokalnych rolników łąki pasterskie – tzw. sawannę pasterską oraz pozostałości dawnych zabudowań w Wąwozie Piekło (nr 3), kamienie wyznaczające historyczny przebieg drogi w kierunku granicy (nr 2) i zabytkowy budynek szachulcowy (nr 4). Żółtym szlakiem dociera się do schroniska PTTK Pasterka, a następnie przechodzi się przez miejscowość zapoznając się zachowanymi elementami architektury regionalnej, m. in. kościołem św. Jana Chrzciciela z cmentarzem i kaplicą pogrzebową. Wędrując w kierunku Szczelińca Wielkiego Wielkim dochodzi się do odrestaurowanego suchego zbiornika kaskadowego (nr 7), będącego przykładem gospodarowania przez człowieka wodą w Górach Stołowych. Na umieszczonej przy obiekcie tablicy informacyjnej znajduje się opis działania tego typu obiektów. Przy parkingu pod Szczelińcem Wielkim odbija się na niebieski szlak, którym okrąża się Szczeliniec Mały i powraca do Karłowa.

Profil hipsometryczny trasy:

Ryc. 103 Profil hipsometryczny trasy "Karłów-Pasterka".

Źródło: oprac. własne.

Ryc. 104 Proponowany przebieg szlaków tematycznych związanych z obiektami sakralnymi.
 Źródło: oprac. własne.

Nazwa szlaku: stołowogórskie sacrum

Długość: 26,5 km

Czas przejścia: ok. 7 godz. 40 min.

Motyw przewodni: obiekty dziedzictwa kulturowego związane z krajobrazem sakralnym i przebiegiem dawnej ścieżki pątniczej do Wambierzyc

Pozostałe walory turystyczne: walory widokowe; pozostałości kamieniołomu Mogador

Atrakcyjność turystyczna szlaku: mało, umiarkowanie atrakcyjny, atrakcyjny i wybitnie atrakcyjny (wzdłuż Urwiska Batorowskiego), szlak częściowo poza granicą PNGS

Pojemność turystyczna szlaku: między 50 a 250 os./km, w zależności od odcinka szlaku;

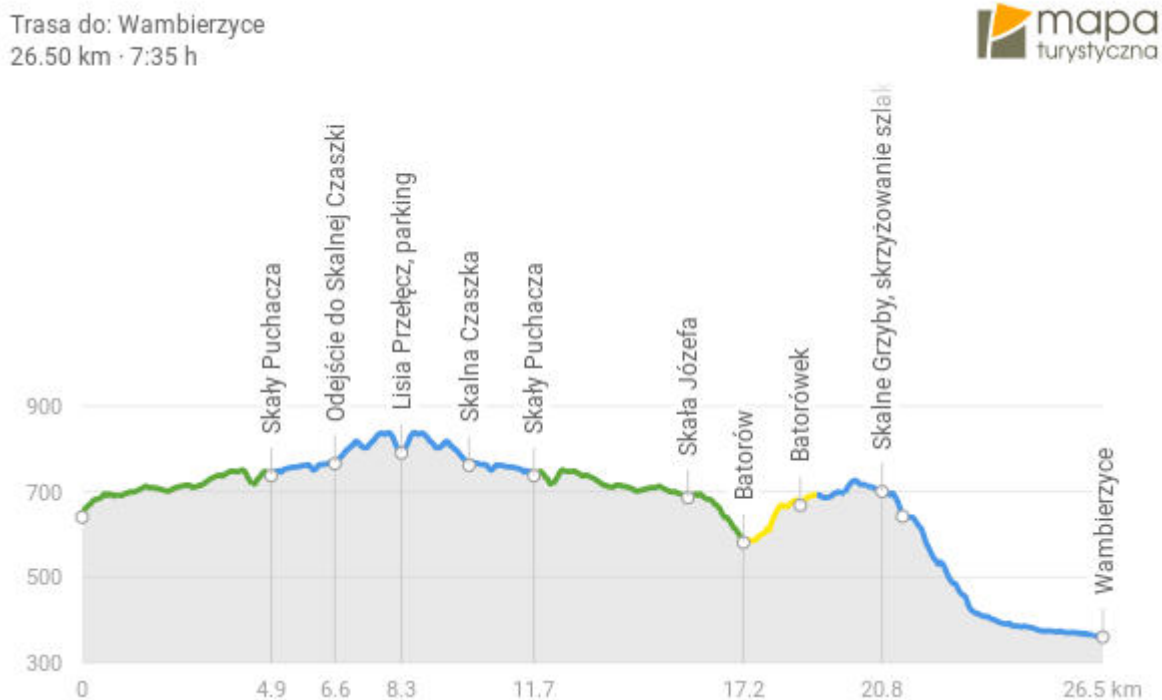
Przepustowość turystyczna szlaku: między 150 a 750 os./godz., w zależności od odcinka szlaku;

Strefa natężenia ruchu turystycznego: szlak znajduje się w strefie małego i średniego natężenia ruchu turystycznego;

Opis: trasa rozpoczyna się na parkingu na Lisiej Przełęczy, skąd niebieskim szlakiem prowadzi przez Narożnik, Kopę Śmierci, Skały Puchacza do skrzyżowania z zielonym szlakiem, gdzie odbija się w kierunku Urwiska Batorowskiego. W pobliżu Małego Torfowiska Batorowskiego, przy dawnym szlaku pątniczym do Wambierzyc, znajduje się krzyż i kapliczka (nr 11). Wędrowkę kontynuuje się zielonym szlakiem w kierunku Skał Józefa i barokowej kaplica pw.

św. Anny, wybudowanej w II połowie XVIII wieku, na szlaku pątniczym prowadzącym do Wambierzyc (nr 16), w sąsiedztwie której zlokalizowana jest kalwaria, której stacje wzniesione na przełomie XVIII i XIX (nr 17). Zielonym szlakiem schodzi się do Batorowa, gdzie znajduje się kilka kapliczek przydrożnych. Żółtym szlakiem, przez Wąwóz Cygański, dociera się do Batorówka, gdzie rozpoczyna się wędrówkę niebieskim szlakiem, który prowadzi do pomnika ku czci Najświętszej Maryi Panny, z zachowanymi i odnowionymi inskrypcjami modlitwy (nr 12). Po dojściu do skrzyżowania szlaków odbija się na czerwony szlak, przechodzi się Ścieżką Skalnych Grzybów, przez dawny przysiółek *Engelhäuser* (Domy Aniołów), po którym pozostała stojąca przy drodze kapliczka. Wędrówkę kontynuuje się dawnym przebiegiem ścieżki pątniczej, przez przysiółek Jelenia Głowa, do bazyliki w Wambierzycach.

Profil hipsometryczny trasy:

Ryc. 105 Profil hipsometryczny trasy "Stołowogórskie sacrum".
Źródło: oprac. własne.

Ryc. 106 Proponowane lokalizacje obiektów na obszarze PNGS dla trasy „Zapomniane Góry Stołowe”.
Źródło: oprac. własne.

Nazwa trasy: zapomniane Góry Stołowe (na obszarze PNGS)

Długość: przebieg trasy nie został określony liniowo

Czas zwiedzania: 1-2 dni

Motyw przewodni: dobrze zachowane obiekty dziedzictwa kulturowego reprezentujące różne przejawy działalności człowieka na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych

Opis: trasę zwiedzania rozpocząć można od dowolnego punktu. Celem szlaku jest zwrócenie uwagi na przykłady dziedzictwa kulturowego, które reprezentują różne kategorie obiektów.

Wśród wytypowanych zasobów (obiektów i obszarów) znajdują się:

- 1) schronisko na Szczelińcu Wielkim, przy którym szczególną uwagę zwraca się na sam budynek schroniska oraz znajdującą się przy nim kamienną cysternę, która w przeszłości gromadziła wodę,
- 2) wodospady Pośny, z zachowanymi elementami dawnego udostępniania turystycznego,
- 3) pomnik ofiar I wojny światowej w Karłowie,
- 4) bastion Fortu Karola (krajobraz militarny),
- 5) kamieniołom Mogador (krajobraz poeksploatacyjny - urwisko skalne, pochylnia, pozostawiony urobek),
- 6) kaplica św. Anny z kalwarią (krajobraz sakralny),
- 7) pomnik ku czci Maryi Panny z rytmem modlitwy w języku niemieckim (krajobraz sakralny),
- 8) sad kolekcyjny,

9) Ostra Góra – ścieżka edukacyjno-historyczna, fragment Czeskiego Kątku,

10) Pasterka – krajobraz kulturowy wsi łańcuchowej (kościół, cmentarz, kaplica cmentarna, schronisko, zabytkowa zabudowa)

Ryc. 107 Proponowane lokalizacje obiektów wokół PNGS dla trasy „Zapomniane Góry Stołowe”.
Źródło: oprac. własne.

Nazwa trasy: zapomniane Góry Stołowe (wokół PNGS)

Długość: przebieg trasy nie został określony liniowo

Czas zwiedzania: 1-3 dni

Motyw przewodni: obiekty dziedzictwa kulturowego reprezentujące różne przejawy działalności człowieka w rejonie Gór Stołowych

Opis: trasę zwiedzania rozpocząć można od dowolnego punktu. Celem szlaku jest zwrócenie uwagi na przykłady dziedzictwa kulturowego, które reprezentują różne kategorie obiektów i znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie obszaru chronionego lub w pobliskich miejscowościach. Szlak ma za zadanie wyprowadzić turystów poza obszar parku narodowego.

Wśród wytypowanych obiektów znajdują się:

- 1) XVI-wieczny zamek Sarny w Ścinawce Górnej
- 2) kościół ewangelicko-metodystyczny w Ścinawce Średniej
- 3) ruchoma szopka w Wambierzycach
- 4) skansen w Wambierzycach
- 5) Studzienno – wioska na głównym szlaku sudeckim
- 6) „Mały Tybet” ośrodek buddyjski na terenie dawnego przysiółka Darnkowa – Kociołka

- 7) ruchoma szopka w Cermnej
- 8) Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego – Skansen Pstrązna.
- 9) Góra Parkowa w Kudowie-Zdroju (kościół ewangelicki i altana miłości)
- 10) Źródło Maryi w Zielonej Dolinie na szlaku z Kudowy-Zdrój do Brzozowia
- 11) XVIII-wieczny kościół pw. św. Piotra i Pawła w Brzozowiu
- 12) ruiny XIV-wiecznego zamku Homole
- 13) XVIII-wieczna kaplica św. Jana Nepomucena w Lasku Miejskim z kalwarią

Ryc. 108 Proponowane lokalizacje obiektów dla trasy „Rzeźba w kamieniu”.
Źródło: oprac. własne.

Nazwa trasy: rzeźba w kamieniu

Długość: przebieg trasy nie został określony liniowo

Czas zwiedzania: 1-2 dni

Motyw przewodni: zabytkowe i współczesne obiekty wybudowane przy użyciu lokalnie wydobywanego surowca – przede wszystkim piaskowca

Opis: trasę zwiedzania rozpocząć można od dowolnego punktu. Celem szlaku jest zwrócenie uwagi na wykorzystanie lokalnie wydobywanych surowców do budowy różnego typu obiektów, zarówno zabytkowych jak i współczesnych. Wśród wytypowanych obiektów znajdują się:

- 1) ratusz w Radkowie (portale bram i donice wykonane z piaskowca, wieża ratusza pokryta łupkiem, fragmenty wapieni i piaskowca w bruku przed ratuszem),

- 2) kościół pw. św. A. Boboli w Radkowie (wybudowany w 1905 roku wyłącznie z piaskowca),
- 3) wieża widokowa w Suszynie (wybudowana w 2014 roku, konstrukcja żelbetonowa obłożona okładziną kamienną z piaskowca),
- 4) zamek na Szczytniku (XIX-wieczna brama wjazdowa z piaskowca) i kalwaria górską (XX-wieczne stacje wykute w piaskowcu),
- 5) ruiny zamku Homole (pozostałości XIV-wiecznego muru obronnego z piaskowca),
- 6) kalwaria w Miejskim Lasku (XIX-wieczne stacje wykonane z piaskowca)
- 7) wiadukt kolejowy w Lewinie Kłodzkim (jeden z największych wiaduktów kolejowych Dolnego Śląska, wybudowany w 1905 roku z piaskowca)
- 8) leśny lud w Kodowie-Zdroju (rzeźba na zboczu Góry Parkowej, wykonana w 2015 roku z piaskowca)
- 9) kościół ewangelicko-reformowany w Pstrążnej (wybudowany w 1848 roku z piaskowca).

Ryc. 109 Proponowane lokalizacje obiektów dla trasy „Dawnych widokówek”.

Źródło: oprac. własne.

Nazwa trasy: trasa dawnych widokówek

Długość: przebieg trasy nie został określony liniowo

Czas zwiedzania: 1-2 dni

Motyw przewodni: wskazanie miejsc, które zostały uwiecznione na publikowanych w XIX i XX w. widokówkach, w celu możliwości określenia zmian krajobrazowych.

Opis: trasa stwarza możliwość indywidualnego wyznaczania miejsc w terenie na podstawie doboru widokówek oraz określenia miejsca, do którego należy się udać w celu zaobserwowania zmian krajobrazowych. Na mapie wskazano przykładowe miejscowości z dostępną bogatą kolekcją archiwalnych fotografii. Przykładowy sposób porównania zaprezentowano na rycinie (ryc. 110).

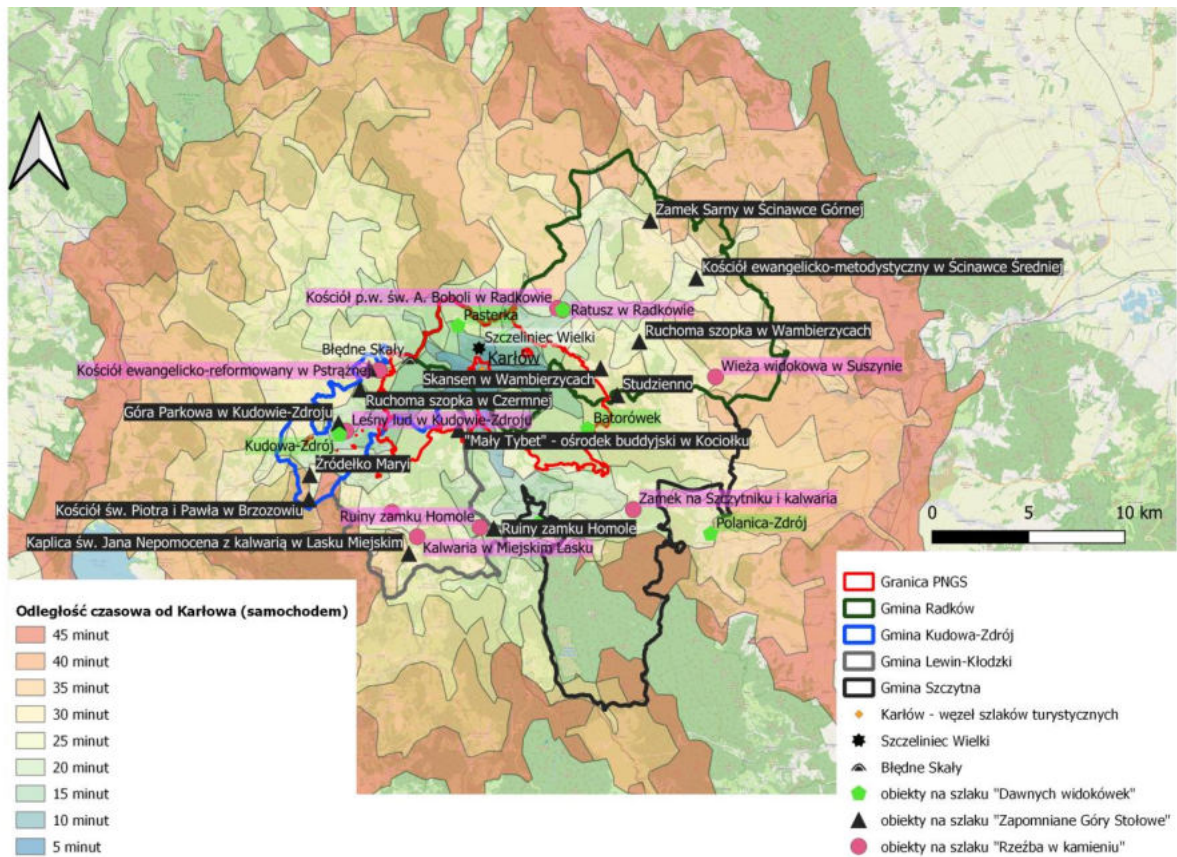
Ryc. 110 Zmiany krajobrazowe wybranych miejsc na trasie dawnych widokówek. A: Pensjonat Helene w Batorówku, zdj. ok. 1930 roku, B: widok obecny - parking PNGS. C: Dom Zdrojowy Fursten Hof w Kudowie-Zdroju, zdj. ok. 1925-1929 roku, D: widok obecny – Sanatorium Polonia.

Źródło: A,B: https://polska-org.pl/559383,Szczytna,Parking_Batorowek.html [dostęp dnia 19.02.2023], C:

https://fotopolska.eu/Sanatorium_Polonia_Kudowa-Zdroj?f=776030-foto [dostęp dnia 19.02.2023], D: fot. A. Żyto, IX 2019

Uwzględniając centralne położenie PNGS w rejonie turystycznym Gór Stołowych opracowano mapę izochronową obrazującą odległość czasową jazdy samochodem do wybranych atrakcji kulturowych w badanym obszarze z Karłowa. Ze względu na skrzyżowanie licznych szlaków turystycznych oraz lokalizację początku trasy turystycznej na Szczeliniec Wielki, miejscowość ta może być uznana za „bramę Gór Stołowych”, której centralna lokalizacja umożliwi swobodne zwiedzanie obszaru, pod warunkiem odpowiedniej dostępności komunikacyjnej. Dojazd z Karłowa do wszystkich obiektów kulturowych, wymienionych w opisanych powyżej propozycjach tras zwiedzania („Rzeźba w kamieniu”,

„Zapomniane Góry Stołowe”, „Trasa dawnych widokówek”) zajmuje nie więcej niż 45 minut, a najwięcej z nich, położonych jest w odległości przejazdu trwającego do 30 minut (ryc. 111).

Ryc. 111 Mapa izochronowa odległości czasowej wybranych atrakcji kulturowych wokół PNGS od Karłowa.
Źródło: oprac. własne.

Podsumowanie

Bogactwo obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego w rejonie Gór Stołowych pozwala określić badany obszar jako atrakcyjny z perspektywy rozwoju turystyki kulturowej, co zostało udowodnione poprzez realizację przyjętych celów pracy.

Na podstawie przeglądu przewodników turystycznych, stron internetowych, dokumentów planistycznych, blogów podróżniczych oraz rekonesansu terenowego rozpoznano rolę materialnego dziedzictwa kulturowego w rejonie PNGS oraz zidentyfikowano główne kulturowe atrakcje turystyczne badanego obszaru. Koncentrują się one przede wszystkim w miejscowościach uzdrowskich – Kudowie-Zdroju, Dusznikach-Zdroju i Polanicy-Zdroju – i obejmują różnorodne przejawy działalności człowieka związane z osadnictwem i urbanizacją oraz funkcją turystyczną tych obszarów. Do najważniejszych atrakcji kulturowych rejonu zaliczono: Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju, Kaplicę Czaszek w Czermej, Szlak Ginących Zawodów w Czermej, Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego (Skansen w Pstrążnej), bazylikę i kalwarię w Wambierzycach, ruchome szopki w Czermej i Wambierzycach oraz Muzeum Zabawek i Muzeum Mineralów w Kudowie-Zdroju. Grupę tą można również uzupełnić o atrakcyjny krajobraz kulturowy historycznej zabudowy i założeń parkowych miejscowości uzdrowskich. Wymienione atrakcje charakteryzują się zróżnicowanym przystosowaniem do obsługi ruchu turystycznego, wynikającym bezpośrednio z infrastruktury i zagospodarowania turystycznego. Za najbardziej atrakcyjne miejsce uznano Muzeum Papiernictwa, które w swojej ofercie miało dostępne bilety online, bilety ulgowe, foldery turystyczne, możliwość skorzystania z usługi przewodnika obiektowego, wyznaczoną trasę zwiedzania, ekspozycję multimedialną oraz ofertę dodatkową – możliwość wzięcia udziału w warsztatach oraz organizację lekcji muzealnych. Zróżnicowane atrakcje i zasoby kulturowe badanego obszaru stanowią podstawę do rozwoju tematycznych tras zwiedzania (a być może nawet do tworzenia produktów turystycznych) nawiązujących do poszczególnych rodzajów turystyki, np. turystyki dziedzictwa kulturowego, religijnej, muzealnej, obiektów zabytkowych, stylów architektonicznych czy kultury ludowej, co potwierdza przyjętą hipotezę badawczą H1 – „W rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych zachowane są różnorodne obiekty materialnego dziedzictwa kulturowego, w oparciu, o które możliwe jest wyznaczenie tematycznych szlaków kulturowych lub ścieżek edukacyjnych”.

Badania prowadzone na obszarze parku narodowego umożliwiły inwentaryzację

materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego oraz ich późniejszą waloryzację. W wyniku rekonesansu terenowego scharakteryzowano 114 obiektów punktowych i opracowano ich geowizualizację. Spośród nich tylko schronisko PTTK „Na Szczelińcu” oraz Fort Karola uznane zostały za atrakcje turystyczne, ze względu na ich dużą popularność i rozpoznawalność wśród turystów. Pozostałe obiekty opisano jako zasoby turystyczne i sklasyfikowano w pięć grup tematycznych związanych z zasobami osadniczymi, poeksploatacyjnymi, religijnymi, turystycznymi oraz mieszаныmi. Ich rozmieszczenie na terenie parku jest nierównomierne, jednak zdecydowana większość znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie aktualnej siatki szlaków turystycznych, co zapewnia potencjalnie ich dobrą dostępność. Najbardziej liczną grupę zasobów stanowią obiekty związane ze śladami dawnego osadnictwa (m.in. pozostałości dawnych wsi, znaki graniczne, kierunkowskazy związane z przebiegiem dawnych traktów, odrestaurowany system suchych zbiorników kaskadowych) oraz obiekty związane z dawnym udostępnianiem turystycznym obszaru (m.in. szlakowskazy, wykuwane w skałach schody, miejsca odpoczynku, punkty widokowe, skarby, zagospodarowanie wodospadów Pośny). Atrakcyjność turystyczna zasobów kulturowych jest zróżnicowana, co wynika przede wszystkim z ich wartości estetycznych oraz dostępności. Ich ocena, przeprowadzona została z wykorzystaniem metody bonitacji punktowej, w której uwzględniono zarówno zmienne ilościowe i jakościowe, zestawione w ramach kryterium atrakcyjności i dostępności. W ten sposób zrealizowano cel metodyczny pracy, którym było opracowanie kryteriów waloryzacji materialnych zasobów dziedzictwa kulturowego na obszarze parku. Uzyskane wyniki umożliwiły klasyfikację obiektów w grupie mało atrakcyjnej, przeciętnie atrakcyjnej, atrakcyjnej i bardzo atrakcyjnej w perspektywie wykorzystania obiektów dla rozwoju turystyki kulturowej. Najbardziej liczną grupę obiektów (58%) oceniono jako „przeciętnie atrakcyjne”. Uwzględniając klasyfikację tematyczną obiektów najwyższe oceny przyznano obiektom z kategorii „mieszane” w których znalazł się sad kolekcyjny, Stroczy Zakręt przy Szosie Stu Zakrętów, tablica pamiątkowa na Narożniku oraz zabytkowa dzwonnica alarmowa i pomnik św. Jana Pawła II w Ostrej Górze. Spośród pozostałych grup największy potencjał atrakcyjności kulturowej odnotowano dla obiektów reprezentujących krajobraz sakralny oraz militarny. W grupie najwyższej ocenionych zasobów znalazł się m.in. kościół pw. św. Jana Chrzciciela z cmentarzem i kaplicą pogrzebową w Pasterce, pomnik ofiar I wojny światowej, dawny budynek nadleśnictwa – obecnie Centrum Edukacyjno-Szkoleniowe PNGS w Karłowiu, system

dawnych fontann i tablica pamiątkowa przy wodospadach Pośny, pomnik „Serce pozostawione w Pasterce”, bastion Fortu Karola oraz kalwaria koło Hanuli, a więc obiekty reprezentujące różne kategorie tematyczne. Waloryzacja przeprowadzona została dla jednostek przestrzennych – pól podstawowych o wymiarach 1 km x 1 km. Wysoka ocena pól podstawowych zlokalizowanych wokół Szczelińca Wielkiego zwraca uwagę na atrakcyjne i dostępne obiekty dziedzictwa kulturowego na tym obszarze, co może mieć znaczenie dla strumieniowania ruchu turystycznego. Na podstawie badań własnych utworzono bazę danych, która jest ważnym elementem z perspektywy ochrony i zarządzania obiektami dziedzictwa kulturowego. Baza ta składa się z opracowanych kart inwentaryzacyjnych, których utworzenie było kolejnym celem metodycznym pracy. Zawierają one opisy poszczególnych obiektów oraz dokumentację fotograficzną obrazującą jej obecny stan. Ich założenie stanowiło podstawę realizacji celu aplikacyjnego pracy związanego z opracowaniem propozycji przebiegu tematycznych szlaków kulturowych/ścieżek edukacyjnych w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych.

Uwzględniając atrakcyjność oraz dostępność materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego opracowano opis i geowizualizacje dziewięciu szlaków tematycznych/ścieżek edukacyjnych, o łącznej długości ok. 122 km., co odpowiada całkowitej liczbie szlaków turystycznych wyznaczonych na terenie parku. Zdecydowana większość proponowanych tras została poprowadzona wzdłuż oznaczonych obecnie szlaków. Wyznaczenie w ten sposób tras tematycznych, związanych z dziedzictwem poeksploatacyjnym, dawnym udostępnianiem turystycznym, osadnictwem oraz zasobami religijnymi, miało przede wszystkim na celu podkreślić obecność materialnego dziedzictwa kulturowego w krajobrazie obszaru chronionego. Uwzględniając potrzebę dwojakiej deglomeracji ruchu turystycznego, wewnątrz parku oraz na terenie z nim sąsiadującym, opracowano również propozycje nieliniarnych tras zwiedzania wokół PNGS. Zauważona została ogólna tendencja większego zainteresowania turystów wątkami tematycznymi, które łączyłyby w sobie różnego typu obiekty kulturowe niż trasami bardziej specjalistycznymi i węższymi tematycznie.

Zainteresowanie poszczególnymi materialnymi atrakcjami i zasobami dziedzictwa kulturowego oraz zaproponowanymi szlakami tematycznymi określone zostało poprzez charakterystykę motywów, preferencji i oczekiwań turystów odwiedzających park narodowy. Cel ten został osiągnięty na podstawie badań pilotażowych oraz badań właściwych, zrealizowanych z wykorzystaniem techniki wywiadu bezpośredniego PAPI. Na podstawie

odpowiedzi udzielonych w 815 poprawnie wypełnionych kwestionariuszach rozpoznano preferencje w zakresie organizacji wyjazdu w Góry Stołowe oraz zweryfikowano stopień świadomości przyjezdnych na temat obiektów dziedzictwa kulturowego na tym obszarze i uwzględniania ich w planie zwiedzania. Głównymi województwami emisji ruchu turystycznego było województwo dolnośląskie, wielkopolskie, śląskie i mazowieckie. Większość wyjazdów miało charakter krótkookresowych (1-4 nocy) i były to wyjazdy rodzinne. Wśród badanych turystów dominującym celem przyjazdu w Góry Stołowe była chęć wypoczynku oraz poznania walorów przyrodniczych, które przez 30% badanych poparte zostały celem drugorzędnym, - „chęcią poznania zabytkowych i współczesnych obiektów kulturowych”. Przewaga atrakcyjności walorów przyrodniczych nad antropogenicznymi daje możliwość wskazania konkretnego rodzaju turystyki kulturowej rozwijającego się na tym obszarze, jakim jest turystyka kulturowo-przyrodnicza. Mikos von Rohrscheidt (2010, s. 155) definiuje ją jako „formę turystyki, w której główny cel stanowią naturalne walory środowiska, a motywacją uczestników jest spotkanie z chronionym lub organizowanym przez człowieka dziedzictwem naturalnym albo powiększenie wiedzy o świecie otaczającym”. Jest ona wyrazem szerokiego zainteresowania turystów otoczeniem człowieka, chęcią pozyskania nowej wiedzy o miejscach i obiektach oraz integralnym rozumienia dziedzictwa, uwzględniającego zasoby i treści pochodzące od człowieka nie oddzielnie, ale w historycznym kontekście i w żywej relacji do jego naturalnego i kształtowanego przezeń habitat” (Mikos von Rohrscheidt, 2016, s. 23). Obecnie, niezależnie od deklarowanych drugorzędnych celów przyjazdu w Góry Stołowe oraz wybieranych przez turystów źródeł informacji, świadomość zróżnicowanych obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego w badanym rejonie jest bardzo mała. Odzwierciedla to niewielki odsetek badanych, którzy odwiedzili lub zamierzali odwiedzić tego typu atrakcje i zasoby na terenie parku i w jego otoczeniu i potwierdza przyjętą hipotezę H4- „Większość turystów nie jest świadoma bogactwa materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego rejonu Gór Stołowych.”

Przeprowadzona analiza statystyczna nie wykazała istotnych różnic pomiędzy turystami, którzy deklarowali jako drugorzędny cel przyjazdu motyw kulturowy a ogółem turystów. Nie wykazano również istotnych zależności pomiędzy oceną atrakcyjności kulturowej rejonu Gór Stołowych a poszczególnymi rodzajami źródeł informacji o tym obszarze. Różnice te zostały natomiast zauważone w kontekście oceny atrakcyjności terenu

samego parku narodowego, który m.in. lepiej oceniany był przez osoby korzystające z folderów turystycznych, a słabiej przez turystów korzystając z map oraz czerpiących informacje od pilotów lub przewodników turystycznych. Osoby zainteresowane kulturowo Górą Stołową częściej poszukiwały informacji w Internecie (w tym ze strony internetowej parku), korzystały z map oraz zapoznawały się z treścią tablic informacyjnych, co wskazuje na ich duże znaczenie dla popularyzacji wiadomości o dziedzictwie kulturowym. Pod względem zainteresowania poszczególnymi zasobami kulturowymi w grupie tej zauważono większe zainteresowanie kilkoma obiektami kulturowymi: pomnikiem pamięci ofiar I wojny światowej w Karłowie, tablicą pamięci zamordowanych turystów przy Narożniku, dzwonnica alarmowa w Kudowie-Zdroju i niemieckojęzycznymi szlakowskazami. Badania wykazały również, że wraz ze wzrostem odległości województwa emisji ruchu turystycznego od rejonu Gór Stołowych udział osób przyjeżdżających kilka razy w roku w ten obszar maleje oraz rośnie udział przyjeżdżających po raz pierwszy. Na podstawie analizy danych nie rozpoznano prawidłowości pomiędzy miejscem pochodzenia turystów a odwiedzanymi obiektami i miejscami kulturowymi. Turyści, którzy wskazali jako drugorzędny cel przyjazdu zainteresowanie obiektami kulturowymi częściej odwiedzali ten region wiosną, latem i zimą niż pozostali przyjezdni. Wskazane grupy różnią się też między sobą średnią długością pobytu na tym obszarze, który dla turystów zainteresowanych obiektami kulturowymi był częściej dłuższy i obejmował 3-4 noce, podczas gdy wśród pozostałych turystów bardziej popularne były pobytu na 1 lub 2 noce. Przeprowadzona segmentacja ruchu turystycznego ujawniła grupę turystów potencjalnie zainteresowanych alternatywną ofertą turystyczną szlaków kulturowych. Składały się na nią osoby przed 40 rokiem życia, odwiedzające ten obszar na 3-4 noce, głównie z partnerem/współmałżonkiem, pochodzące z województw nieznajdujących się wśród głównych obszarów emisji ruchu turystycznego. Zestawiając analizę uzyskanych wyników z przeglądem literatury można dojść do wniosku, że turystom zainteresowanym dziedzictwem kulturowym rejonu Gór Stołowych najbliższą jest do grupy ogólnych turystów kulturowych (wg ATLAS), inspirowanych kulturowo (Bywater, 1993) i turystów przyciąganych kulturowo (Bywater, 1993; Nahrstedt, 1997).

Opisane w pracy potencjalne propozycje rozwiązań służących wzmocnieniu roli materialnego dziedzictwa kulturowego w atrakcyjności rejonu Gór Stołowych zostały poddane ocenie eksperckiej podczas wywiadów pogłębionych. Wszyscy rozmówcy zwrócili uwagę na

dużą atrakcyjność kulturową badanego obszaru, zwracając uwagę na jego wielokulturowość a zarazem akcentując szczególnie inne kategorie obiektów, które odpowiadały zainteresowaniom poszczególnych osób. Wielokrotnie podkreślana została wyjątkowość tzw. Czeskiego Kątka (Zakątka) oraz przytaczano ścieżkę edukacyjno-historyczną w Ostrej Górze jako przykład dobrej praktyki udostępniania dziedzictwa kulturowego. Badani byli zgodni co do konieczności lepszego wyeksponowania zasobów i atrakcji kulturowych, która mogłaby odbywać się na dwóch płaszczyznach: terenowej – w postaci tablic informacyjnych oraz wirtualnej – w postaci bardziej rozwiniętych opisów wzbogaconych materiałem kartograficznym i zdjęciami. Eksperti przedstawili zróżnicowany opis potencjalnych odbiorców obiektów dziedzictwa kulturowego, od szerokiej grupy ogółu turystów masowych, zainteresowanych wszystkim co jest odpowiednio udostępnione i wypromowane, do wąskiej grupy specjalistów, pasjonatów, miłośników lokalnej historii. Większość propozycji szlaków kulturowych/ścieżek edukacyjnych, których propozycje przedstawiono rozmówcom, została oceniona pozytywnie. Łącznie najwyższą ocenę otrzymał szlak zróżnicowanych obiektów dziedzictwa kulturowego – szlak „Zapomniane Góry Stołowe”, cieszący się również największą popularnością wśród turystów. Eksperti prezentowali zróżnicowane zdanie na temat możliwej dyspersji turystycznej dzięki szlakom kulturowym/ścieżkom edukacyjnym, zwracając uwagę, że o ile możliwe będzie zainteresowanie turystów mniej popularnymi obszarami parku, o tyle nie zmniejszy to tłumu turystów na Błędnym Skałach i Szczelińcu Wielkim. W konsekwencji udostępnienie obiektów kulturowych może zdaniem niektórych doprowadzić do powstania nowych atrakcji turystycznych, co zaobserwowano po udostępnieniu Skalnej Czaszki. Wśród interesujących kulturowo miejsc położonych dookoła parku badani wielokrotnie wskazywali na Czermną, ruiny zamku Homole oraz Radków, którego potencjał turystyczny jest współcześnie niedoceniany.

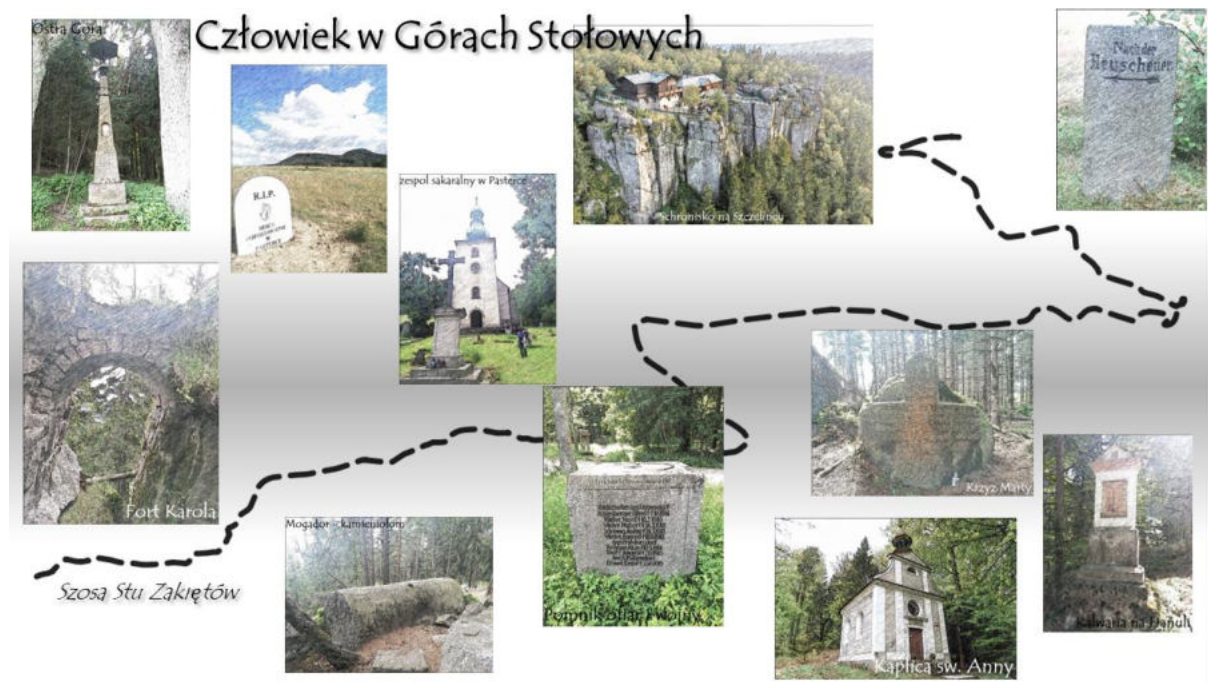
Wyniki otrzymane w wyniku przeprowadzonej waloryzacji zasobów kulturowych oraz rozpoznania profili turystów odwiedzających ten obszar i ich preferencji, a także opinii eksperckich, pozwoliły potwierdzić hipotezę H2: „obiekty materialnego dziedzictwa kulturowego na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych są wystarczająco dobrze zachowane, lecz nie są odpowiednio udostępnione i wyeksponowane” oraz H3 – „Ze względu na ochronę przyrody nie jest możliwe udostępnienie turystyczne niektórych obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego”.

Zwiększający się z roku na rok ruch turystyczny w Górach Stołowych może skutkować wystąpieniem overtourismu w niektórych częściach parku narodowego. Zjawisko to wywiera negatywne skutki zarówno na przyrodę ożywioną i nieożywioną oraz na komfort zwiedzania obszaru przez turystów. Oferta turystyczna Gór Stołowych, wzbogacona tematycznymi ścieżkami kulturowymi na obszarze parku i w jego otoczeniu, umożliwiłaby dyspersję turystyczną, co w danym czasie odciążałoby presję turystyczną na popularne szlaki w parku, a zarazem zwiększyło atrakcyjność turystyczną rejonu. Zadanie to miałyby też wyraźny wymiar edukacyjny, gdyż pozwoliłoby ocalić od zapomnienia materialne ślady pozostawione przez dawnych mieszkańców tego obszaru. By tak się jednak stało niezbędne jest podjęcie skoordynowanych działań, których celem byłoby odpowiednie udostępnienie materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego. Przeprowadzone badania wykazały, że turyści byłiby na ogół zainteresowani rozwojem oferty kulturowej obszaru w postaci tematycznych tras zwiedzania/szlaków/ścieżek edukacyjnych, co potwierdza przyjętą hipotezę H5: „Turyści odwiedzający Park Narodowy Gór Stołowych są zainteresowani poznaniem atrakcyjnych obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego w rejonie.”

Obecnym problemem jest kwestia organizacji współpracy pomiędzy potencjalnymi interesariuszami i władzami miejsc i obiektów kulturowych, które zdaniem Harrisona (2010, za Nowacki 2012) są formą kapitału kulturowego łączącego ludzi ze sobą i środowiskiem. Działania te mogłyby być realizowane na zasadzie współpracy w ramach klastra turystycznego lub umowie partnerstwa (nawet w wymiarze transgranicznych – polsko-czeskim), co wymagałoby konieczności określenia lidera. Być może jest to odpowiednie miejsce dla parku narodowego, który na swoim obszarze łączy tereny gmin z nim sąsiadujących i jest najważniejszą atrakcją turystyczną w regionie.

W tym miejscu wciąż pozostają aktualne sugestie Mikosa von Rohrscheidt’a, który już w 2008 roku postulował rozwój turystyki militarnej, religijnej, obiektów i zabytków techniki, muzealnej, wypraw tematycznych związanych ze sztuką i architekturą oraz kulturowo-przyrodniczej jako rodzajów najbardziej właściwych dla ziemi kłodzkiej. Zwrócenie większej uwagi na obiekty dziedzictwa kulturowego jest zgodne z zapisami projektu ustawy o parkach narodowych, w którym do głównych celów funkcjonowania parku narodowego postulowane jest dodanie celu „ochrony dziedzictwa kulturowego, materialnego i niematerialnego”, co wskazuje na jego duże znaczenie w perspektywie ochrony całego środowiska

geograficznego. Postrzeganie go jako spójnego i funkcjonalnego systemu umożliwia lepsze zachowanie jego walorów i stwarza możliwość ich udostępnienia w formie narracji wyrażającej nierozzerwalny związek człowieka ze przyrodą. Z tego względu rozwój turystyki kulturowej na tym obszarze powinien nieodłącznie uwzględniać cele wynikające z idei zrównoważonego rozwoju i rozwijać turystykę w sposób harmonijny, z uwzględnieniem potrzeb ochrony przyrody, interesu turystów oraz mieszkańców. Za najbardziej optymalną formę turystyki w parkach narodowych Kruczek (2004) uważa ekoturystykę, której jedną z zasad jest szacunek dla lokalnej kultury (Honey, 2008). Pomiędzy różnymi rodzajami turystyki kulturowej, a zarazem w przestrzeni turystycznej wytworzonej między walorami i atrakcjami przyrodniczymi i kulturowymi należy stymulować rozwój innych form turystyki, m.in. geoturystykę i turystykę aktywną. O ile wyodrębnienie poszczególnych rodzajów turystyki nie jest niezbędne z punktu widzenia turysty, o tyle wynikająca z tego większa szczegółowość może zostać pozytywnie wykorzystana przez organizatorów turystyki i gestorów skoncentrowanych na bardziej skonkretyzowanych przedsięwzięciach i zadaniach. W działaniach tych warto jest poszukiwać rozwiązań, które zostały już wdrożone w innych parkach narodowych lub obszarach chronionych i korzystać z nich, jako z dobrych praktyk. Kluczowe jest wzbudzenie zainteresowania turystów obiektami dziedzictwa kulturowego, co może zostać osiągnięte m.in. z wykorzystaniem „nie-map” (ryc. 112), atrakcyjne obrazujących pozostałości działalności człowieka na tym obszarze. Mając na uwadze perspektywę zaprzestania działalności kamieniołomu, warto uwzględnić to szczególne miejsce jako potencjalny teren przeznaczony dla rozwoju turystyki, np. w formie żywego muzeum piaskowca. Kontrolowane strumieniowanie ruchu turystycznego może również zostać osiągnięte poprzez tworzenie nowych atrakcji kulturowych, nawiązujących do bogatego dziedzictwa obszaru, np. w postaci popularnych ławeczek, np. ławeczka Franciszka Pabla.

Ryc. 112 Przykładowa nie-mapa obrazująca dziedzictwo kulturowe na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych.
Źródło: oprac. własne.

Rozwinięciem zainicjowanych w tej pracy badań może być przeprowadzenie analogicznych analiz w czeskiej części Gór Stołowych, w celu kompleksowego rozpoznania uwarunkowań rozwoju turystyki kulturowej w oparciu o zasoby dziedzictwa kulturowego, niezależnie od obowiązujących granic administracyjnych i państwowych. Kolejnym krokiem może być również analiza krytyczna przyjętej metodyki waloryzacji zasobów kulturowych, zwłaszcza w kontekście doboru pól podstawowych, których delimitacja, choć obecna jest w literaturze i powszechnie wykorzystywana w badaniach, to skutkuje nienaturalnym podziałem badanej powierzchni. Pod dyskusję należałoby poddać również przyznane w poszczególnych kryteriach oceny, które docelowo powinny być przydzielane przez grupę powołanych do tego ekspertów. W przyszłości warto też dokonać porównania uwarunkowań rozwoju turystyki kulturowej w poszczególnych gminach, co może zostać osiągnięte m.in. dzięki zastosowaniu metody wielowymiarowej analizy porównawczej. Wymienione działania mogą przyczynić się do szerszego spojrzenia na dziedzictwo kulturowe i umożliwić jego wykorzystania do rozwoju regionalnej turystyki kulturowej, której celem jest konkretny region historyczny lub kulturowy (Mikos von Rohrscheidt, 2018).

Bogaty w różnorodne obiekty dziedzictwa kulturowe rejon Gór Stołowych zasługuje na odpowiednią ochronę i promocję. 30-lecie utworzenia Parku Narodowego Gór Stołowych staje

się doskonałą okazją do zwrócenia większej uwagi na przejawy działalności człowieka na tym terenie, kształtowanie przez niego krajobrazu i wzbogacanie go licznymi przejawami ludzkiej działalności. W tym kontekście doświadczyć można istoty turystyki kulturowej, która w najwyższym stopniu zawiera w sobie element poznawczy, co uwydatnia jej funkcję edukacyjną i kształceniową (Mikos von Rohrscheidt, 2018). Udostępnione i wypromowane obiekty mają szansę stać się pewnego rodzaju kapitałem kulturowym, który skłoni do refleksji nad tymi, którzy byli na tym terenie wcześniej oraz nad tymi, którzy będą później, każdorazowo współtworząc swoją obecnością kulturową historię Gór Stołowych.

BIBLIOGRAFIA

1. Adach S., Wojtkowska M., Religa P., 2022, Consequences of the accessibility of the mountain national parks in Poland, *Environmental Science and Pollution Research*, 30(12), s. 1-18.
2. Adamiak Cz., Dubownik A., 2017, Opinie online o parkach narodowych w Polsce, *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, 19, 3(52), s. 18-25.
3. Adamski A., Ciapała S., Gmyrek K., Kolasieńska A., Mroczka A., Witkowski Z., 2014, Negatywne konsekwencje przegęszczenia szlaków w Pienińskim Parku Narodowym i rezerwacie przyrody Wąwóz Homole. *Folia Turistica*, 31, s. 147–164.
4. Alejski W., 1999, *Turystyka w obliczu wyzwań XXI wieku*, F.H-U. Albis, Kraków.
5. Alexandrowicz Z. (i in.), 1992, Waloryzacja przyrody nieożywionej obszarów i obiektów chronionych w Polsce, Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa, s. 5-135.
6. Baldy K., 2001, Przydrożne miejsca kultu religijnego i małe pomniki architektury w Górach Stołowych, *Szczeliniec*, nr 5, s. 176.
7. Baldy K., 2003, Dziedzictwo kulturowe Gór Stołowych. Ochrona dóbr kultury i historycznego związku człowieka z przyrodą w parkach narodowych. *Ojcowski Park Narodowy*, s. 299-312.
8. Balińska A., Nowakowski P., 2011, Eksplo jako forma turystyki alternatywnej, *Folia Pomer. Univ. Technol. Stetin., Oeconomica* 288 (64), s. 167–174.
9. Banaszek M., 2010, Turystyka kulturowa – fenomen (nie tylko) współczesnego świata, [w:] M. Banaś, T. Paleczny, K. Warmińska (red.), *Kulturowe i społeczne wyzwania współczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 11-36.
10. Baraniec A., 2002, Turystyka w Babiogórskim Parku Narodowym, [w:] J. Partyka (red.), *Użytkowanie turystyczne parków narodowych*, Wydawnictwo Ojcowski Park Narodowy, Ojców.
11. Barbier B., 2005, Wybrane aspekty turystyki kulturowej Francuzów, *Turyzm*, Nr 15/1-2, s. 95-120.
12. Bartkowski T., 1965, Zagadnienia atrakcyjności środowiska geograficznego w Polsce dla wypoczynku. Sprawozdanie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za III i IV kwartał 1965, Poznań.
13. Bartkowski T., 1969, Ocena atrakcyjności środowiska geograficznego na okołobałtyckich obszarach pojeziernych od Skagerraku po jezioro Onega. Sprawozdanie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za I i II kwartał 1969, Poznań.
14. Bartkowski T., 1971, O metodyce oceny środowiska geograficznego, *Przegląd Geograficzny*, t. 53, z. 3, s. 263—281.
15. Bartuś T., Mastaj T., Łodziński M., 2009, Atrakcje geoturystyczne Geostrady Środkowosudeckiej, *Geoturystyka*, 4(19), s. 43-60.
16. Basińska A., Kurczewski R., Machnik A., Smoleńska O., 2009, Turystyka przyrodniczo-kulturowa (ekoturystyka), [w:] A. Mikos von Rohrscheidt, K. Buczkowska (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej*. Wyd. AWF w Poznaniu.
17. Bezkowska G., 2003, Problem oceny walorów przyrodniczych dla turystyki i rekreacji na obszarze Nizin Środkowopolskich., *Turystyka i Hotelarstwo*, 4. Wyd. Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Łodzi, s. 9-34.

18. Białk-Wolf A., 2015, Kulturowy aspekt ekoturystyki w rozwoju regionalnym, Europa Regionum, Tom XXIII, 251-258.
19. Bogdanowicz R., Jokiel P., Pociask-Karteczka J., 2012, Wody w parkach narodowych Polski, IGiGP UJ, KH PTG, Kraków.
20. Boyce C., Neale P., 2006, Conducting In-Depth Interviews for Evaluation Input. Watertown: Pathfinder International.
21. Buchwał, A., Fidelus, J., 2010, Monitoring ruchu turystycznego przy użyciu czujników ruchu na przykładzie Tatrzańskiego i Babiogórskiego Parku Narodowego, [w:] Z. Krzan (red.), Przyroda Tatrzańskiego Parku Narodowego a człowiek, Wydawnictwo TPN., Zakopane, s. 44-54.
22. Buczkowska K., 2008, Turystyka kulturowa. Przewodnik metodyczny, AWF, Poznań.
23. Bywater M., 1993, The Market for Cultural Tourism in Europe, Travel and Tourism Analyst, nr 6, s. 30.
24. Czarnecki K., 2009, Atrakcyjność turystyczna i ruch turystyczny w parkach narodowych województwa podlaskiego, Zeszyty Naukowe SGGW, s. 165-173.
25. Chojnacka-Ożga L., Gabryszewska A., 2011, Projekt waloryzacji turystycznej środowiska przyrodniczego gminy Inowłódź. Studia i Materiały CEPL w Rogowie, zeszyt 3(28), s. 153-159.
26. Cohen, J., 1988, Statistical power analysis for the behavioral sciences (2nd Ed.), New York, Routledge.
27. Cohen E., 2011, Zmieniające się oblicza współczesnej turystyki, Folia Turistica, 25(2), s. 13-22.
28. Czapiewska G., 2019, Turystyka dziedzictwa kulturowego szansą rozwoju obszarów wiejskich regionu pomorskiego, Zagadnienia Doradztwa Rolniczego, 4(98).
29. Czerniak A., 2020, Kierunki rozwoju turystyki w Parku Narodowym Gór Stołowych (red.), Bogucki Wydawnictwo Naukowe. Poznań.
30. Czochoński J., 2002, Ruch turystyczny w Tatrzańskim Parku Narodowym, [w:] J. Partyka (red.), Użytkowanie turystyczne parków narodowych, Wydawnictwo Ojcowski Park Narodowy, Ojców.
31. Dann G. M. S., 1977, Anomie, Ego-enhancement and Tourism, Annals of Tourism Research, t. 4, nr 4, s. 184-194.
32. Denman R., 2001, Guidelines for Community-based Ecotourism Development, WWF, Ledbury.
33. Dewar K., 2000, Cultural tourism [w:] J. Jafari (red.), Encyclopedia of tourism, Routledge, London and New York.
34. Drozdowska M., Duda-Seifert M., Gruszka I., 2019, Komunikacja marketingowa atrakcji turystycznych na przykładzie obiektów przemysłowych pogranicza polsko-czeskiego. Folia Turistica, nr 51, s. 77-102.
35. Dubel K., Szczygielski K., 1982, Ocena przydatności środowiska przyrodniczego województwa katowickiego do potrzeb turystyki i wypoczynku, Czasopismo geograficzne, L III 2, Wrocław.
36. Duszyński F., Migoń P., 2015, Boulder aprons indicate long-term gradual and non-catastrophic evolution of cliffed escarpments, Stołowe Mts., Poland. Geomorphology, 250, s. 63-77.
37. Duszyński F., Migoń P., Kasprzak M., 2016, The origin of sandstone boulder aprons along the escarpments of the Stołowe Mountains – are they all rockfall-derived? A New

- insight into an old problem Rusing the CONEFALL 1.0. Software. Bull. Geogr., Phys. Geogr. Ser., s. 19-32.
38. Duszyński F., Migoń P., Kasprzak M., 2018, Góry Stołowe – kraina zrodzona z morza. Przewodnik geomorfologiczno-turystyczny, PNGS.
 39. Dwyer L., Kim C., 2003, Destination competitiveness: Determinants and indicators, *Current Issues in Tourism*, t. 6, nr 5, s. 369–414.
 40. Sachs R., Eysymontt R., Sachs R., Szymczak M., 2018, Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju, Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju, Duszniki-Zdrój.
 41. Fitych T., 2009, "Boże Młyny" - krzyże i kapliczki przydrożne na pograniczu kudowsko-nachodzkiem, katalog wystawy, wyd. Maria.
 42. Flanagan S., Griffin K, O'Halloran E., Phelan J., Roe P., Burke E., Tottle A, 2007, *Tourism Development: toward the mitigation of tourism destination impacts*, Prepared for the Environmental Protection Agency by Dublin Institute of Technology, Sustainable, Environmental Protection Agency, Wexford, Ireland.
 43. Funder, D. C., Ozer, D. J., 2019, Evaluating effect size in psychological research: sense and nonsense, *Advances in Methods and Practices in Psychological Science*.
 44. Gałązka M., 2009, Turystyka zrównoważona w Parkach Narodowych w opinii turystów, „*Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*”, Vol. 11(4), s. 123-130.
 45. Gancarski M., 2002, Skansen – mini zoo Wambierzyce. Gospodarstwo Agroturystyczne Mariana Gancarskiego. Wydawnictwo ZET, Wrocław.
 46. Gancarski M., 2006, Wambierzyce – od czasów najdawniejszych do współczesnych, nakład autorski, Wambierzyce.
 47. Gaworecki W., 2003, *Turystyka*, PWE, Warszawa.
 48. Genstwa N., Hadyński J., Maciejewska J., 2019, Waloryzacji przydatności turystycznej regionu na przykładzie odcinka Wielkiej Pętli Wielkopolski, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 48, s. 55-65.
 49. Graja-Zwolińska, S., Spychała, A., 2014, Monitoring ruchu turystycznego w parkach narodowych. *Barometr Regionalny*, 12 (4), s. 171-177.
 50. Grotowska S., 2017, Turystyka religijna osób starszych w Polsce - próba analizy jakościowej. *Turystyka Kulturowa*, nr 3, s. 7-20.
 51. Góra S., 2005, *Z dziejów Szczelińca i Karłowa*, Wyd. Agencja Filmowa TUKAN JHS Jan Henryk Szosta.
 52. Haberla, M., Kuźmińska-Haberla, A., 2016, Aktywność marketingowa podmiotów turystyki medycznej Dolnego Śląska w świetle wyników badań jakościowych. *Marketing i Zarządzanie*, 3 (44), s. 417–425.
 53. Hall C.M., Zeppel H. 1990, History, Architecture, Environmnet: Cultural Heritage and Tourism, *Journal of Travel Research*, nr 29, s. 54-55.
 54. Henger E., 2012, Inwentaryzacja i analiza obiektów kulturowych na terenie Parku Narodowego Gór Stołowych z projektem ekspozycji wybranego obiektu, praca inżynierska złożona w 2012 roku na Wydziale Inżynierii Kształtowania Środowiska i Geodezji Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, pod opieką merytoryczną dr. inż. arch. M. Staffy (nieopublikowana).
 55. Hibner J., 2013, Struktura ruchu turystycznego w polskich górskich parkach narodowych należących do sieci „Człowiek i Biosfera”, *Współczesne problemy i kierunki badawcze w geografii*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 73-88.

56. Holm, S., 1979, A simple sequentially rejective multiple test procedure. *Scandinavian Journal of Statistics*, 6, 65–70, <https://www.jstor.org/stable/4615733>.
57. Husson, F., Le, S. and Pages, J., 2010, *Exploratory Multivariate Analysis by Example Using R*, Chapman and Hall.
58. Jania M., 2007, Próba waloryzacji przyrodniczej Ziemi Kłodzkiej na potrzeby turystyki i rekreacji, *Z badań nad wpływem antropopresji na środowisko. Studenckie Koło Naukowe Geografów US, Wydział Nauk o Ziemi US, t. 8, Sosnowiec*, s. 28-41.
59. Jędrzyak T., 2008, *Turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
60. Kabała C., 2018, *Góry Stołowe. Przyroda i ludzie (red.)*, Park Narodowy Gór Stołowych, Kudowa-Zdrój.
61. Karwińska A., Wiktor D., 2008, *Przedsiębiorczości korzyści społeczne: identyfikacja dobrych praktyk w ekonomii społecznej. Ekonomia społeczna teksty*.
62. Kołodziejczyk A., 1979, *Rola elementów kultury w turystyce*, Instytut Turystyki, Warszawa.
63. Kondracki J., 2011. *Geografia regionalna Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
64. Kosiński W., 1996, *Ochrona krajobrazu kulturowego w obrębie Parku Narodowego Gór Stołowych i na jego obrzeżu*, Szczeliniec, s. 247-254.
65. Koskowski M., 2017, *Dziedzictwo kulturowe w przestrzeni turystycznej na przykładzie zamków w Polsce*, [w:] D. Ostrowski (red.), *Ożywianie przestrzeni turystyki kulturowej*, Warszawa, s. 69-83.
66. Kopec Z., 2009, *Paradies Feldhauser początek historii osiedla przy Łąkowej*, *Przegląd Kudowski*, nr 4 (5), s. 5-9.
67. Kordowska M., 2018, *Przydatność polskich obszarów Ramsar dla turystyki ornitologicznej*. *Prace i Studia Geograficzne*, nr 2, s. 101-116.
68. Kowalczyk A., 2008a, *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne*. Uniwersytet Warszawski.
69. Kowalczyk A., 2008b, *Współczesna turystyka kulturowa – między tradycją a nowoczesnością* [w:] A. Kowalczyk (red.) *Turystyka Kulturowa (spojrzenie geograficzne)*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
70. Kowalczyk A., 2014, *Fenomenologia przestrzeni turystycznej*, *Turyzm* 24-1, s. 9-15.
71. Krażewska A., Ossowska L., 2020, *Zróźnicowanie atrakcyjności turystycznej gmin nadmorskich w województwie zachodniopomorskim*, *Zeszyty Naukowe Wydziału Nauk Ekonomicznych*, 24//2020, s. 25-38.
72. Król E., Paulo A., 2007, *Waloryzacja przyrodniczo-krajobrazowa na potrzeby turystyki i zagospodarowania przestrzennego gminy Solec-Zdrój*, *Geoturystyka*, s. 37-58.
73. Kruczek Z., 2005, *Polska. Geografia atrakcji turystycznych*. PROKSENIA, Kraków.
74. Kruczek Z., Przybyło-Kisielewska K., 2019, *Ruch turystyczny w parkach narodowych i konsekwencje nadmiernej frekwencji odwiedzających*, [w:] *Parki narodowe i otoczenie społeczno-gospodarcze. Skazani na dialog. Wyższa Szkoła Turystyki i Ekologii*, 160-171.
75. Kucner A., 2021, *Praktyczne wykorzystanie myślenia projektowego oraz analizy trendów w tworzeniu rozwiązań dla Szlaku Kopernikowskiego oraz szlaku rowerowego Green Velo*, *Turystyka Kulturowa* nr 4, s. 109-128.

76. Kulczyk-Dynowska A., 2018, Parki narodowe a funkcje turystyczne i gospodarcze gmin terytorialnie powiazanych, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław.
77. Kordowska M., 2020, Turystyka ornitologiczna na polskich obszarach Natura 2000 – szanse i bariery. Rozprawa doktorska w zakresie nauk o Ziemi dyscyplina geografia wykonana pod kierunkiem dr hab. Sylwii Kulczyk, Katedra Geografii Turystyki i Rekreacji, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski.
78. Kugiejko M., Kociszewski P., Organizacja czasu wolnego w obliczu pandemii COVID-19 - doświadczenie różnych pokoleń (osób młodych i seniorów). Turystyka Kulturowa, nr 4, s. 157-182.
79. Kulczyk S., 2014, Atrakcyjność turystyczna krajobrazu – przykłady podejścia systemowego, Turystyka Kulturowa, 4, s. 6–15.
80. Laesser Ch., Beritelli P., 2013, St. Gallen Consensus on Destination Management, Journal of Destination Marketing & Management, 2.
81. Latocha A., 2011, Contemporary landscape of depopulated areas as a mosaic of relict and active landscape features (Stołowe Mts. case study). The Problems of Landscape Ecology, 30, s. 309–316.
82. Latocha A., 2012, Śladami dawnego osadnictwa w Sudetach (1) – Karłowek. Sudety, 4(133), s. 28–31.
83. Latocha A., 2017, Odradzanie wsi? Przemiany ludnościowo-osadnicze na ziemi kłodzkiej w okresie powojennym. Studia Obszarów Wiejskich, 48, s. 29–50.
84. Latocha A., 2020, Krajobraz kulturowy Gór Stołowych. Wędrowki w czasie i w terenie. Wydawnictwo cyfrowe, Park Narodowy Gór Stołowych.
85. Latocha A., Migoń P., 2018, Geneza i przemiany krajobrazu kulturowego Gór Stołowych, [w:] C. Kabała (red.), Góry Stołowe. Przyroda i ludzie. Park Narodowy Gór Stołowych, Kudowa-Zdrój, s. 47–61.
86. Latocha A., Roszczewska M., 2011, Zmiany krajobrazu na terenie Parku Narodowego Gór Stołowych w ostatnich stu latach. Przyroda Sudetów, 14, s. 125–140.
87. Leszczycki S., 1937, Podhale jako region uzdrowiskowy. Prace Studium Turyzmu. UJ, Kraków, nr 1.
88. Leszczycki S., 1938, Studia do planu regionalnego w regionach urbanistyczno-turystycznych. Biuletyn urbanistyczny, 6.
89. Leszczyński K., Mandziuk M., Kotowicz K., 2018, Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta i Gminy Radków, Neopolis Pracownia Projektów Miejskich, Głogów.
90. Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2008, Geografia turystyki Polski, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
91. Liszewski S., 1995, Przestrzeń turystyczna, Turyzm, t. 2, z. 5.
92. Lohmann M., 1999, Kulturtouristen oder die touristische Nachfrage nach Kulturangeboten, [w:] T. Heinze, Kulturtourismus: Grundlagen, Trends und Fallstudien, Oldenbourg, München-Wien.
93. Lundberg D., 1985, The Tourist Business. Van Nostrand Reinhold, New York.
94. Łach J., Rogowski M., Rozenkiewicz A., 2010, Problematyka regionalizacji fizycznogeograficznej pogranicza polsko-czeskiego w Sudetach Środkowych. Problemy Ekologii Krajobrazu, t. XXVI, s.171-180.

95. Łobocki M., 2000, *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Impuls, Kraków.
96. Łysoń P., 2019, *Turystyka w Polsce w 2018 roku*. GUS, Warszawa.
97. Machnik A., 2013, Zarządzanie wiedzą i edukacja dla potrzeb turystyki przyrodniczej i ekoturystyki, „*Współczesne Zarządzanie*” Vol. 1, s. 148-158.
98. Machowiak K., 2018, Budowa geologiczna Gór Stołowych w oparciu o dotychczasowe wyniki badań [w:] C. Kabała, *Góry Stołowe – przyroda i ludzie*, Wyd. PNGS, s. 15-30.
99. Majcher P., 2004, Turystyka kulturowa jako ważny element polityki turystycznej państwa w zakresie tworzenia markowych produktów turystycznych, *Markowe produkty turystyczne*, Fundacja na rzecz Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin-Niechorze, s. 50.
100. Majdecki L., 1971, *Atrakcyjność turystyczno-wypoczynkowa środowiska naturalnego w Kampinoskim Parku Narodowym*, [w:] *Środowisko naturalne wobec urbanizacji*, PWN, Warszawa.
101. Małek J., 2003, Turystyka kulturowa jako czynnik rozwoju lokalnego, *Prace i Studia Geograficzne*, tom 32, s. 13-34.
102. Manczak I., Sanak-Kosmowska K., Bajak M., 2020, Zastosowanie beaconów w komunikacji z niepełnosprawnym turystą kulturowym (na przykładzie muzeów miejskich), *Turystyka kulturowa*, vol. 5, s. 116-139.
103. Marciszewska B., 2002, Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania rozwoju turystyki kulturowej w Polsce, „*Problemy Turystyki i Hotelarstwa*”, nr 3, s. 5-9.
104. Mayntz R., Holm K., Hübner P., 1985, *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 132-133.
105. Mazurkiewicz L., 2008, O istocie turystyki kulturowej, *Turystyka i Rekreacja*, t.4, Wyd. AWF, Warszawa, s. 51-61.
106. Mazurski K.R., 2012, *Historia turystyki sudeckiej*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy” Centralnego Ośrodka Turystyki Górskiej PTTK, Kraków.
107. McIntosh, R. W., Goeldner Ch. R., Ritchie, J. R. Brent, 1994, *Tourism: Principles, Practices, Philosophies, Business & Economics*, Willey, New Jersey.
108. McKercher B., Du Cros H., 2002, *Cultural Tourism: the Partnership between Tourism and Cultural heritage Management*, Routledge, s. 144. Metelka, Ch. J., 1990, *The Dictionary of Hospitality, Travel and Tourism*, Albany, New York, s. 41, [za:] S. A. Bąk, 2007, *Działania Unii Europejskiej na rzecz kultury i turystyki kulturowej*, Warszawa.
109. Meyer B., 2010, Nowe trendy w kształtowaniu produktów turystycznych, *Acta Scientiarum Polonorum, Oeconimia*, 9 (4), s. 313-323
110. Miazek P., 2020, Przyczyny zróżnicowania ruchu turystycznego w polskich parkach narodowych, *Turyzm* 30/1, 73-86.
111. Migoń P., Latocha A., Parzóch K., Kasprzak M., Owczarek P., Witek M., Pawlik Ł., 2011, Współczesny system morfogenetycznych Gór Stołowych, [w:] T. Chodak i in. (red.), *Geoekologiczne warunki środowiska przyrodniczego Parku Narodowego Gór Stołowych*, WIND, Wrocław, s. 1-52.
112. Migoń P., Latocha A., 2020, Walory przyrodnicze i kulturowe rejonu Gór Stołowych, [w:] A. Czerniak (red.), *Kierunki rozwoju turystyki w Parku Narodowym Gór Stołowych*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 20-33.

113. Migoń P., Duszyński F., Kasprzak M., 2018, Ukształtowanie terenu i procesy rzeźbotwórcze, [w:] C. Kabała, Góry Stołowe – przyroda i ludzie, Wyd. PNGS, s. 31-46.
114. Migoń P., Parzóch K., 2021, Enigmatic clusters of sandstone boulders on plateaus of the Stołowe Mountains (Sudetes, south-west Poland) – their geoheritage and geotouristic value, *Geologos*, vol.27, no.3, s. 141-155.
115. Migoń P., Latocha A., Parzóch K., Kasprzak M., Owczarek P., Witek M., Pawlik Ł., 2011, Współczesny system morfogenetyczny Gór Stołowych, [w:] T. Chodak, C. Kabała, J. Kaszubkiewicz, P. Migoń, J. Wojewoda (red.), *Geoekologiczne warunki środowiska przyrodniczego Parku Narodowego Gór Stołowych*, WIND, Wrocław, s. 1–52.
116. Mikos von Rohrscheidt A., 2008a, Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy, *GWSHM Milenium*, Gniezno.
117. Mikos von Rohrscheidt A., 2008b, Waloryzacja turystyczno-kulturowa miasta i powiatu Kłodzko. *Turystyka Kulturowa*, 2, s. 36–47.
118. Mikos von Rohrscheidt A., 2010, Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy, wydanie II, *KulTour.pl*, Poznań.
119. Mikos von Rohrscheidt A., 2016, Przyroda w turystyce kulturowej. Programy, oferty, zagospodarowanie walorów i obszarów, *Turystyka Kulturowa*, nr 1/2016.
120. Mikos von Rohrscheidt A., 2018, *Historia w turystyce kulturowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa.
121. Mileska M.I., 1963, Regiony turystyczne Polski. Stan obecny i potencjalne warunki rozwoju. *Prace Geograficzne*, nr 43, Warszawa.
122. *Minors Way Brochure*, 2019, Blue Print Arkow.
123. Miński R., 2017, Wywiad pogłębiony jako technika badawcza. Możliwości wykorzystania IDI w badaniach ewaluacyjnych. „*Przegląd Socjologii Jakościowej*”, t. 13, nr 3, s. 30–51.
124. Morrisey M., Griffin K., Flanagan S., 2012, Implementation of the DIT-ACHIEV Model for Sustainable Tourism Destination Management: Killarney, Ireland, A Case Study, BEST Education Network Think Tank X, Networking for Sustainable Tourism, Modul University, Vienna.
125. Mróz F., 2003, Turystyka religijna w polskich parkach narodowych, [w:] J. Partyka (red.) *Ochrona dóbr kultury i historycznego związku człowieka z przyrodą w parkach narodowych*, Ojcowski Park narodowy, s. 171-186.
126. Myga-Piątek U., Jankowski G., 2009, Wpływ turystyki na środowisko przyrodnicze i krajobraz kulturowy - analiza wybranych przykładów obszarów górskich, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. 25, s. 27-38
127. Myga-Piątek U., 2012, *Krajobraz kulturowy. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Wyd. Uniwersytet Śląski, Katowice.
128. Niezgoda A., Nowacki M., 2020, Experiencing Nature: Physical Activity, Beauty and Tension in Tatra National Park – Analysis of TripAdvisor Reviews, *Sustainability*, 12, 601, s. 1-15.
129. Niezgoda A., Markiewicz E., 2022, Produkt turystyczny w parkach narodowych – skutki pandemii COVID-19, *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), s. 177-189.

130. Opas-Zajdlewicz I., 2021, Rola produktów turystyki kulturowej w kształtowaniu postrzegania Ystad i regionu Skanii (południowa Szwecja) przez turystów z Pomorza Zachodniego, *Turystyka Kulturowa*, nr 3, s. 129-156.
131. Pabel F., 1988, Krótka historia uprzystępnienia Szczelińca, tłum. Z. Gdowski, oprac. T. Dudziak, „Pielgrzymy”, 1988, s. 90–124
132. Papaj M., 2015, Kudowa-Zdrój w Górach Stołowych. Wydawnictwo Turystyczne Plan, Jelenia Góra.
133. Papierniak W., 2012, Historia turystyki w Sudetach, dostęp online dnia 12.05.2022 <https://skpswroclaw.files.wordpress.com/2017/11/historia-turystyki-papierniak.pdf>
134. Partyka J., 2010a, Ruch turystyczny w polskich parkach narodowych, *Folia Turistica*, nr 22.
135. Partyka J., 2010b, Udostępnianie turystyczne parków narodowych w Polsce a krajobraz, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego* nr 14, Sosnowiec, s. 252-263
136. Parzych K., 2011, Analiza uwarunkowań przyrodniczych i antropogenicznych rozwoju turystyki w subregionie słupskim. Z. Młynarczyk, A. Zajadacz, M. Słowik (red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki, TOM V.*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 65-75.
137. Parzych K., 2012, Ocena zróżnicowania atrakcyjności turystycznej gmin województwa zachodniopomorskiego. *Przegląd Zachodniopomorski, TOM XXVIII (LVI), zeszyt 1*, s. 73-86.
138. Peplowska M., 2003, Elementy osobowości turysty warunkujące jego aktywne uczestnictwo w dziedzictwie kulturowym, *Problemy Turystyki i Hotelarstwa*, nr 1, s. 15-16.
139. Podemski K., 2004, *Socjologia podróży*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań.
140. Potocka I., 2009, Atrakcyjność turystyczna i metody jej identyfikacji, [w:] Z. Młynarczyk (red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*, Wyd. Nauk. UAM, t. 3, Poznań, s. 19-32.
141. Potocki J., 1994, Uwagi do fizjograficznej regionalizacji Sudetów, *Czasopismo Geograficzne* LXV, 2, s. 189-197.
142. Potocki J., 2016, *Góry Stołowe i Adsrpassko-Teplicke Skaly*. Wydawnictwo Turystyczne Plan, Jelenia Góra.
143. Prędko R. 2006. Bieszczadzki Park Narodowy – w świetle badań ankietowych turystów na szlakach pieszych w latach 2004–2005. *Roczniki Bieszczadzkie*, 14, s. 285–297.
144. Prędko R. 2012. Ruch turystyczny w Bieszczadzkim Parku Narodowym w latach 2009–2011. *Roczniki Bieszczadzkie*, 20, s. 358–377.
145. Prószyńska-Bordas H., Markiewicz J. 2011. Struktura ruchu turystycznego w Gorcezańskim Parku Narodowym oraz ocena przygotowania obszaru do turystyki, *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, 28, s. 160–166.
146. Przeclawski K., 1994, *Turystyka a świat współczesny*. Uniwersytet Warszawski. Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji. Zakład Społecznych Problemów Wychowania. Uniw. Warsz. IPSiR, Warszawa.
147. Przeclawski K., 2004, *Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki*, F.H-U. Albis, Kraków.

148. Pstrocka-Rak M., Rak G., 2011, Wskaźniki chłonności i pojemności turystycznej w polskich parkach narodowych, *Studia i materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, 3(28), s. 141-145.
149. Pudełko A., 2017, Turyści czy spacerowicze? Próba charakterystyki uczestników spacerów literackich, *Turystyka Kulturowa*, nr 2, ss. 37-52
150. Radziejowski J., 1979, Problemy oceny środowiska geograficznego dla potrzeb turystyki, *Przegląd Geograficzny*, LI.
151. Ratajski J., 1998, Góry Stołowe na starych widokówkach, Wydawnictwo Jerzy Ratajski, Jagniątków.
152. Richards G., 2000, The development of Cultural Tourism in Europe, [w:] G. Richards (red.), *Cultura Attraction and European Tourism, Leisure and Tourism*, Wyd. CABI, Cambridge, s. 187.
153. Ritchie J. R. B., Crouch G. I., 2000, The Competitive Destination: A Sustainability Perspective, *Tourism Management*, t. 21, nr 1, s. 1–7.
154. Rogowski M., 2010, Ocena atrakcyjności turystycznej fragmentu szlaków pieszych w Karkonoskim Parku Narodowym, *Opera Corcontica* 47/2010, Suppl. 1: 303-314
155. Rogowski, M., 2017, System Monitoringu ruchu turystycznego (SMrt) w Parku Narodowym Gór Stołowych - założenia i wybrane wyniki. *Studia i Materiały CEPL*, 52, s. 158-165.
156. Rogowski M., 2018, System Monitoringu ruchu turystycznego (SMrt) w Parku Narodowym Gór Stołowych dla potrzeb badań przestrzeni turystycznej. *Prace i Studia Geograficzne*, 63.3, s. 153-172.
157. Rogowski M., Żyto A., 2018, Co turysta kulturowy robi w parku narodowym? Motywy i preferencje turystów kulturowych w Parku Narodowym Gór Stołowych. *Turystyka Kulturowa*, 4, s. 63–77.
158. Rogowski M., Małek B., 2016, Monitoring ruchu turystycznego w Parku Narodowym Gór Stołowych – założenia projektu i wstępne wyniki badań. [w:] Z. Młynarczyk, A. Zajadacz (red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Turystyka przyrodnicza i uwarunkowania jej rozwoju*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 79-97.
159. Rogowski M., 2022a, The Impact of COVID-19 Pandemic on Nature-Based Tourism in National Parks. Case Studies for Poland. *Journal of Environmental Management and Tourism*, [S.l.], v. 13, n. 2, s. 572-585.
160. Rogowski M., 2022b, Effects of Covid-19 on tourist's behavior and number in mountain national park: The case of the Stołowe Mts. National Park, Poland. *J. Mt. Sci.* 19, s. 2044–2059.
161. Rojek Ch., Urry J., 1997, *Touring Cultures. Transformations of Travel and Theory*, Routledge, London.
162. Roszak J., Godlewski G., 2015, Przysiąc się do pisarza. Pomniki-ławki na Lubelszczyźnie jako atrakcje turystyczne. *Turystyka Kulturowa*, nr 2, s. 6-19.
163. Roszak J., Godlewski G., 2018, Chronotop Lubelszczyzny. Ocena atrakcyjności regionu dla turystyki literackiej z wykorzystaniem bonitacji punktowej. *Turystyka Kulturowa*, 2/2018, s. 85-96.
164. Ryś S., 2000, Kudowa-Zdrój. Przewodnik turystyczny. Wydawnictwo Kartograficzne Karta, Katowice.

165. Sołowiej D., 1992a, Podstawy metodyki oceny środowiska przyrodniczego człowieka — wydanie II poszerzone, Wyd. Nauk. UAM, Poznań.
166. Schmoll G. A., 1977, Tourism Promotion, Tourism International Press, London.
167. Seweryn R., 2020, Rola składników atrakcyjności turystycznej obszar w budowaniu jego przyszłej przewagi konkurencyjnej, [w:] A. Panasiuk (red.), Turystyka w naukach społecznych. Tom 1. Nauki o zarządzaniu i jakości. Uniwersytet Jagielloński, Instytut Przedsiębiorczości, s. 9-24.
168. Siemiątkowska U., Kaczmarska G., 1968, Klasyfikacja terenów dla różnych form rekreacji metodą waloryzacji, Miasto, nr 3.
169. Smith K. M., 2003, Issues in cultural tourism studies, Routledge, London.
170. Sobik M., Błaś M., 2018, Klimat Gór Stołowych, [w:] C. Kabała (red.), Góry Stołowe – przyroda i ludzie, Wyd. PNGS, s. 107-124.
171. Solon J., Borzyszkowski J., Bidłasik M., Richling A., Badora K., Balon J., Brzezińska-Wójcik T., Chabudziński Ł., Dobrowolski R., Grzegorzczak I., Jodłowski M., Kistowski M., Kot R., Krąż P., Lechnio J., Macias A., Majchrowska A., Malinowska E., Migoń P., Myga-Piątek U., Nita J., Papińska E., Rodzik J., Strzyż M., Terpiłowski S., Ziaja W., 2018, Physico-geographical mesoregions of Poland: Verification and adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data, Geographia Polonica, vol. 91, no. 2, s. 143-170.
172. Staffa M., Janczak J., Mazurski K., Zajac C., Czerwiński J., 1992, Słownik geografii turystycznej Sudetów. T. 13. Góry Stołowe. Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa–Kraków.
173. Stankevičiūtė D., Žuromskaitė B., 2012, Rola młynów i wiatraków drewnianych w rozwoju turystyki dziedzictwa kulturowego na Litwie. Turystyka Kulturowa, nr 7, s. 45-60.
174. Stasiak A., 1997, Turystyka w parkach narodowych – obszary konfliktów. Turyzm, 7(2), s. 5–23.
175. Stasiak A., 2006, Produkt turystyczny – szlak. Turystyka i Hotelarstwo, Wyd. WSTH w Łodzi, nr 10.
176. Stasiak A., 2007, Kultura a turystyka – wzajemne relacje, [w:] A. Stasiak (red.), Kultura i turystyka – razem czy oddzielnie?, Wyd. WSTH w Łodzi, Łódź, s. 7–17
177. Stasiak A., 2013, Nowe przestrzenie i formy turystyki w gospodarce doświadczeń, Turyzm/Tourism, s. 59-74.
178. Stasiak A., Śledzińska J., Włodarczyk B., 2014, Szlaki turystyczne od pomysłu do realizacji. Wydawnictwo PTTK Kraj, Warszawa-Łódź.
179. Stec A., 2017, Porównanie metody Hellwiga i metody waloryzacji według bonitacji punktowej do oceny atrakcyjności turystycznej gmin na przykładzie województwa podkarpackiego. Metody ilościowe w badaniach ekonomicznych. TOM XVIII/2, s. 314-323.
180. Ślusarczyk J., 2008, Historia turystyki, [w:] Turystyka w naukach humanistycznych, R. Winiarski (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
181. Szczepański J., 1970, Elementarne pojęcia socjologii, PWN, Warszawa.
182. Szmygin B., 2006, Kazimierz Dolny – turystyka i jej wyzwania dla ochrony dziedzictwa, Spotkanie z Zabytkami, nr 12, s. 3-7.
183. Tarka R., Buczyński S., Modelska M., Olichwer T., Staśko S., 2011, Hydrogeologia obszaru Parku Narodowego Gór Stołowych, [w:] T. Chodak i in. (red.),

- Geoekologiczne warunki środowiska przyrodniczego Parku Narodowego Gór Stołowych, WIND, Wrocław, s. 113-140.
184. Tomczak J., 2013, Kulturowe szlaki tematyczne Warszawy. Wyd. Texter, Warszawa.
 185. Tomczewska-Popowycz N., 2020, Waloryzacja turystyczna i ocena wykorzystania potencjału dziedzictwa materialnego Ukrainy Zachodniej dla turystyki sentymentalnej. *Prace Geograficzne*, nr 161, s. 61-80.
 186. Urry J., 2002, *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*, Sage, London.
 187. Warcholik W., Semczuk M. 2011. Natężenie ruchu turystycznego w Pienińskim Parku Narodowym. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego* 18, s. 148–154.
 188. Warszzyńska I., 1971, Waloryzacja miejscowości z punktu widzenia atrakcyjności turystycznej, *Prace Geograficzne UJ*, 49, s. 14—35.
 189. Warszzyńska I., 1974, Ocena zasobów środowiska naturalnego dla potrzeb turystyki. *Zeszyty Nauk. UJ CCCL, Prace Geogr.* 36, *Prace Instytutu Geogr.* 58.
 190. Warszzyńska J., Jackowski A., 1978, *Podstawy geografii Turyzmu*, PWN, Warszawa, s. 334
 191. Wąsik Ż., 2017, Rozwój turystyki w parkach narodowych w latach 200-2015, *Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja*, 1(19), s. 129-139.
 192. Wieniawska-Raj B., 2007, Dynamika ruchu turystycznego w Karkonoskim Parku Narodowym, [in:] J. Štursa, R. Knapik (eds.), *Geoekologické problémy Krkonoš. Sborn. Mez. Věd. Konf., říjen, 2006, Svoboda n. Úpou, Opera Corcontica*, 44, s. 593-602.
 193. Wieniawska-Raj B., 2010, Dynamika ruchu turystycznego w Karkonoskim Parku Narodowym, *Opera Corcontica*, 47 (supl. 1), pp. 269-276
 194. Witek M., 2018, *Wody Gór Stołowych*, [w:] C. Kabała, *Góry Stołowe – przyroda i ludzie*, Wyd. PNGS, s. 125-140.
 195. Włodarczyk B., 2009, *Przestrzeń turystyczna: istota, koncepcje, determinanty rozwoju*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
 196. Wojcieszek, J., Wojcieszek, M., 2019, Pogłębiony wywiad indywidualny jako przestrzeń spotkania i dialogu. *Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio*, 38(2), s. 255-269.
 197. Wojewoda J., 2008, Budowa geologiczna obszaru PNGS, [w:] A. Witkowski, B. Pokryszko, W. Ciężkowski (red.), *Przyroda Parku Narodowego Gór Stołowych*, Wydawnictwo PNGS.
 198. Wojewoda J., Białek D., Bucha M., Głuszczyński A., Gotowała R., Krawzeski J., Schutty B., 2011, *Geologia Parku Narodowego Gór Stołowych – wybrane zagadnienia* [w:] Chodak T., Kabała C., Kaszubkiewicz J., Migoń P., Wojewoda R., (red.), *Geologiczne Warunki Środowiska Przyrodniczego Parku Narodowego Gór Stołowych*, WIND, Wrocław, s. 53-96.
 199. Wojewoda R., Raczyński P., 2013, *Geoatrakcje okolic Radkowa, Radków*.
 200. Woś A., 1999. *Klimat Polski*. PWN, Warszawa.
 201. Wöhler K. 1997, *Marktorientiertes Tourismusmanagement: Tourismusorte – Leitbild*.

202. WTO, 2008, *City Tourism & Culture: The European Experience*, European Travel Commission, 2008.
203. Zagożdżon K., 2016, Wstępne wyniki rozpoznania reliktywów eksploatacji i obróbki piaskowców na obszarze Gór Stołowych, *Hereditas Minariorum*, Stowarzyszenie Naukowo-Edukacyjne Terra Minera, vol. 3, s. 215-224.
204. Yuan S., McDonald C., 1990, Motivational Determinants of International Pleasure Time, *Journal of Travel Research*, t. 29, nr 1, s. 42–44.
205. Zarzycka K., 2016, *Rozgryźć dziedzictwo - podręcznik dobrych praktyk upowszechniania dziedzictwa i edukacji o dziedzictwie kulturowym*. Narodowy Instytut Dziedzictwa.
206. Zawilińska B., 2021, Metody badań ruchu turystycznego i konsumpcji usług turystycznych w polskich parkach narodowych, *Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*, 35(3), s. 41-61.
207. Żakowska S., Podhorodecka K., 2018, Rozmieszczenie walorów turystycznych a lokalizacja noclegowej bazy turystycznej w województwie łódzki. *Turyzm*, 28/2, s. 79-91.
208. Życzkowski A., 2019, *Wambierzyce jako ośrodek pielgrzymkowy i turystyczny*, praca magisterska napisana pod kierunkiem dr hab. E. Bilskiej- Wodeckiej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
209. Żynda S., 1979, *Waloryzacja przyrodniczych komponentów środowiska geograficznego obszarów województw zielonogórskiego i ieszczyńskiego dla rekreacji*, AWF, Monografie, Poznań, s. 116.
210. Żyto A., 2021, Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych, [w:] K. Borodako (red.) *Turystyka w okresie pandemii*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań–Kraków, s. 167-176.
211. Żyto A., 2021, Pozostałości działalności górniczej jako walory kulturowe Parku Narodowego Gór Stołowych, [w:] A. Młynarczyk (red.) *Środowisko przyrodnicze jako obszar badań vol. II*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 161-171.

NETOGRAFIA

GUS 2020

<https://www.pot.gov.pl/attachments/article/1804/Frekwencja%20w%20atrakcjach%20turystycznych%20w%202020%20roku.pdf>

ICOMOS, International Cultural Tourism Charter, 1999, www.icomos.org/charters/tourism_e.p

Killarney National Park, 2021, <https://www.killarneynationalpark.ie/> [dostęp online dnia 18.10.2021]

The World Conservation Union, 1972, za <https://www.conserveireland.com/international/national-park-category-ii>

Wicklow Mountains National Park, 2021, <https://www.wicklowmountainnationalpark.ie/> [dostęp online dnia 18.10.2021]

Wicklow Tourism Strategy and Marketing Plan, 2017,

<https://www.wicklow.ie/Portals/0/Documents/Strategy%20Documents/County%20Wicklow%20Tourism%20Strategy%20and%20Marketing%20Plan%202018%20-%202023.pdf>

National Park (Category II) – A guide to Ireland's protected habitats & species (conserveireland.com)

The Miners' Way of Glendalough, Glendalough and Glendasan (irishtimes.com)

https://powiat.klodzko.pl/download/attachment/9633/projekt_strategii_rozwoju_powiatu_klodzkiego_2021_2030.pdf

<https://powiat.klodzko.pl/download/attachment/193/strategia-powiatu-klodzkiego.pdf>
https://powiat.klodzko.pl/download/attachment/9633/projekt_strategii_rozwoju_powiatu_klodzkiego_2021_2030.pdf
http://www.radkowklodzki.pl/asp/pliki/konsultacje_spoeczne/strategia_gminy_radkow_na_lata_2017-2025_wer_ost_do_konsultacji-11.12.2016.pdf
<https://kudowa.pl/wp-content/uploads/2021/03/kudowa-strategia-rozwoju-gminy-kudowa-zdroj-na-lata-2021-2027.pdf>
<https://bip.lewin-klodzki.pl/dokumenty/5443>
<http://siecnajciekawszychwsi.pl/download/attachment/1135/informator-wamierzyc-dolnoslaska-jerozolima.pdf> [dostęp dnia 8.08.2022]
<http://muzeumpapiernictwa.pl/>
<https://www.lewin-klodzki.pl/sites/default/files/2021/05/672/3325e73585680705f8e298067ce2797c.pdf>
<http://planochrony.slowinski.pl/aktualnosc/publikacja-przyroda-slowinskiego-parku-narodowego>
<https://www.gdrc.org/uem/eco-tour/quebec-declaration.pdf>
<https://tpn.pl/poznaj/dziedzictwo/dziedzictwo-kulturowe-w-tatrach>
<https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70402304>
https://polska-org.pl/4840264_foto.html?idEntity=3306090
https://fotopolska.eu/Wambierzyc/b110812,Widokowki_z_Wambierzyc.html?f=78567-foto
https://fotopolska.eu/1811985_foto.html?o=b37720&p=1
<https://a.allegroimg.com/s1024/0c349c/fa32e1104ff8b418f2d03b8a7ca3>
https://fotopolska.eu/Kudowa-Zdroj/b21179,Bledne_Skaly.html (A), https://fotopolska.eu/Szczelniec_Wielki?f=253210-foto (B) [dostęp dnia 12.11.2022].
https://fotopolska.eu/Kudowa-Zdroj/b15909,Droga_Stu_Zakretow.html?f=1215445-foto
[http://www.jacekpotocki.pl/?periodyzacja-dziejow-turystyki-sudeckiej-\(wg-m-staffy-zmienione\),24](http://www.jacekpotocki.pl/?periodyzacja-dziejow-turystyki-sudeckiej-(wg-m-staffy-zmienione),24)
 Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody [Dz.U. 2004, nr 92, poz. 880 ze zm.]
https://fotopolska.eu/Sanatorium_Polonia_Kudowa-Zdroj?f=776030-foto
https://polska-org.pl/559383,Szczytna,Parking_Batorowek.html
https://radkowklodzki.biuletyn.net/fls/bip_pliki/2022_05/BIPF5E0399C8C844FZ/Raport_o_stanie_gminy_za_2021_rok_1.pdf
<http://historia.luter2017.pl/kosciol-ewangelicko-augsburski-chrystusa-krola-kudowie-zdroju/>
<https://www.lewin-klodzki.pl/sites/default/files/2022/06/842/Raport%20o%20stanie%20gminy%20Lewin%20K%20C5%82odzki%20za%202021rok.pdf>
<https://kudowa.pl/raport-o-stanie-gminy.html>
<http://muzeum-zabawek.pl/kudowa-zdroj/> [dostęp
<https://uzdrowiska-klodzkie.pl/pijalnia-wod-mineralnych-w-polanicy>
<http://szczytna.pl/palac.html> /
<https://www.lewin-klodzki.pl/sites/default/files/2021/05/672/3325e73585680705f8e298067ce2797c.pdf>
<https://www.lewin-klodzki.pl/strona/dla-turysty-atrakcje-turystyczne-gminy-lewin-klodzki/578-ekologiczna-aronia-i-anielska-obora>

SPIS RYCIN

Ryc. 1 Etapy badań.	10
Ryc. 2 Liczba turystów odwiedzających polskie parki narodowe w 2020 roku.....	34
Ryc. 3 Obszar badań.	47
Ryc. 4 Ukształtowanie powierzchni rejonu Gór Stołowych.	49
Ryc. 5 Klimatogram dla obszaru "Góry Stołowe".	51
Ryc. 6 Zróżnicowane oblicza wody na obszarze PNGS.	52
Ryc. 7 Flora Gór Stołowych.....	54
Ryc. 8 Fragment <i>Karte der schlesischen Gebirge in Polen und der Tschechischen Republik</i> autorstwa A. Herricha wykonanej w 1895 roku w skali 1:150 000, z zaznaczonym przebiegiem Praskiego Traktu i Kręgielnego Traktu.	55

Ryc. 9 Zakład kamieniarski Schillinga w Radkowie; w tle Szczeliniec Wielki, na zboczu - <i>Klein Carlsberg</i> (Mały Karłów – przysiółek Karłowa), lata 1925-1935.	56
Ryc. 10 Wiadukt kolejowy w Lewinie Kłodzkim, pocz. XX wieku.	57
Ryc. 11 Pasterka (Passendorf) - wieś łańcuchowa, ok. 1940 r.	58
Ryc. 12 Niemiecko-czeska widokówka z Wambierzyc (<i>Albendorf</i>), ok. 1901 r.	59
Ryc. 13 Widokówki przedstawiające Bukowinę oraz Błędne Skały (A), ok. 1900 r.; schronisko - Szwajcarkę i Szczeliniec Wielki (B), 1898 r.	60
Ryc. 14 Turyści podczas wycieczki na widokowej „Drodze Stu Zakrętów”, ok. 1930-1935 r.	61
Ryc. 15 Wodospady Pośny, pocz. XX wieku.	62
Ryc. 16 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Radkowie.	67
Ryc. 17 Trasy pątniczo-turystyczne w Wambierzycach.	68
Ryc. 18 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Wambierzycach.	70
Ryc. 19 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Wambierzycach.	71
Ryc. 20 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Karłowie.	72
Ryc. 21 Kompleks zamku Samy w Ścinawce Średniej.	76
Ryc. 22 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Gminie Radków.	77
Ryc. 23 Obiekty sakralne na terenie Gminy Radków.	77
Ryc. 24 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Lewinie-Kłodzkim.	79
Ryc. 25 Obiekty dziedzictwa kulturowego w gminie Lewin Kłodzki.	82
Ryc. 26 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Szczytniej.	84
Ryc. 27 Obiekty dziedzictwa kulturowego w Szczytniejka.	86
Ryc. 28 Kulturowe atrakcje turystyczne Kudowy-Zdrój.	89
Ryc. 29 Kulturowe atrakcje turystyczne Polanicy-Zdroju.	94
Ryc. 30 Turystyczne atrakcje kulturowe Dusznik-Zdroju.	95
Ryc. 31 Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju.	97
Ryc. 32 Rozmieszczenie obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS wg kategorii.	99
Ryc. 33 Poeksploatacyjne zasoby dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.	100
Ryc. 34 Zasoby kulturowe związane z górnictwem;	102
Ryc. 35 Militarne obiekty dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.	103
Ryc. 36 Zasoby kulturowe związane z militariami.	104
Ryc. 37 Religijne zasoby dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.	104
Ryc. 38 Religijne zasoby kulturowe PNGS.	106
Ryc. 39 Zasoby kulturowe związane z krajobrazem sakralnym 5.	107
Ryc. 40 Osadnicze zasoby dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.	108
Ryc. 41 Zasoby kulturowe związane z osadnictwem.	110
Ryc. 42 Turystyczne zasoby dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.	111
Ryc. 43 Zasoby kulturowe związane z historycznym udostępnianiem turystycznym.	112
Ryc. 44 Tablice pamiątkowe.	114
Ryc. 45 Liczba zasobów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS na km ²	115
Ryc. 46 Atrakcyjność turystyczna materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.	130
Ryc. 47 Ocena zasobów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS według kategorii.	132
Ryc. 48 Atrakcyjność kulturowa pól podstawowych na podstawie przeprowadzonej waloryzacji.	135
Ryc. 49 Emisja ruchu turystycznego w rejon Gór Stołowych wg województw.	138
Ryc. 50 Główne i drugorzędne cele przyjazdu turystów w Góry Stołowe.	139
Ryc. 51 Częstotliwość przyjazdu turystów w Góry Stołowe.	140
Ryc. 52 Identyfikacja problemu zbyt dużej liczby turystów na obszarze PNGS według częstotliwości przyjazdu turystów w Góry Stołowe.	140
Ryc. 53 Długość pobytu turystów w Górach Stołowych.	141
Ryc. 54 Baza noclegowa wybierana przez turystów w Górach Stołowych.	141
Ryc. 55 Źródła informacji o Górach Stołowych.	142
Ryc. 56 Ocena atrakcyjności kulturowej rejonu Gór Stołowych.	143
Ryc. 57 Popularność wybranych atrakcji kulturowych wśród turystów odwiedzających Góry Stołowe.	144
Ryc. 58 Miejsowości o nagromadzeniu atrakcji kulturowych odwiedzane przez turystów podróżujących w Górach Stołowych.	145
Ryc. 59 Ocena atrakcyjności kulturowej Parku Narodowego Gór Stołowych.	146
Ryc. 60 Ocena zainteresowania turystów potencjalnymi tematycznymi szlakami kulturowymi.	147

Ryc. 61 Ocena znaczenia elementów infrastruktury i zagospodarowania turystycznego przy kulturowych atrakcjach turystycznych.....	149
Ryc. 62 Turyści odwiedzający Góry Stołowe według grup wiekowych.....	152
Ryc. 63 Sposób organizacji wyjazdu ze względu na towarzystwo.	152
Ryc. 64 Długość pobytu turystów w Górach Stołowych.	153
Ryc. 65 Częstotliwość przyjazdu turystów w Góry Stołowe.	154
Ryc. 66 Przyjazdu turystów w Góry Stołowe według pór roku.	154
Ryc. 67 Cele przyjazdu turystów w Góry Stołowe.	155
Ryc. 68 Preferencje wyboru bazy noclegowej przez turystów w Górach Stołowych.	156
Ryc. 69 Preferencje wyboru bazy gastronomicznej przez turystów w Górach Stołowych.	156
Ryc. 70 Źródła informacji turystów o Górach Stołowych.	157
Ryc. 71 Ocena atrakcyjności kulturowej rejonu Gór Stołowych przez turystów.....	158
Ryc. 72 Miejsca turystyczno-kulturowe odwiedzone przez turystów w Górach Stołowych.	160
Ryc. 73 Zainteresowanie turystów obiektami dziedzictwa kulturowego w Górach Stołowych.....	162
Ryc. 74 Ocena atrakcyjności kulturowej Parku Narodowego Gór Stołowych przez turystów.	163
Ryc. 75 Zainteresowanie turystów turystyczno-kulturowymi obiektami na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych i wzdłuż szlaków prowadzących bezpośrednio na obszar parku.....	164
Ryc. 76 Wiedza turystów o turystyczno-kulturowych obiektach dziedzictwa na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych.	165
Ryc. 77 Zainteresowanie turystów niemieckojęzycznymi napisami przy szlakach (po lewej stronie) oraz ich stosunek do udostępniania "poniemieckiego dziedzictwa kulturowego (po prawej stronie).	166
Ryc. 78 Zainteresowanie turystów potencjalnymi szlakami kulturowymi w Górach Stołowych.	167
Ryc. 79 Zainteresowanie potencjalnymi ścieżkami kulturowymi na podczas dużej liczby turystów przy Szczelińcu Wielkim i Błędnym Skalach.....	168
Ryc. 80 Ocena przez turystów wprowadzenia godzinowych limitów wejść w sezonie na Szczeliniec Wielki i Błędne Skały.	169
Ryc. 81 Mapa czynników w przestrzeni dwuwymiarowej z wykazaniem obliczonych skupisk.	191
Ryc. 82 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmowy R1 - chmura słów.	200
Ryc. 83 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmowy R2 - chmura słów.	202
Ryc. 84 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmowy R3 - chmura słów.	204
Ryc. 85 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmowy R4 - chmura słów.	206
Ryc. 86 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmowy R5 - chmura słów.	208
Ryc. 87 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmowy R6 - chmura słów.	210
Ryc. 88 Turystyka kulturowa w rejonie Parku Narodowego Gór Stołowych według rozmowy R7 - chmura słów.	212
Ryc. 89 „Miasteczko klasztorne” w osadzie klasztornej św. Kevina, Glendalough	222
Ryc. 90 Wicklow Mountains National Park.....	223
Ryc. 91 Wicklow Mountains National Park.....	225
Ryc. 92 Fragment „nie-mapy” przy parkingu w Killarney National Park.	228
Ryc. 93 Proponowany przebieg szlaków tematycznych związanych z zasobami poeksploatacyjnymi.	232
Ryc. 94 Profil hipsometryczny trasy "Szlak górniczy - pętla".	234
Ryc. 95 Profil hipsometryczny trasy "Szlak górniczy - widokowy".	235
Ryc. 96 Proponowany przebieg szlaków tematycznych związanych z zasobami turystycznymi.	235
Ryc. 97 Profil hipsometryczny trasy "Śladami pierwszych turystów – długi".	237
Ryc. 98 Profil hipsometryczny trasy "Śladami pierwszych turystów".	239
Ryc. 99 Profil hipsometryczny trasy "Śladami pierwszych turystów - krótki".	241
Ryc. 100 Proponowany przebieg szlaków tematycznych związanych z zasobami turystycznymi.	241
Ryc. 101 Profil hipsometryczny trasy "Pstrążna-Radków".	243
Ryc. 102 Profil hipsometryczny trasy "Wokół Szczelińca Wielkiego".	245
Ryc. 103 Profil hipsometryczny trasy "Karlów-Pasterka".	246

Ryc. 104 Proponowany przebieg szlaków tematycznych związanych z obiektami sakralnymi.	247
Ryc. 105 Profil hipsometryczny trasy "Stołowogórskie sacrum".	248
Ryc. 106 Proponowane lokalizacje obiektów na obszarze PNGS dla trasy „Zapomniane Góry Stołowe”.....	249
Ryc. 107 Proponowane lokalizacje obiektów wokół PNGS dla trasy „Zapomniane Góry Stołowe”.	250
Ryc. 108 Proponowane lokalizacje obiektów dla trasy „Rzeźba w kamieniu”.	251
Ryc. 109 Proponowane lokalizacje obiektów dla trasy „Dawnych widokówek”.	252
Ryc. 110 Zmiany krajobrazowe wybranych miejsc na trasie dawnych widokówek.	253
Ryc. 111 Mapa izochronowa odległości czasowej wybranych atrakcji kulturowych wokół PNGS od Karłowa.	254
Ryc. 112 Przykładowa nie-mapa obrazująca dziedzictwo kulturowe na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych.....	264

SPIS TABEL

Tab. 1 Cele, metody i efekty badań.....	10
Tab. 2 Możliwości rozwoju turystyki kulturowej w rejonie PNGS w dokumentach planistycznych.	14
Tab. 3 Materialne obiekty dziedzictwa kulturowego w polskich parkach narodowych.	39
Tab. 4 Obiekty dziedzictwa kulturowego w mniejszych miejscowościach Gminy Radków.	73
Tab. 5 Obiekty dziedzictwa kulturowego w mniejszych miejscowościach Gminy Lewin Kłodzki.....	80
Tab. 6 Kryteria i sposób waloryzacji punktowej zasobów i atrakcji materialnego dziedzictwa kulturowego. ...	116
Tab. 7 Przelicznik punktowej oceny atrakcyjności materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki kulturowej.....	118
Tab. 8 Wyniki waloryzacji materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS.....	120
Tab. 9 Obiekty dziedzictwa kulturowego na terenie PNGS według oceny ich atrakcyjności.....	128
Tab. 10 Średnia arytmetyczna kryteriów oceny obiektów dziedzictwa kulturowego według kategorii.	132
Tab. 11 Tabela kontyngencji zmiennych częstotliwość przyjazdu vs długość pobytu.	171
Tab. 12 Wyniki testu post hoc pomiędzy parami grup zmiennych częstotliwości przyjazdu vs długość pobytu.	172
Tab. 13 Tabela kontyngencji zmiennych poznanie obiektów kulturowych jako drugorzędny motyw przyjazdu do GS vs. poziom atrakcyjności kulturowej GS.	173
Tab. 14 Tabela kontyngencji zmiennych korzystanie ze stron www o rejonie GS vs. poziom atrakcyjności kulturowej regionu GS.	174
Tab. 15 Tabela kontyngencji zmiennych korzystanie ze stron www o rejonie GS vs. poziom atrakcyjności kulturowej regionu GS.	175
Tab. 16 Tabela kontyngencji zmiennych częstotliwości przyjazdu do rejonu GS vs. województwo.	178
Tab. 17 Charakterystyka skupiska C1, n=295.....	191
Tab. 18 Charakterystyka skupiska C2, n=313.....	192
Tab. 19 Charakterystyka skupiska C3, n = 198.....	193
Tab. 20 Schemat postępowania badawczego podczas prowadzenia wywiadu pogłębionego.	196
Tab. 21 Zestawienie najważniejszych opinii eksperckich w zakresie wykorzystania materialnego dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki kulturowej w Górach Stołowych.....	213

ZAŁĄCZNIKI

- Załącznik 1 – karty waloryzacyjne zasobów kulturowych na obszarze PNGS
- Załącznik 2 – kwestionariusz wywiadu bezpośredniego realizowanego wśród turystów
- Załącznik 3 – transkrypcja wywiadów eksperckich

STRESZCZENIE

Ruch turystyczny w Parku Narodowym Gór Stołowych systematycznie wzrasta i koncentruje się przede wszystkim w rejonie dwóch najbardziej popularnych atrakcji – Szczelińca Wielkiego i Błędných Skał. Zbyt duża liczba turystów może prowadzić do rozwoju konfliktogennej funkcji turystyki na obszarze prawnie chronionym, co wymaga podjęcia odpowiednich działań w zakresie zarządzania ruchem turystycznym. Jednym z możliwych sposobów jej ograniczenia jest dyspersja turystów w oparciu o materialne obiekty dziedzictwa kulturowego, będące obecnie w większości zasobami kulturowymi.

W pracy przedstawiony przegląd atrakcji i zasobów kulturowych Parku Narodowego Gór Stołowych oraz sąsiadujących z nim gmin, które są wyrazem wielokulturowej przeszłości tego obszaru. Na podstawie przeprowadzonej waloryzacji określono zróżnicowanie przydatności zasobów dla rozwoju turystyki kulturowej na tym terenie oraz przedstawiono potencjalny przebieg tematycznych szlaków kulturowych i ścieżek edukacyjnych. Dzięki realizacji wywiadów eksperckich oraz rozpoznaniu dobrych praktyk w zakresie udostępniania obiektów kulturowych w irlandzkich parkach narodowych omówiono optymalne propozycje wyekspozowania wybranych zasobów kulturowych w postaci tematycznych tras zwiedzania. W oparciu o przeprowadzone wśród turystów badania ankietowe określono sposób organizacji wyjazdów turystów odwiedzających Góry Stołowe, a także rozpoznano stopień ich świadomości i zainteresowanie potencjalną ofertą turystyki kulturowej na tym obszarze.

Praca rozszerza wiedzę z zakresu możliwości wykorzystania materialnych obiektów dziedzictwa kulturowego w rejonie Gór Stołowych poprzez zestawienie potencjału atrakcji i skategoryzowanych oraz zwaloryzowanych zasobów kulturowych z oczekiwaniami i preferencjami turystów oraz opiniami ekspertów.

KARTY INWENTARYZACYJNE
ZASOBÓW I ATRAKCJI DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
NA OBSZARZE PARKU NARODOWEGO GÓR STOŁOWYCH

Karty inwentaryzacyjne zasobów (obiektów) dziedzictwa kulturowego na obszarze PNGS zawierają datę przeprowadzonej inwentaryzacji, liczbę porządkową obiektu (L.p.), jego nazwę, lokalizację (współrzędne geograficzne: długość geograficzna E i szerokość geograficzna N, uzyskane podczas markowania punktów w aplikacji MAPS.ME z wykorzystaniem smartfona), mają określoną przynależność do kategorii (E- zasoby poeksploatacyjne, O- zasoby osadnicze, M-zasoby militarne, R-zasoby religijne, T- zasoby turystyczne, X- zasoby mieszane), typ (formę zasobu), bonitację punktową oraz przykładowe zdjęcie¹. Opisy obiektów opracowano na podstawie Staffa i in. (1992), Kopeć (2009), Latocha (2020), oraz treści zawartych na tablicach informacyjnych i na blogu „Ścieżką w bok” -sciezkawbok.wordpress.com.

L.p.	1	Nazwa obiektu	Znak graniczny 55-56		Kategoria	O
Współrzędne	16.3470660000000165, 50.4635930000000303		Typ	znacznik	Data	2.07.2020
Lokalizacja	Szlak turystyczny				Zdjęcie	
Opis →		Znaki graniczne z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne, oddzielające oddziały leśne.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	15				Uwagi	

¹ Pełna galeria zdjęć zasobów dostępna jest w bazie danych autora.

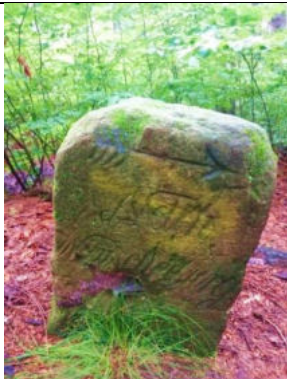
L.p.	2	Nazwa obiektu	Szlakowskaz „Nach den Fort Carl”		Kategoria	T
Współrzędne	16.3444439999999931, 50.46363199999999694		Typ	szlakowskaz	Data	2.07.2020
Lokalizacja	Szlak turystyczny				Zdjęcie	
Opis →		Szlakowskaz znajdujący się przy ścieżce prowadzącej do Fortu Karola z widocznym napisem w j. niemieckim „Nach den Fort Car;”				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI		13	Uwagi			

L.p.	3	Nazwa obiektu	Bastion Fortu Karola		Kategoria	M
Współrzędne	16.34710199999999958, 50.46375700000000109		Typ	budowla	Data	2.07.2020
Lokalizacja	Szlak turystyczny				Zdjęcie	
Opis →		Niewielkie pozostałości opuszczonej w XIX wieku fortyfikacji znajdującej się na zboczach góry Ptak (841 m n.p.m.). Jej celem była ochrony granicy prusko-austriackiej oraz przebiegającego poniżej traktu. Obiekt wzniesiono w 1790 roku z rozkazu króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II, który osobiście odwiedził to miejsce i Szczeliniec Wielki. Głównym budowniczym obiektu był major Bonawentura von Rauch. Nazwa fortu miała upamiętniać cesarza Karola VI. Obecnie zachowane są fragmenty muru obwodowego z bramą, dziedziniec z postumentem wskazującym strony świata, schody oraz platforma wykorzystywana obecnie jako punkt widokowy.				
Stan obiektu	1					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	3					
Związek z wyd. hist.	1					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	10					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI		17	Uwagi			

L.p.	4	Nazwa obiektu	Pozostałości budynków Obozu Służby Pracy Rzeszy 6/114		Kategoria	M	
Współrzędne	16.30803999999999832, 50.46205799999999897		Typ	fundamenty	Data	2.07.2020	
Lokalizacja	Szlak turystyczny na Błędne Skały, koło parkingu YMCA				Zdjęcie		
Opis		<p><i>Obóz Reichsarbeitsdienstabteilung (RAD) 6/114 Karl Friedlich von Steinmetz - Kudowa Heuscheur powstał w 1935 roku i funkcjonował do czasu wejścia wojsk III Rzeszy do Czech w 1938 roku. Dowództwo obozu nr 6/114 mieściło się w miejscowości - Dörnikau - Darnkowie. Obóz funkcjonował niemalże do zakończenia II wojny światowej. Opuszczone baraki dawnego RAD zostały zaadaptowane przez odradzający się Związek Młodzieży Chrześcijańskiej Polska YMCA na miejsce organizacji obozów wypoczynkowych dla młodzieży w latach 1946-1949. Na terenie tym, oprócz miejsc noclegowych, warsztatów i magazynów znajdowała się również kaplica polowa. Obecnie zachowane są jedynie fundamenty baraków.</i></p>					
Stan obiektu	1						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	2						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	1						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	3						
Dostępność ścieżkami	3						
SUMA kryterium I (x2)	7						
SUMA kryterium II (x1)	9						
SUMA BONITACJI		16			Uwagi		

L.p.	5	Nazwa obiektu	Szlakowskaz „Magdalenelust”		Kategoria	T	
Współrzędne	16.36956100000000092, 50.48544700000000063		Typ	szlakowskaz	Data	3.07.2020	
Lokalizacja	Czerwony szlak turystyczny „Droga nad urwiskiem”				Zdjęcie		
Opis		<p><i>Kamienny szlakowskaz o trójkątnej podstawie, prowadzący na punkt widokowy znajdujący się ok. 670 m nad Szosą Stu Zakrętów, który zlokalizowany jest na piaskowcowej baszcie skalnej.</i></p>					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	1						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	7						
SUMA kryterium II (x1)	6						
SUMA BONITACJI		13			Uwagi		
					Ścieżka widująca od szlakowskazu znajduje się poza szlakiem.		

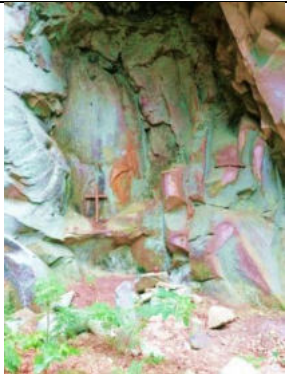
L.p.	6	Nazwa obiektu	Punkt widokowy „Magdalenelust”		Kategoria	T
Współrzędne	16.37089399999999983, 50.48615699999999862		Typ	punkt widok.	Data	3.07.2020
Lokalizacja	Ścieżka od czerwonego szlaku turystycznego „Droga nad urwiskiem”				Zdjęcie	
Opis →		<i>Punkt widokowy na Radkowskie Skały, kamieniołom, Radków oraz czeską część Gór Stołowych – Broumovske Steny. Dawniej w miejscu tym znajdowała się altana stanowiąca częsty punkt wycieczek turystycznych wiodących z gospody w Małego Karłowa.</i>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI		13	Uwagi <i>Obecnie obiekt znajduje się poza znakowanym szlakiem turystycznym, choć prowadzi do niego ścieżka.</i>			

L.p.	7	Nazwa obiektu	Drogowskaz „Wünschelburg”		Kategoria	T
Współrzędne	16.35339499999999902, 50.48250999999999777		Typ	szlakowskaz	Data	3.07.2020
Lokalizacja	Czerwony szlak turystyczny przy przecięciu drogi do Pasterki				Zdjęcie	
Opis →		<i>Drogowskaz z wykutym napisem „Wünschelburg” (Radków)</i>				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI		13	Uwagi			

L.p.	8	Nazwa obiektu	Drogowskaz „Schlobachstraße”		Kategoria	O
Współrzędne	16.3522089999999844, 50.48257100000000008		Typ	drogowskaz	Data	3.07.2020
Lokalizacja	Droga do Pasterki od Szosy Stu Zakrętów				Zdjęcie	
Opis →		<p>Tablica kamienna z nazwą drogi „Schlobach Straße”. Nawiązuje do nadleśniczego o nazwisko Schlobach, który pochodził z Karłowa (zgodnie ze spisem nadleśnictw rejencji wrocławskiej z 1914). Jego nazwisko widnieje również na pomniku ofiar I wojny światowej w Karłowie.</p>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	1					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	2					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI		14	Uwagi			

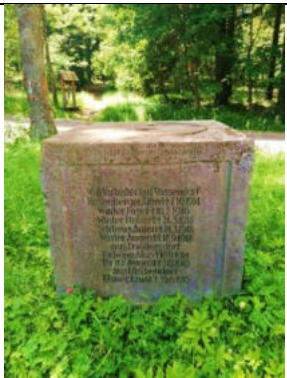
L.p.	9	Nazwa obiektu	Drogowskaz „Nach Carlsberg”		Kategoria	T
Współrzędne	16.3522089999999844, 50.48257100000000008		Typ	drogowskaz	Data	3.07.2020
Lokalizacja	Droga do Pasterki				Zdjęcie	
Opis →		<p>Drogowskaz z wykutym napisem „Nach Carlsberg” (Do Karłowa).</p>				
Stan obiektu	1					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	5					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI		12	Uwagi			

L.p.	10	Nazwa obiektu	Kamieniołom przy szlaku do Wambierzyc		Kategoria	E	
Współrzędne	16.41056100000000129, 50.46755799999999681			Typ	kamieniołom	Data	3.07.2020
Lokalizacja	Przy zielonym szlaku, okolice Amfiteatru Cedronu				Zdjęcie		
Opis		<p>Miejsce dawnej eksploatacji piaskowca. Zachowane zostały odstonięcia skalne, kamienne schody prowadzące do wyrobiska oraz zwałowiska rozdrobionej skały, pochodzące być może z odrzutów.</p>					
Stan obiektu	2						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	1						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	6						
SUMA kryterium II (x1)	6						
SUMA BONITACJI		12	Uwagi				

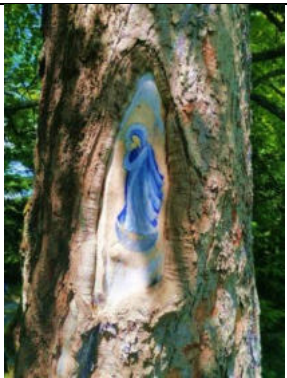
L.p.	11	Nazwa obiektu	Kamieniołom w Amfiteatrze Cedronu		Kategoria	E	
Współrzędne	16.409111, 50.470583			Typ	kamieniołom	Data	3.07.2020
Lokalizacja	Przy zielonym szlaku, okolice Amfiteatru Cedronu				Zdjęcie		
Opis		<p>Pozostałości kamieniołomu znajdują się w strefie uskoku Cedronu. Skały odznaczają się jasną barwą. Poziomo warstwowane piaskowce ciosowe na pionowych ścianach umożliwiają odtworzenie kierunku ruchu mas skalnych – głównie przemieszczały się poziomo wzdłuż pionowych powierzchni. Zachowane zostały pozostałości murów oporowych. W jednej z nisz skalnych znajduje się drewniany krzyż.</p>					
Stan obiektu	2						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	1						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	1						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	6						
SUMA kryterium II (x1)	4						
SUMA BONITACJI		10	Uwagi				

L.p.	12	Nazwa obiektu	Obalony szlakowskaz przy wodospadach Pośny		Kategoria	T
Współrzędne	16.35871600000000115, 50.49054999999999893		Typ	drogowskaz	Data	4.07.2020
Lokalizacja	W strumieniu Pośna				Zdjęcie	
Opis		Szlakowskaz z wykutym, nieczytelnym napisem, znajdujący się dawniej prawdopodobnie przy drodze prowadzącej nad Wodospadami Pośny.				
Stan obiektu	1					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	1					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI		13			Uwagi	

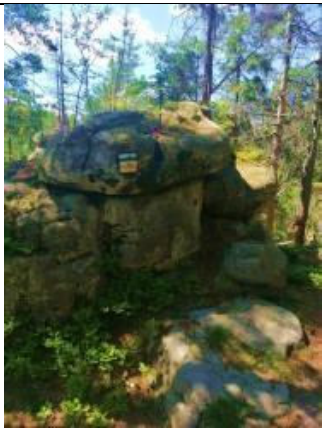
L.p.	13	Nazwa obiektu	System dawnych fontann i tablica pamiątkowa przy wodospadach Pośny		Kategoria	T
Współrzędne	16.35871600000000115, 50.49054999999999893)		Typ	tab. pamiątk.	Data	4.07.2020
Lokalizacja	W pobliżu strumienia Pośna				Zdjęcie	
Opis		<p><i>Malowniczo położone kaskady w lesie świerkowo-bukowym były miejscem chętnie wybieranym przez turystów już w XIX wieku. Atrakcyjność wodospadów zwiększona została poprzez zastosowanie drewnianych zastawek spiętrzających dodatkowo wodę na kaskadach oraz budowę infrastruktury turystycznej – miejsca odpoczynku, punkty widokowe, kamienną misę fontanny. W XIX wieku miejsce to było porównywalne z popularnością Szczelińca Wielkiego. Znajdująca się w skale skarbonka – wykuta nisza w skale – jest najlepiej zachowanym tego typu elementem na obszarze PNGS. Otwór zastłonięty był w przeszłości drzwiami, nad którymi znajdował się napis zachęcający turystów do pozostawienia datków na utrzymanie dróg i wodospadów. W pobliżu znajduje się wykuta w skale tablica pamiątkowa poświęcona głównym twórcom funkcjonujących w tym miejscu urządzeń hydrotechnicznych – Albertowi Nitsche oraz Emilowi Hoffmannowi.</i></p>				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	3					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	1					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	11					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI		18			Uwagi	

L.p.	14	Nazwa obiektu	Pomnik ofiar I wojny światowej		Kategoria	O
Współrzędne	16.3419500000000064, 50.46947500000000275		Typ	tab. pamiątk.	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Karlów - skrzyżowanie				Zdjęcie	
Opis →		Sześcienny, kamienny obelisk znajdujący się na skrzyżowaniu Drogi Stu Zakrętów z drogą prowadzącą do Batorowa. Monument wzniesiony został z inicjatywy miejscowej społeczności oraz Nadleśnictwa Karlów w 1926 roku. Upamiętnia mieszkańców okolicznych wsi poległych podczas I wojny światowej.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	3					
Związek z wyd. hist.	1					
Związek ze szlak. kult.	1					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	3					
SUMA kryterium I (x2)	13					
SUMA kryterium II (x1)	9					
SUMA BONITACJI	22					
						Uwagi

L.p.	15	Nazwa obiektu	Znak graniczny „5”		Kategoria	O
Współrzędne	16.34173099999999934, 50.46955499999999972		Typ	znacznik	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Karlów				Zdjęcie	
Opis →		Słupek graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne, oddzielający posiadłości				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	3					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	9					
SUMA BONITACJI	16					
						Uwagi

L.p.	16	Nazwa obiektu	Obraz NMP na drzewie		Kategoria	R
Współrzędne	16.344848999999999996, 50.46946700000000163		Typ	współczesne	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Karłów – droga na Kręgielny Trakt				Zdjęcie	
Opis →		Współczesne malowidło na fragmencie pnia, przedstawiające Maryję.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	0					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	3					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	3					
SUMA kryterium I (x2)	10					
SUMA kryterium II (x1)	9					
SUMA BONITACJI	19					
					Uwagi	

L.p.	17	Nazwa obiektu	Kapliczka i krzyż na szlaku pątnicznym		Kategoria	R
Współrzędne	16.385083, 50.444511		Typ	kapliczka	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Dawna pątnicza ścieżka – ob. zielony szlak nad Urwiskiem Batorowskim				Zdjęcie	
Opis →		<i>Obiekty małej architektury sakralnej znajdujące się przy dawnej ścieżce pątnicznej prowadzącej pierwotnie do Wambierzyc, którą pielgrzymowali wierni z okolic Dusznik-Zdroju do sanktuarium maryjnego. Ścieżka pątnicza funkcjonowała już prawdopodobnie w pierwszej połowie XVIII wieku. W cokole krzyża wykuta jest data 1818.</i>				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	1					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	12					
					Uwagi	
					Albendorfer Steg (inaczej Ścieżka Wambierzyccka)	

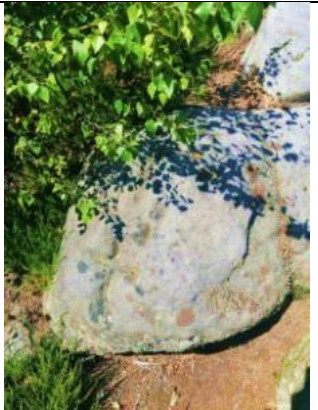
L.p.	18	Nazwa obiektu	Znak graniczny „56”		Kategoria	O
Współrzędne	16.41454999999999842, 50.43683099999999797		Typ	znacznik	Data	2.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak nad Urwiskiem Batorowskim				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne, oddzielający posiadłości.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	13					
					Uwagi	

L.p.	19	Nazwa obiektu	Znak graniczny „55”		Kategoria	O
Współrzędne	16.4138610000000007, 50.43734299999999848		Typ	znacznik	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak nad Urwiskiem Batorowskim				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne, oddzielający posiadłości.				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	12					
					Uwagi	

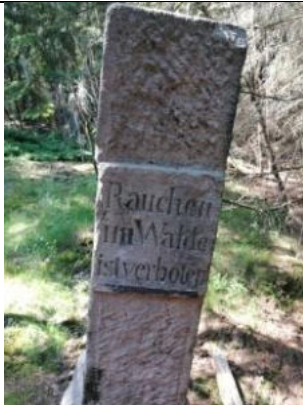
L.p.	20	Nazwa obiektu	Znak graniczny „54”		Kategoria	O
Współrzędne	16.41583100000000073, 50.43604700000000207		Typ	znacznik	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak nad Urwiskiem Batorowskim				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne, oddzielający posiadłości.				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	12				Uwagi	

L.p.	21	Nazwa obiektu	Znak graniczny „krzyż”		Kategoria	O
Współrzędne	16.4166950000000007, 50.43588499999999897		Typ	znacznik	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak nad Urwiskiem Batorowskim				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci krzyża greckiego wykutego w skalne.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	13				Uwagi	

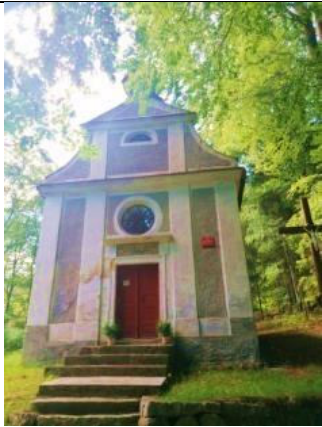
L.p.	22	Nazwa obiektu	Znak graniczny „52”		Kategoria	O
Współrzędne	16.41711099999999846, 50.4358270000000033		Typ	znacznik	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak nad Urwiskiem Batorowskim				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne, oddzielający posiadłości.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	13					
					Uwagi	

L.p.	23	Nazwa obiektu	Znak graniczny „51”		Kategoria	O
Współrzędne	(16.41749199999999931 50.43573599999999857)		Typ	znacznik	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Szlak turystyczny				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne, oddzielający posiadłości.				
Stan obiektu	1					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	11					
					Uwagi	

L.p.	24	Nazwa obiektu	Szlakowskaz „Do skał Józefa II”		Kategoria	T
Współrzędne	16.42111500000000035, 50.43695900000000165		Typ	szlakowskaz	Data	2.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak nad Urwiskiem Batorowskim				Zdjęcie	
Opis →		Szlakowskaz z końca XIX wieku, prowadzący do popularnego dawniej punktu widokowego na skale Józefa („zum Josefstein”), której nazwa upamiętniała królewskiego leśniczego - Josepha Zimmermanna.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	12					
					Uwagi	

L.p.	25	Nazwa obiektu	Szlakowskaz „Do skał Józefa I”		Kategoria	T
Współrzędne	16.423836999999999891, 50.436039999999999843		Typ	szlakowskaz	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak nad Urwiskiem Batorowskim				Zdjęcie	
Opis →		Szlakowskaz z końca XIX wieku, prowadzący do popularnego dawniej punktu widokowego na skale Józefa („zum Josefstein”), której nazwa upamiętniała królewskiego leśniczego - Josepha Zimmermanna. Na znaku znajduje się napis „Rauchen im Walde ist verboten” (palenie w lesie jest zabronione).				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	3					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	11					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	16					
					Uwagi	

L.p.	26	Nazwa obiektu	Kalwaria k. Hanuli		Kategoria	R
Współrzędne	16.425123, 50.435177			Typ	kalwaria	Data 4.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak nad Urwiskiem Batorowskim				Zdjęcie	
Opis →		<p>Stacje drogi krzyżowej wzniesione na przełomie XVIII i XIX wieku w pobliżu kaplicy św. Anny na górze Hanula, wzdłuż dawnej ścieżki pątniczej prowadzącej do Wambierzyc. Murowane kapliczki zawierają malowane na blasze obrazy, obecnie bardzo słabo czytelne. Na cokole kapliczek zachowały się fragmenty niemieckich inskrypcji, niemożliwe są one jednak do odczytania.</p>				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	1					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	11					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	17					
		Uwagi		Kappelenbrg / Góra św. Anny / Hanula		

L.p.	27	Nazwa obiektu	Kaplica św. Anny		Kategoria	R
Współrzędne	16.425042, 50.435218,			Typ	kaplica	Data 4.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak nad Urwiskiem Batorowskim				Zdjęcie	
Opis →		<p>Barokowa kaplica pw. św. Anny, wybudowana w II połowie XVIII wieku, ufundowana przez właścicieli huty szkła z Batorowa – rodzinę Rohrbachów. Obiekt położony na szlaku pątniczym prowadzącym do Wambierzyc. Wewnątrz znajduje się kryształowy żyrandol pochodzący z pobliskiej huty.</p>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	1					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	10					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	16					
		Uwagi				

L.p.	28	Nazwa obiektu	Infrastruktura kamieniołomu w Wąwozie Cygańskim		Kategoria	E
Współrzędne	16.42268100000000075, 50.4424759999999992		Typ	droga i mur	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Batorów				Zdjęcie	
Opis	<p>Pozostałość drogi wjazdowej do 3 kamieniołomów zlokalizowanych pomiędzy Batorowem a Batorówkiem. Zachowany został mur oporowy i hałdy wstępnie obciosanych piaskowców.</p>					
Stan obiektu	1					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	5					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	12					
					Uwagi	

L.p.	29	Nazwa obiektu	Most „Bögen Brücke”		Kategoria	O
Współrzędne	16.420912999999999876, 50.443272999999999781		Typ	most	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Droga z Batorowa do Batorówka				Zdjęcie	
Opis	<p>Most na drodze z Batorowa do Batorówka z zachowaną inskrypcją „Bögen Brücke” - „Most Łukowy”.</p>					
Stan obiektu	1					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	8					
SUMA BONITACJI	14					
					Uwagi	

L.p.	30	Nazwa obiektu	Kamieniołom w Cygańskim Wąwozie		Kategoria	E
Współrzędne	16.422503999999999999, 50.44427999999999912		Typ	kamieniołom	Data	2.07.2020
Lokalizacja	Batorów				Zdjęcie	
Opis		<p><i>Kamienie młyńskie znajdujące się w pobliżu ścian dawnych kamieniołomów. Przy drodze zlokalizowana jest w kamieniu tablica z napisem: „PD-EN (lub E11) 1907-1913”, która być może upamiętnia czas eksploatacji tutejszych piaskowców.</i></p>				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	2					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	14					
					Uwagi	

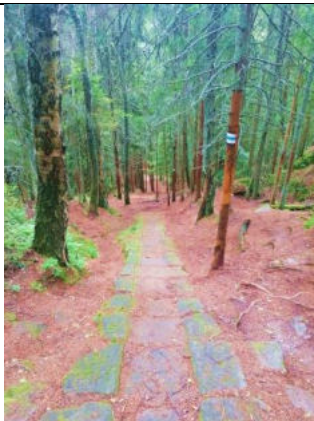
L.p.	31	Nazwa obiektu	Krzyż przydrożny w Batorówku		Kategoria	S
Współrzędne	16.42322000000000006, 50.448568000000000163		Typ	krzyż	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Batorówek				Zdjęcie	
Opis		<p><i>Krzyż drewniany z wyrytą datą A.D. 2001, znajdujący się na wypłaszczeniu terenu, do którego prowadzą schody. W przeszłości znajdował się w tym miejscu budynek mieszkalny.</i></p>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	0					
Unikatowość (PNGS)	13					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	3					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	9					
SUMA BONITACJI	15					
					Uwagi	

L.p.	32	Nazwa obiektu	Budynek gospodarczy w Batorówku		Kategoria	O
Współrzędne	16.425140999999999999, 50.44897399999999976		Typ	budynek	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Batorówek				Zdjęcie	
Opis →		Dawne budynki gospodarcze, przy których do 1999 roku znajdowała się tzw. Leśniczówka Smereczyna.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	2					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	13				Uwagi	

L.p.	33	Nazwa obiektu	Most hutniczy		Kategoria	O
Współrzędne	16.422948000000000166, 50.449159000000000164		Typ	most	Data	4.07.2020
Lokalizacja	Batorówek				Zdjęcie	
Opis →		Most nad Czerwoną Wodą z zachowaną inskrypcją „Hütten-Brücke” – Hutniczy Most.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	1					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	3					
SUMA kryterium I (x2)	9					
SUMA kryterium II (x1)	9				Uwagi	
SUMA BONITACJI	18					

L.p.	34	Nazwa obiektu	Sechskant		Kategoria	T
Współrzędne	16.3784460000000028, 50.4536149999999921		Typ	znacznik	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Skrzyżowanie szlaków koło Zbója				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny w podstawie sześciokąta, od którego nazwę wzięło rozdroże – „Am Sechskant” (przy sześciokrawężniku).				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	3					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	1					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	12					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	19					
					Uwagi	

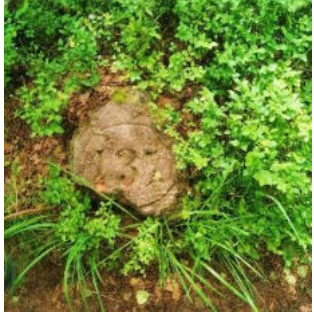
L.p.	35	Nazwa obiektu	Mogador – dawny kamieniołom		Kategoria	E
Współrzędne	16.3746539999999996, 50.4467309999999977		Typ	kamieniołom	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Skały Puchacza, niebieski szlak				Zdjęcie	
Opis →		<p>Jedno z większych wyrobisk dawnego kamieniołomu piaskowców. Pozyskiwanie skały rozpoczęto w 2 połowie XIX wieku. Do kamieniołomu prowadziła wybudowana specjalnie w tym celu droga ze Szczytnej do Łężyc. Urwiska skalne dochodzą w tym miejscu do 30 m. Oprócz rumowiska uwagę zwraca również zachowana ociosana kamienna kolumna, która świadczy o prowadzonej na tym terenie wstępnej obróbce surowca. Kamieniołom został wykorzystany pod koniec lat 60 XX wieku do nakręcenia filmu sensacyjnego pt. „Ostatni świadek” w reżyserii Jana Batorego. Teren jest przykładem naturalnej rekultywacji obszaru, wskutek zaprzestania eksploatacji po II wojnie światowej.</p>				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	11					
					Uwagi	

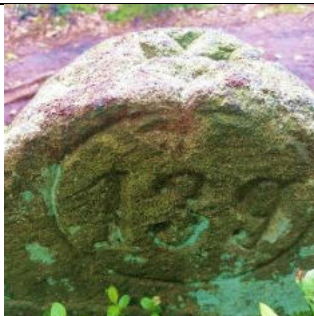
L.p.	36	Nazwa obiektu	Mogador –pochylnia		Kategoria	E
Współrzędne	16.3746539999999996, 50.4467309999999977		Typ	kamieniołom	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Skały Puchacza, niebieski szlak				Zdjęcie	
Opis →		<p>Unikatowym obiektem kompleksu kamieniołomu Mogador jest wybudowana z piaskowca pochylnia, którą wykorzystywano pod-czas transportu materiału skalnego z miejsca wydobycia do znajdującej się poniżej drogi leśnej. Konstrukcji towarzyszą pozostałości kamiennych schodów używanych w przeszłości przez górników, a obecnie stanowiących część szlaku turystycznego w kierunku Łężyc.</p>				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	9					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	14					
		Uwagi				

L.p.	37	Nazwa obiektu	Znak graniczny „130”		Kategoria	O
Współrzędne	16.3666879999999999, 50.44771999999999679		Typ	znacznik	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Niebieski szlak pomiędzy Narożnikiem a Skałami Puchacza				Zdjęcie	
Opis →		<p>Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci krzyża maltańskiego wykutego w skalne.</p>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	12					
		Uwagi				

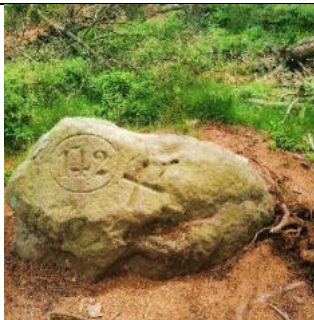
L.p.	38	Nazwa obiektu	Znak graniczny „132”		Kategoria	O	
Współrzędne	16.36567600000000056, 50.44679299999999955		Typ	znacznik	Data	5.07.2020	
Lokalizacja	Niebieski szlak pomiędzy Narożnikiem a Skałami Puchacza				Zdjęcie		
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci krzyża greckiego wykutego w skale.					
Stan obiektu	2						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	1						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	1						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	6						
SUMA kryterium II (x1)	5						
SUMA BONITACJI	11						
						Uwagi	

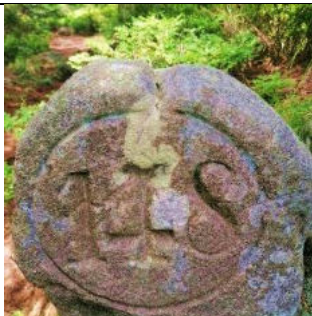
L.p.	39	Nazwa obiektu	Znak graniczny „134”		Kategoria	O	
Współrzędne	16.36295600000000005, 50.446584000000000142		Typ	znacznik	Data	5.07.2020	
Lokalizacja	Niebieski szlak pomiędzy Narożnikiem a Skałami Puchacza				Zdjęcie		
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci krzyża greckiego wykutego w skale.					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	1						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	1						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	7						
SUMA kryterium II (x1)	5						
SUMA BONITACJI	12						
						Uwagi	

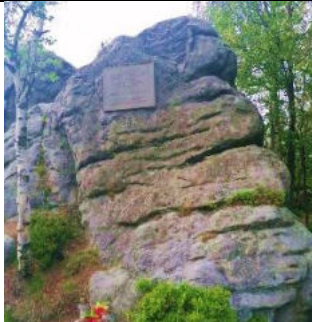
L.p.	40	Nazwa obiektu	Znak graniczny „137”		Kategoria	O
Współrzędne	16.35967700000000136, 50.44820299999999946		Typ	znacznik	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Niebieski szlak pomiędzy Narożnikiem a Skałami Puchacza				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne, oddzielający posiadłości.				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	11					
					Uwagi	

L.p.	41	Nazwa obiektu	Znak graniczny „139”		Kategoria	O
Współrzędne	16.33849999999999998, 50.44582400000000177		Typ	znacznik	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Niebieski szlak pomiędzy Narożnikiem a Skałami Puchacza				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne, oddzielający posiadłości.				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	11					
					Uwagi	

L.p.	42	Nazwa obiektu	Znak graniczny „140”		Kategoria	O
Współrzędne	16.3568859999999937, 50.44997200000000248		Typ	znacznik	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Niebieski szlak pomiędzy Narożnikiem a Skałami Puchacza				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne i krzyża greckiego, oddzielający posiadłości.				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	12					
					Uwagi	

L.p.	43	Nazwa obiektu	Znak graniczny „142”		Kategoria	O
Współrzędne	16.35537000000000063, 50.45114999999999839		Typ	znacznik	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Niebieski szlak pomiędzy Narożnikiem a Skałami Puchacza				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne i krzyża greckiego, oddzielający posiadłości.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	13					
					Uwagi	

L.p.	44	Nazwa obiektu	Znak graniczny „148”		Kategoria	O
Współrzędne	16.35282899999999984, 50.45349000000000217		Typ	znacznik	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Niebieski szlak pomiędzy Narożnikiem a Skałami Puchacza				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne, oddzielający posiadłości.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	14					
					Uwagi	

L.p.	45	Nazwa obiektu	Tablica pamiątkowa na Narożniku		Kategoria	X
Współrzędne	16.34732999999999947, 50.45973099999999789		Typ	tablica	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Narożnik				Zdjęcie	
Opis →		Tablica poświęcona pamięci zamordowanych w 1997 roku studentów Akademii Rolniczej z Wrocławia – Anny Kembrowskiej i Roberta Odźga. Napis na tablicy brzmi: „W tym miejscu w dniu 17 VIII 1997 roku zostali zamordowani studenci Akademii Rolniczej we Wrocławiu ś.p. Anna Kembrowska i Robert Odźga. Pracownicy i studenci”.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	0					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	3					
Związek z wyd. hist.	1					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	11					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	18					
					Uwagi	
					W 2020 roku ustawiono na szczycie kapliczkę poświęconą pamięci ofiar.	

L.p.	46	Nazwa obiektu	Pozostałości bastionu Pasterka		Kategoria	M
Współrzędne	16.32897000000000176, 50.48522299999999774		Typ	obiekt milit.	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Przy zielonym szlaku, w pobliżu ujęcia wody				Zdjęcie	
Opis →		<i>Pozostałości fortyfikacji – blokhauzu z działobitnią - na północ od Szczelińca Małego, wybudowanej w latach 1791-1793. Celem budowy obiektu było uszczelnienie prusko-austriackiej granicy górskiej oraz ochrona drogi z Karłowa do Pasterki. Wskutek zmiany sytuacji politycznej umocnienia zostały rozebrane w 1807 roku. Współczesną pozostałością po bastionie jest wał ziemny z przylegającą do niego suchą fosą.</i>				
Stan obiektu	1					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. Kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	1					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	12	Uwagi		Zarys obiektu czytelny dzięki formie terenu.		

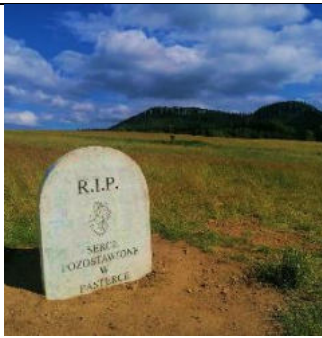
L.p.	47	Nazwa obiektu	Kapliczka przy drodze z Karłowa do Pasterki		Kategoria	R
Współrzędne	16.32676400000000072, 50.48453800000000058		Typ	kapliczka	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Przy zielonym szlaku, w pobliżu ujęcia wody				Zdjęcie	
Opis →		<i>Kapliczka z połowy XIX wieku przy dawnej drodze z Karłowa do Pasterki.</i>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	14	Uwagi				

L.p.	48	Nazwa obiektu	Budynek szachulcowy Pasterka 14		Kategoria	O	
Współrzędne	16.32289400000000157, 50.49591600000000113			Typ	budynek	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Przy zielonym szlaku, w pobliżu ujęcia wody				Zdjęcie		
Opis		Zabytkowy dom mieszkalny.					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	2						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	2						
SUMA kryterium I (x2)	8						
SUMA kryterium II (x1)	7						
SUMA BONITACJI	15				Uwagi		

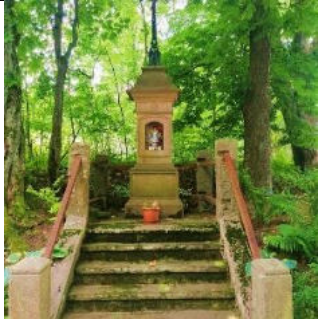
L.p.	49	Nazwa obiektu	Kościół pw. św. Jana Chrzciciela z cmentarzem		Kategoria	R	
Współrzędne	16.3294251, 50.4889295			Typ	kościół z cmentarzem	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Pasterka – przy drodze				Zdjęcie		
Opis		<p>Kościół wzniesiony został w II połowie XVIII wieku. Rok zakończenia budowy upamiętnia wykuta nad portalem wejściowym data „1787”. Wcześniej, w miejscu tym znajdowała się prawdopodobnie drewniana kaplica protestancka z początku XVII wieku. Wnętrze świątyni utrzymane jest w stylu barokowym. Na uwagę zasługuje drewniana rzeźba patrona świątyni – św. Jana Chrzciciela, rzeźby w stylu śląskiej, ambona z końca XVIII wieku, organy z końca XIX w., które pierwotnie znajdowały się w sanktuarium w Wambierzycach. W zewnętrznej bryle kościoła wyróżnia się kopuła o cebulastym kształcie, charakterystyczna dla architektury sakralnej kościołów ziemi kłodzkiej. Na placu przykościelnym znajduje się cmentarz z niewielką kaplicą pogrzebową, pełniącą też dawniej funkcje kostnicy, która wybudowana została w połowie XIX w. Zachowane są częściowo XIX i XX-wieczne nagrobki czeskie, niemieckie i polskie, wykonane z lokalnie pozyskiwanego piaskowca. Część z nich umieszczona jest w murze otaczającym cmentarz. Jednym z lepiej zachowanych nagrobków jest ten upamiętniający rodzinę Stiebler, która od XIX w. prowadziła gospodę z noclegami w Karłowie. Obecnie jest to kościół filialny parafii pw. św. Doroty w Radkowie.</p>					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	3						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	2						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	3						
SUMA kryterium I (x2)	13						
SUMA kryterium II (x1)	8				Uwagi		
SUMA BONITACJI	21						

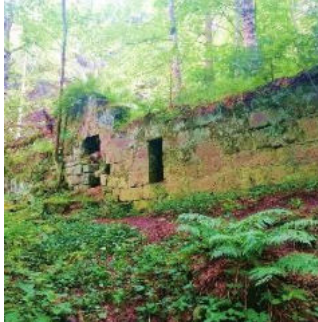
L.p.	50	Nazwa obiektu	Kamienie drogowe przy drodze na Machovsky Kriz		Kategoria	O
Współrzędne	16.32427799999999962, 50.49633899999999898		Typ	znacznik	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Niebieski szlak na Machovsky Kriz				Zdjęcie	
Opis →		<i>Kamienne słupki stanowiące pozostałość po dawnym zabezpieczeniu drogi.</i>				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	3					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	8					
SUMA BONITACJI	14					
					Uwagi	

L.p.	51	Nazwa obiektu	Kapliczka w Pasterce II		Kategoria	R
Współrzędne	16.3248590000000000001, 50.4953130000000003)		Typ	kapliczka	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Niebieski szlak na Machovsky Kriz				Zdjęcie	
Opis →		<i>Kapliczka słupowa z figurą Matki Bożej. W cokole nieczytelny napis. Po obu stronach kapliczki rosną drzewa, co jest typowym elementem krajobrazu sakralnego dla tego obszaru. Z tyłu napis: „A.D. 1869”</i>				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	3					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	8					
SUMA BONITACJI	14					
					Uwagi	

L.p.	52	Nazwa obiektu	Pomnik „Serce pozostawione w Pasterce”		Kategoria	T	
Współrzędne	16.3270701, 50.4952091			Typ	pomnik	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Przy schronisku w Pasterce				Zdjęcie		
Opis		<p>Współczesny pomnik, przypominający nagrobek, z inskrypcją „R.I.P Serce pozostawione w Pasterce”. Pierwotna drewniana tablica, która znajdowała się w tym miejscu od 2012 roku, została w skradziona. W jej miejscu ustawiono w listopadzie 2015 roku betonowy obelisk.</p>					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	0						
Unikatowość (PNGS)	3						
Unikatowość (rejon)	3						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	2						
SUMA kryterium I (x2)	10						
SUMA kryterium II (x1)	7						
SUMA BONITACJI	17						
						Uwagi	

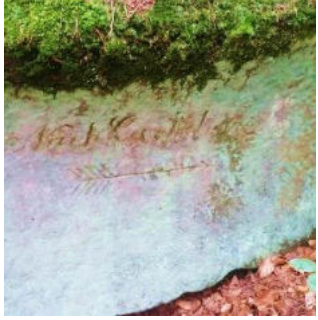
L.p.	53	Nazwa obiektu	Pomnik w Pasterce		Kategoria	T	
Współrzędne	16.327100999999999898, 50.49252100000000354			Typ	pomnik	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Pasterka – przy drodze, zielonym i żółtym szlaku				Zdjęcie		
Opis		<p>Pomnik „Wszystkim przesiedlonym i wysiedlonym oraz tym, którzy opuścili swoje domu i tutaj znaleźli swój dom” Gmina Radków, Sołectwo Pasterka 2021.</p>				 	
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	1						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	3						
SUMA kryterium I (x2)	7						
SUMA kryterium II (x1)	8						
SUMA BONITACJI	15						
						Uwagi	
						<p>Na etapie inwentaryzacji pomnik bez tablicy, z napisem „Kotom”, wykonanym białą farbą. Do 2017 pomnik z tablicą upamiętniającą 35-lecie PRL, pozostał w pierwotnej kategorii zakwalifikowania – T.</p>	

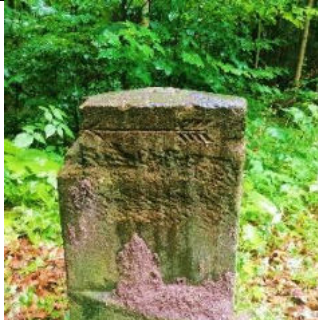
L.p.	54	Nazwa obiektu	Kapliczka w Pasterce I		Kategoria	R
Współrzędne	16.32712700000000083, 50.4919689999999744		Typ	kapliczka	Data	5.07.2020
Lokalizacja	Pasterka – przy drodze, zielonym i żółtym szlaku				Zdjęcie	
Opis		<i>Kapliczka słupowa z metalowym krzyżem oraz umieszczoną w niszy figurą Matki Bożej. Na odwrocie wykuty napis „_____ J. H. 1885”.</i>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	1					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	3					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	8					
SUMA BONITACJI	16					
					Uwagi	

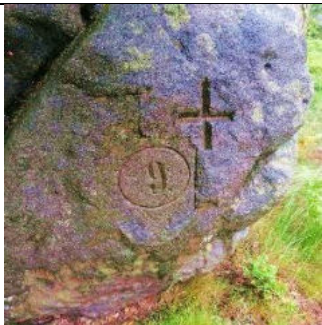
L.p.	55	Nazwa obiektu	Kartówek - pozostałości zabudowy wsi Mały Kartów		Kategoria	O
Współrzędne	16.35392300000000176, 50.48870200000000352		Typ	obszar wsi	Data	6.07.2020
Lokalizacja	Żółty szlak – „Przyjacielska ścieżka”				Zdjęcie	
Opis		<i>Kolonia Kartowa założona podczas tzw. wewnętrznej kolonizacji fryderycjańskiej, tj. od. lat 40. XVIII wieku jako osada robotników leśnych. Pierwotny układ zabudowy obejmował rozmieszczenie obiektów po obu stronach głównej drogi. Osada stanowiła własność królewską. W XIX wieku działalność rozpoczęła gospoda oferująca również miejsca noclegowe, która była jednym z najchętniej odwiedzanych miejsc w Górach Stołowych. Swoją popularność zawdzięczała przede wszystkim lokalizacji na szlaku prowadzącym z Radkowa na Szczeliniec Wielki oraz znajdującym się w pobliżu Wodospadom Pośny. Kartówek opustoszała po II wojnie światowej. Obecnie zachowały się ruiny kilku budynków, w ty gospody Carls Rast Baude, układ głównych dróg oraz kamienne schody prowadzące przez centralną część Kartówka.</i>				
Stan obiektu	1					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	15					
					Uwagi	
					Inna nazwa: Mały Kartów (Klein Calsberg)	

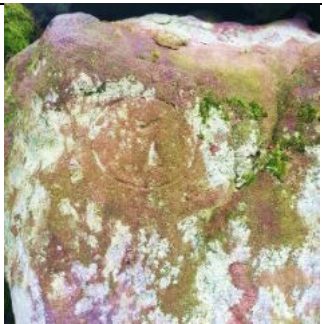
L.p.	56	Nazwa obiektu	Znak graniczny – granica nadleśnictw na Pustej ścieżce	Kategoria	O	
Współrzędne	16.3582460000000117, 50.48746100000000325		Typ	znacznik	Data	6.07.2020
Lokalizacja	Czerwony szlak – „Pusta ścieżka”			Zdjęcie		
Opis	<p>→ <i>Tablica z napisem „Oberfürsterei Carlsberg. Schutzbezirk: Passendorf” – (Nadleśnictwo Karlów. Obręb ochronny Pasterka)” znajdująca się na tzw. Pustej Ścieżce.</i></p>					
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	14					
				Uwagi		

L.p.	57	Nazwa obiektu	Historyczne miejsca wypoczynku – kanapy i fotel	Kategoria	T	
Współrzędne	16.35996000000000095, 50.48863999999999663		Typ	Obiekt infrastruktury	Data	6.07.2020
Lokalizacja	Czerwony szlak – „Pusta ścieżka”			Zdjęcie		
Opis	<p>→ <i>Elementy dawnej - historycznej infrastruktury turystycznej, zachowane wzdłuż tzw. „Pustej ścieżki” prowadzącej od wylotu Szosy Stu Zakrętów przy Wodospadach Pośny przez Karlówek do Kamienia Popielnego. W przeszłości była to jedna z bardziej malowniczych tras turystycznych w Górach Stołowych. Droga wyznaczona i zagospodarowana została przez Towarzystwo Górskie Hrabstwa Kłodzkiego (Gebirgsverein der Grafschaft Glatz) pod koniec XIX w.</i></p>					
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	3					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	11					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	18					
				Uwagi		

L.p.	58	Nazwa obiektu	Szlakowskaz na Pustej ścieżce		Kategoria	T
Współrzędne	16.35996199999999945, 50.48880199999999974		Typ	znacznik	Data	6.07.2020
Lokalizacja	Niebieski szlak – „Pusta ścieżka”				Zdjęcie	
Opis →		Elementy dawnej infrastruktury turystycznej zachowane wzdłuż tzw. „Pustej ścieżki” prowadzącej od wylotu Szosy Stu Zakrętów przy Wodospadach Pośny przez Kartówek do Kamienia Popielnego.				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	13					
					Uwagi	

L.p.	59	Nazwa obiektu	Szlakowskaz „zu den Wasserfällen”		Kategoria	T
Współrzędne	16.36588800000000177, 50.49381999999999948		Typ	znacznik	Data	6.07.2020
Lokalizacja	Szosa Stu Zakrętów (droga na wodospad Pośny)				Zdjęcie	
Opis →		Szlakowskaz znajdujący się przy Szosie Stu Zakrętów pomiędzy Radkowem a zakrętem, od którego rozpoczyna się droga do Wodospadów Pośny. Od strony szosy napisy są nieczytelne, prawdopodobnie wskazywały kierunek drogi do Radkowa i Kartowa, Od strony lasu zachował się napis „zu den Wasserfällen” („do wodospadów”).				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	1					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	11					
					Uwagi	

L.p.	60	Nazwa obiektu	Znak graniczny „9”		Kategoria	O
Współrzędne	16.3503800000000125, 50.4569199999999666		Typ	znacznik	Data	6.07.2020
Lokalizacja	Niebieski szlak nad Urwiskiem Batorowskim				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne i krzyża greckiego, oddzielający posiadłości.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	14					
					Uwagi	

L.p.	61	Nazwa obiektu	Znak graniczny „7”		Kategoria	O
Współrzędne	16.3510759999999906, 50.4564749999999752		Typ	znacznik	Data	6.07.2020
Lokalizacja	Niebieski szlak nad Urwiskiem Batorowskim				Zdjęcie	
Opis →		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne, oddzielający posiadłości.				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	13					
					Uwagi	

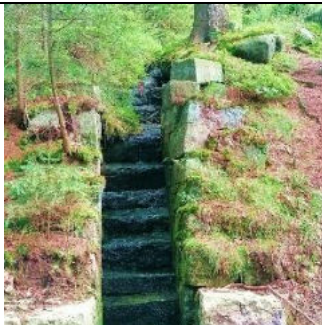
L.p.	62	Nazwa obiektu	Przystanek na ścieżce edukacyjna w Ostrej Górze I		Kategoria	T
Współrzędne	16.30271799999999871, 50.48994199999999921		Typ	Infr. turysty.	Data	6.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak				Zdjęcie	
Opis →		<p><i>Tablica informacyjna ścieżki edukacyjnej „Nouzin – Ostra Góra” zawierająca krótki opis miejscowości, wykaz mieszkańców do 1945 roku, archiwalną mapę oraz archiwalne zdjęcia z opisem widoku całościowego miejscowości, gościńca Flousek, lokalnych kamieniarzy i prac polowych prowadzonych u podnóża Skalniaka.</i></p>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	0					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	1					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	10					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	16					
					Uwagi	

L.p.	63	Nazwa obiektu	Przystanek na ścieżce edukacyjna w Ostrej Górze II		Kategoria	T
Współrzędne	16.305548000000000171, 50.482250000000000051		Typ	Infr. turysty.	Data	6.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak				Zdjęcie	
Opis →		<p><i>Tablica informacyjna ścieżki edukacyjnej „Nouzin – Ostra Góra” zawierająca m.in. opis widoku na Szczeliniec Wielki z miasta skalnego na Skalniaku, opis widoku z Ptasiego szczytu oraz opis górnego krańca wsi.</i></p>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	0					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	1					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	10					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	16					
					Uwagi	

L.p.	64	Nazwa obiektu	Dzwonnica alarmowa i pomnik św. Jana Pawła II	Kategoria	X	
Współrzędne	16.30515099999999862, 50.48486199999999968		Typ	dzwonnica / pomnik	Data	6.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak			Nazwa obiektu		
Opis	<p>Kamienna dzwonnica z metalowym hełmem z 1868 roku, odrestaurowana w 2013 roku. W jej cokole znajduje się napis: „Bedenk o Mensch für wen du bist und Wer für dich gestorben ist Gloria Patrx et Filio et Spiritui sancto - „Pamiętaj, człowieku, dla kogo istniejesz i kto umarł dla ciebie. W imię Ojca i Syna i Ducha Świętego”. Po obu stronach dzwonnicy posadzone są drzewa, co podkreśla jej religijny wymiar „dzwonnicy-kapliczki”. Na tylnej części cokołu widnieje data „1868” oraz skrót TUR – Augustin Turinski.</p> <p>Obok pomnik – popiersie św. Jana Pawła II z inskrypcją: „Na okoliczność pobytu i odprawienia mszy świętej przez księdza Karola Wojtyłę w Ostrej Górze / Pasterce w dniu 2 lipca 1955 roku. Obelisk postawiono dla upamiętnienia pontyfikatu św. Jana Pawła II Radków / Ostra Góra - listopad 2016 roku”.</p>					
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	1					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	11					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	17					
Uwagi						
W pobliżu kolejna tablica informacyjna zatytułowana „Pod dzwonicą” zawierająca krótki opis szkoły, dolnej części miejscowości, dzwonnicy oraz nieistniejącej kolumny mariackiej i słynnej czeskiej gawędziarki Filomeny Hornychovej.						

L.p.	65	Nazwa obiektu	Pozostałości budynku w Ostrej Górze	Kategoria	O	
Współrzędne	16.30614100000000022, 50.48317200000000327		Typ	budynek	Data	6.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak			Zdjęcie		
Opis	Fundamenty niezidentyfikowanego obiektu.					
Stan obiektu	1					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	2					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	5					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	10					
Uwagi						

L.p.	66	Nazwa obiektu	„Ławeczka Myśliwego”		Kategoria	T
Współrzędne	16.3021470000000015, 50.48359299999999905		Typ	pomnik	Data	6.07.2020
Lokalizacja	Przy Machowskiej drodze (szlak rowerowy ER-2)				Zdjęcie	
Opis		<p>Monument z napisem „Waidmanns Ruh 1889” (Odpoczynek myśliwego) potocznie nazywany „Ławeczką myśliwego” w postaci kamiennej ławy/fotela wykutego w skale. Znajduje się przy drodze prowadzącej z Karłowa do Ostrej Góry (Machowskiej Drodze). Z tyłu znajduje się napis: „ S/ 1989”.</p>				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	13	Uwagi				
		Niem. Waidmanns Ruh (Odpoczynek myśliwego)				

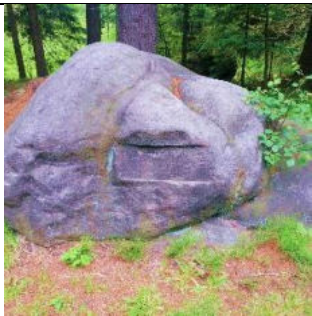
L.p.	67	Nazwa obiektu	Kaskada przy Machowskiej Drodze		Kategoria	O
Współrzędne	16.30886100000000027, 50.479489999999999842		Typ	obiekt hydrotechniczny	Data	6.07.2020
Lokalizacja	Przy Machowskiej Drodze (szlak rowerowy ER-2)				Zdjęcie	
Opis		<p>Obiekt hydrotechniczny, prawdopodobnie z XIX / XX wieku.</p>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	14	Uwagi				

L.p.	68	Nazwa obiektu	Centrum Szkoleniowo-Edukacyjne PNGS, dawny budynek nadleśnictwa		Kategoria	O	
Współrzędne	16.337271, 50.475042			Typ	budynek	Data	2.07.2020
Lokalizacja	Kartów				Zdjęcie		
Opis		Budynek o cechach barokowych, wzniesiony pod koniec XVIII wieku jako siedziba nadleśnictwa. W portalu nad głównym wejściem wykuty rok: 1807.					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	3						
Unikatowość (rejon)	2						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	3						
Dostępność ścieżkami	3						
SUMA kryterium I (x2)	10						
SUMA kryterium II (x1)	9						
SUMA BONITACJI	19					Uwagi	

L.p.	69	Nazwa obiektu	Znak graniczny		Kategoria	O	
Współrzędne	16.31734000000000151, 50.45899599999999907			Typ	znacznik	Data	7.07.2020
Lokalizacja	Zielony/żółty szlak				Zdjęcie		
Opis		Znak graniczny z przełomu XVIII i XIX wieku w postaci napisu wykutego w skalne, oddzielający posiadłości.					
Stan obiektu	1						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	1						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	2						
SUMA kryterium I (x2)	5						
SUMA kryterium II (x1)	7						
SUMA BONITACJI	12					Uwagi	
						Znak nieczytelny.	

L.p.	70	Nazwa obiektu	Odrestaurowany suchy kaskadowy zbiornik retencyjny		Kategoria	O	
Współrzędne	16.3344400000000074, 50.48750799999999828			Typ	obiekt	Data	7.07.2020
Lokalizacja	Żółty szlak z Pasterki na Szczeliniec Wlk.				Zdjęcie		
Opis		<p>Przykład gospodarowania przez człowieka wodą w Górach Stołowych. Suche zbiorniki retencyjne powstały na tym obszarze prawdopodobnie na początku XX wieku. Rolnicy z Pasterki wybudowali w ramach szarwarku (świadczenie ludności wiejskiej na cele publiczne, głównie na rzecz budowy i utrzymania dróg, mostów, wałów przeciwpowodziowych, urządzeń wodnych) kilka takich zbiorników na źródliskowych ciekach Pasterskiego Potoku. Na umieszczonej przy obiekcie tablicy informacyjnej znajduje się opis działania tego typu obiektów.</p>					
Stan obiektu	2						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	3						
Unikatowość (rejon)	3						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	1						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	3						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	11						
SUMA kryterium II (x1)	7						
SUMA BONITACJI	18						
						Uwagi	

L.p.	71	Nazwa obiektu	Szlakowskaz		Kategoria	T	
Współrzędne	16.33828099999999985, 50.48576099999999656			Typ	szlakowskaz	Data	7.07.2020
Lokalizacja	Niebieski szlak				Zdjęcie		
Opis		<p>Nieczytelny szlakowskaz.</p>					
Stan obiektu	1						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	1						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	3						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	5						
SUMA kryterium II (x1)	7						
SUMA BONITACJI	12						
						Uwagi	

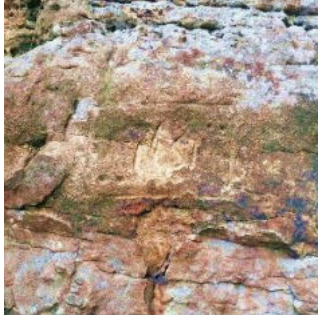
L.p.	72	Nazwa obiektu	Szlakowskaz / brakująca tablica		Kategoria	T	
Współrzędne	16.34391400000000161, 50.48816099999999807		Typ	szlakowskaz	Data	7.07.2020	
Lokalizacja	Niebieski szlak				Zdjęcie		
Opis →		<i>Nieczytelny szlakowskaz.</i>					
Stan obiektu	1						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	1						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	3						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	5						
SUMA kryterium II (x1)	7						
SUMA BONITACJI	12				Uwagi		

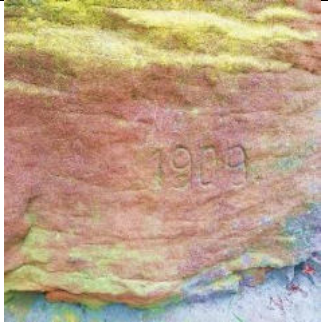
L.p.	73	Nazwa obiektu	Pozostałości budynku w Karlówku		Kategoria	O	
Współrzędne	16.34892699999999977, 50.48889499999999941		Typ	budynek	Data	7.07.2020	
Lokalizacja	Niebieski szlak/żółty Karlówek				Zdjęcie		
Opis →		<i>Pozostałości zabudowań Karlówka – fundamenty budynku/gospody.</i>					
Stan obiektu	1						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	2						
Unikatowość (rejon)	2						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	2						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	2						
SUMA kryterium I (x2)	8						
SUMA kryterium II (x1)	7						
SUMA BONITACJI	15				Uwagi		

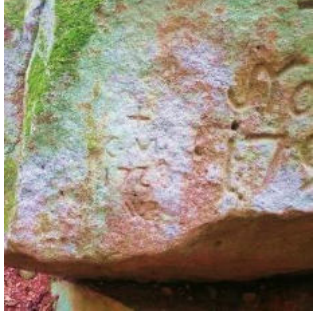
L.p.	74	Nazwa obiektu	Pozostałości kapliczki w Karłowku		Kategoria	R
Współrzędne	16.35283199999999937, 50.48509299999999911		Typ	kapliczka	Data	7.07.2020
Lokalizacja	Poza szlakiem, na obszarze dawnej wsi Karłówek				Zdjęcie	
Opis →		Dawna kapliczka w postaci niszy wykutej w skale – obecnie pustej. W przeszłości znajdowała się przy drodze prowadzącej do Karłówka.				
Stan obiektu	1					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	3					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	1					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	9					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	14					
					Uwagi	

L.p.	75	Nazwa obiektu	Pozostałości krzyża przydrożnego w Karłowku		Kategoria	R
Współrzędne	16.35310499999999934, 50.48843600000000009		Typ	kapliczka	Data	7.07.2020
Lokalizacja	W pobliżu żółtego/niebieskiego szlaku				Zdjęcie	
Opis →		Przy ruinach gospody w Karłowku znajduje się powalony krzyż fundacyjny Heinricha i Marii Pokora z wykutą datą 1931 – właścicieli gospody.				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	2					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	14					
					Uwagi	

L.p.	76	Nazwa obiektu	Szlakowskaz „Kallwasser”		Kategoria	T
Współrzędne	16.34070399999999879, 50.49518900000000343		Typ	szlakowskaz	Data	7.07.2020
Lokalizacja	Żółty szlak z Kartówka do Pasterki				Zdjęcie	
Opis		Szlakowskaz do miejscowości położonej obecnie na obszarze Czech - Studená Voda, przed II wojną światową nazywanej Kallwasser. Przebieg trasy częściowo pokrywa się z żółtym szlakiem.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	8					
SUMA BONITACJI	15					
					Uwagi	

L.p.	77	Nazwa obiektu	Szlakowskaz na żółtym szlaku z Kartówka do Pasterki		Kategoria	T
Współrzędne	16.39507000000000048, 50.47953199999999896		Typ	szlakowskaz	Data	7.07.2020
Lokalizacja	Żółty szlak z Kartówka do Pasterki.				Zdjęcie	
Opis		Niezczytelny szlakowskaz lub miejsce, w którym dawniej znajdowała się tablica.				
Stan obiektu	1					
Autentyczność historyczna obiektu	0					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	4					
SUMA kryterium II (x1)	8					
SUMA BONITACJI	12					
					Uwagi	

L.p.	78	Nazwa obiektu	Data wykuta w skale „1909”		Kategoria	T
Współrzędne	16.40153199999999956, 50.47901999999999845		Typ		Data	2.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak przy Radkowskich Skałach				Zdjęcie	
Opis →		<i>Data wykuta w skale „1909”.</i>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	13					
					Uwagi	

L.p.	79	Nazwa obiektu	Data wykuta w skale „1796”		Kategoria	T
Współrzędne	16.4012980000000006, 50.47853099999999671		Typ	znacznik	Data	2.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak przy Radkowskich Skałach				Zdjęcie	
Opis →		<i>Prawdopodobnie znak graniczny na przecięciu granicy z żółtym szlakiem turystycznym we Wrotach Pośny. Na skale wykuto na nim symbole „W B” (od Wünschelburg), „C B” (od Calsberg) oraz datę „1796 z numerem porządkowym 70”. Symbole literowe oznaczają granicę dóbr pomiędzy dzisiejszymi miejscowościami Radków i Kartów.</i>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	14					
					Uwagi	

L.p.	80	Nazwa obiektu	Data wykuta w skale „1797”		Kategoria	T
Współrzędne	16.39333099999999988, 50.4783249999999811		Typ		Data	7.07.2020
Lokalizacja	Zielony szlak przy Radkowskich Skałach				Zdjęcie	
Opis	6					
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	12					
Uwagi						

L.p.	81	Nazwa obiektu	Szosa Stu Zakrętów – Stroczy Zakręt		Kategoria	X
Współrzędne	16.3939300000000001, 50.47791200000000345		Typ		Data	7.07.2020
Lokalizacja	Stroczy Zakręt				Zdjęcie	
Opis	<p><i>Droga o długości ok. 23 km wybudowana została w latach 1867-1870 w celu lepszego połączenia miejscowości znajdujących się po północnej i południowej stronie masywu Gór Stołowych oraz zwiększenia dostępności do atrakcji turystycznych: Błędnych Skał, Szczelińca Wielkiego i Wodospadów Pośny. Trasa ta posiadała też znaczące walory widokowe, które obecnie, wskutek porośnięcia terenu lasem są znacznie mniejsze.</i></p> <p><i>Widoczny na zdjęciu fragment drogi to tzw. „Stroczy Zakręt” (inaczej Język Teściowej, Schalaster Drehe), jedno z najbardziej atrakcyjnych miejsc na trasie Szosy Stu Zakrętów, gdzie szosa pokonuje różnicę ok. 40 metrów.</i></p>					
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	1					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	3					
SUMA kryterium I (x2)	11					
SUMA kryterium II (x1)	9					
SUMA BONITACJI	20					
Uwagi						

L.p.	82	Nazwa obiektu	Drogowskaz w Karłowiu		Kategoria	O
Współrzędne	16.35609499999999983, 50.47641200000000339		Typ	drogowskaz	Data	7.07.2020
Lokalizacja	Szosa Stu Zakrętów – przy Karłowiu				Zdjęcie	
Opis		Drogowskaz w formie wykutej w głazie tablicy głazu z wykutą obecnie nieczytelny.				
Stan obiektu	1					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	14				Uwagi	

L.p.	83	Nazwa obiektu	Kamień graniczny pola górniczego koło Bukowiny Kłodzkiej		Kategoria	E
Współrzędne	16.28140600000000049, 50.4757850000000019		Typ	znacznik	Data	7.07.2020
Lokalizacja	Poza szlakiem – Bukowina Kłodzka				Zdjęcie	
Opis		Kamień górniczy z 1857 roku z wykutym znakiem górniczym oraz napisem „EMJL (lun EMIL). GRB.”, co oznacza prawdopodobnie nazwę kopalni: GRB. – Grube (kopalnia).				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	1					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	0					
SUMA kryterium I (x2)	10					
SUMA kryterium II (x1)	3				Uwagi	
SUMA BONITACJI	13					

L.p.	84	Nazwa obiektu	Pusta kapliczka w Łężycach Górnych		Kategoria	R
Współrzędne	16.22098300000000037, 50.41077899999999801		Typ	kapliczka	Data	7.07.2020
Lokalizacja	Łężyce Górne (przy drodze)				Zdjęcie	
Opis →		Kapliczka słupowa w Łężycach Górnych, położona w pobliżu „Sawanny Afrykańskiej”, na terenie posesji prywatnej nr 79. W górnej części brak obrazu/rzeźby.				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	1					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	4					
SUMA BONITACJI	10					
					Uwagi	

L.p.	85	Nazwa obiektu	Obelisk pocztowy		Kategoria	O
Współrzędne	16.36892399999999981, 50.491671999999998701		Typ	znacznik	Data	20.05.2021
Lokalizacja	Przy Szosie Stu Zakrętów – na skrzyżowaniu z drogą w kierunku Wambierzyc				Zdjęcie	
Opis →		Obelisk (prawdopodobnie pocztowy) znajdujący się Przy Szosie Stu Zakrętów – na skrzyżowaniu z drogą w kierunku Wambierzyc.				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	1					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	9					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	15					
					Uwagi	

L.p.	86	Nazwa obiektu	Krzyż Marty		Kategoria	R	
Współrzędne	16.3872560000000071, 50.4504460000000656		Typ	pomnik	Data	20.05.2021	
Lokalizacja	Poza szlakiem – dojście od Kręgielnego Traktu				Zdjęcie		
Opis		<p>Krzyż pokutny (pojednania) upamiętniający „cnotliwą pannę Martę Gorgi, ślubną córkę kamieniarza ze wsi Ratno Dolne”. Krzyż postawiony został w 1644 roku, 16 lat po śmierci dziewczyny. Przednia część krzyża pokryta jest inskrypcją: „Ao. 1628 de 19. Me rtzi ist hier derischer weiße er schlagen worden die tugendsame jung frau Martha Gorgi Leders des Steins. Ober-dorff Ratten eheliche Tochter Ihres alters 15 Jar. Der gott gne dig sei. Amen.” Z napisu wynika, że krzyż został wykonany przez kamieniarza z Ratna Górnego, ojca zabitej w tym miejscu dziewczyny. 15-letnia panna zginęła 19 marca 1628 roku. Zgodnie z przekazem jednej z legend zakopane zwłoki dziewczyny odnaleziono, gdy w miejscu jej pochowania wyrósł groch, którego ziarna miała w kieszeni swojego fartucha. Przedwojenne zdjęcia krzyża umożliwiają odczytanie napisów znajdujących się w bocznych częściach krzyża – „Ein Frohe Auferstehun(g)” („Szczęśliwego (Chwalebne) Zmartwychwstania”), „O Herr Ein gutt ende” („O Boże, daj jej zbawienie”). W górnej części monumentu Na górze krzyża wryty jest w okręgu monogram „IHS” z krzyżem oraz symbol serca z gwoździami - znakiem używany przez zakon jezuitów.</p>					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	3						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	1						
Związek ze szlak. kult.	1						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	1						
Odległość od parkingu	1						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	11	Uwagi					
SUMA kryterium II (x1)	3						
SUMA BONITACJI	14						

L.p.	87	Nazwa obiektu	Kamieniołom pod Ptaszą Górą		Kategoria	E	
Współrzędne	16.30036799999999886, 50.4690349999999809		Typ	kamieniołom	Data	21.05.2021	
Lokalizacja	Poza szlakiem – dojście od Drogi Aleksandra				Zdjęcie		
Opis		<p>Pozostałości dużego kamieniołomu „Friedrichsberg”. Dawne wyrobiska w masywie Skalniaka obejmują ściany skalne o wysokości od 20 do 25 metrów. Eksploatację górnego piaskowca ciosowego zaprzestano w tym miejscu po II wojnie światowej. Obecnie uwagę zwracają rozległe rumowiska skalne, świadczące o wielkości prowadzonego w tym miejscu wydobycia. Zachowane zostały również pewne elementy infrastruktury używanej przez kamieniarzy, m.in. wybrukowane drogi, kamienne schody i kamienny stół.</p>					
Stan obiektu	2						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	1						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	1						
Odległość od parkingu	1						
Dostępność ścieżkami	1	Uwagi					
SUMA kryterium I (x2)	6						
SUMA kryterium II (x1)	3	<p>Dodatkowym czynnikiem przyciągającym w to miejsce „nielegalnych turystów” są pojawiające się w Internecie niepotwierdzone przez żadne źródła informacje, według których stół mógł być wykorzystywany w przeszłości jak ołtarz ofiarny.</p>					
SUMA BONITACJI	9						

L.p.	88	Nazwa obiektu	Głaz graniczny kamieniołomu pod Ptasią Górą		Kategoria	E
Współrzędne	16.30087599999999881, 50.46789299999999656		Typ	znacznik	Data	21.05.2021
Lokalizacja	Poza szlakiem – dojście od Drogi Aleksandra				Zdjęcie	
Opis →		<i>Obalony głaz z wykutą datą „1894” znajduje się na kamiennej drodze odbijającej do dawnego kamieniołomu pod Ptasią Górą z Drogi Aleksandra.</i>				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	1					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	3					
SUMA BONITACJI	11					
					Uwagi	

L.p.	89	Nazwa obiektu	Zabytkowy most na Kręgielnym Trakcie		Kategoria	O
Współrzędne	16.366491032374224, 50.464156740147914		Typ	Most	Data	21.05.2021
Lokalizacja	Kręgielny Trakt				Zdjęcie	
Opis →		<i>Odrestaurowany most z inskrypcją „See Brücke” nad Czerwoną Wodą.</i>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	1					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	9					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	16					
					Uwagi	

L.p.	90	Nazwa obiektu	„Nagrobek leśniczego”		Kategoria	O
Współrzędne	16.363747000000000004, 50.49921700000000158		Typ	nagrobek	Data	21.07.2021
Lokalizacja	Radków, przy drodze leśnej na Borek				Zdjęcie	
Opis →		Tablica kamienna z wykutym krzyżem oraz inskrypcją „A. Strasch. 2.8. 1926”.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	1					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	1					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	10					
SUMA kryterium II (x1)	3					
SUMA BONITACJI	13					
					Uwagi	

L.p.	91	Nazwa obiektu	Swastyka w skale na „Drodze przez Piekło”		Kategoria	O
Współrzędne	16.3195410000000000096, 50.50513399999999982		Typ		Data	2.07.2020
Lokalizacja	Droga przez Piekło				Zdjęcie	
Opis →		Wykuty w skale monogram „E.L.” ze swastyką oraz datą „12.10.37” przy leśniej drodze z Pasterki do Řeřišný.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	1					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	10					
SUMA kryterium II (x1)	4					
SUMA BONITACJI	14					
					Uwagi	

L.p.	92	Nazwa obiektu	Sad kolekcyjny		Kategoria	X
Współrzędne	16.28081299999999842, 50.43990600000000057		Typ	obszar	Data	20.07.2021
Lokalizacja	Jerzykowie Wielkie, zielony szlak				Zdjęcie	
Opis		<i>Obszar ochronny – sad – utworzony z przedwojennych odmian regionalnych drzew owocowych.</i>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	0					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	3					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	1					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	12					
SUMA kryterium II (x1)	5					
SUMA BONITACJI	17					
					Uwagi	

L.p.	93	Nazwa obiektu	Skalna Czaszka		Kategoria	T
Współrzędne	16.357130999999999898, 50.449741000000000305		Typ	formacja skalna	Data	19.07.2021
Lokalizacja	Nowa odnoga szlaku – niebieski szlak, koło Kopy Śmierci				Zdjęcie	
Opis		<i>Udostępniona turystycznie w 2021 roku formacja skalna przypominająca kształtem czaszkę, stąd nazwa „Skalna Czaszka”, „Trupia Czaszka”, niem. Totenkopf.</i>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	3					
Unikatowość (rejon)	3					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	11					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	17					
					Uwagi	
					<i>Pomimo powstania formy w sposób naturalny obiekt zakwalifikowany został jako kulturowy, ze względu na przypisanie mu legend związanych z okolicznościami powstania czaszki.</i>	

L.p.	94	Nazwa obiektu	Szlakowskaz „Nach Heuscheur”		Kategoria	T
Współrzędne	16.35527000000000086, 50.46724600000000294		Typ	szlakowskaz	Data	15.07.2021
Lokalizacja	Kręgielny Trakt (w pobliżu)				Zdjęcie	
Opis →		Szlakowskaz „Nach Heuscheur” („Na Szczeliniec”) w pobliżu Kręgielnego Traktu.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	7					
SUMA kryterium II (x1)	8					
SUMA BONITACJI	15					
					Uwagi	

L.p.	95	Nazwa obiektu	Zabytkowy most na Kręgielnym Trakcie 1889 r.		Kategoria	O
Współrzędne	16.35516499999999951, 50.46704100000000182		Typ	most	Data	15.07.2021
Lokalizacja	Kręgielny Trakt				Zdjęcie	
Opis →		Odrestaurowany most przy Kręgielnym Trakcie z inskrypcją „HGW 1889”.				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	14					
					Uwagi	

L.p.	96	Nazwa obiektu	Pozostałości kamieniołomu przy drodze leśnej II		Kategoria	E
Współrzędne	16.37896399999999986, 50.46717999999999904		Typ	kamieniołom	Data	15.07.2021
Lokalizacja	Droga leśna				Zdjęcie	
Opis →		Pozostałości kamieniołomu, kilkumetrowe ściany skalne.				
Stan obiektu	2					
Auentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	1					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	3					
SUMA BONITACJI	9					
					Uwagi	

L.p.	97	Nazwa obiektu	Most „Quer Brücke”		Kategoria	O
Współrzędne	16.392119999999999847, 50.460166999999999844		Typ	most	Data	15.07.2021
Lokalizacja	Na drodze łączącej Kręgielny Trakt z Praskim Traktem.				Zdjęcie	
Opis →		Most nad Czerwoną Wodą z wykutą inskrypcją „Quer Brücke’ (Poprzeczny Most). Znajduje się na drodze łączącej Kręgielny Trakt z Praskim Traktem.				
Stan obiektu	2					
Auentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	1					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	15					
					Uwagi	

L.p.	98	Nazwa obiektu	Pozostałości kamieniołomu przy drodze na Staw Zacisze		Kategoria	E
Współrzędne	16.39027400000000156, 50.43407100000000298		Typ	kamieniołom	Data	15.07.2021
Lokalizacja	Droga na Staw Zacisze od Lisiej Przetęczy				Zdjęcie	
Opis	Pozostałości kamieniołomu, kilkumetrowe ściany skalne, częściowo zalane wodą, przy drodze prowadzącej dołem Urwiska Batorowskiego.					
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	1					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	1					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	6					
SUMA kryterium II (x1)	3					
SUMA BONITACJI	9					
					Uwagi	

L.p.	99	Nazwa obiektu	Kamień z wykutymi datami granicznymi		Kategoria	0
Współrzędne	(16.33586800000000139 50.4621089999999981)		Typ	Infrastr.	Data	15.07.2021
Lokalizacja	Pomiędzy Szosą Stu Zakrętów a Rogową Kopą, nad strumieniem				Zdjęcie	
Opis	Kamień z wykutymi datami „1710, 1728, 18??”, trzema krzyżami oraz liczbą 546.6, znajdujący się przy strumieniu płynącym pod Rogową Kopą. Dawniej w pobliżu tego miejsca przebiegała droga/ścieżka. Kolejne wykuty daty mogą symbolizować potwierdzenie przebiegu pewnej granicy w tym miejscu.					
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	1					
Odległość od parkingu	3					
Dostępność ścieżkami	0					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	4					
SUMA BONITACJI	12					
					Uwagi	

L.p.	100	Nazwa obiektu	Pomnik ku czci Maryi Panny		Kategoria	R	
Współrzędne	16.415184, 50.459370			Typ	znacznik	Data	11.11.2021
Lokalizacja	Kręgielny Trakt				Zdjęcie		
Opis		Obelisk z 1865 roku ze słowami modlitwy do Najświętszej Maryi Panny w języku niemieckim.					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	3						
Unikatowość (rejon)	2						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	1						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	2						
SUMA kryterium I (x2)	11						
SUMA kryterium II (x1)	7						
SUMA BONITACJI	18						
						Uwagi	

L.p.	101	Nazwa obiektu	Schronisko PTTK „Na Szczelińcu”		Kategoria	T	
Współrzędne	16.339581, 50.485466			Typ	budynek	Data	15.09.2019
Lokalizacja	Przed rozpoczęciem trasy widokowej na Szczelińcu Wielkim				Zdjęcie		
Opis		<p>Najstarsze w Sudetach schronisko turystyczne. Pierwszy budynek schroniska – „Schweizerhaus” – powstał w latach 1845-1846 i rozbudowany został w latach 1857-1859 w miejscu funkcjonującej od 1815 roku drewnianej altany dla turystów. W 1946 PTT uruchomiło schronisko „Szwajcarka”, które po przejściu w przez PTTK nosiło nazwę „Na Szczelińcu”.</p> <p>Starszy z budynków zbudowany jest na wysokiej kamiennej podmurówce i przykryty drewnianym, dwupiętrowym korpusem z dwuspadowym dachem i galeriami na piętrze, co nawiązuje do budownictwa tyrolskiego lub szwajcarskiego. W 1857 roku dobudowano część restauracyjną, która obecnie pełni niezmiennie funkcje gastronomiczną.</p>					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	2						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	1						
Związek ze szlak. kult.	1						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	1						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	11						
SUMA kryterium II (x1)	6						
SUMA BONITACJI	17						
						Uwagi	

L.p.	102	Nazwa obiektu	Schronisko PTTK w Pasterce		Kategoria	T
Współrzędne	16.327069, 50.495208			Typ	budynek	Data 5.07.2020
Lokalizacja	Żółty/zielony szlak				Zdjęcie	
Opis →		<p>Obiekt wybudowany w 1926 roku, był siedzibą Wojsk Ochrony Pogranicza. W latach 60 XX wieku przekształcono go na schronisko.</p>				
Stan obiektu	3					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	0					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	1					
Dostępność ścieżkami	3					
SUMA kryterium I (x2)	8					
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	15					
					Uwagi	

L.p.	103	Nazwa obiektu	Skarbonka na przełęczy między Szczelińcem Małym a Szczelińcem Wielkim		Kategoria	T
Współrzędne	16.33755639152215, 50.48351857281297			Typ	znacznik	Data 15.09.2019
Lokalizacja	Szlak turystyczny				Zdjęcie	
Opis →		<p>Wykuta w skale nisza – dawna skarbonka, w której uiszczano opłaty za wstęp na Szczeliniec Wielki.</p>				
Stan obiektu	1					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	2					
Związek z wyd. hist.	1					
Związek ze szlak. kult.	1					
Rodzaj obiektu	1					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	1					
SUMA kryterium I (x2)	9					
SUMA kryterium II (x1)	6					
SUMA BONITACJI	15					
					Uwagi	

L.p.	104	Nazwa obiektu	Tablice pamiątkowe na Szczelińcu		Kategoria	T	
Współrzędne	16.339581, 50.485466			Typ	tablice	Data	7.01.2022
Lokalizacja	Na skałach przed schroniskiem PTT „Na Szczelińcu”				Zdjęcie		
Opis		<p>Na tzw. Tarasach Wielkich znajdują się tablice pamięci Franza Pabla, J.W. Goethego, J.Q. Adamsa oraz polskich przewodników. Na sąsiedniej skale, tzw. Szerokim Kamieniu, zachowały się słabo czytelne nazwiska urzędników administracji leśnej z przełomu XVIII i XIX wieku, których upamiętniono w tym miejscu prawdopodobnie z inicjatywy Franza Pabla.</p>					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	2						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	1						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	1						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	10						
SUMA kryterium II (x1)	6						
SUMA BONITACJI	16						
						Uwagi	

L.p.	105	Nazwa obiektu	Pozostałości dawnej infrastruktury na Szczelińcu - cysterna		Kategoria	T	
Współrzędne	16.339581, 50.485466			Typ	obiekt	Data	7.01.2022
Lokalizacja	Na skałach przed schroniskiem PTT „Na Szczelińcu”				Zdjęcie		
Opis							
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	3						
Unikatowość (rejon)	2						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	10						
SUMA kryterium II (x1)	6						
SUMA BONITACJI	16						
						Uwagi	

L.p.	106	Nazwa obiektu	Pozostałości kolejki linowej do kamieniołomu		Kategoria	E	
Współrzędne	16.374921660590935, 50.4846854176284			Typ	znacznik	Data	2.07.2020
Lokalizacja	Szlak turystyczny				Zdjęcie		
Opis		Kamienne podstawy pod system transportujący urobek do zakładu w Radkowie.					
Stan obiektu	2						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	3						
Unikatowość (rejon)	3						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	1						
Odległość od parkingu	1						
Dostępność ścieżkami	2						
SUMA kryterium I (x2)	10						
SUMA kryterium II (x1)	4						
SUMA BONITACJI	14						
					Uwagi		

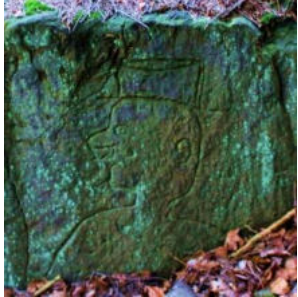
L.p.	107	Nazwa obiektu	Pozostałości zabudowań w Wąwozie Piekło		Kategoria	O	
Współrzędne	16.322114334150147, 50.497572264618086			Typ	Fundamenty, nisze	Data	2.07.2020
Lokalizacja	W pobliżu niebieskiego/zielonego szlaku				Zdjęcie		
Opis		Pozostałości budynków i wnęki skalne.					
Stan obiektu	1						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	2						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	2						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	1						
Odległość od parkingu	1						
Dostępność ścieżkami	0						
SUMA kryterium I (x2)	7						
SUMA kryterium II (x1)	2						
SUMA BONITACJI	9						
					Uwagi		
					Poza szlakiem		

L.p.	108	Nazwa obiektu	Nisze skalne w Wąwozie Piekło		Kategoria	O	
Współrzędne	16.321284110572787, 50.49761339892793			Typ	znacznik	Data	2.07.2020
Lokalizacja	W pobliżu niebieskiego/zielonego szlaku				Zdjęcie		
Opis		Nisze skalne o niezidentyfikowanym przeznaczeniu w pobliżu dawnych zabudowań w Wąwozie Piekło. Numeracja może wskazywać na ich wykorzystanie w celach religijnych – jako stacje drogi krzyżowej.					
Stan obiektu	2						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	2						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	2						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	1						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	8						
SUMA kryterium II (x1)	4						
SUMA BONITACJI	12						
						Uwagi	
						Poza szlakiem	

L.p.	109	Nazwa obiektu	Staw przy Kręgielnym Trakcie		Kategoria	O	
Współrzędne	16.36110954998675, 50.46506190665595			Typ	zbiornik wodny	Data	20.05.2021
Lokalizacja	Kręgielny Trakt				Zdjęcie		
Opis		Staw na Czerwonej Wodzie.					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	3						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	1						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	2						
SUMA kryterium I (x2)	10						
SUMA kryterium II (x1)	7						
SUMA BONITACJI	17						
						Uwagi	

L.p.	110	Nazwa obiektu	Dawne budynki militarne przy Błędnym Skalach.		Kategoria	M	
Współrzędne	16.28544317273538, 50.47750329743391			Typ	budynki	Data	2.07.2020
Lokalizacja	W okolicy górnego parkingu przy Błędnym Skalach				Zdjęcie		
Opis		<p>Dawna stacja radarowa obsługiwana przez 353 kompanię radiotechniczną z Kudowy-Czermnej. Obecnie teren stacji wykorzystywany jest okazjonalnie w chwilach przepętnienia pojazdami parkingu górnego.</p>					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	2						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	2						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	3						
Dostępność ścieżkami	3						
SUMA kryterium I (x2)	9						
SUMA kryterium II (x1)	9						
SUMA BONITACJI	18						
					Uwagi		

L.p.	111	Nazwa obiektu	Kapliczka w Domach Aniołów		Kategoria	R	
Współrzędne	16.429698863068467, 50.46262222578386,			Typ	kapliczka	Data	22.07.2022
Lokalizacja	Główny Szlak Sudecki				Zdjęcie		
Opis		<p>Kapliczka znajduje się na przysiółku nazywanym dawniej Engelhäuser – Domy Aniołów. Obecnie jest to część Studziennej. Kapliczka maryjna posiada namalowany napis „1831” oraz wyróżnia się budową – przestrzeń za figurą wyłożona jest koksem.</p>					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	1						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	3						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	7						
SUMA kryterium II (x1)	6						
SUMA BONITACJI	13						
					Uwagi		

L.p.	112	Nazwa obiektu	Ryty kamieniarzy		Kategoria	E	
Współrzędne	16.425453, 50.461023,			Typ	kamieniołom	Data	22.07.2022
Lokalizacja	Droga leśna od Głównego Szlaku Sudeckiego				Zdjęcie		
Opis →		Rysunki wykonane prawdopodobnie przez pracujących niegdyś w tutejszym kamieniołomie kamieniarzy.					
Stan obiektu	3						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	1						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	1						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	7						
SUMA kryterium II (x1)	4						
SUMA BONITACJI	11				Uwagi		
						poza szlakiem	

L.p.	113	Nazwa obiektu	Pozostałości kamieniołomu przy drodze leśnej I		Kategoria	E	
Współrzędne	16.424595, 50.460887			Typ	kamieniołom	Data	22.07.2022
Lokalizacja	Droga leśna od Głównego Szlaku Sudeckiego				Zdjęcie		
Opis →		Pozostałości jednego z większych kamieniołomów na terenie PNGS.					
Stan obiektu	2						
Autentyczność historyczna obiektu	1						
Unikatowość (PNGS)	1						
Unikatowość (rejon)	1						
Związek z wyd. hist.	0						
Związek ze szlak. kult.	0						
Rodzaj obiektu	1						
Tablica informacyjna	0						
Odległość od szlaku	1						
Odległość od parkingu	2						
Dostępność ścieżkami	1						
SUMA kryterium I (x2)	6						
SUMA kryterium II (x1)	4						
SUMA BONITACJI	10				Uwagi		
						poza szlakiem	

L.p.	114	Nazwa obiektu	Kamień milowy ½ na Praskim Trakcie		Kategoria	O
Współrzędne	16.3810910000000014, 50.46472899999999839		Typ	znacznik	Data	1.07.2020
Lokalizacja	Przy drodze „Praski Trakt”				Zdjęcie	
Opis →		<p><i>Ok. 12 km leśna droga wiodąca wierzchową środkowego piętra Gór Stołowych, wykorzystywana w przeszłości m.in. jako trakt pocztowy oraz prawdopodobnie jako ścieżka strażnicza. Powstała prawdopodobnie w czasie funkcjonowania państwa homolskiego. W XVI wieku została przebudowana z inicjatywy cesarza Karola VI i wraz z Kręgielnym Traktem stanowiła ważną drogę łączącą hrabstwo kłodzkie z Czechami. Trakt strzeżony był przez forty znajdujące się na Szczytniku i górze Ptak. Droga utraciła swoje znaczenie po budowie Szosy Stu Zakrętów. Obecnie przebiega nią trasa rowerowa.</i></p>				
Stan obiektu	2					
Autentyczność historyczna obiektu	1					
Unikatowość (PNGS)	2					
Unikatowość (rejon)	1					
Związek z wyd. hist.	0					
Związek ze szlak. kult.	1					
Rodzaj obiektu	2					
Tablica informacyjna	0					
Odległość od szlaku	3					
Odległość od parkingu	2					
Dostępność ścieżkami	2					
SUMA kryterium I (x2)	9				<p style="text-align: center;">Uwagi</p> <p>2020-2021 – wycinka drzew. Możliwe przewrócenie/przykrycie obiektu. Prager StraÙe.</p>	
SUMA kryterium II (x1)	7					
SUMA BONITACJI	16					

CZĘŚĆ I – informacje ogólne na temat sposobu organizacji wyjazdu

1. Jaki jest Pani/Pana główny cel i drugorzędne motywy przyjazdu w Góry Stołowe?

Motyw	Główny (jeden)	Drugorzędny (można wskazać kilka)
Wypoczynek		
Leczenie/profilaktyka uzdrowiskowa		
Poznanie i podziwianie walorów przyrody nieożywionej (np. skały)		
Poznanie i podziwianie walorów przyrody ożywionej		
Poznanie obiektów kulturowych (zabytkowych i współczesnych)		
Udział w wydarzeniach kulturalnych		
Uprawianie turystyki kwalifikowanej (jakiej?)		
Korzystanie z oferty Wellness i Spa		
Inne (jakie?)		

2. W jaki sposób dotarł(a) Pan(i) w rejon Gór Stołowych?

samochodem	autobusem	pociągiem	motocykl	inne (jakie?)
------------	-----------	-----------	----------	---------------

3. W jaki sposób dotarł z miejsca noclegowego na _____?

samochodem	autobusem	motocykl	pieszo	inne (jakie?)
------------	-----------	----------	--------	---------------

4. Jak często odwiedza Pani/Pan rejon Gór Stołowych?

jestem tu po raz pierwszy	regularnie – kilka razy w roku	regularnie – raz w roku	dotychczas kilka razy w życiu (rzadziej niż raz w roku)
---------------------------	--------------------------------	-------------------------	--

4a. Czy Pani/Pana zdaniem liczba turystów na obszarze PNGS jest zbyt duża? _____, kiedy? _____

5. W jakich porach roku odwiedza Pani/Pan rejon Gór Stołowych?

wiosna	lato	jesień	zima
--------	------	--------	------

6. Ile nocy planuje Pani/Pan spędzić w rejonie Gór Stołowych? _____

7. Jaki sposób organizacji podróży preferuje Pani/Pan podczas odwiedzin rejonu Gór Stołowych?

Indywidualny (samodzielne planowanie wyjazdu)	Zorganizowany (zakup wycieczki)
---	---------------------------------

8. Z kim Pani/Pan odwiedza rejon Gór Stołowych?

samemu	z żoną/mężem partnerką/partnerem	z rodziną	ze znajomymi	z grupą zorganizowaną
--------	-------------------------------------	-----------	--------------	-----------------------

9. Z jakiego typu bazy noclegowej korzysta Pani/Pan podczas pobytu w rejonie Gór Stołowych?

Nazwa miejscowości: _____

hotel	kwatera prywatna	pensjonat	hostel	kemping
schronisko	agroturystyka	u rodziny/znajomych	inne (jakie?)	

10. Z jakiego typu bazy gastronomicznej korzysta Pani/Pan podczas pobytu w rejonie Gór Stołowych?

restauracja	kawiarnia	bar szybkiej obsługi	punkt gastronomiczny w miejscu zakwaterowania
dowóz przez aplikację	nie korzystam	inne (jakie?)	

11. Z jakich źródeł informacji o rejonie Gór Stołowych Pani/Pan korzysta?

strony www	media społecznościowe (jakie?)	przewodnik	tablice edukacyjne
aplikacje	foldery turystyczne	mapa	komentarz pilota/przewodnika
polecenie znajomych		własne wcześniejsze doświadczenia	
strona WWW Parku Narodowego Gór Stołowych		Fanpage na Facebooku Parku Narodowego Gór Stołowych	

12. Czy uczestniczył(a) Pan(i) w jakimś wydarzeniu kulturowym podczas swojego pobytu w Górach Stołowych? Jakim? Ile razy?

CZĘŚĆ II – atrakcje kulturowe rejonu Gór Stołowych

1. Na ile (w skali 1-5) Pani/Pana zdaniem rejon Gór Stołowych jest atrakcyjny kulturowo?

1	2	3	4	5
Bardzo mało atrakcyjny				Bardzo wysoko atrakcyjny

2. Atrakcje kulturowe rejonu Gór Stołowych – proszę podkreślić te, o których Pani/Pan wiedziała/wiedział.

OBIEKT		Czy odwiedził(a) Pan(i) tą atrakcję?		Czy chciałby/chciałaby Pan(i) odwiedzić tą atrakcję?		
		TAK	NIE	TAK	NIE	NIE WIEM
Fort Karola	P N G S					
Trasa turystyczna im. Franciszka Pabla na Szczeliniec						
Schronisko „Na Szczelińcu” (dawna „Szwajcarka”)						
Schronisko „Pasterka” (dawna strażnica graniczna)						
Trasy geocachingowe						
„Skalna Czaszka”						
Ekocentrum PNGS	K U D O W A - Z D R Ó J					
Park Zdrojowy						
Pijalnia Wód Mineralnych						
Ogród Muzyczny						
Muzeum Zabawek						
Muzeum Mineralów						
Aleja Szczęścia						
Gospodarstwo „Szlak Ginących Zawodów”						
Kaplica Czaszek						
Skansen Pstrążna (Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego)						
Ruchoma Szopka						
Zróżelko Maryi w Zielonej Dolinie						
Pomnik Trzech Kultur						
Obiekty sakralne						
Altana Miłości na Górze Parkowej						
Pomnik „Leśny Lud”						
Pomnik Anny Swidnickiej – patronki Kudowy Zdrój						
Muzeum Papiernictwa	D U S Z N I K I - Z					
Kolorowa Fontanna						
Dworek Chopina						
Szlak Murali						
Kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa						
Kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła (z amboną w formie wieloryba)						
Kościół polskokatolicki pw. Matki Bożej Różańcowej z lapidarium (poewangelicki) z lapidarium						
Bazylika w Wambierzycach						
Kalwaria Wambierzycza						
Ruchoma Szopka w Wambierzycach						
Skansen Dawnych Sprzętów w Wambierzycach						
Ruiny zamku Homole						
Radków						
Park Dinozaurów (Karlów)						
Polanica-Zdrój						
Ośrodek buddyjski w Darnkowie						
Ogród Japoński w Jarkowie						

3. Czy odwiedził(a) Pan(i) lub chce odwiedzić inną atrakcję kulturową rejonu Gór Stołowych? Jaką?

4. Na ile (w skali 1-5) Pani/Pana zdaniem rejon Gór Stołowych jest atrakcyjny kulturowo (po zapoznaniu się z wymienionymi atrakcjami)?

1	2	3	4	5
Bardzo mało atrakcyjny				Bardzo wysoko atrakcyjny

CZĘŚĆ III – zasoby kulturowe Parku Narodowego Gór Stołowych

1. Na ile (w skali 1-5) Pani/Pana zdaniem Park Narodowy Gór Stołowych jest atrakcyjny kulturowo?

1	2	3	4	5
Bardzo mało atrakcyjny				Bardzo wysoko atrakcyjny

2. Zasoby kulturowe PNGS i otuliny

OBIEKT/TRASA	Czy odwiedził(a) Pan(i) ten obiekt?		Proszę zaznaczyć obiekty, o których wiedział(a) Pan(i)
	TAK	NIE	
Pozostałości kamieniołomów piaskowca			
Kaplica św. Anny z kalwarią (Batorowo)			
Kościół św. Jana Chrzciciela z cmentarzem (Pasterka)			
Pozostałości bastionu fortu Pasterka			
Pozostałości dawnej wsi Karłówek			
Pozostałości huty szkła w Batorowie			
Dzwonnica alarmowa w Ostrej Górze			
Odrestaurowany system kaskadowych suchych zbiorników retencyjnych			
Pomnik przy wodospadzie Pośny			
Pomnik pamięci ofiar I wojny światowej (Karłów)			
Tablica pamiątkowa na Narożniku			
Tablica „RIP” serce pozostawione w Pasterce			
Krzyż Marty			
Stary sad w Ostrej Górze			
Dzwonnica alarmowa w Dańczowie			
Dzwonnica alarmowa w Jerzykowicach Wlk.			
Dzwonnica alarmowa w Kudowie-Zdr.			
Krzyż pokutny (gdzie?)			

3. Czy wędrując szlakami PNGS zwraca Pan(i) uwagę na niemieckojęzyczne szlakowskazy i napisy wykute w skałach?

TAK NIE

4. Jaki jest Pani/Pana stosunek do udostępniania niemieckich obiektów dziedzictwa kulturowego na terenie PNGS?

A. należy udostępniać turystycznie to dziedzictwo B. nie należy turystycznie udostępniać tego dziedzictwa C. nie mam zdania

5. Czy potrafi wymienić Pan(i) charakterystyczne elementy architektury regionalnej rejonu PNGS?

6. Na ile (w skali 1-5) byłaby/byłby Pani/Pan zainteresowany ofertą tematycznych szlaków kulturowych na obszarze i w rejonie PNGS?

Szlak	1	2	3	4	5
Szlak górniczy (dawne kamieniołomy i infrastruktura związana z ich funkcjonowaniem)					
Szlak przemysłowy (miejsca związane z eksploatacją i przetwórstwem surowców)					
Szlak sakralny (kapliczki, kościoły, kalwarie, cmentarze)					
Szlak militarny (pozostałości umocnień, bastionów)					
Szlak zanikłych wsi (obszary dawnych wsi, przysiółków)					
Szlak dzwonnicy alarmowych					
Szlak mniejszości religijnych					
Szlak rzeźba w kamieniu (obiekty zbudowane z wydobywanych lokalnie surowców)					
Szlak „Zapomniane Góry Stołowe” (łączy w sobie różne elementy dziedzictwa kulturowego)					
Własna propozycja _____					

7. Czy mając informację o dużym obciążeniu ruchem turystycznym popularnych atrakcji (np. Szczelińca Wlk., Błędných Skał, Skalnych Grzybów) skorzystałby Pan alternatywnie z tematycznych szlaków kulturowych na obszarze PNGS?

TAK NIE TRUDNO POWIEDZIEĆ

8. Na ile (w skali 1-5) Pani/Pana zdaniem Park Narodowy Gór Stołowych jest atrakcyjny kulturowo (po zapoznaniu się z wymienionymi elementami)?

1	2	3	4	5
Bardzo mało atrakcyjny				Bardzo wysoko atrakcyjny

CZĘŚĆ IV – Organizacja turystyki w rejonie PNGS

1. Czego brakuje Pani/Panu w ofercie turystycznej PNGS i okolicznych terenów? (jakie są słabe strony)

2. Jakie ma Pan(i) propozycje usprawnienia organizacji turystyki w rejonie PNGS oraz zwiększenia atrakcyjności turystycznej obszaru?

3. Czy wiedział(a) Pan(i) o wprowadzonych przez PNGS od kwietnia 2022 roku regulacjach ruchu turystycznego w rejonie Szczelińca Wielkiego i Błędnym Skał? (limity wejść, konieczność wcześniejszej rezerwacji i zakupu biletu)

TAK NIE

4. Jak (w skali 1-5) ocenia Pan(i) wprowadzenia limitu odwiedzających Szczeliniec Wielki i Błędne Skały, w związku z dużą popularnością tych obszarów wśród turystów?

1	2	3	4	5
Bardzo źle				Bardzodobrze

5. Czy ze względu na obowiązujące limity odwiedzających Szczeliniec Wielki i Błędne Skały zamierza Pan(i) zmienić swój plan zwiedzania? (np. w zakresie odwiedzanych atrakcji, godziny wejścia na szlak)

TAK w jaki sposób? _____

NIE

Metryczka

PŁEĆ: KOBIEТА MĘŻCZYŻNA

WIEK _____

MIEJSCE ZAMIESZKANIA (MIEJSCOWOŚĆ) _____

DZIĘKUJĘ ZA POŚWIĘCONY CZAS!

R – rozmówca

AŻ – moderator

R1 21.07.2022

AŻ: Jaki jest Pana związek z Górami Stołowymi?

R1: Góry Stołowe są jedną z moich pasji. Można powiedzieć, że jestem regionalistą, bardzo interesuje się historią obszarów transgranicznych, Góry Stołowe są mi bliskie, choć na co dzień mieszkam ponad 200 km stąd. Jednym z moich głównych zainteresowań są wszelkiego rodzaju rytzy na skałach. Hobbystycznie szczególnie interesują mnie rytzy związane ze znakami i kamieniami. Góry Stołowe to jest w skali kraju Eldorado, jeżeli chodzi o tego typu rzeczy, czyli znaki na skałach i znaki graniczne.

AŻ: Jak rozpoczął Pan takie pierwsze penetrowanie tego obszaru w poszukiwaniu tych rytów, to co było głównym źródłem informacji o tym terenie? Z roku na rok mamy coraz więcej opracowań, relacji na blogach. Ale od czego to się zaczęło?

R1: Zaczęło się od pobytu tutaj po raz pierwszy, to chyba było jeszcze w latach 80., kiedy po prostu zobaczyłem różne rytzy na skałach. Wtedy to był taki początek, takie zastanowienie się „o, ciekawe co to może być”. Nie drążyłem potem tego tematu, ale takie zainteresowanie na dobre rozpoczęło się 10 lat temu. Źródłem informacji są dla mnie przede wszystkim stare mapy. Na starych mapach są zaznaczone granice, co ułatwia odnalezienie starych znaków granicznych. Teraz są już możliwości geoinformacyjne szybkiej kalibracji starej mapy do współczesnej. Idzie się w teren i liczy się na szczęście.

AŻ: A czy te 10 lat temu miał pan dostęp do map drukowanych, reprodukcji czy były to już mapy cyfrowe?

R1: Miałem skany internetowe wielu map. Mapy sprzed 1890 roku są dość niedokładne i ich kalibracja jest trudna, ale późniejsze można bardzo dobrze skalibrować i z nich korzystać.

AŻ: Z czym dzisiaj kojarzy się panu przede wszystkim obszar Gór Stołowych?

R1: Skały. Piękny obszar. Labirynty skalne, chodzenie pośród skał. Najlepiej przyjechać tutaj poza sezonem, ale zanim jeszcze nie spadnie śnieg. Jest on niebezpieczny.

AŻ. Przed chwilą wspominał pan, że pod względem występowania różnego typu rytów ten obszar to Eldorado. A jaki jest on pana zdaniem pod względem występowania obiektów dziedzictwa kulturowego? Czy odznacza się jakoś na tle pozostałych obszarów w Polsce?

R1: Na pewno te rytzy już same w sobie świadczą o wyjątkowości. Znam jeszcze kilka osób, które hobbystycznie się nimi zajmują i tak wspólnie stwierdziliśmy, że jest na pewno ponad tysiąc znaków granicznych wykutych w skałach. Na obszarze Gór Stołowych, ogólnie patrząc, włączając w to również czeską stronę. Co jest jeszcze takiego wartego ewentualnie do rozpatrzenia przez park narodowy to na pewno kamienne drogowskazy, są na terenie parku stare kamienne drogowskazy na Błędne Skały, Fort Karola, myślę, że jest ich co najmniej kilkanaście. Nawiązując do tych kamiennych drogowskazów, to brakuje mi takiej pewnej formy nazwijmy to ich odnowienia, na przykład poprzez uwypuklenie napisów, które tam były. Postarać się po prostu, żeby ten drogowskaz tak, jak on kiedyś wyglądał, przed wojną. Bardzo dobrym przykładem jest drogowskaz w Pasterce, przy żółtym szlaku, mam gdzieś zdjęcie, jak on wyglądał w 2014 roku, a jak wygląda odnowiony teraz. To jest zupełnie coś, co może przykuć uwagę turystów.

AŻ: W niektórych przypadkach na stare szlakowskazy naniesiono współczesne oznaczenia szlaków. Ale faktycznie zupełnie inne wrażenie robią odmalowane napisy, jak na przykład na Szczeliniec Wielki przy Kręgielnym Trakcie.

R1: Tutaj zostały na odmalowane istniejące początkowo napisy, wskazujące kierunki poszczególnych obiektów. Przy Praskim Trakcie też widziałem coś zostało odrestaurowane. Wydaje mi się, że czego brakuje na przykład, odnośnie tych kamiennych drogowskazów, brakuje informacji do jakiej miejscowości kieruje ten drogowskaz. Innymi słowy warto byłoby na przykład postawić takie tablice, że ten drogowskaz pokazuje kierunki do Wambierzyc – Albensdorf i tak dalej. Opis w języku polskim.

AŻ: Taka tabliczka powinna znaleźć się w sąsiedztwie drogowskazu czy gdzieś indziej?

R1: Na przykład w sąsiedztwie z wyjaśnieniem, że tutaj stoi historyczny drogowskaz, który wskazuje kierunek do obecnej miejscowości Radków itd. Powiem tak, ostatnio jeżdżę dużo po terenie Saksonii. Jest tam mnóstwo odnowionych kamieni, drogowskazów, z tym, że tam jest, nazwijmy to, na moją korzyść, kierunki są w języku niemieckim, czyli w rodzimym języku na tym terenie, więc tam nie musi być tłumaczenia, do czego on prowadzi. Czasami robię zdjęcie i w domu patrzę, które to są miejscowości.

AŻ: Zwraca Pan uwagę na estetykę – czy te tablice nie zaburzałyby takiego naturalnego wkomponowania tych obiektów?

R1: Myślę, że w przypadku kamieni, drogowskaz, podejrzewam, że byłaby to głównie kwestia jednak tylko odmalowania tych napisów. Ja trochę też tak patrzę z perspektywy doświadczeń, które miałem podczas pobytu w Górach Stołowych, podam taki klasyczny przykład, z którym się spotkałem dosłownie kilka razy, kiedy przy szlaku robiłem dokumentację fotograficzną znaków granicznych, to ludzie, którzy mnie mijali przystawali i pytali „Co pan robi? Dlaczego pan tutaj fotografuje ten krzyżyk, czy te daty?”. I ja to tłumaczyłem, że to znak graniczny, że przy szlaku można znaleźć jeszcze kilka znaków. „A to ja tego nie wiedziałem”. Po prostu ludzie nie mają tego typu informacji i myślę, że można bardzo dużo informacji znaleźć na temat Szczelińca i Błędných Skał, ale informacje o tym, co znajduje się choćby na szlaku Narożnik – Skały Puchacza, bardzo klasyczne miejsce, bardzo popularne ostatnio przez Skalną Czaszkę, tam od razu jest kilkanaście jak nie więcej, przy samym szlaku, różnych szlaków granicznych, które rozgraniczały granice jakiś dóbr, włości. I myślę, że postawienie na przykład na początku takiego szlaku tablicy informacyjnej, że na tym szlaku można zobaczyć takie i takie kamienie graniczne, wyznaczone w takim i takim roku, pomiędzy takimi i takimi włościami, być może część osób by zainteresowało.

AŻ: Przytoczę pewien wynik badań ankietowych wśród turystów, które prowadzę od zeszłego roku. Jest pytanie: „Czy wędrując szlakami zwraca Pani/Pan uwagę na niemieckojęzyczne napisy i oznaczenia”? 51% zwraca uwagę, 49% nie. Więc faktycznie, mogłoby nam się wydawać, że trudno tego nie zauważyć. Część jest bardzo dobrze widoczna, przyciąga wręcz wzrok. A jak widać, niektórzy przechodzą zupełnie obojętnie.

R1: Ale to bardzo optymistyczny wynik! Myślałem, że 80% nie zauważa.

AŻ: To jest lepiej! Ale jest jeszcze jedno pytanie: jaki jest Pani/Pana stosunek do udostępniania obiektów „niemieckiego dziedzictwa kulturowego”? I tu 67% uważa, że powinniśmy dbać o nie, restaurować, 24% badanych uważa, że trudno powiedzieć, a 8% uważa, że nie powinniśmy o nie dbać. Widać tu pewną zmianę pokoleniową, bo pierwsze badania, z okresu komunizmu pokazują ewidentnie chęć zacierania tego, teraz natomiast coraz bardziej traktujemy to jak swoje dziedzictwo.

R1: Wracając jeszcze do pytania, co byłoby warte do uwypuklenia z rzeczy, które są mi znane, drogowskazy, kapliczki wszelkiego rodzaju. I znowu według mnie często brakuje opisu co to jest za kapliczka, co się w niej znajduje, dlaczego ona się tutaj znajduje. Często sporo kapliczek ma swoje historie, których pozostają nie zna. Ja osobiście nie znam ich. Czasami, po jakimś

czasie się dowiaduje, zupełnie przypadkowo nawet, że ta kapliczka powstała wtedy i wtedy, że była zniszczona przez tyle i tyle lat. Czy sam też zauważam na odwrocie kapliczki, bardzo małym rytem jest wykuta data np. 1756, to już jest 250 lat! Ta kapliczka ma już swoje lata, co najmniej tyle, równie dobrze to mogło być wykute później przez jakiegoś turystę. Są kapliczki, przykładem są Domy Aniołów, w ogóle Główny Szlak Sudecki, jak się ze Studziennej idzie, to też wielokrotnie lubię tam sobie odpoczywać. Sporo ludzi mija tą kapliczkę nie wiedząc zupełnie o historii tego miejsca. A przecież tam była osada, także tutaj brakuje mi czegoś. Podam kontrprzykład pozytywny na temat opisywania miejsc, to już 5 lat temu było chyba zrobione. Bardzo pięknie opisana została Ostra Góra. Zadbano o to miejsce, trawa jest regularnie koszona, dzwonnica jest odrestaurowana. Pierwszy raz jak ją widziałem to była w tragicznym stanie, a teraz jest pięknie odnowiona. Jest to dla mnie bardzo dobry, pozytywny przykład, jak miejsca powinny być oznakowane. To jest przecież dla ludzi, którzy idąc szlakiem, dzięki tym tablicom informacyjnym, będą wiedzieli, co właśnie mijają.

AŻ: Wracając do tych kapliczek – one są na tym obszarze o tyle ciekawe, że te napisy wykute na ich odwrocie są takim łącznikiem pomiędzy krajobrazem sakralnym a dawnym osadnictwem na tym obszarze. Może to prowadzić do różnych historii, powiązań, może być pretekstem do jakiejś narracji, opowieści.

Jeżeli chodzi o te obiekty dziedzictwa kulturowego – jakie miejsca mógłby Pan wskazać, które są Pana zdaniem miejscami wartymi zobaczenia na terenie parku?

R1: Tak z mojej perspektywy to powiem, że nigdy nie nudzi mi się przejazd rowerem po Praskim Trakcie. Pokonałem go już kilka razy w całości, już tam od Szczytnej, przysiółka Szczytnej, aż do Karłowa. Jest bardzo ciekawy krajobrazowo. Myślę, że jest on trochę zaniedbany informacyjnie. Brakuje tych informacji zwłaszcza dla kogoś, kto byłby tu pierwszy raz: o kamieniach milowych, drogowskazach, kapliczkach, których może już nie ma, tutaj przecinała go pątnicza ścieżka, tutaj kamień, który zniknął w latach 60, krzyż, który zniknął w latach 50. Brakuje tego typu informacji. I widzę, że ludzie czasem przechodzą tym szlakiem i są tacy jakby znudzeni.

AŻ: A co Pan sądzi o odrestaurowaniu Kręgielnego Traktu?

R1: Powiem tak: z punktu widzenia rowerzysty mi się podoba. Ale nie wiem, do jakich celów Park Narodowy... to znaczy chodzi o tą kamienną kostkę i szutrową?

AŻ: Tak.

R1: Dla mnie jest to wygoda. Czy to szpeci krajobraz to już trudno powiedzieć. Ta kostka mi się nie podoba, od Karłowa do skrzyżowania z żółtym szlakiem jest w kostce, przynajmniej tak było, jak ostatnio tam byłem. Trochę mam skojarzenie z deptakiem.

AŻ: A kto Pana zdaniem może być przede wszystkim zainteresowany tymi obiektami kulturowymi na obszarze parku?

R1: Myślę, że to będą osoby, które przyjechały do Gór Stołowych po raz kolejny, widziały już główne atrakcje ileś razy i teraz będą poszukiwać czegoś innego.

AŻ: Badania, o których wspominałem faktycznie to potwierdzają. W ostatnich latach widać wyraźny wzrost zainteresowania mniej popularnymi wcześniej obszarami na terenie parku. A czy jest Pan w stanie wskazać jakieś miejsce, obiekt, który jest poza szlakiem, a który posiada w sobie duży potencjał turystyczny i który warto by pokazać?

R1: Krzyż Marty. Miejsce, którym zainteresowanie jest rosnące. Niestety to jest strona potęgi Internetu. Ten krzyż staje się coraz bardziej popularny, podobnie jak wcześniej Skalna Czaszka, co skończyło się jej udostępnieniem. Krzyż Marty jest ciągle, w związku z ochroną przyrody, niedostępny oficjalnie. A ludzie jednak rajcuja się tym, widzą zdjęcia, szukają tego. Ja pierwszy raz Krzyż Marty widziałem, jak jeszcze obszar nie był objęty ochroną jako park narodowy. Ta droga leśna, która tam prowadzi, jest już na obszarze rezerwatu, który tam jest.

No ale z drugiej strony jest to droga leśna, więc to taki trochę paradoks. Ale tak jak mówię, Krzyż Marty, jeżeli jakkolwiek będzie kiedyś możliwość, myślę, że to może być udostępnione i to z korzyścią dla parku narodowego, bo może to skanalizować duży ruch turystyczny od Batorówka do Krzyża Marty, bo byłaby to najkrótsza droga do niego. Więc ten ruch trochę przesunie się.

AŻ: Czy ten obiekt powinien być wtedy, potencjalnie, bardziej zabezpieczony, ogrodzony, czy pozostawiony taki, jaki jest?

R1: Też się teraz zastanawiam. Bo to skutek uboczny, że byłoby ryzyko zniszczenia tego. Powiem szczerze, nie wiem. Z jednej strony są kapliczki, które stoją przy szlakach niezabezpieczone, nic się z nimi nie dzieje. Ciężko mi powiedzieć.

AŻ: Po drugiej stronie parku, w pobliżu Bukowiny, mamy z kolei właściwie w środku lasu dawny kamień graniczny pola górniczego. Co Pana zdaniem z takim obiektem zrobić?

R1: Zostawić go tam, gdzie jest. Drugi z kamieni został przeniesiony do skansenu w Pstrążnej. Jestem absolutnie przeciwny przenoszeniu tego typu obiektów poza ich oryginalne miejsce. Zresztą, z drugiej strony, ten kamień górniczy jest gratką, dla pasjonatów kamieni górniczych. Myślę, że nie wzbudzałby większego zainteresowania ogólnie wśród ludzi. Ten kamień jest pod nieoficjalną pieczęcią szpitala w Bukowinie. Miałem możliwość pobytu w tym szpitalu, byłem tam przez miesiąc z synem, więc wiem, że ci pracownicy wiedzą o tym kamieniu, z resztą mi o tym powiedzieli. Mają to pod czujnym okiem. Tutaj się akurat nie obawiam, że ten kamień może zniknąć.

AŻ: Czy widzi Pan potencjalnie jakieś zagrożenia związane z udostępnieniem miejsc, które dzisiaj nie są dostępne? Czy czymś by to mogło zagrażać?

R1: To jest bardzo dobry punkt, żeby park narodowy zmonitorował, jak zmieni się stan szlaku turystycznego pomiędzy Narożnikiem a Skałami Puchacza, po udostępnieniu Skalnejszej Czaszki. Byłem tam z chęcią zobaczyć, jak to zostało zrobione i przyznam, że ilość osób na tym szlaku mnie przerażała w stosunku do tego, co było tam kiedyś. Kiedyś były tam dwie-trzy osoby, a teraz, poza sezonem, widziałem tam kilkadziesiąt osób. Nigdy tylu nie spotkałem. Myślę, że to jest bardzo dobry przypadek dla parku, żeby właśnie określić co będzie, gdy się znowu udostępni coś nowego. Czaszka została udostępniona rok temu, więc jest to dobry czas, żeby zaobserwować różne zmiany. To będzie jednoznacznie widoczne.

AŻ: Czyli to zagrożenie daje zarazem szansę monitoringu, prognozy oddziaływania turystów.

R1: tak, tak. Co może potencjalnie stać się z innymi mniej znanymi, ale już popularnymi obiektami.

AŻ: A jeżeli chodzi o szansę związaną z takim udostępnieniem?

W: Przede wszystkim redystrybucja tego ruchu turystycznego, fakt, że udało znaleźć się miejsce, które wpływa na dywersyfikację tego ruchu turystycznego, nawet poza sezonem. Powoli zacząłem się obawiać, że niebawem ze Szczelińcem może być tak jak już jest ze Śnieżką, to znaczy, że ruch staje się całodobowy, że w nocy jest nawet kilkadziesiąt osób.

AŻ: Może Szczelińiec uratuje gorszą dostępność komunikacyjną, która niektórych wstrzyma.

R1: No tak. Ale wydaje mi się, że wśród turystów pojawia się taka moda na zdobywanie szczytów nocą. Z perspektywy ochrony przyrody w parku narodowym jest to coś bardzo niekorzystnego.

AŻ: W swojej ankiecie pytam turystów na ile byliby potencjalnie zainteresowani szlakami kulturowymi czy ścieżkami edukacyjnymi, które można by na terenie parku wyznaczyć. Przeczytałem teraz te propozycje i prosiłbym o ich ocenę w skali 1 do 5, gdzie jeden oznacza niską ocenę tej propozycji, a 5 wysoką. „Szlak górniczy”, który kierowałby turystów do dawnych kamieniołomów i pokazywał infrastrukturę związaną z ich funkcjonowaniem. Dodam

tylko – to nie jest tak, że na szlaku byłyby tylko takie obiekty kulturowe, ale to byłyby motywy przewodni.

R1: Ja trochę te kamieniołomy znam, więc w zależności od tego, które zostałyby tutaj wskazane dałbym ocenę 4 lub 5.

AŻ: To ja może pokażę na mapie moje wyobrażenie o przebiegu tej trasy. Za każdym razem staram się tworzyć pętlę. [Wyświetlono mapę z potencjalnym przebiegiem szlaku]. Łącznie jest 5 obiektów przy szlaku i 3 poza szlakiem. To jest tylko propozycja.

R1: to bardzo dobry pomysł z tą pętlą. Powiem tak – Mogador jak najbardziej. Fajnie, jakby można było oficjalnie wejść do jego wnętrza, to jest raptem jakieś 200-300 metrów. Za takim półokrągłym, charakterystycznym kamieniem przy niebieskim szlaku można zejść do podnóży tych 40-metrowych Skał Puchacza i tam jest taka piękna nisza skalna. Tam są takie stare pomieszczenia jakby po kamieniołomie i ta nisza skalna, pomieszczenie, które być może służyło do przechowywania jakiegoś urobku. Jest też skała z wykutym napisem „Solidarność 1992”. Tam chyba nie ma nic do zniszczenia. Jeżeli miałyby to być szlak taki górniczy to należałoby zwrócić uwagę na ten koła młyńskie w Cygańskim Wąwozie, trzeba by to uporządkować wcześniej. Ryty Kamieniarzy to zdecydowanie zasługuje na ocenę 5, ale to obecnie poza szlakiem. Kamieniołom w Cedronie też bardzo wartościowy, choćby ze względu na kolor skał, ten biały piaskowiec. Faktycznie to jest kawałek drogi. To ogólna ocena to 4. To rozwiązanie ze szlakiem widokowym, pokazanie Kuźni w tej drugiej wersji szlaku, od IMKI, to też bardzo dobry pomysł.

AŻ: Kolejna propozycja to „Szlak przemysłowy” – miejsca związane z eksploatacją i przetwórstwem surowców, m.in. dawna buta szkła, współczesny zakład kamieniarski w Radkowie.

R1: Ciężko powiedzieć. Tego typu rzeczy nie są w obszarze moich zainteresowań. Ocena 3.

AŻ: Szlak sakralny – kalwaria, kościół, kapliczki, cmentarz – myślę o uwypukleniu Pasterki i kaplicy św. Anny z kalwarią i żeby w ramach tego nawiązać też do przebiegu szlaku pątniczego.

R1: Tu jestem pozytywnie nastawiony, oceniam na 4. Są to miejsca interesujące. Pamiętam, że bodajże 2 lub 3 temu park rozważał wytyczenie szlaku trasą pątniczej ścieżki. Jeden z moich znajomych był w to zaangażowany, ale nie dostałem odpowiedzi czy to dojdzie do skutku, czy zostało odrzucone. Od strony Łężyc do Wambierzyc przez wierzchowinę. I chyba brano pod uwagę też Krzyż Marty. Tam chyba była propozycja alternatywnej drogi możliwie zbliżonej do oryginalnego przebiegu. Nie wiem jak wygląda możliwe odtworzenie tej ścieżki od Łężyc do Urwiska Batorowskiego. Ja przeszedłem tą drogą, dla mnie wygląda to atrakcyjnie, zwłaszcza, kiedy ktoś zda sobie sprawę, że przez ileś tam lat tą ścieżką chodzili pielgrzymi. Niestety kapliczek po tej drodze chyba już nie ma. Natomiast znowu choćby umieszczenie informacji, że tutaj stała taka i taka kapliczka, być może byłoby to atrakcyjne. I samo oryginalne podejście pod Urwisko Batorowskie, jeśli się dało. Choć nie wiem, czy tam nie ma ochrony ścisłej. Tam są też duże wiatrołomy. Od Jeleniej Głowy do Wambierzyc ta ścieżka nadal wygląda bardzo fajnie.

AŻ: Większość ludzi nie ma świadomości o przebiegu takiej ścieżki. Kolejna propozycja to „Szlak militarny” – pozostałości Fortu Karola, baterii przy Pasterce i włączyłem w to, tak szeroko rozumiejąc dawne budynki wojskowe na Błędnym Skałach, gdzie funkcjonowała stacja radiorowa i przy IMCE fundamenty obozu pracy.

R1: Ja bym dał 4. Wszystkie miejsca znam, myślę, że mogą być interesujące.

AŻ: Szlak zanikłych wsi – chciałem skupić się na KarłóWKu i Ostrej Górze.

R1: Jakby było to tak zrobione jak Ostra Góra to dałbym 5. Bardzo dużo osób przechodząc przez KarłóWek zupełnie nie wie, którędy idą, nawet nie widzą tych pozostałości dookoła.

AŻ: Potem mam 3 propozycje wokół parku. Pierwszy z nich to „Rzeźba w kamieniu”, który łączyłby obiekty wybudowane przy użyciu lokalnie wydobywanych surowców. Myślę tutaj o trasie samochodowej.

R1: Jestem tutaj pomiędzy 3 a 4, w zależności jakie obiekty konkretnie byłyby na trasie. W Radkowie jest piaskowcowy portal z XVI wieku, ta data jest tam wykuta. Są dwa takie portale. W drzwiach, czy w bramie jest taki portal, to coś cennego.

AŻ: Druga propozycja to szlak „Zapomniane Góry Stołowe” – łączy różne elementy dziedzictwa kulturowego i pokazuje obiekty bardzo dobrze ocenione przeze mnie w ramach waloryzacji obiektów dziedzictwa z kategorii osadnictwo, krajobraz sakralny, dawne udostępnianie turystyczne.

R1: Za samo słowo „Zapomniane” dałbym już ocenę 5. To wzbudza ciekawość!

AŻ: I ostatnia propozycja to „Szlak dawnych widokówek”, chodziłoby o wyznaczenie wokół parku miejsc, z których robiono dawniej widokówki, ustawienie tabliczek z reprodukcjami w celu porównania zmian krajobrazowych.

R1: Uwielbiam coś takiego. Ostatnio byłem w Czechach, gdzieś tam na końcu świata. I okazało się, że pasjonaci postawili tam tablicę jak ta wieś wyglądała przed 1945 roku. Rewelacja! Tych informacji w Internecie się nie znajdzie. Gdyby nie te tablice przejechałbym dalej. A one zachęciły mnie do chodzenia, zainteresowały mnie tym miejscem.

AŻ: W zeszłym roku ukazała się książka „Kierunki rozwoju turystyki w Parku Narodowym Gór Stołowych”. Jest tam rozdział poświęcony potencjalnym szlakom, moje propozycje częściowo się pokrywają z tymi wymienionymi, ale mamy tutaj na przykład szlak „Drewnianych dzwonnicy alarmowych”. Co Pan sądzi o takiej propozycji?

R1: Bardzo ciekawa. Tylko, że one są w dość dużym oddaleniu, zwłaszcza pod kątem pieszego chodzenia. Taki szlak dobrze byłoby połączyć z czeskimi dzwonnicy. Temat jest bardzo fajny. Ocena 4. Teraz powiem szczerze nawet trudno byłoby to połączyć w samochodowy szlak, bo do dwóch dzwonnicy w Czechach trudno dostać się samochodem. To są miejscowości tuż przy granicy, w okolicy Pstrążnej. W Polsce są trzy, czwarta w skansenie.

AŻ: Autorzy przedstawili również propozycję „Szlak XIX-wiecznych drogowskich” oraz szlak znaków granicznych.

R1: Jak najbardziej, tutaj 5, a szlaków granicznych to nawet 6 bym dał!

AŻ: Jest też szlak tradycyjnej zabudowy sudeckiej, który łączyłby różne obiekty z obszaru parku i poza parkiem.

R1: Tutaj dałbym ocenę 4. To może zainteresować osoby, który po raz drugi, trzeci odwiedzają ten obszar. Chociażby szopka w Czermnej mogłaby być tutaj włączona, chyba cieszy się całkiem dużą popularnością, choć jest trochę na uboczu. Trzeba by tylko dobrze dobrać, wytypować odpowiednie obiekty.

AŻ: Na początku naszej rozmowy stwierdził Pan, że ruch turystyczny jest na tym obszarze zbyt duży, zwłaszcza w czasie sezonu i że te szlaki kulturowe mogłyby potencjalnie odciążyć te miejsca najliczniej odwiedzane. Czy mógłby Pan stworzyć natomiast teraz ranking takich miejsc dziedzictwa kulturowego, które są poza parkiem, na terenie gmin sąsiadujących, a które warto byłoby zobaczyć?

R1: Według mnie szczególnie zapomniany, a warty zobaczenia, jest ten obszar na wschód od Batorówka, który wymagałby jednak tablic informacyjnych. Tam jest dużo XIX-wiecznych znaków granicznych, w tym najstarszy w Górach Stołowych z datą 1574. Jest też tam piękna kapliczka maryjna ze granicznym znakiem jezuickim tuż obok. Jestem bardzo mocnym zwolennikiem, jeżeli są tego typu tablice informacyjne. Widzę to w Saksonii ostatnio bardzo dobrze. Potem tłumaczę to w domu i znajduję informacje, których nie ma w Internecie. Nawet nie wszyscy miejscowi o tym wiedzą. Tutaj znowu wracamy do tematu odpowiedniego

udostępniania tych obszarów, czyli koniecznie tablice informacyjne. Szopka w Czermnej, o której wspomniałem.

AŻ: Czyli kluczowy jest względnie atrakcyjny, przygotowany przekaz.

R1: Musi być! Na terenie parku są te tablice geologiczne. Ja się nie interesuję geologią, przeczytałem to, ale przyznam, że nie dotarło to do mnie. Nie zrozumiałem tej treści. Więc warto takie treści sprawdzać wcześniej na osobach, które nie są specjalistą w danej dziedzinie.

AŻ: Dziękuję bardzo za poświęcony czas!

R2 - 27.07.2022

AŻ: Jaki jest Pana związek z Górami Stołowymi?

R2: Urodziłem się w Radkowie i ten związek mój już 57 lat trwa. Obecnie, od 1976 roku mieszkam w Karłowie.

AŻ: Z czym w pierwszej kolejności kojarzą się Panu Góry Stołowe?

R2: Przede wszystkim z codziennością, po prostu z domem.

AŻ: Czy w tym domu zwraca Pan bardziej uwagę na to co przyrodnicze czy na to, co przez człowieka zostało stworzone?

R2: Myślę, że dla mnie to jest równorzędne. Jestem przyrodnikiem, więc te kwestie przyrodnicze są dla mnie ważne, ale z pasji jestem historykiem, więc te elementy stworzone tutaj przez człowieka są dla mnie równie ważne.

AŻ: Czy był w Pana życiu jakiś moment, w którym szczególnie tymi elementami przyrodniczymi i kulturowymi zaczął się Pan interesować? Czy to była taka naturalna ciekawość świata?

R2: Myślę, że od zawsze. Zdawałem kiedyś na Uniwersytet Warszawski na historię, więc można powiedzieć, że od zawsze.

AŻ: Czy Pana zdaniem obszar parku narodowego, wraz z sąsiadującymi gminami, jest atrakcyjny pod kątem obiektów dziedzictwa kulturowego?

R2: Myślę, że bardzo atrakcyjny. Nawet na tle całego Śląska i Czech, które ogólnie same w sobie są bardzo atrakcyjne, to nasz obszar jest jednym z najbardziej ciekawych.

AŻ: Z czego to wynika?

R2: Po prostu dużo takich materialnych przykładów działalności człowieka tutaj zostało, zachowało się.

AŻ: Czy to bogactwo jest w takim razie odpowiednio promowane, udostępnianie, czy raczej jest to taka wiedza ogólna, niedostępna dla każdego?

R2: Bardzo słabo jest promowane. Dodatkowo powielane są tysiące błędów, które gdzieś ktoś kiedyś zrobił.

AŻ: A jakie przykładowo są to błędy? Podczas jednej z konferencji naukowych przedstawiałem przegląd obiektów dziedzictwa kulturowego z obszaru parku i mówiłem m.in. o tym odrestaurowanym suchym zbiorniku kaskadowych. Jeden z obecnych tam profesorów, przewodnik sudecki, stwierdził, że jego opis, informacja zawarta na tablicy informacyjnej jest błędna, że ten sposób działania i przeznaczenie wcale takie nie było. Czy Pana zdaniem to jest prawidłowo opisane czy jednak nie?

R2: Nie mam pojęcia, ale uczestniczyłem w tej rekonstrukcji i nie znaleźliśmy innego, niż ten opisany, zastosowania tego zbiornika. On na pewno regulował ilość wody i nie służył do jej kumulowania. Musiał służyć do ograniczania odpływu.

AŻ: A to jakiś przykład powielania tego błędu, o którym Pan mówił?

R2: Weźmy choćby Fort Karola – ciągle jest on opisywany jako niewielki obiekt, który jednakowo mógł pomieścić z 10 osób. A już od 10-15 lat wiemy, że fort był przeznaczony dla 100 osób, był duży. I nigdzie dzisiaj, w materiałach dostępnych dla turystów, takiej informacji nie znajdziemy. Powielana jest ciągle informacja z przewodnika sudeckiego Staffa.

AŻ: A obecnie mamy dostępne plany tego fortu.

R2: Ale oczywiście. Od lat są dostępne. No ale ta informacja nie może się przebić. To jest jeden z przykładów, a jest ich znacznie więcej. Na przykład końcowy odcinek Praskiego Traktu. Wszyscy wiedzą, że historycznie, nie już później, Praski Trakt prowadził do Karłowa. Natomiast błąd dotyczy tego, jak trakt poprowadzony był później. W publikacjach możemy znaleźć informacje, że ten przebieg pokrywał się z dzisiejszą asfaltową drogą do Ostrej Góry. Ale ten asfalt powstał dopiero w XX wieku. Więc nie mógł tamtędy prowadzić żaden trakt, bo nie było tej drogi. Można to sprawdzić na każdej mapie leśnej, które są z XIX wieku. Nawet niekoniecznie leśnej; na każdej mapie topograficznej. No i ludzie to powielają – „dalsza część prowadziła do Ostrej Góry”. Trakt musiał być poprowadzony przez Pasterkę, bo ta droga po prostu nie istniała.

AŻ: Czyli to jest coś, na co Pan, jako osoba stąd pochodząca, zainteresowana regionem, zwróci uwagę, ale przejezdni przyjmą po prostu to, co jest napisane.

R2: I tak utrwalą swoją niewłaściwą wiedzę, tak będą patrzyli na to.

AŻ: Powiedział Pan, że powielane są różne błędy, że obiekty są nieudostępniane i niepromowane, ale są też głosy, że gdyby pewne obiekty były bardziej pokazane i udostępnione, to byłyby bardziej narażone na zniszczenie. Czy Pana zdaniem jest czy nie ma takiego zagrożenia?

R2: Mówimy tutaj o różnego typu obiektach, mamy do nich całkiem inne podejście. Na przykład historyczna droga nie ulegnie zniszczeniu przez to, że wprowadzimy na nią ludzi. Moim marzeniem byłoby udostępnienie Kaiserowskiej Drogi, tak na nią mówimy. Droga leci sobie tam na stoku w Radkowie, budowana była na początku XX wieku, na jednym z przepustów jest data. Jest to bardzo dobrze zrobione inżynierijnie – nasypy, przepusty. Ta droga mogłaby pokazać inżynierijny kunszt kamieniarzy. Ta droga się nie zniszczy jeżeli zostanie udostępniona do spacerowania. Dobrze by było, gdyby znalazło się tam jeszcze kilka tablic, które pokazałyby jak to było budowane i po co. Przy tej drodze znajduje się też stary obelisk pocztowy.

AŻ: Ta droga docelowo prowadziła do Wambierzyc, tak?

R2: Ta droga była budowana przez miasto Radków na terenie swoich włości. Ona kończyła się w lesie, na takim wąwozie, tam gdzie kończyły się miejskie włości. Za wąwozem, od strony Wambierzyc jest druga droga, około 100 metrów wyżej. Te drogi nigdy nie centrowały do siebie. Miasto Radków wybudowało tę drogę, żeby po prostu udostępnić swój las. Tam w okolicy przebiega szlak, można by trochę przemalować niebieski, który wychodzi na Stroczy Zakręt i puścić go, może nie całą, ale kawałkiem tej drogi, żeby to po prostu pokazać ludziom.

AŻ: A czy są Pana zdaniem jakieś obiekty dziedzictwa kulturowego na terenie parku szczególnie cenne i warte pokazania turystom?

R2: To mamy tutaj dwa rodzaje – są takie, które są udostępnione, gdzie przebiega normalnie szlak, ale fajnie by było, gdyby była tam jakakolwiek tablica informacyjna, bo nie ma żadnych. Na przykład Mały Karłów. Wychodzi droga z Radkowa, ludzie się rozglądają i nic nie wiedzą.

Byłem tam trzy dni temu z koleżanką i ona się pyta „A co to tutaj za fundamenty są? Co to było?”. Nie ma żadnej informacji. A tam był młyn, jedna, druga restauracja, różne rzeczy były.

AŻ: Tym bardziej, że są stare widokówki, które obrazują, jak to miejsce wyglądało.

R2: Oczywiście. Materiały są. Dosyć fajnie zrobili Czesi w Ostrej Górze. Taką ścieżkę historyczno-wspomnieniową, ja ją tak nazywam. Zrobili to ludzie, z których część miała tam rodzinę, mieszkali tam ich przodkowie. Wykorzystali stare zdjęcia, widokówki i obecnie turyści, gdy tamtędy przechodzą to już wiedzą przez co idą. Wśród niewykorzystanych rzeczy to mamy na pewno fort nad Pasterką. W tej chwili jest poza wszelkimi szlakami. Istniał tam mały fort na dwa działa, taka bateria. To jest przykład sztandarowy.

AŻ: Tylko dzisiaj mamy tam formy ziemnie jako pozostałości.

R2: Ale to już wystarczy. Można to opisać, wydać jakąś książeczkę, broszurę czy tablicę. Tak samo na Forcie Karola przydałaby się tablica, gdzie byłoby kilka rysunków i temat jest załatwiony. To znaczy, ludzie na pewno idą i wiedzą, gdzie są. Każdy lubi wiedzieć, gdzie jest. No a jak ktoś idzie bezmyślnie, no to w ogóle nie musi nic wiedzieć.

AŻ: O Małym Karłowie słyszałem nie raz od turystów, że przechodzili tym szlakiem, ale zupełnie nie zdawali sobie sprawy, że szli tak naprawdę środkiem dawnej miejscowości.

R2: Tam jeszcze 20-30 lat temu stała taka kapliczka z epitafium, dedykowana właścicielom gospody.

AŻ: Rodzina Pokora.

R2: Tak, tak. Dzisiaj mamy tylko porozbijane strzępy tej kapliczki. Ktoś to rozbił. Nie wiem, poszukiwacze złota może... I zostały tylko resztki. I żałuję, że nie zachowało się żadne zdjęcie, które pokazywałoby, jak ta kapliczka wyglądała wcześniej.

AŻ: No tak, obecnie kapliczka, leży, zarasta...

R2: Nie można nawet odtworzyć treści, która tam była napisana. Kiedyś ktoś tłumaczył, to chyba było coś w stylu „Wędrowcze zatrzymaj się i wspomnij...”.

AŻ: A jak ten obszar był wcześniej objęty formą ochrony, jako park krajobrazowy, to nie było żadnej inwentaryzacji tych obiektów?

R2: Nie, w ogóle nic nie było. Pracowałem wtedy w administracji leśnej. Byłem więc na tym terenie 10 lat wcześniej niż powstał park narodowy. Jednostka „parku krajobrazowego” w tamtych czasach z nikim nie współpracowała. Ona działa na jakimś tam szerszym, wyższym, szerszym poziomie, nie wiem. Administratorem były lasy, właścicielem.

AŻ: A gdy powołano park narodowy do istnienia to też tej inwentaryzacji nie było?

R2: Ale gdzie tam. Nie wiem czy Pan dotarł do tego, ale od początku swojego istnienia park próbuje dorobić się takiego dokumentu jak „Plan Ochrony Parku”. Na początku, chyba w 1998 roku, udało się prawie ten plan zrobić. Zmieniono ustawę i całość, że tak powiem, wzięło w łeb. I w tym pierwszym dokumencie mogła być jakaś wstępna inwentaryzacja, ale to na pewno po łebkach.

AŻ: Czyli mamy ta Baterię nad Pasterką, Fort Karola, Ostrą Górę jako obiekty warte zobaczenia, czy jeszcze coś by Pan dodał?

R2: Nawet nasze główne drogi. Na drodze do Pasterki jest napis, że droga nazywa się „Schlobach Strasse” no i nikt nie wnika skąd to się wzięło, dlaczego to tak jest. A było to tak zrobione, że nadleśnictwo w Karłowie, tam gdzie jest Centrum Szkoleniowo-Edukacyjne, było takim centrum kultury, władzy, wszystkiego na tym terenie. I na cześć zasłużonych nadleśniczych nadawało nazwy dróg. I ten Schlobach był nadleśniczym, w czasie I wojny światowej zostało powołany do wojska i zginął. Jest też upamiętniony na tym kamieniu –

pomniku ofiar I wojny w Karłowie. On stał kiedyś na skrzyżowaniu na Ostrą Górę, tam po stronie gajówki zachował się kwadratowy postument, na którym stał ten kamień. Miał jeszcze sygnaturkę półokrągłą na górze, fundatorem były lasy. Tam są wymienieni wszyscy, którzy byli związani z pracą w nadleśnictwie. Tam jest nawet napisane, jakie oni funkcje pełnili w tym lesie. Jest też podział na wieś tam zawarty.

AŻ: Czyli to jest kolejny błąd powielany w opracowaniach, w których napisane jest, że „pomnik poświęcony jest ofiarom I wojny światowej, mieszkańcom wsi...”, a już nie jest dodawane, że mamy tam tylko nazwiska tych, którzy spełniali jeszcze warunek, tzn. pracowali dla nadleśnictwa.

R2: Tak, tak. Ten pomnik leżał w rowie zapomniany, ściągnięty do rowu przez jakiegoś PGRowca. Ówczesny leśniczy, Bartek Małek, go wyciągnął i tam postawił. No i na przykład droga na Ostrą Górę nazywa się Atmusch Strasse i to jest nadleśniczy, który pod koniec XIX wieku musiał być bardzo zasłużonym nadleśniczym, ponieważ ponad 10 lat pełnił tę funkcję. I wracając teraz do głównego wątku – ważne moim zdaniem byłoby uświadomienie ludziom, jak duże znaczenie, jak ważne było dawniej to nadleśnictwo na tym obszarze. Wioska Karłów powstała tak naprawdę przy tej administracji leśnej. Ja nawet dokopałem się do takiego dokumentu o tworzeniu gmin na tym obszarze. Nie pamiętam z którego roku. To była reorganizacja Królestwa Prus. To tutaj odpowiedzialny był za to nadleśniczy. W imieniu króla, cesarza, zarządzali danym obszarem. W zależności od tego kim on był, to wszystko dookoła tu funkcjonowało. Schody na Szczeliniec, Schronisko, to wszystko nie powstałoby, gdyby nie konkretne działania nadleśniczych. No i znowu tutaj się wiele pomija, bo mówi się, że „Pabel zbudował schody do schroniska”. Tak się wyrażę, włościanin z Karłowa, który całe życie mieszkał w Karłowie w chałupie z trzema oknami, no nie można powielać, że on zbudował schronisko. On go nie zbudował. Oczywiście on mógł przeć do tego, namawiać kogoś, ale to zrobiła kasa królewska, państwo to zrobiło. Gdzieś czytałem nawet ile talarów na to wydano. Ale w zwykłych przewodnikach się powiela, że on sam budował. Ciekawostka – on sam nigdy nie administrował schroniska, a Pabel został w tej części tutaj prowadził wiatę, zanim było schronisko. Więc ktoś kiedyś uprosił temat i jest to powielane.

AŻ: A czy jak jest ta droga na Ostrą Górę i mamy tzw. Ławeczkę Myśliwego, to czy był to pierwotnie pomnik czy miejsce odpoczynku dla turystów? Czy tam była nazwa drogi?

R2: Tam niestety nie wiem, ale najprawdopodobniej tam spadł zaprzęg konny z góry i to jest chyba pamiątka po tym tragicznym wydarzeniu, nazwa drogi jest gdzie indziej.

AŻ: A kto Pana zdaniem może być potencjalnie zainteresowany poznaniem tych obiektów kulturowych na obszarze parku?

R2: Myślę, że masa jest takich ludzi, którzy przyjeżdżają zobaczyć cokolwiek ciekawego na danym obszarze. I oni na 100%, jeżeli zostanie stworzona jakaś informacja i trafi na mapę turystyczną, jeżeli będą przewodniki, blogi, to to znajdzie grupę odbiorców. To będzie żyło własnym życiem. Oczywiście nie każdy będzie interesował się czymś takim jak na przykład słupki graniczne, ale że idzie przez taką czy inną dawną wioskę, co tam było, turbina wodna która oświetlała wodospad na Małym Karłowie, że ludzie przychodzili tam napisać się piwa i dobrych nalewek, to o tym się nie mówi, a to byłoby chwytliwe.

AŻ: Czy ma Pan doświadczenie z innych obszarów chronionych dobrego wykorzystania obiektów dziedzictwa kulturowego?

R2: Wie Pan co, różnie z tym tematem bywa. Jedne chwalą się bardziej, drugie mniej, ale mi szczególnie podoba się czeskie podejście. W Czechach są cztery parki narodowe. I tam każdy fragment, jeżeli taki jest, to jest w jakiś sposób pokazany. Na Szumawie, na dużej wysokości, widziałem kiedyś przejście graniczne, które jest opuszczone, ale jest bardzo dobrze opisane. Są tam tablice, które opisują co tutaj było, co się wydarzyło. Może są foldery też, ale ja ich nie widziałem. Bardzo mi się to podobało. W Karkonoszach jest wiele opuszczonych miejsc, tutaj np. smolarze byli, coś robili. U nas czasem coś jest, czasem nie. Gdyby nie sołtysowa w

Pasterce, to tablicy informacyjnej przy przystanku autobusowym byśmy nic nie mieli. Ludzie idą przez Pasterkę i nie wiedzą, że tam mieszkało 600 osób. I potem dziwią się, skąd tam murowany kościół.

AŻ: To pod tym względem pozytywnie zaskoczyła mnie, chyba zupełnie nowa, tablica w Studziennie.

R2: A to nie znam tematu.

AŻ: Już pokażę na zdjęciach. Jeszcze jest pług, którym odgarniano drogę w XX wieku. Jest też miejsce wypoczynku.

R2: Ooo, no super to wygląda. Super inicjatywa. Rozmawiałem z Moniką w Karłowie, ona też chce taką tablicę postawić. Tak powinno być. Też nie każdego może to interesować.

AŻ: Ale jak już mamy przy tym miejsce wypoczynku, to ludzie chętniej się zatrzymają.

R2: Mam też doświadczenie, bo prowadzę z żoną taki mały hotelik w Karłowie, że ludzie pytają o coraz więcej mniej popularnych miejsc, które mogliby odwiedzić. Bo nie ma o tym szerszej informacji.

AŻ: Czy jest w takim razie miejsce, które posiada w sobie duży potencjał, a na przykład ze względu na ochronę przyrody nie jest udostępnione?

R2: No parę takich mogłoby się znaleźć.

AŻ: Na różnych formach, w opiniach turystów i pasjonatów tego obszaru pojawia się od lat zdanie, żeby przywrócić szlak do Krzyża Marty. Czy Pana zdaniem to miejsce powinno być dostępne dla turystów? Czy powinno być to zostawione tak jak jest i wtedy docierałaby tam węższa grupa?

R2: Moje osobiste zdanie jest takie, że powinno to być już dawno udostępnione. Tam naprawdę można tylko krzaki skorygować i miejsce jest już udostępnione. Szlak dzisiaj w pobliżu jest drogą leśną, można by go leciutko skorygować na wschód i objąłby Krzyż Marty i byłby temat załatwiony. Myślę, że mógłby tam powstać po prostu szlak dojściowy.

AŻ: A kilka lat czytałem o propozycji odtworzenia Ścieżki Pątniczej. Czy byłaby na to szansa, czy jednak obecnie ta sukcesja roślinna jest tak duża, że jest to niemożliwe?

R2: Przyroda teraz bardzo dynamicznie się zmienia. U nas dyskutuje się w tej chwili w ogóle o przebiegu i utrzymaniu szlaków turystycznych w takiej ilości i formie jak są. Nie wiadomo tego. To chyba wszystko by zależało od pieniędzy. Ale... ona przecina wiele obszarów zarośniętych. To jest chyba nie do odtworzenia. Fragmentami oczywiście, ale całkowicie nie.

AŻ: Przy dawnej Ścieżce Pątniczej mamy dzisiaj jedną zniszczoną kapliczkę z połamanym krzyżem. Czy Pana zdaniem, jeżeli coś uległo zniszczeniu lub ktoś zniszczył, to powinniśmy to w takim stanie pozostawić czy odrestaurować?

R2: Myślę, że to powinno być utrzymywane i remontowane. Powinno się o to po prostu dbać. To są rzeczy, które stworzył człowiek i człowiek powinien o nich dbać. Nawet jeżeli mamy ruinę, to to musi być w bezpieczny sposób udostępnione do oglądu. To musi być utrzymane.

AŻ: Rok temu ukazała się taka książka „Kierunki rozwoju turystyki w Parki Narodowym Gór Stołowych” i tu autorzy przedstawili konkretne swoje propozycje na szlaki kulturowe wewnątrz parku i dookoła. Nazwali je, ale nie został pokazany ich liniowy przebieg w terenie. Poprosiłbym teraz o ocenę, w skali 1 do 5, gdzie jeden oznacza wartość najniższą a 5 najwyższą, na ile wyznaczenie takiego szlaku kulturowego byłoby sensowne. Szlak zanikłych wsi? Przez Studziennie, Batorówek, Góra Anny, Młyny, Januszów, Łężno, Żyznów, Raczyn, Karłówek i Ostrą Górę.

R2: Najlepszy jest ten Raczyn, bo nawet nie wiem gdzie to jest. No i ten Karłowek – kolejny powielany błąd, nie wiem skąd tą nazwę wzięli. No przecież to było Klein Carlsberg czyli Mały Karłów. Dobra, oceniam. Myślę, że nikt taką trasą nie pójdzie. Nikt nie będzie w ten sposób tego oglądał, więc 1.

AŻ: Szlak dawnego górnictwa i przemysłu. W takim najszerszym zasięgu mógłby zaczynać się w Radkowie przy starym browarze i młynie, potem Złotno, Skały Puchacza, Pielgrzym, Cygański Wąwóz, Golec, Zielone Ludowe, Batorów, Batorówek i Pstrązna.

R2: Wszystkie miejsca bardzo ciekawe. Nikt w ten sposób nie będzie tego oglądał.

AŻ: Ja nie wiem czy w zamyśle autorów szlak jest liniowy. Nie ma nigdzie mapy, która by to obrazowała, więc przypuszczam, że może chodzi tutaj o uwypuklenie po prostu konkretnych miejsc.

R2: Jasne, to zmienia postać rzeczy. To inaczej. W takim razie ocena 3. I ten poprzedni szlak też zamieniamy na 3.

AŻ: Szlak unikatowych dzwonnice alarmowych.

R2: To jest super ciekawostka. Ale to też 3. Bo to jest trochę wymyślone, usztucznione, ktoś dostaje do ręki, wpada mu do ręki ulotka o dzwonnicach alarmowych. Wątpię, żeby ktoś jeździł między nimi. Będzie w pobliżu to zahaczy.

AŻ: Czy te dzwonnice działają? Czy mają dzwon?

R2: Myślę, że w żadnym nie ma. Poza Pasterką, bo tam zebrali się mieszkańcy z Machova i ufundowali dzwon. Ponieważ po ich stronie jest taki normalny dzwon i działa. Tutaj też ocena 3, bo te szlaki mają podobną ideę.

AŻ: Szlak XIX-wiecznych drogowskazów.

R2: To bardzo ogólne. Tutaj chodzi pewnie o to Towarzystwo Kłodzkie, bo oni to wtedy robili, mieli pewien styl. Ale żeby to specjalnie odwiedzać... Dla mnie to są typowo propozycje folderów tematycznych, bez wyznaczania szlaków w terenie. Gdyby to leżało na przykład w centrum informacji to są ludzie, którzy chętnie to wezmą. Ja zbieram takie rzeczy. Ja zwrócę na to uwagę i może 30% zainteresuje się takimi folderami i jakoś ich to pokieruje, zainspiruje. Tutaj ocena też 3.

AŻ: Kolejny szlak to szlak znaków granicznych

R2: To mój konik, ja kocham takie rzeczy. Ale mniej ludzi może być tym zainteresowani. Obecny, stary-nowy szlak na Skalną Czaszkę, prowadzi właśnie wzdłuż dawnej granicy. Tam jest wirtuozeria tych znaków, na różnych dziwnych kamieniach są krzyże graniczne i tak leci szlak, ale nikt na to nie patrzy. Ale gdyby była tablica, która by jeszcze może coś powiedziała o właścicielach tych działek. Jedna tablica przy parkingu, na przykład przy Parkingu na Lisiej Przełęczy, to oprócz geologii, to powinno być też napisane „Zwróć też uwagę, że idziesz starą granicą włości...” i parę zdjęć do tego i ludzie już będą patrzeć. Ocena 5, ale ogólnie będzie mniejsze zainteresowanie.

AŻ: Szlak dawnych fortyfikacji, który uwypuklałby trzy obiekty na terenie parku, czyli Pasterka, Fort Karola i przy Górze Ptak?

R2: To powinno być na całej Kłodczyźnie. Nikt nie zrobił takiej porządnej publikacji o tych XVIII-XIX wiecznych fortach. Wszyscy zgadują, czy one się widziały czy się nie widziały, nikt nie zrobił badań. Park narodowy czy Góry Stołowe są za małą jednostką na ten temat. Ale to też super, że ktoś o tym pomyślał. Ocena 4.

AŻ: Szlak kapliczek przydrożnych.

R2: To mnie nie interesuje powiem szczerze. Ale gdyby to było w formie folderu, Gmina Radków coś takiego wydawała jako albumową publikację, jeszcze coś o krzyżach było. Mnie

to bardzo zainteresowało. To każdy może mieć swoje preferencje. To jest dosyć szczegółowe wszystko. Ja jestem zwolennikiem takiego przekrojowego. Ocena 3.

AŻ: I ostatni to szlak tradycyjnej zabudowy sudeckiej, który wykraczałby poza park i uwypuklał przykłady regionalnej architektury.

R2: Tego w ogóle brakuje. Tu ocena 5 jeżeli tylko ktoś się za to weźmie. To nawet opisu nie można znaleźć. To jest bardzo mało znane. Na przykład dachy mansardowe. We wszystkich górach na Kłodczyźnie można znaleźć takie domy i tylko w Zalesiu w Górach Bystrzyckich są ze dwie tablice o tym. Poza tymi nic.

AŻ: To były propozycje z książki. Mam natomiast kilka własnych propozycji, one częściowo się też pokrywają, ale na przykład szlak górniczy obejmujący kamieniołomy i infrastrukturę związaną z ich funkcjonowaniem.

R2: Czyli dorzucił pan Batorów i takie rzeczy, yhm. To tak samo, ocena 3. Ale takie szlaki powinny mieć publikację, broszurę.

AŻ: Wyzaczyłem potencjalny przebieg, pętlę. Miałby przede wszystkim te obiekty, byłyby one myślą przewodnią. Mam też propozycję szlaku sakralnego – zwracam uwagę, na wszystkie tego typu obiekty, nie tylko na kapliczki.

R2: Taki szlak byłby ciekawy, dajmy na to 4. Takie rzeczy nie wszędzie są.

AŻ: Mam też szlaki przekrojowe, na przykład „Rzeźba w kamieniu”, który łączyłby obiekty wybudowane z piaskowca zlokalizowane wokół parku?

R2: To jest fajna rzecz, też 4.

AŻ: Kolejna przekrojowa propozycja to szlak „Zapomniane Góry Stołowe”, który łączyłby w sobie różne obiekty dziedzictwa kulturowego: czyli coś z górnictwa, coś z udostępniania turystycznego, coś z osadnictwa.

R2: Tego brakuje, ten ma 5. To jest coś, czego nie ma, a zdecydowanie powinno być.

AŻ: I ostatni szlak „Śladami dawnych widokówek”, chodziłoby o odnalezienie wokół parku miejsc, w których robiono dawniej widokówki, ustawienie tabliczek z reprodukcjami w celu porównania zmian krajobrazowych.

R2: To forma jakiejś zabawy, myślę, że tutaj 4 się należy.

AŻ: I na koniec jeszcze pytanie, czy ruch turystyczny w Górach Stołowych jest zbyt duży.

R2: Moim zdaniem nie mamy na to żadnego wpływu. O tym decydują czynniki społeczne. Ale my mamy wpływ na jego ukierunkowanie i powinniśmy to robić.

AŻ: A czy potencjalnie, wyznaczenie tych szlaków/ścieżek kulturowych, mogłoby odciążyć miejsca najchętniej odwiedzane?

R2: Myślę, że tak.

AŻ: A czy na terenie gmin sąsiadujących z parkiem mamy pewne miejsca kulturowe, które mogłyby cieszyć się zainteresowaniem wśród turystów?

R2: O Kudowie każdy już wie, jest modna. Ale na przykład Gmina Radków ma duży potencjał. Szereg rzeczy. Zamek w Ratnie, zamek Sarny... to się tam zmienia trochę, taki kiepski parking tam jest. Zamek Kapitanowo w Ścinawce Średniej, tam jest prywatny właściciel, próbuje coś robić. Jest kilka takich rzeczy. Mógłby też być Lewin, mniejsze opuszczone wsie na Wzgórzach Lewińskich, gdzie ostatnio odkopano 1000-letni miecz, czyli ludzie tam wtedy byli. Ciekawa architektura na Grodźcu, w łupkach tam są budowane wszystkie fundamenty, nieraz mają kilka metrów na stokach i są układane z łupka. Kogoś by to wciągnęło, gdyby był folder. Na Grodźcu, pod Homolem, są wapienniki, tam w lesie jest jeszcze cała opuszczona wieś mularzy i ruiny domów, pod Grodźcem, nad krajową ósemką. Zapomniałem nazwy, jakiś berg. Oni byli w tym dobrzy. Jest w tym potencjał.

AŻ: Dziękuję bardzo za poświęcony czas i ciekawą rozmowę!

27.07.2022 – R3

AŻ: Jaki jest Pani związek, relacja z Górami Stołowymi?

R3: Związek? Od dziecka. Jestem z Kudowy. Utożsamianie się z otoczeniem, lokalny patriotyzm.

AŻ: Czy w dzieciństwie góry wzbudzały już jakieś szczególne zainteresowanie? Jakies miejsca były wyjątkowe?

R3: Tak! Setki kilometrów przeszłam przez Góry Stołowe.

AŻ: Czy były jakieś odkrycia miejsc, które zaskakiwały? Miejsca, o których wcześniej nie miała Pani wiedzy?

R3: Chyba niekoniecznie.

AŻ: A z czym dzisiaj kojarzą się Pani przede wszystkim Góry Stołowe?

R3: W tej chwili? Ogółem? Ostatnie lata czy całościowo?

AŻ: Tak całościowo, pierwsze skojarzenia, które przychodzą do głowy.

R3: Przepiękne panoramy, to z jednej strony, to pozytywne, a z drugiej strony negatywne to to, że jest przepięknie to ściąga masę turystów.

AŻ: Czy ruch turystyczny i ogólnie turyści są raczej szansą dla tego obszaru czy zagrożeniem?

R3: Jedno i drugie.

AŻ: Jak to wyważyć?

R3: Szansą dla lokalnych przedsiębiorców, którym przynoszą dudki, a jednocześnie są sami w sobie zagrożeniem, rozdeptują, hałasują, są potężnym obciążeniem dla przyrody.

AŻ: Czy obecnie sieć szlaków turystycznych jest względnie optymalna, jeżeli chodzi o ich oddziaływanie czy powinna być mniejsza?

R3: Myślę, że jest dobra, natomiast tutaj kanalizacja w dwóch miejscach, na Błędnym i na Szczelińcu to jest absolutny armagedon, z jednej strony dla przyrody, a z drugiej dla komfortu zwiedzania, dlatego ten system tutaj sprzedaży biletów i limitowania wejść jest dobrym pomysłem, bo we wcześniejszych latach pojęcie pojemności turystycznej przestało funkcjonować.

AŻ: Czy teoretycznie są jeszcze jakieś sposoby, oprócz limitowania, żeby odciągnąć ludzi z tamtych miejsc?

R3: Każdy chce zobaczyć Błędne i Szczeliniec. A jeśli zobaczą to, to szukają kolejnych atrakcji. Każdy kto przyjeżdża chce to zobaczyć.

AŻ: A czy pod względem obiektów dziedzictwa kulturowego, czyli wszelkich śladów i pozostałości działalności człowieka obszar parku jest bogaty, przeciętny czy mało zasobny?

R3: Myślę, że kiedyś był ciekawszy. Ale niestety wyludnienie Małego Karłowa czy Ostrej Góry przyczyniły się do spadku tej atrakcyjności w cudzysłowie. Po tych dawnych domostwach nie ma śladu. Gdyby były, funkcjonowały takie wsie skanseny, tak jak jest po czeskiej stronie, chociażby, Boże jak ta miejscowość się nazywa, nie Zizkov tylko Zaboukpy, to jest żywy skansen. To cały czas funkcjonuje, ludzie tam mieszkają i wygląda to fenomenalnie. Tak mógłby wyglądać Mały Karłów czy Ostra Góra. U nas niestety nie ma takiej możliwości. A to, jak kiedyś dany teren wyglądał, możemy zobaczyć właśnie w skansenie.

AŻ: A czy są w takim razie dzisiaj na obszarze parku miejsca kulturowe, które byłyby szczególnie warte pokazania turystom, jako przykład tego dziedzictwa?

R3: Myślę, że osady. Batorówek, Pasterka, chociaż ona też już jest rozdeptywana i najeżdżana.

AŻ: Tylko Pasterka jest ograniczona liczbą ludności, którą może przyjąć.

R3: Tak.

AŻ: A te pozostałości Małego Karłowa – czy one są tak mało czytelne w krajobrazie, że lepiej tam ludzi nie kierować?

R3: To znaczy w terenie to jest czytelne. Jak ktoś wie czego szukać to znajdzie dla siebie atrakcję, tylko promocja tego typu miejsc, zwłaszcza na obszarze parku narodowego, będzie sprzyjała wysypowi poszukiwaczy skarbów. Wszystko będzie przekopane, przeryte, będą śmigać z wykrywaczami metali i tego typu sprzętem. To jest ciekawe, owszem, jak na Ostrej Górze jest cała ścieżka edukacyjna Agnieszki Latochy, która pokazuje jak ta miejscowość wyglądała, ale przypuszczam, że tam stopniowo mogą się pojawiać poszukiwacze przygód, skarbów, chociaż akurat Ostra Góra jest na tyle oddalona i tam rzadko kto zagląda, nie jest to aż tak popularne.

AŻ: Ale czy to nie jest tak, że ci, którzy poszukują tych skarbów już i tak o takich miejscach wcześniej wiedzą?

R3: Ale zawsze są nowi. Zawsze ktoś się może zainteresować i połapać bakcyła, bo ktoś coś znalazł, a to ja też poszukam.

AŻ: Czyli lepiej, żeby takie miejsca pozostawały teraz same sobie i żeby przyroda je pochłaniała?

R3: Hm... myślę, że warto zaznaczyć. Chociażby jakąkolwiek informację zamieścić, ale bez jakiś szczegółowych danych.

AŻ: W jakiej formie te informacje? Tablica? Folder?

R3: Historyczne; tablica wystarczy.

AŻ: Czyli nie pokazujemy tego na zewnątrz, natomiast gdy ktoś już się do tego miejsca dostanie, to będzie o tym wiedział?

R3: Myślę, że tak.

AŻ: Tylko że w dobie internetu i tak szybko to wypłynie

R3: no tak, tak.

AŻ: Czy poza tymi osadami są jeszcze jakieś miejsca, którymi ci poszukiwacze skarbów może nie byliby zainteresowani, a są atrakcyjne, wartościowe turystycznie – kulturowo?

R3: Turyści i tak będą schodzić ze szlaków. Jeżeli przykładowo umieścimy gdzieś tablicę, na której opiszemy, że tu była osada taka i taka, że w tym miejscu znajdowała się gospoda, a teraz widzimy jej fundamenty czy takiego i innego domostwa, to turyści zaczną krążyć, oglądać to z różnych stron. Tak jest nawet na niebieskim szlaku jak się schodzi do Radkowa, gdzie też przechodzi się przez fragmenty Małego Karłowa, tam są ścieżki wydeptane, chociaż nie ma żadnej tablicy.

AŻ: A obiekty niebędące dawnymi wsiami, na przykład kamieniołomy? Ich formy są czytelne, jeżeli ktoś wie, czego szukać, ale opisane w terenie nie są.

R3: Yhm, one są poza szlakiem i myślę, że to nie wymaga w tym momencie jakiegokolwiek opisu.

AŻ: Czyli jeżeli są poza szlakiem, to tak powinno zostać?

R3: Tak, bo penetracja ludzi jest niesamowita. Starsi wiedzą, co niektórzy chodzą i niech tak pozostanie. Dla turysty z zewnątrz, tak samo było ze Skalną Czaszą, poszła w Internecie

informacja, że jest taka czaszka i zaczął się wysyp poszukiwaczy czaszki. I pod masywem Narożnika, pod ścianami skalnymi są do dzisiaj jeszcze wydeptane ścieżki poszukujących. Penetracja była niesamowita. A wystarczyło hasło kogoś kto to znalazł w Internecie, wrzucił zdjęcie, poszła fama niesamowita. I od tego nie było odwrotu, już musieliśmy to udostępnić.

AŻ: A jeżeli są teraz jakieś obiekty cenne, różnego rodzaju, związane z dawnym udostępnianiem turystycznym, z kamieniołomami, z dawnym osadnictwem, to kto teoretycznie może być zainteresowany tego typu dziedzictwem kulturowym? Gdyby zostało to jakoś bardziej udostępnione, opisane, to czy trafi to do takiego przeciętnego turysty czy raczej węższa grupa byłaby tym zainteresowana?

R3: Może być węższa, ale za tą węższą podąży cała reszta. Jeżeli coś staje się popularne to pojawiają się, w cudzysłowie, folowersi. Też będą chcieli to zobaczyć, bo to jest modne, popularne, też chcą dotrzeć do tego miejsca, zobaczyć je, nie zgłębiając jego historii. Ale to jest ciekawe, bo ten i ten i ten tam byli.

AŻ: Czyli taki efekt demonstracji, ktoś coś pokazał, ja też chcę tam być, zrobię zdjęcie...

R3: tak, tak, owczy pęd.

AŻ: A czy gdybyśmy mogli odsunąć na bok kwestie ochrony przyrody, choć oczywiście wiem, że jest to trudne w parku narodowym, to czy jest obecnie wewnątrz parku jakieś miejsce kulturowe, które mogłoby przyciągnąć turystów i być może sprawić, że Szczeliniec i Błędne Skały w określonych godzinach byłyby bardziej obciążone z tego ruchu turystycznego? Czaszka to zrobiła. Ludzie wciąż pytają o nią i cały czas, w sezonie, ten ruch jest tam intensywny.

R3: Czaszka spowodowała bardzo duże zagęszczenie ruchu turystycznego tam, gdzie go wcześniej nie było i to daje też obraz tego, że nie wszystko warto udostępniać, bo Czaszka staje nam się kolejnym miejscem typu Szczeliniec i Błędne Skały.

AŻ: Tak, no i nie ma w tym miejscu odpowiedniej infrastruktury do tak dużego ruchu, była to jedynie kwestia czy zwiedzać ją legalnie czy nielegalnie.

R3: Tak, tak.

AŻ. Ale gdybyśmy właśnie odsunęli te kwestie przyrodnicze to czy jest coś kulturowego, co zasługuje na uwagę?

R3: Myślę, że dawna ścieżka pielgrzymkowa Duszniki-Wambierzyce.

AŻ: Czy w obecnym stanie sukcesji roślinnej byłaby ona możliwa do odtworzenia?

R3: Mówimy o parku czy też poza parkiem?

AŻ: I tak i tak

R3: W tej chwili byłaby do odtworzenia, bo jeszcze w lesie stoją kapliczki, ale pod kątem ochrony przyrody absolutnie nie, bo raz, że mamy strefy występowania cennych zwierząt, do tego ochrona ścisła i zagrożenia, bo tam też suchy drzewostan, kompletnie, kompletnie... Był taki pomysł, był pasjonat, który tu przychodził, próbował wydeptywać ścieżkę, żeby tą ścieżkę odtworzyć, ale nie było zgody na to.

AŻ: A na przykład zbudowanie czegoś, wokół dawnych traktów handlowych, które przebiegały przez park?

R3: Nie ma sensu.

AŻ: Rok temu ukazała się taka książka „Kierunki rozwoju turystyki w Parki Narodowym Gór Stołowych” i tu autorzy przedstawili konkretne swoje propozycje na szlaki kulturowe wewnątrz parku i dookoła. Nazwali je, ale nie został pokazany ich liniowy przebieg w terenie. Poprosiłbym teraz o ocenę, w skali 1 do 5, gdzie jeden oznacza wartość najniższą a 5 najwyższą, na ile wyznaczenie takiego szlaku kulturowego byłoby sensowne. Szlak zanikłych wsi? Tutaj

chodzi o Studzienno, Batorówek, Góra Anny, Młyny, Januszów, Łężno, Żyznów, Raczyn, Karłówek i Ostra Góra

R3: To może i warto by było. Powiedzmy, że cztery.

AŻ: Szlak dawnego górnictwa i przemysłu? W takim najszerszym zasięgu mógłby zaczynać się w Radkowie przy starym browarze i młynie, potem Złotno, Skały Puchacza, Pielgrzym, Cygański Wąwóz, Zielone Ludowe, Batorów, Batorówek i Pstrązna.

R3: Jeden.

AŻ: Szlak XIX-wiecznych drogowskazów?

R3: Jeden.

AŻ: Unikatowych dzwonnicy alarmowych?

R3: dwa.

AŻ: Szlak znaków granicznych?

R3: Szlak znaków granicznych? Czyli przejście graniczne?

AŻ: Granice dawnych włości.

R3: to jest wszystko poza szlakami; jeden.

AŻ: Szlak dawnych fortyfikacji, który uwypuklałby trzy obiekty na terenie parku, czyli Pasterka, Fort Karola i przy Górze Ptak?

R3: O ile Fort Karola jest w miarę przystosowany do udostępnienia turystycznego o tyle nad Pasterką znowu mamy penetrację turystyczną, aczkolwiek jedno z drugim jest bardzo powiązane. I teraz albo połowicznie albo wcale. Powiedzmy, że dwa. Ale to tylko i wyłącznie pod kątem Fortu Karola, który można by pokazać, pokazać jego zobrazowanie, jak to wyglądało. Ale nad Pasterką, to co jest przy szlaku, można udostępnić. Ale nie tworzymy kolejnych szlaków.

AŻ: Szlak tradycyjnej zabudowy sudeckiej, który łączyłby różne obiekty z obszaru parku i poza parkiem?

R3: Istniejące, przy drogach to Ok. Powiedzmy cztery.

AŻ: I ostatni, szlak kapliczek przydrożnych?

R3: Ale to już jest takie opracowanie.

AŻ: Autorzy przedstawiają to jako propozycję szlaku.

R3: To trzy. Jest opracowanie zbiorcze księdza Fitycha z Czeremnej.

AŻ: Ale czy w tej publikacji jest wyznaczony szlak?

R3: Nie jest on wyznaczony, ale są podane lokalizacje tych kapliczek.

AŻ: Oprócz powyższych propozycji chciałbym poprosić o ocenę kilku moich pomysłów, o które również pytam turystów podczas badań ankietowych. Ich przebieg, w 90% pokrywa się z istniejącą siecią szlaków, tylko nadaje jej nowe znaczenie, poprzez uwypuklenie tych wartości kulturowych. I na przykład szlak górniczy, łączący dawne kamieniołomy?

R3: Zero.

AŻ: Dlaczego?

R3: Znowu udostępniamy tereny, które są poza szlakiem.

AŻ: No nie, ten szlak uwzględnia obiekty, które są przy obecnie wyznaczonych szlakach.

R3: To tylko przy Skałach Puchacza. Zero.

AŻ: Szlak rzeźba w kamieniu, wykraczający poza park, który prowadzi do obiektów zbudowanych z wykorzystaniem lokalnie wydobytych surowców?

R3: No jest to jakiś pomysł, aczkolwiek pytanie, czy będzie się cieszył dużym zainteresowaniem. To ja bym powiedziała, że dwa.

AŻ: A u turystów jest to aż na drugim miejscu.

R3: Ciekawe.

AŻ: Kolejna propozycja to szlak „Zapomniane Góry Stołowe”, który łączy w sobie wewnątrz parku różnego typu obiekty dziedzictwa kulturowego? Przykładowo: od suchego zbiornika kaskadowego, przez jakiegokolwiek stare szlakowskazy, kamieniołom przy Puchaczu... tu na razie nie chodzi o wskazanie konkretnego przebiegu tylko samo zainteresowanie danym ujęciem tematycznym. Nazwę turyści zobaczą na samym początku, dopiero potem będą się zagłębiać, jakie na tej trasie są obiekty.

R3: Kaskady na Pośnej, to jest naprawdę ciekawy temat tylko to nie jest ruszone, a jest na szlaku.

AŻ: Zawsze zależy mi, żeby szlak był pętlą, większość turystów jest zmotoryzowanych, więc dobrze, gdy trasa zaczyna się i kończy w tym samym miejscu. Więc ten szlak mógłby zaczynać się na parkingu przy Pośnej, później przez Mały Karłów, do Pasterki, obejść Szczeliniec i żółtym powrót.

R3: No, to jest fajny pomysł. I wszystko mamy na szlaku. Tutaj najwyższa ocena, pięć.

AŻ: I ostatni, szlak „Dawnych widokówek”, chodziłoby o wyznaczenie wokół parku miejsc, z których robiono dawniej widokówki, ustawienie tabliczek z reprodukcjami w celu porównania zmian krajobrazowych.

R3: to ciekawe, myślę, że cztery.

AŻ: I teraz pytanie. Gdyby któraś z tych propozycji została zrealizowana, na jakiś materiałach informacyjnych oznaczona, niekoniecznie w formie liniowej, może w punktowej, to czy Pani zdaniem odciążyłoby to w jakimś stopniu Szczeliniec i Błędne Skały?

R3: nie. Grupą docelową byłiby pasjonaci, przeciętny turysta zaliczy Błędne i Szczeliniec i potem pójdzie za innymi, będzie szukał kolejnych atrakcji.

AŻ: Czy w takim razie mogłoby się to przełożyć na zmianę czasu zwiedzania Szczelińca i Błędnych. Skoro turysta widziałby, że jest kolejka...

R3: Dlatego mamy system.

AŻ: no tak, ale cały czas dużo osób o nim nie wiem. To wyobraźmy sobie, że ten turysta przyjeżdża, odbija się jakby, bo okazuje się, że nie jest w stanie kupić biletu, to czy jest szansa, że pójdzie na szlak kulturowy czekając na możliwość wejścia na Szczeliniec lub Błędne? Tak potencjalnie.

R3: Z reguły, z dyżurów, na których byłam, to wiem, że rzeczywiście tak robili, szukali czegoś wokół, szlaku alternatywnego, albo jakiś okolicznych atrakcji, żeby coś zobaczyć w dwie godziny i wrócić.

AŻ: A czy wokół parku narodowego, na obszarze sąsiadujących gmin, są jakieś miejsca kulturowe, które warto byłoby wskazać turystom do odwiedzenia?

R3: Myślę, że Radków. Radków tłucze się po głowie bo jest pomijane, naprawdę pomijane. I w momencie, kiedy Duszniki i Polanica są pozapychane to w Radkowie jest pusto. A tam architektura i wyremontowany rynek naprawdę robią wrażenie, a oprócz tego mnóstwo atrakcji, na przykład cmentarz żydowski. Mnóstwo budynków zabytkowych, które są w okropnym stanie. W bocznych uliczkach przepiękne budynki, ale zaniedbane. Warto byłoby je jednak zobaczyć, bo to jest pokłosie historii tego miasta, bardzo często dosyć zawiłej i ciekawiej. Radków ma bezpłatną komunikację Radków-Karłów, trzy razy w ciągu dnia. Kudowa jest

oblegana, jest co oglądać, ale Radków, który jest bardzo często pomijany ma niejedną perełkę architektoniczna. Wambierzyce to już inna bajka. W drugą stronę to bardzo ładnie odrestaurowany, przystosowany do turystów Homole. Jest tam problem z parkingiem, bo go nie ma, a miejsce jest świetne, przygotowane, jest kładka. Może to być spore obciążenie. Choć czegoś tam jeszcze brakuje, czegoś historycznego, po ostatnim znalezisku z poniedziałku, z zeszłego tygodnia.

AŻ: A to jest w jakiej lokalizacji? Ten miecz.

R3: No właśnie nie doczytałam o jaką lokalizację dokładnie chodzi, wydaje mi się, że też okolice Homola.

AŻ: No tylko w sumie samo znalezisko, ten miecz i tak tam nie zostanie.

R3: Raczej nie, ale to można ładnie obudować i zrobić z tego produkt turystyczny. Można naprawdę coś fajnego z tego stworzyć, połączyć to z Homole.

AŻ: Czy chciałaby Pani na koniec coś dodać?

R3: Na pewno warto pamiętać o informacjach o dawnej zabudowie, o układzie miejscowości, myślę, że w tym Małym Karłowie jakaś tablica powinna się znaleźć, tego brakuje, a z kolei z drugiej strony kompletnie bym nie szła w ślady górnictwa i grzebania w ziemi na tym terenie, bo z jednej strony, jak coś udostępnimy to będzie kolejna penetracja tych turystów i tak mamy za dużo.

AŻ: Czyli najlepiej opisać pewne obiekty, które są blisko szlaków...

R3: Przy szlakach jak najbardziej, a tego, co jest poza nimi nie opisujemy.

AŻ: Poprzestać na opisie czy wskazać te miejsca na mapie?

R3: Można by również je wskazać na mapie. Też Błężowice, Jerzykowice. Błężowic już też nie ma, tylko zostały ślady po zaporach na Kudowskim Potoku, gdzie jedni twierdzą, że tam były dawne stawy rybne, jeśli o mnie chodzi to wygląda mi to zbiorniki przeciwpowodziowe dla Kudowy i Nachodu, kaskadowo. To jest też fajne, ale poza szlakiem.

AŻ. Dziękuję bardzo.

R4 - 11.08.2022

AŻ: Jaki jest pana związek z obszarem Gór Stołowych?

R4: Związek... tu trzeba by podzielić na związek zawodowy i prywatny. Pewnie zawodowy byłby najistotniejszy. Pierwsza rzecz to jest realizacja pracy doktorskiej na jednym z obszarów szlaków tutaj, tego terenu. Czyli już wielokrotne przyjazdy do tego miejsca w celach badawczych no i też dzięki temu rozpoznanie tego obszaru. Ale też mniej więcej w tym samym okresie, to były lata kiedy właśnie realizowałem pracę doktorską na Uniwersytecie Wrocławskim, to również w tym samym czasie uczestniczyłem w kursie przewodnickim, który też w ramach szkoleń zawitał w ten obszar. W ten sposób poznawałem Góry Stołowe od strony instruktazu, przewodnictwa, co było realizowane m.in. pod okiem przewodników parku po tym obszarze. W późniejszym terminie już wielokrotnie prowadzone wycieczki grup turystycznych w obszarze Gór Stołowych, w pewnych okresach to było nawet kilkanaście wyjazdów w ciągu roku. No i teraz ostatni czas to jest realizacja projektu badawczego i bycie w Radzie Naukowej parku. Związek jest ciągły, rozwijający się, wielobarwny. No i dzięki temu mam okazję, biorąc pod uwagę najróżniejsze cele wyjazdu tutaj, mogę poznawać na różne sposoby te miejsca i jestem tutaj nawet kilkanaście razy w ciągu roku.

AŻ: Z czym ten obszar się przede wszystkim panu kojarzy?

R4: Hm... no pewnie trzeba by wziąć pod uwagę wyłącznie aspekty kulturowe; te przyrodnicze skojarzenia z unikatową przyrodą są oczywiste dla tego obszaru. Żeby teraz nie popełnił

jakieś gąfy geomorfologicznej to na pewno tektonika tego terenu sprawiła, że jest on unikatowy. Ale to postrzega właściwie każdy, kto wchodzi na Szczeliniec. Czyli obszar tych gór o charakterze samotnych ostańców no i to przede wszystkim niezmiernie urozmaicona rzeźba związana z występowaniem wielu formacji skalnych, których nagromadzenie tutaj jest bardzo duże. Ciekawe wrażenie sprawia ten obszar w różnych porach roku – inaczej zimą, jesienią, kiedy jest piękne słońce czy jesienią, kiedy z kolei obszar może być taki zamglony, co budzi pewną tajemniczość. O każdej porze roku i w każdym typie pogody ten obszar jest niezmiernie interesujący, ciekawy, z punktu widzenia przyrodniczego. Natomiast z punktu widzenia kulturowego to są na pewno miejsca, które wiążą się z początkami przewodnictwa w tym obszarze, generalnie w obszarach górskich. Franciszek Pabel, pozostałości wielu osad, zabudowań, również tych o charakterze górniczym, czyli przemysłowym, które gdzieś tam są pozostawione w tym obszarze i z mojej opinii dobrze jest, że one na takim etapie są, ponieważ one zachęcają do tego by odkrywać, oczywiście zgodnie z prawem, te wszystkie miejsca. Czyli jeżeli pozostałości kamieniołomów – Mogador albo... w tej północnej części, już nie pamiętam... w rejonie Skalnych Grzybów ten kamieniołom jest na trasie, na szlaku turystycznym, to też można o niego zahaczać, więc te pozostałości dają też takie ciekawe wywarzenie też tajemniczości. No bo coś tam się działo, natomiast teraz jest radość odkrywania i zastanawiania się w jaki sposób faktycznie ten kamień był transportowany no i również kolejna taka otoczka to są w miarę współczesne wydarzenia, czego przykładem jest chociażby tragiczna śmierć dwójki studentów w rejonie Narożnika i wokół tego też taka otoczka tajemniczości się wiąże. Poniekąd było to też związane z udostępnieniem tej Skalnej Czaszy. No i również sama w sobie zabudowa niektórych miejscowości, które są, mają bardzo odległy rodowód i czy w Karłowiu, Pasterce, Łężycach można takie ciekawe zabudowania spotkać. Odnośnie jeszcze takiej w miarę żywej kultury to jest ten Czeski Kątek – obszar w rejonie Kudowy, gdzie jeszcze gdzieś tam można usłyszeć te naleciałości języka czeskiego w języku polskim, który jest kultywowany przez mieszkańców. Ciekawa może być obserwacja tych ludzi, podsłuchiwanie tych ludzi, zejście z tych głównych szlaków... Podobnie też w Pstrążnej. Jest zawsze zachęcającym miejscem do przyjazdu ze względu na skansen oraz otoczenie w obszarze górskim. No i taki jakby zamknięty charakter, ponieważ tam z każdej strony jest już granica. Z Pasterką było też podobnie niegdyś, natomiast teraz stała się tak popularna, że tego takiego charakteru odosobnionego miejsca już nie ma. No jedynie poza oczywiście sezonem coś takiego można odczuwać. Pozostałości działalności ludzkiej są tutaj bardzo interesujące i zachęcające by te miejsca odwiedzać, niekoniecznie odwiedzać te miejsca, które są odwiedzane przez wszystkich albo przez większość.

AŻ: Czy biorąc pod uwagę właśnie tą mnogość rodzajów obiektów dziedzictwa kulturowego i doświadczenie lub też wiedzę po prostu związaną z atrakcjami innych parków narodowych w Polsce, czy można powiedzieć, że ten jakoś szczególnie się wyróżnia na tle pozostałych? W tym aspekcie kulturowym.

R4: Wydaje mi się, że tak. To znaczy nie mam tak szerokiej wiedzy co do innych parków narodowych, natomiast w przypadku wyróżnienia obszarów górskich no to one mają na tyle naturalny charakter, że tych pozostałości działalności ludzkiej jest mniej. To właśnie Góry Stołowe leżą na terenie interesującego, wielonarodowościowego obszaru dawnego Hrabstwa Kłodzkiego, gdzie dawniej narody się mieszały i to wszystko sprawiło, że dzięki tej dostępności również i niedużej wysokości względnej, ten obszar ma więcej do zaoferowania pod względem kulturowym niż inne parki narodowe. No owszem, w Karkonoszach jest sporo tych pozostałości, natomiast wydaje mi się, że jest ich znacznie mniej, ponieważ przede wszystkim są one skupione w dolnych partiach. Nieliczne miejsca, np. Śnieżka z kaplicą św. Wawrzyńca czy też odbudowane źródła Łaby po stronie czeskiej, pozostałości wielu bud pasterskich i obiektów noclego-gastronomicznych na wierzchołkach, to są takie nieliczne miejsca, punkty, w których ta działalność człowieka i oddziaływanie kulturowe mogłoby zachęcić do zwiedzania. Poza tym obszar Karkonoskiego Parku Narodowego to głównie przyroda, z racji wyniesienia i unikatowości tego obszaru. A tutaj na pewno, w Górach Stołowych, w skali, no można powiedzieć ogólnopolskiej, próbując to porównać też z Republiką Czeską, również

chyba należałoby tak powiedzieć, że w takiej skali są one naprawdę wartościowe, unikatowe, w przypadku których niedocenione są wartości kulturowe i przez to park narodowy jest postrzegany wyłącznie przez pryzmat walorów przyrodniczych. Z jednej strony jest to naturalne, jest to park narodowy, który przede wszystkim chroni krajobraz o charakterze naturalnym, natomiast może też niedocenić wartości kulturowych przez, nie wiem, administrację, przez służby ochrony zabytków i krajobrazu, bo może by inicjatywa, teraz nie wiem w jaki sposób by to... z jakim odbiorem by to się wiązało, taka inicjatywa utworzenia parku kulturowego w tym obszarze, podobnie jak w Krainie Pałaców i Ogrodów. To w jakiś sposób mogłoby zachęcić, żeby te wartości kulturowe tutaj upowszechnić. Oczywiście należy podkreślić, że na pewno, jeżeli chodzi o wartość kulturową, to jest ona znacznie mniejsza niż Kraina Pałaców i Ogrodów w Kotlinie Jeleniogórskiej, natomiast to miejsce właśnie też powinno być zaopiekowane z punktu widzenia walorów kulturowych. Także jest to unikatowe według mnie, akurat w tym momencie mogę to porównać z Karkonoskim Parkiem Narodowym. W Tatrach też jest to przede wszystkim przyroda, tych obiektów zabytkowych jest znacznie mniej, zwłaszcza w tych górnych partiach. Babiogórski również, Bieszczady mają inny charakter, ale tych obiektów zabytkowych tam jest przede wszystkim dużo w dolinach, poza parkiem narodowym. Natomiast w Górach Stołowych mamy do czynienia z walorami kulturowymi, które są w sercu, we wnętrzu, nie tylko na obrzeżach parku narodowego, co jest moim zdaniem dużym unikatem.

AŻ: Czy obecnie na terenie parku są jakieś obiekty, które pana zdaniem są szczególnie warte uwagi oraz są przystosowane do zwiedzania przez turystów?

R4: No i to właśnie jest problem. Nie do końca można takie miejsca wskazać. Na pewno to jest tablica i krzyż na Narożniku, które upamięniają tą tragiczną śmierć studentów. Pytanie jak można to w większy sposób przystosować. Może nie ma takowej konieczności. Jest to miejsce o charakterze kulturowym. Ponadto Fort Karola ma charakter kulturowy; jest to też punkt widokowy. Jest tam też miejsce na ognisko, jakieś tam miejsce wypoczynkowe i właściwie tyle jeżeli chodzi o ten punkt. Ponadto również w tej dalszej części, na obrzeżach jest, w rejonie Batorowa bardzo estetycznie, bardzo wizualnie piękna ścieżka pątnicza na Górę św. Anny, do kaplicy św. Anny. No i pozostałości kamieniołomów: Mogador i w rejonie Pielgrzyma przy Skalnych Grzybach. I to właściwie byłoby wszystko z takich udostępnionych szlakami turystycznymi miejsc. Jest gro miejsc, które są niedostępne.

AŻ: Te wymienione są dostępne, to znaczy, że możemy tam pójść, ale czy turysta, który już tam dotrze będzie świadomy obok czego przechodzi? Czy funkcja edukacyjna turystyki jest tutaj wystarczająco teraz realizowana?

R4: Nie, nie. Na pewno jeśli chodzi o kamieniołomy to nie; tam nie ma nic. Z Fortem Karola też nie... Na miejscu też można by o tym coś napisać. W tym Narożniku jest informacja co to za miejsce. Także całościowo patrząc na to, wydaje mi się, że jest to niewystarczająco dobrze opisane. Przychodzą mi do głowy chociażby te elementy zabudowy koryta rzeczno przy czerwonym szlaku, prowadzącym obecnie z Karłowa na Błędne Skały, na Zielonej Drodze. Jest takie źródło kamienne. Czy też na Machovskiej Drodze, to też jest przykład działalności człowieka, ale osoby, które nie mają o tym świadomości przejdą i nie dowiedzą się, że zostało to wytworzone ręką ludzką. Podobnie z wodospadem Pośny. Jeżeli czegoś nie znajdziemy w Internecie czy w przewodniku, to nie dowiemy się, że coś takiego tam kiedyś było. Także całościowo patrząc jest to niewystarczające.

AŻ: Jeżeli mielibyśmy pogrupować te obiekty dziedzictwa na grupę związaną z militariami, dawnym udostępnianiem turystycznym, osadnictwem, górnictwem czy krajobrazem sakralnym, to która grupa obiektów ma pana zdaniem największy potencjał do tego, żeby przyciągnąć i zainteresować ludzi? Czy zasadne jest w ogóle takie grupowanie czy lepiej byłoby potencjalnie udostępnić z każdej grupy/rodzaju coś.

R4: To zależy w jakim celu. Z punktu widzenia inwentaryzacji i pracy naukowej takie wyróżnienie jest zasadne, żeby przedstawić jakąś klasyfikację. Na pewno największym

potencjałem charakteryzuje się ten aspekt historyczny, związany z udostępnianiem Szczelińca Wielkiego. Postać Franciszka Pabla jest jakoś tam opisana; jedynie w tym przypadku można byłoby mówić, nawiązując do poprzedniego pytania, że to w jakiś tam sposób spełniałoby rolę działań edukacyjnych, aczkolwiek to jest tylko opis książkowy. Są tam też tablice, na szlaku na Szczeliniec, właściwie tyle. Pytanie, czy robić jeszcze więcej, np. inscenizowane spacer z Franciszkiem Pablem, z osobą, która wciela się w rolę tego przewodnika. Można by np. łączyć to z innymi okolicznościami, np. w dzień św. Wawrzyńca, patrona przewodników, można by coś dodatkowego realizować. Turyści mogliby wtedy dowiedzieć się, że ta instytucja przewodnictwa górskiego tutaj się narodziła. Taką inscenizację można by wykonać. Czyli chyba ten historyczny aspekt, związany z początkami przewodnictwa i zagospodarowaniem trasy na Szczeliniec miałby moim zdaniem największy potencjał. Ale dla takiego każdego turysty, nie chcę mówić o tym w kontekście masowego, ale to dla każdego. Natomiast jest grupa obiektów, które są interesujące dla wąskich specjalności. To będą obiekty związane z górnictwem, osadnictwem, obiekty pątnicze, które przede wszystkim skupiają osoby o tej wyspecjalizowanej motywacji. I to nie byłoby pewnie jakoś super atrakcyjne dla każdego. Wydaje mi się też, że te miejsca związane z górnictwem i osadnictwem są ogólnie warte zobaczenia; poniekąd też te miejsca związane z elementami techniki mogłoby być powiązane z górnictwem. No i obiekty pątnicze, związane z miejscami o charakterze religijnym.

AŻ: Czy obecnie mamy miejsca poza wyznaczonymi szlakami, które potencjalnie warto byłoby udostępnić?

R4: No oczywiście. Ale pytanie... no warto, na zasadzie po prostu takiego przypuszczenia...

AŻ: Na zasadzie doprowadzenia tam ścieżki. Czasem byłoby to tylko dojście i powrót tą samą trasą...

R4: Hipotetycznie tak. To jest na pewno Ochota Magdaleńska...

AŻ: Gdzie właściwie ścieżka jest, tylko wystarczy ją oznaczyć...

R4: No, dokładnie...czyli to na pewno. Głowa Króla. Z Pielgrzymem, no tam przez pewien czas było zamknięte. W tym roku chyba zostało otwarte ponownie. Punkt widokowy na Pielgrzymie przez pewien czas był zamknięty. Krzyż Marty – to na pewno. Słyszałem jeszcze o jakimś dziedzińcu na Skalniaku. O tym też mówiła mi pewna osoba, ale sam tego nie znalazłem. Chodziło o miejsce otoczone skałami i jest to opisane w któreś wycieczce czy nawet w tym przewodniku geoturystycznym, ale nie mogę tego znaleźć. Choć nie wiem, czy to jest miejsce kulturowe. Pewnie jest to jednak naturalny obszar. A no i jeszcze kamieniołom. Jeżeli zakończona zostanie jego eksploatacja to potencjalnie tam można by wiele dużo ciekawych pomysłów zrealizować.

AŻ: Dwa lata temu ukazała się książka „Kierunki rozwoju turystyki w Parku Narodowym Gór Stołowych”. Autorzy zaproponowali kilka tematycznych szlaków kulturowych. Chciałbym poprosić o ich ocenę w skali 1-5, gdzie 1 oznacza niską, a 5 wysoką ocenę; wraz z krótkim uzasadnieniem. Pierwszy szlak to „Szlak zanikłych wsi”, który w najszerszym ujęciu mógłby obejmować takie miejscowości jak: Studzienno, Batorówek, Góra Anny, Młyny, Januszów, Łężno, Żyznów, Raczyn, Karlówek i Ostrą Gór.

R4: Znaczący no to już jest grupa walorów, która będzie interesowała raczej wąskich odbiorców. Pytanie też, nie do końca jestem zorientowany, jak te pozostałości mają się do wartości pozostałości w sąsiednich obszarach. Bo znam miejsca w Górach Bystrzyckich czy Orlickich, które pod względem osadnictwa te miejsca się odradzają i takie pozostałości również występują. I teraz pytanie czy to, co występuje w Górach Stołowych, jest wartościowe przynajmniej na skalę ogólnopolską czy regionalną? Czy podobne miejsca występują w otoczeniu? Trudno mi to jednoznacznie stwierdzić. Wydaje mi się, że w Górach Stołowych jest podobnie, jak w sąsiadujących obszarach. Czyli tych pozostałości jest dużo. Więc temat ten nie jest spektakularny. Natomiast, jeśli chodzi o ocenę, to w skali 1 do 5 dałbym 3.

AŻ: Kolejna propozycja to „Szlak dawnego górnictwa i przemysłu”, który w najszerszym zasięgu mógłby zaczynać się w Radkowie przy starym browarze i młynie, potem Złotno, wewnątrz parku narodowego to Skały Puchacza, Pielgrzym, Cygański Wąwóz, Błaszczowa i Golec jako przykłady eksploatacji piaskowców, Zielone Ludowe, Batorów, Batorówek i Pstrążna.

R4: To wydaje mi się, że miałyby miejsce odzew nawet w szerszej grupie odbiorców. To by musiało być bardziej żywe. To nie powinno być tylko udostępnienie obiektów. Co jakiś czas powinno tam coś być, jakieś evenety, które służą popularyzacji tych miejsc. Także tutaj ten potencjał byłby większy. Myślę, że 4.

AŻ: Czy ta żywotność mogłoby obejmować np. interaktywne sposoby zwiedzania, które wymagałyby od turystów wykonania pewnych zadań, połączenia wiedzy...

R4: Jak najbardziej. Tutaj ten potencjał jest większy, bo pozostałości wsi są skryte, potrzeba by wiele wyobraźni czy technik, takiej wizualności interaktywnej, żeby to sobie zobrazować, natomiast to jest bardziej widoczne. Może nie tyle coś więcej w terenie o tym napisać, ale jakoś opowiedzieć to, opowiedzieć już napisane historie o górnictwie w tym obszarze. Jest to o tyle unikatowe, że ten piaskowiec jest wartościowym materiałem rzeźbiarskim. Tego typu surowca nie ma też w okolicy. W tym przypadku, jest to moim zdaniem, cenniejsze. Tak samo jak mamy kamieniołomy w masywie Śnieżnika, gdzie jest marmur i to jest też unikatowe na skalę ogólnopolską, może nawet międzynarodową, ponieważ jest to faktycznie wartościowy surowiec, którego nie ma w otoczeniu. Tutaj można by coś podobnego zrobić. A jeszcze odnośnie wapiennika, albo bardziej może rejonu Zielone Ludowe, to moim zdaniem też jest to ciekawe miejsce, które warto, w różnym aspekcie poznać, z punktu widzenia przyrody żywej, nieżywej, bo tam jest również staw zagospodarowany, bardzo fajna ścieżka jest, bardzo ciekawy punkt widokowy, m.in. również na Karkonosze, co jest też w jakiś tam sposób rzadkością w przypadku Gór Stołowych. Wystarczy czasem zjechać 5 minut z głównej trasy i mamy już bardzo ładne widoki. To też ma swój potencjał, o czym warto by gdzieś opowiedzieć, te walory krajobrazowe.

AŻ: Szlak unikatowych dzwonnicy alarmowych?

R4: To jest osobliwa. Oczywiście miłośnicy architektury pewnie to będą doceniać, aczkolwiek tutaj jest bardzo wąska grupa odbiorców. No i pewnie, pewnie podobnie jak z tymi pozostałościami... no nie, można by tutaj dać ocenę 4. Bo to funkcjonuje, istnieje, a dawne osadnictwo nie istnieje, mamy tylko pozostałości.

AŻ: Szlak XIX-wiecznych drogowskazów?

R4: tak, tak. Interesujące, tym bardziej, że są one zbudowane z piaskowca, także to jest i historycznie i poniekąd geoturystycznie bardzo wartościowe. Pytanie w jaki sposób i jak bardzo to sprzedać i też z drugiej strony czy taki turysta o szerszym, albo inaczej, o mniej specjalistycznym zainteresowaniu pójdzie gdzieś tylko po to, żeby poszukać drogowskazów. Ale potencjał ma. Też można ocenić na 4.

AŻ: Szlak znaków granicznych?

R4: Podobnie jak ze szlakami wskazani. One są mniej widoczne, no tutaj trzeba by jakoś o tym opowiedzieć, wprowadzić jakąś narrację, więc z punktu widzenia jakiś tam wartości kulturowych pewnie ma dużą wartość, natomiast wymagałoby to wielu prac, żeby te znaki jakoś wyeksponować. Tutaj ocena 3.

AŻ: Szlak kapliczek przydrożnych?

R4: Na pewno więcej. Ocena 4. To jest też obiekt sakralny. Ja nie pamiętam, gdzie te kapliczki były?

AŻ: W opisaney w książce propozycji to jest tak, że nie ma pokazanego i opisanego przebiegu, tylko jest ogólnie wskazanie na grupę obiektów i co w oparciu o to można zrobić. W tej propozycji nie ma żadnych konkretnych propozycji podanych; jest tylko wskazanie, że są to kapliczki różnego rodzaju: różnowiekowe, w różnych stylach zbudowane.

R4: No to na pewno kapliczki same w sobie też mogłyby być podobnie ocenione. Ocena 4.

AŻ: Szlak tradycyjnej zabudowy sudeckiej, wyznaczony wokół parku, który by prowadził do obiektów wybudowanych w charakterystycznym, lokalnym stylu.

R4: Ocena 5. To jest naprawdę warte pokazania. Wiąże się z dziedzictwem całego regionu. Są to miejsca, do których naprawdę warto przyjechać. Pytanie jak bardzo je można wyeksponować.

AŻ: Dziękuję. Powyższe propozycje były zawarte w strategii, natomiast mam przygotowane również własne propozycje, one częściowo pokrywają się z wymienionymi, ale np. w moich propozycjach jest szlak typowo górniczy, tam był wspomniany górniczo-przemysłowy. Jak można by go ocenić?

R4: Wydaje mi się, że tak samo, czyli ocena 3.

AŻ: Szlak sakralny, gdzie rozszerzyłem kategorię kapliczek o kalwarię, kościół, cmentarz.

R4: No to już miałyby większą rację bytu. Ocena 4.

AŻ: Szlak militarny – cztery punkty na terenie parku.

R4: To też ocena 4.

AŻ: Szlak „rzeźba w kamieniu”, który wskazywałby obiekty wewnątrz parku i dookoła niego, które wybudowane zostały m.in. przy użyciu lokalnie wydobywanego surowca?

R4: A jakieś przykłady tych obiektów?

AŻ: Z terenu parku np. kapliczki, szlakowskazy, dawny budynek nadleśnictwa w Karłowie, kościół pw. św. A. Boboli w Radkowie, remiza strażacka w Kudowie-Zdrój.

R4: To już jest bardzo różnorodne. Wydaje mi się, że można by tutaj ocenić to nawet na 5.

AŻ: Szlak „Zapomniane Góry Stołowe”, które łączyłyby w sobie obiekty różnych kategorii, które są dobrze zachowane i reprezentacyjne.

R4: Nie wiem co tutaj byłoby takim hasłem naczelnym. „Zapomniane Góry Stołowe” czyli co?

AŻ: Mam na myśli obiekty zlokalizowane na obszarze parku, których historia nie jest uwypuklona, a można do nich dotrzeć i można je zobaczyć. Większość osób prawdopodobnie nie ma o nich jednak świadomości. Osoby, które przechodzą szlakiem przez Karłówek w większości przypadków nie zdają sobie sprawy, że właśnie przechodzą przez dawną wieś.

R4: No właśnie. Karłówek i co jeszcze?

AŻ: Pozostałości kamieniołomu Mogador, kalwaria na górze Anny z kaplicą, Ostra Góra, system suchych zbiorników kaskadowych.

R4: Czyli wszystko jest wrzucane do jednego worka.

AŻ: Tak, celowo.

R4: Moim zdaniem to trochę spłaszczenie tego wszystkiego. Tutaj dałbym ocenę 3.

AŻ: A to ciekawe i zaskakujące. W czasie dotychczasowych rozmów wszyscy oceniali tą propozycję na 5, cieszy się ona też największą popularnością wśród turystów, ponieważ 70% właśnie ten szlak wybrałoby potencjalnie w pierwszej kolejności i ocenili go na 5. Przez to, że

mają szerokie spojrzenie, nie mają doprecyzowane co szczególnie ich interesuje, to z każdej kategorii chcieliby trochę obiektów zobaczyć.

R4: Tu sama nazwa pewnie też dużo daje. Ale dla mnie to jest spłaszczenie tematu.

AŻ: ale cieszę się z takiej opinii, bo o takie dysonanse właśnie w tym eksperckim spojrzeniu mi chodzi.

R4: W tym przypadku byłoby to takie zatracenie wielu cennych informacji. Być może z punktu widzenia turystyki masowej to byłoby cenne, bo wprowadziłoby to niektórych w tą tematykę, może po przejściu szlaku bardziej zainteresowałyby się tymi miejscami i mogłyby dalej drążyć ten temat. Jako pierwsze wrażenie pewnie byłoby to dla nich dobre, ale w mojej opinii on zastępuje wszystkie wcześniejsze.

AŻ: Łączy w sobie różne elementy.

R4: Tak, tak.

AŻ: I ostatnia propozycja, pomyślana wokół parku „Szlakiem dawnych widokówek”. Należałoby tutaj wskazać konkretne miejsca, do których należy się udać. Tam powinna być posadowiona reprodukcja jakiejś archiwalnej widokówki lub wyświetlana w telefonie, folderze. Turysta ma możliwość analizy zmian, które zaszły w krajobrazie.

R4: To mi się podoba. Ja o tym wielokrotnie myślałem w przypadku innych obszarów. Tutaj też był taki projekt „Widoki bez granic”. Miał on na celu uwypuklenie panorami i ich opis. Ale to taki suchy opis i to było współczesne, natomiast opis historyczny byłby interesujący. I zastosowanie technologii również. Pytanie, jak bardzo by się to wiązało to z tym poprzednim szlakiem. Byłyby to tematycznie różne miejsca. Ważne by było, żeby znaleźć takie zdjęcia czy widokówki...

AŻ: Kluczem tutaj jest dobra widokówka, a w tym poprzednim lokalizacja na terenie parku. Tutaj wychodzi poza park.

R4: To ocena 4.

AŻ. Czy generalnie ruch turystyczny w Górach Stołowych jest za duży?

R4: Pewnie tak. Może inaczej – w niektórych miejscach jest przesadzony, ale zdarzają się miejsca spokojne, mniej uczęszczane, gdzie w ciągu roku może przejść kilkadziesiąt osób. Są tutaj na pewno duże kontrasty. Ja to rozumiem, ponieważ naczelnym hasłem jest zainstalowanie tzw. pancерnej infrastruktury na Szczelińcu i na Błędnym Skalach, żeby ten masowy ruch osób nieświadomych lub średnioświadomych się tam lokalizował, żeby cenne miejsca ochronić przed nimi. Biorąc pod uwagę różne makroekonomiczne aspekty z ostatnich lat, wszystko sprzyjało rozwojowi turystyki krajowej, poniekąd zmuszało też do tego i to sprawiało, że w tym obszarze, na Szczelińcu i na Błędnym, tych turystów było bardzo dużo. Natomiast w niektórych miejscach, a także godzinach jest za duży.

AŻ: A czy takie uwypuklenie o tych obiektach kulturowych, być może wyznaczenie pewnych szlaków czy ścieżek edukacyjnych pomiędzy nimi przyczyniłoby się potencjalnie do większego rozproszenia tego ruchu turystycznego?

R4: Wydaje mi się, że tak. Aczkolwiek to musiałyby być te trasy, które były przeze mnie oceniane na 4. To musi być intrygująco opakowane, jak np. te zapomniane Góry Stołowe.

AŻ: A czy bardziej powinno to mieć charakter szlaku czy ścieżki wyznaczonej linearnie czy jednak powinno pozostać to dostępne głównie dla tych bardziej zainteresowanych i np. szlak umieszczony zostałby tylko jako wirtualny.

R4: Myślę, że te bardziej specjalistyczne trasy tak. Osoby, które są zainteresowane takimi tematami są zazwyczaj ogarnięte i znajdują to w Internecie. Poradzą sobie. Kwestia zasięgu jedynie mogłaby być problemem. Natomiast musiałyby to być pewnie ścieżki dokładnie

opisane, czy nawet wyznaczony szlak z tablicami edukacyjnymi. Może w formie folderu, albo wycieczek prowadzonych przez pracowników parku, jak teraz np. spacerzy przyrodnicze czy Dni Pszczoły. W Karkonoszach też podobne spacerzy się odbywają. Może faktycznie, pominąwszy Szczeliniec i Błędne, warto byłoby w ten sposób zachęcać do odwiedzenia innych miejsc parku o charakterze kulturowym. Czyli na pewno wycieczki edukacyjne, trasy opisane w folderach, przewodnikach, o tym też warto pamiętać. Ale też działania ożywiające te miejsca, jakieś jednodniowe wydarzenia, eventy, zachęcające do przybycia w to miejsce.

AŻ: I ostatnie pytanie – do jakich pięciu miejsc kulturowych poza parkiem warto byłoby kierować turystów?

R4: Na pewno Pstrążna ze skansenem, kościołem, cmentarzem, zabudową. Czerмна również pod tym względem – Kaplica Czaszek i Skansen są tam co prawda bardziej masowe, ale chociażby ta kwestia historyczna dawnego przebiegu granic z Małą Czermną no i to też jest interesujące i warto by o tym powiedzieć. Klimatyczne miejsce to też ruchoma szopka w Czermnnej. Również Zielone Ludowe ze ruinami zamku Homole. Nie wiem jak bardzo, ale może jako ciekawostka centrum buddyjskie w Darnkowie, jest to interesujące również.

AŻ: Dodatkowym walorem jest też to, że jest to na terenie dawnej wsi i jest to obszar graniczny parku.

R4: Tak, tak. I może jako ostatnie zamek na Szczytniku i kalwaria górska w rejonie Szczytnika.

AŻ: Dziękuję bardzo za poświęcony czas!

R5 - 4.08.2022

AŻ: Jaki jest Pana związek z Górami Stołowymi?

R5: W ogóle z regionem, tak?

AŻ: Tak, tak.

R5: Jestem członkiem Oddziału PTTK Ziemi Kłodzkiej w Kłodzku, jestem na emeryturze przede wszystkim. Turystyką zajmuję się od 1983 roku, najpierw poznawczo, później starałem się gdzieś tam zarażać tym ludzi poprzez uczestnictwo i bycie harcerzem, chodziłem z drużynami harcerskimi, a później już jako, jako żołnierz również trochę po tych górach czasu zmarnotrawiłem, jeśli można tak powiedzieć, natomiast no profesjonalnie zajmuję się od 10 lat, jestem przewodnikiem turystyki górskiej, znakarzem szlaków górskich i prowadzę wycieczki właśnie m.in. po Górach Stołowych.

AŻ: Z zawodu jest pan żołnierzem, tak?

R5: Jestem emerytowanym żołnierzem z zawodu.

AŻ: Celem tej rozmowy jest przede wszystkim poznanie opinii osób ze środowiska, którzy znają ten teren. Zaznaczam, że jest pełna swoboda wypowiedzi i że to, co usłyszę jest anonimowe, dlatego proszę być o to spokojnym, bo wiem, że często prywatne zdanie pewnych osób jest inne niż takie, które powinni wyrażać na zajmowanym stanowisku i to wzbudza jakieś potem obawy, natomiast tutaj zapewniam pełną anonimowość. Z

Z czym przede wszystkim kojarzy się Panu obszar Gór Stołowych?

R5: Przede wszystkim z wieloma pamiątkami i z wielokulturowością przede wszystkim, bo jest to obszar, jak wiemy, historycznie przede wszystkim należący do wielu nacji i to praktycznie to, co po sobie pozostawiono, a co dzisiaj ulega degradacji, może inaczej, stopniowo wraca to do swojej świetności, ale okres miniony, czyli lata powojenne, po II wojnie światowej to właśnie okres takiej degradacji, niszczenia wszystkiego, ponieważ było, było to wroga, to było niemieckie itd. Itd., więc wszystkie te pamiątki były niszczone w sposób brutalny niszczone i

ja zawsze starałem się odszukać takie miejsca, które gdzieś jeszcze nie były tknięte ręką tych wszystkich niszczycieli, dewastatorów.

AŻ: Czyli osoby, które po wojnie na co dzień mieszkały po wojnie na tym terenie nie akceptowały tego i chciały z przestrzeni usunąć różne pamiątki?

R5: Była taka polityka ówczesnej Polski, ponieważ były to ziemie odzyskane i przesiedlono na te ziemie ludzi, którzy tak naprawdę nie mieli z tym terenem nic wspólnego, w ogóle z ukształtowaniem takiego terenu, stąd wiele wyludnionych wiosek, które do dzisiaj nie odzyskały swojej świetności. Ludzie, którzy przyjeżdżali tutaj próbowali uprawiać tą ziemię nie mając w ogóle przygotowania do prowadzenia gospodarki rolnej w terenie górskim, bo to jest teren górski, krótszy okres wegetacji, inny rodzaj gleby, więc ta kultura rolna tutaj też odgrywa dużą rolę i przede wszystkim jej znawstwo było tu istotne. Tych ludzi wysiedlono, często gęsto było tak, że wchodzili nowi przesiedleńcy, a jeszcze we wsi, kolokwialnie, dymiła zupa na talerzu, bo zabrano prawowitych właścicieli tych domów. Więc ci ludzie nie mając tego doświadczenia, a polityka taka po II wojnie światowej, hołd wschodni, natomiast tu zachodni, Niemiec, Prusak zawsze był nam wrogiem, więc wszystko to co niemieckie jest be, trzeba to niszczyć, by nie pozostał kamień na kamieniu i żadna pamięć o tym, że tutaj byli, co jest po prostu niezrozumiałe.

AŻ: Powiedział pan, że głównym skojarzeniem jest wielokulturowość. Czy to skojarzenie wynika z tematu naszej rozmowy?

R5: Nie, nie.

AŻ: Czyli ponad wartości przyrodnicze stawia pan tą wielokulturowość?

R5: No tak, bo powiem panu, jak była możliwość, kiedyś w ubiegłym stuleciu były tzw. strefy nadgraniczne, do których trzeba było mieć specjalne przepustki, żeby wejść można i pomimo, że były tam szlaki, trzeba było to zgłaszać, straż graniczna stała na każdym kroku, było sprawdzanie dokumentów, zdjęć nie można było robić, to chore czasy były, ale taki był ustrój i trudno w tej chwili go wykorzystać z naszej pamięci, natomiast możliwość wejścia w taki teren i możliwość obserwowania tych wszystkich pamiątek po XVIII, XIX wieku, przede wszystkim tej ówczesnie rozwijającej się infrastruktury turystycznej, czyli wyrytych w kamieniach drogowskazów, już nie mówię o szlakach pątniczych do Wambierzyc znaczone krzyżami kamiennymi, no no, to jest po prostu... jeżeli ktoś interesuje się tym, trochę historią, a szczególnie tutaj tej ziemi kłodzkiej, to jest to dla niego no poezja po prostu.

AŻ: A pan z jakiej miejscowości pochodzi?

R5: Ja pochodzę...urodziłem się w Ząbkowicach Śląskich, wychowywałem się w Nowej Rudzie, a mieszkam w Kłodzku.

AŻ: A takie najstarsze Pana wspomnienia związane z Górami Stołowymi, to...?

R5. To są lata 70., chyba 77 rok i moja pierwsza wizyta na Szczelińcu Wielkim.

AŻ: Czy Pana zdaniem, na tle pozostałych regionów Polski, czy obszar Gór Stołowych jest atrakcyjny pod względem występowania obiektów dziedzictwa kulturowego?

R5: Bardzo! Jest to, wydaje mi się, że jest to jeden z najciekawszych regionów w naszym kraju, ponieważ jeżeli popatrzymy, ze względu właśnie na tą wielokulturowość, to widzimy tu wpływy zarówno czeskie, niemieckie i polskie, i polskie również w tej chwili. I przede wszystkim to, że zmienił się sposób, sposób patrzenia na to, że to już nie jest to, że to było brzydkie, może inaczej, że to było niemieckie, że trzeba się tego pozbyć, wręcz przeciwnie – obserwuje się, ja przynajmniej obserwuję w tej chwili taki trend, że zaczyna się uwypuklać tą wielokulturowość, pokazuje się tradycje tej ziemi, tak jak to obserwujemy po stronie czeskiej. Tam żaden pomnik z niemiecką litografią nie został zniszczony, wręcz przeciwnie, o to się dba, to się konserwuje i utrzymuje dla potomnych. Tak samo jak nie niszczy się w Czechach

kościółów katolickich, chociaż jest to państwo laickie, w dużej mierze utrzymuje je państwo, daje na to środki finansowe i to dla potomnych. Ta kultura, to dziedzictwo, żeby było. U nas jest z tym bardzo różnie. Natomiast ziemia kłodzka jest zewsząd otoczona tymi pamiątkami, zarówno niemieckimi wpływami jak i czeskimi.

AŻ: jest Pan drugą osobą, która przytoczyła mi przykład czeskiej strony jako dobry przykład tego, co oni robią z tym dziedzictwem. A czy potrafiłby Pan po tej czeskiej stronie wskazać jakąś „perełkę” zachowanego dziedzictwa kulturowego?

R5: To znaczy powiem panu tak – ja trochę, troszkę eksploruję czeskie Góry Stołowe, bo u nas jest tylko tak naprawdę 30% Gór Stołowych, reszta jest po stronie czeskiej i powiem panu tak – chociażby sama HVEZDA czy CORUNA to są miejsca takie, gdzie to wszystko jest w stanie takim, jakbym powiedział, że nienaruszonym to bym skłamał, ale jest to cały czas utrzymywane, czy droga krzyżowa na Broumovskich Stenach, no to jest wie Pan, to jest takie, takie naprawdę perełki, które warto pójść zobaczyć, bo o to się dba. Ja mówię tu o Górach Stołowych, bo o innych częściach chociażby Izerów czy Karkonoszy tych przykładów jest znacznie więcej.

AŻ: Gdy rozpoczynałem moje badania to dotarłem do ok. 160 obiektów na terenie parku, które są jakimś przejawem działalności człowieka, od znaków granicznych jako tych najmniejszych form, przez ryty, do konkretnych budynków, jak np. kaplica św. Anny na Hanuli. Czy Pan potrafiłby spośród tych obiektów, z terenu parku, wskazać jakieś, które Pana zdaniem są szczególnie warte pokazania, udostępnienia?

R5: To znaczy one są generalnie udostępnione, ale... może tak... większość z nich jest dostępna, natomiast nie jest wyeksponowana. I tutaj chociażby ślady górnictwa, tych pochylni powyżej Łężyc, to ktoś, kto powiedzmy, nie szuka w lesie określonych rzeczy może ich nie zauważyć, pomimo tego, że będzie tam schodził, a stwierdzi, że historia tego miejsca jest żadna. Sama wieś Pasterka – przepiękna wieś łańcuchowa, zbudowana wzdłuż potoku, praktycznie gdyby nie to, że w tej chwili jest tam przebudowane w starej strażnicy gopowskiej schronisko Pasterka i powyżej jest ciąg tych budyneczków wypoczynkowych, to praktycznie ta wieś by zniknęła w ogóle z krajobrazu, rozsypałaby się tak jak część, która przechodzi właśnie przez tą stronę tam Machowsky Kriz itd. Drugie takie miejsce to jest niedostępne, ale Mały Szczeliniec, to też jest przepiękna, to jest rezerwat ścisły, ale jeżeli idzie się z pracownikami parku, bo oni robią tam takie wejścia, szczególnie dla uczelni, dla pracowników naukowych, to tam jest wspaniała ściana pokazana, wydobyte właśnie m.in. słupów piaskowca stamtąd, taki kamieniołom, przepiękny, to jest praktycznie od zachodniej strony, jak jest szlak taki odejściowy dookoła Szczelińca to od zachodniej strony tam widać takie, jak się podchodzi prawie do samego parkingu, to po prawej stronie widać takie wystające słupy, równo ścięte ściany, to nie jest działalność naturalna, to jest działalność człowieka i tam jest takie rumowisko, tam warto wejść zobaczyć. Kolejna rzecz to wodospady Pośny. Wie pan, to jest mała hydrologia. Skoro ktoś upiększał ten teren takimi budowlami hydrotechniczne po to, żeby uatrakcyjnić go i dzisiaj się o to nie dba to serce boli, bo tam były i fontanny i podwyższano, specjalnie piętrzone wodę, by te wodospady Pośny uatrakcyjnić widokowo. O to się nie dba. Szkoda, bo uważam, że to też jest kolejna atrakcja, a przede wszystkim jest to w pewnym sensie zabytek techniki. Budowla kamienna, coś niesamowitego. Dlatego myślę, że takie miejsca warto jak najbardziej no prezentować i udostępniać.

AŻ: To prawda, co Pan powiedział, że jeżeli ktoś nie szuka czegoś to może tego nie zauważyć. Przeprowadzając badania ankietowe wśród turystów mam całą listę obiektów, o które pytam – czy widzieli, wiedzieli, czy dotarli – i nie raz było tak, że ktoś przechodził obok danego obiektu i przez to, że nie ma żadnej informacji, nie jest zupełnie świadomy tego, co mijał. Więc ta kwestia uwypuklenia tego co jest i tej funkcji edukacyjnej turystyki jest tutaj faktycznie istotna. A w wielu propozycjach, które w ostatnich latach się pojawiały, było odtworzenie ścieżki pątniczej przez Krzyż Marty. Co Pan sądzi o tym miejscu? Czy to odtworzenie szlaku byłoby

warte? Czy ten krzyż, powinien być zostawiony sam sobie, tak jak jest teraz, i kto wie jak dojść, to dojdzie, a pozostało niekoniecznie?

R5: Powiem panu tak – jestem zwolennikiem takiej teorii, że nie wszędzie człowiek powinien dotrzeć. Ale możemy tu mówić, w momencie, kiedy chcemy uchronić jakiś zakątek przyrodniczo, chcemy go uchronić, po to, żeby przyroda miała swój taki dziki zakątek dla siebie. Natomiast jeżeli, no bo Krzyż Marty jest na starej drodze pątniczej, tak jak był pan uprzejmy wcześniej powiedzieć, jeżeli to już było wcześniej zrobione, jest droga wytyczona to ja jestem zdania, że należałoby to jak najbardziej przywrócić i pokazać. Tak samo jak staramy się tutaj, przynajmniej w moim Oddziale, odnawiać stare szlaki GGV, które oni kiedyś wytyczyli. Więc staramy się te szlaki odnawiać, szukamy historii, genezy tych szlaków i budować je na nowo. Także myślę, że to warto, bo jeżeli ktoś udostępniał dany teren do zwiedzania to musi mieć swoją wartość przede wszystkim historyczną, dwa edukacyjno-przyrodniczą. Jak najbardziej jestem za. 16:23

AŻ: Odnośnie tych szlaków, które państwo przywracają – co jest źródłem informacji na temat przebiegu tych szlaków? Mapy, broszury opisujące przebieg i atrakcje?

R5: Głównie mapy, ale było pierwsze wydawnictwo kłodzkiego towarzystwa górskiego, to jest polska książka wydana przez pana Dziedzica, autorem jest Dzieci i ja mam w tej chwili drugie wydanie, pierwsze sprezentowałem, ale mam drugie wydanie, Kłodzkie Towarzystwo Górskie – pokażę panu. Tak to wygląda. Głównie są to materiały źródłowe – stare mapy i na podstawie tego staramy się coś tam robić. Teraz będziemy w tym roku przywracali szlak na Górę Wapniarkę. Połączyliśmy dwie góry – Kłodzką Górę z Górą Wapniarką, poprze Kłodzko, Krosnowice. Wytyczamy kolejny szlak, właściwie przywracamy, ale będzie to szlak spacerowy na Czerwoną Górę nad Krosnowicami, czyli tzw. czerwona koło grobu Sybilii, także no, no to też jest stara ścieżka właśnie GGV, którą ludzie chodzili.

AŻ: Powiedział Pan, które miejsca są szczególnie warte zobaczenia. A teraz moje pytanie jest takie – kto byłby potencjalnym odbiorcą tych miejsc, to znaczy, kto byłby szczególnie Pana zdaniem zainteresowany, żeby tam pójść?

R5: Powiem panu tak – wbrew wszelkim opiniom, pandemia przyczyniła się do tego, że mamy renesans chodzenia po górach. Ludzie zamknięci w domu, mogli wyjść tylko i wyłącznie indywidualnie, więc raz, że rozwaliło to system chociażby pod tytułem PTTK, bo ludzie nie chcą się zrzesać, z resztą młodzi ludzie w ogóle dzisiaj nie chcą się zrzesać, są jakieś nieformalne grupy itd. Natomiast odzyskała swoją świetność turystyka indywidualna, szczególnie... nie wiem jak pan dawno zaczął prowadzić te badania na temat parku

AŻ: w tym temacie cztery lata temu, ale ogólnie, w zakresie charakterystyki ruchu turystycznego to już w 2015 roku, więc mam pewne porównanie profili turystów.

R5: No właśnie, to co się dzieje przez ostatnie dwa lata, chociażby na Szczelińcu, gdzie notują rekordowe ilości osób, a i tak nie są na pewno wszystkie osoby policzone co do jednej, natomiast ten boom na ziemię kłodzką, na Góry Stołowe przede wszystkim, Szczeliniec, Błędne Skały, już nie wspomnę o Masywie Śnieżnika, jest z jednej strony imponujący, dla takich samotnych wilków jak ja irytujący, bo na każdym kroku człowiek się o kogoś potyka, ale z drugiej strony to cieszy, bo obserwuję, że rodziny z dziećmi, przede wszystkim rodziny z dziećmi zaczynają chodzić, pokazują Polskę, może... Polskę, przepraszam, pokazują góry, przyrodę i starają się coś tym dzieciom przekazać. To jest budujące. Myślę, że to wszystko skierowane jest do każdego jednego Polaka, bez względu na wyznanie i społeczne pochodzenie.

AŻ: Wśród przyjeżdżających faktycznie dominują rodziny z dziećmi. Czy Pana zdaniem, jeżeli ktoś ma za cel wejście na Szczeliniec Wielki czy na Błędne Skały, przyjeżdża tam i okazuje się, że od tego roku mamy limity odwiedzających, ktoś nie wiedział o tym, nie ma możliwości wejścia, to czy gdyby alternatywnie były wyznaczone jakieś szlaki kulturowe to czy ci turyści wybraliby je, czy pojechaliby gdzie indziej?

R5: myślę, że pojedą gdzie indziej, dlatego, że...mimo wszystko, głównym celem, narodziło się w Polsce dużo tych komercyjnych imprez jak na przykład korona gór Polski, korona koron itd. itd. i 50% tych ludzi to są właśnie ci, którzy zdobywają te wszystkie szczyty po to, żeby złapać pieczętkę i potem brylować, bo ja mam taką blachę, taką, taką... natomiast przykład z dnia wczorajszego – jestem w oddziale, przychodzi młody człowiek, no na pewno był przed 30stką, 24,25 lat maksymalnie i on pyta mnie, w tle za mną jest właśnie Szczeliniec i on pyta mnie – ile zajmuje przejście z parkingu przez wodospady Pośny na Szczeliniec i ile mu to czasu zajmie, ponieważ on nie wie, na którą godzinę kupić na Szczeliniec bilet. Ja mówię: wie pan... bo a to nigdzie nie jest napisane... wie pan, a ma pan mapę? No nie mam. A na mapie wszystko jest napisane. I to jest to, że dzisiaj ludzie mają określony cel – nie patrzą co można jeszcze wokół, może nie wszyscy, bo ja może zbyt generalizuję, natomiast nie patrzą co można zobaczyć alternatywnego tylko klapki na oczy – Szczeliniec, Śnieżnik. Jak tam już nie wejść to wyjazd nie udany. A nie widzi niczego wokoło, nie szuka, nie stara się... z drugiej strony my może coraz więcej, pojawia się reklam, spotów pokazujących atrakcje i ja mówię o ziemi kłodzkiej, bo rzeczywiście coraz więcej tego jest, ale nie dociera to do określonych ludzi.

AŻ: czyli jeżeli ludzie czegoś nie szukają, to należałoby zadziałać z drugiej strony i powinny te miejsca zostać jakoś wskazane? W jaki sposób?

R5: Dokładnie tak. To znaczy, wie pan, na pewno spotkał się pan z taką reklamą z telewizji – Dolny Śląsk. Jest komputer – okno na świat, gdzie te reklamy również są. Po drugie takie organizacje jak między innymi PNGS, jak oddziały PTTK, które są zrzeszone tu na ziemi kłodzkiej, jest bardzo dużo organizacji turystycznych, zrzeszonych, chociażby „Turystyczna trzynastka”, „Gminy Gór Stołowych”, „Gminy Gór Sowich”, po drugie schroniska wszystkie na swoich fanpageach, na stronach internetowych, facebookowych reklamują się. Więc powiem tak – informacji jest dużo, tylko turysta, osoba zainteresowana, musi chcieć do niej dotrzeć, bo jeżeli do niej nie dotrze no to lipca.

AŻ: czyli największe szanse dotarcia do tych informacji to przez oficjalne profile tych organizacji.

R5: No tak. Tak samo jak PNGS ma na swojej stronie zakładkę „turystyka” i tam jest wszystko pokazane co człowiek chce wiedzieć, znajdzie na ten temat, na stronie naszego oddziału również zakładka „Szlaki turystyczne”, „Odznaki”, wszystko co człowiek chce, to znajdzie. Jeżeli czegoś nie ma to jest numer, zadzwoń – powiemy, przyjdź – powiemy. Druga sprawa, nie we wszystkich miastach właściwie funkcjonują informacje turystyczne. Z reguły jest tak, że większość informacji turystycznych jest powiązana z firmami turystycznymi, z touroperatorami i zajmują się m.in. przekierowaniem do touroperatora – on pana zawiezie tam, siam, owam itd. To nie o to chodzi, nie taka jest idea funkcjonowania informacji turystycznej.

AŻ: odnosząc się do tego co pan powiedział, że pandemia zmieniła nawyki turystyczne, to faktycznie widać to w Górach Stołowych, kiedy mieliśmy porównanie 2021 i 2020 rok, pewne obszary miały wzrost liczby turystów o ponad 200% względem analogicznego okresu w roku poprzednim. I ja sam zresztą chodząc po różnych szlakach w szczycie sezonu, gdzie widziałem, że na Szczeliniec Wielki i Błędne Skały są długie kolejki, siedłem jakimś odcinkiem dwie, trzy godziny i minąłem dosłownie kilka osób, więc ten teren taki jakby bardziej naturalny jeszcze jest, aczkolwiek faktycznie, Góry Stołowe dla wielu równa się Szczeliniec, równa się Błędne Skały, od tego mogą zacząć, natomiast o innych miejscach muszą się dowiedzieć. Podczas ankietowanie turystów, ludzie niejednokrotnie pytali mnie czy mogą zrobić zdjęcie, bo oni nie wiedzieli, że tyle interesujących miejsc jest tutaj dookoła, a źródłem informacji dla nich jest przede wszystkim Internet - ponad 70% wskazuje Internet jako źródło informacji. Na drugim miejscu nie mam map, folderów turystycznych, tylko jest marketing szeptany –to jest polecenie znajomych. To co usłyszeli od innych kierunkuje ich zwiedzanie.

Czy jest Pan w stanie wskazać miejsca na obszarze parku, które dzisiaj są dobrze dostosowane do udostępniania turystycznego pod kątem turystyki kulturowej?

W: Kulturowe... no to, myślę, że przede wszystkim sama wieś Pasterka. Drugie – Kudowa, bo to też jest, budowa przede wszystkim, jako uzdrowisko, które ma zachowaną budowę dla miejscowości pensjonatowych. Owszem, jest tam taka dzielnica Kudowy, gdzie jest blokowisko, ale głównie są to pojedyncze domy willowe z zachowanym pięknym parkiem. Czermna, tam również raz, że „Szlak Ginących Zawodów”, dwa „Kaplica Czaszek”, to też mówimy o historii. Kolejne miejsce to skansen w Pstrążnej, który rzeczywiście również pokazuje tą historię, kulturę tego pogranicza czesko-śląskiego. Co więcej – Radków, sam jako miejscowość przepiękna, również dobrze opisana, w tej chwili, z oddanym dwa lata temu punktem, tarasem widokowym na Guzowatej. Myśmy tam przekładali szlak żółty, który w tej chwili prowadzi już przez Guzowatą i zalew i stamtąd możliwość przejścia turystycznego właśnie na Broumovskie Steny po czeskiej stronie. Co jeszcze z tych ciekawszych miejsc....

AŻ: Ale jak mamy Pasterkę i Karlów to my wiemy, że ten obszar jest ciekawy. Znamy jego przeszłość, znamy widokówki, które obrazują bogato jak to miejsce wyglądało dawniej, ale ten przeciętny turysta, przejdzie przez Pasterkę, Karlów – czy on ma szansę poznać historię tego miejsca?

R5: Nie, nie... ale wiem pan co, od niedawna, od paru lat, dwóch czy trzech lat, jest szlak historyczny w Ostrej Górze. I tam jest dużo właśnie takich tablic poglądowych, które pokazują ja się żyło tutaj, w tych miejscowościach. Łężyce... tylko, że w Łężycach brakuje właśnie tych opisów, tablic. Ktoś kto wie, kto się interesuje, to wie, tak jak pan mówił. Natomiast, sam teren parku, jest dobrze przygotowany – bo są tablice poglądowe i przyrodnicze i historyczne, ale w niektórych miejscach brakuje np. kierunkowskazów do konkretnego miejsca. Natomiast większość, no to raczej nie – duże miejscowości, typu Duszniki jeszcze, Szczytna już też nie za bardzo, ale, ale tam to można by było tablice umieścić, doinwestować.

AŻ: Czyli Ostra Góra jest takim dobrym przykładem, że...

R5: jak to może wyglądać, tak.

AŻ: A to jeszcze też świeża rzecz – tak mi się wydaje, że świeża, bo pracownicy parku nie wiedzieli o tym, gdy tydzień temu to pokazałem, ale w Studziennie, właściwie postawiono dwie tablice informacyjne, które pokazują jak dawniej ta wieś wyglądała, jak obecnie, jest mapa, są zdjęcia, postawiono nawet jakiś płóg, którym w latach 30 XX wieku odgarniano drogę i jest to przy Głównym Szlaku Sudeckim, jest też ławka, stół, można tam usiąść.

R5: A to zupełnie niedawno?

AŻ: tak, myślę, że to w lipcu.

R5: Trzeba się wybrać

AŻ: bardzo ładnie to zrobione, taki przystanek na trasie.

R5: no bo w Studziennej, nie wiem, na pewno pan wie, ale tam jest również zachowane tzw. kopce kamienne, które wbrew pozorom, były to kamienie wyciągane z pól, jak przystosowywano pola do obsługi rolnej, to wyciągano kamienie, kopano, one były najczęściej na terenie lesisto-agralnym, więc ciągnące się bardzo długo. I najwyższe te kopce i najdłuższe są chyba właśnie w rejonie Studzienna. I to też jest ciekawe, bo świadczy o kulturze rolnej i też można by to pokazać, bo nie wszyscy wiedzą, prawda.

AŻ: Powiedział pan na początku o tych kilku miejscach, które są pana zdaniem szczególnie atrakcyjne pod kątem tego, co prezentują. Czy to właśnie te miejsca należałoby w pierwszej kolejności jakoś bardziej wyeksponować?

R5: tak, przede wszystkim. A głównie tutaj park, park tutaj zrobił niesamowitą robotę, przyczynił się do tego, że zaczęto dbać o ten teren, że zahamowano tą degradację środowiska po pierwsze, po drugie degradację celową przez człowieka, niszczenie. Najpierw ten park krajobrazowy, który powstał w 1981 roku, a później przemiana parku krajobrazowego w Park

Narodowy Gór Stołowych, to zatrzymało postępowanie tej degradacji i przyczyniło się m.in. do tego, że park posiadał środki finansowe na zagospodarowanie infrastruktury turystycznej. I to jest, że tak powiem, dla mnie bardzo cenne.

AŻ: A czy mając doświadczenie z innych regionów Polski zna pan może jakiś park narodowy, który w ciekawy sposób prezentuje to swoje dziedzictwo kulturowe?

R5: Karkonoski przede wszystkim. I Tatrzański również, z tym, że oni raczej tu nawiązują głównie do górali spiskich, do Podbeskidzia, także... a, przecież jeszcze na Kaszubach, Słowiński Park Narodowy, to jest właśnie to.

AŻ: Czyli potencjał jest szczególnie w skansenach i właśnie co bardziej jest istotne – tablice informacyjne czy foldery zawierające opisy, co można w danym miejscu zobaczyć?

R5: Zarówno jedno i drugie, bo tablica nie pokaże... może inaczej. Folder to jest taka mała zajawka, żeby zachęcić człowieka, żeby poszukał więcej. Tablica owszem. Ale jeżeli już, a to jest nieuchronne, kiedyś zmotoryzowanie tego świata było nieuchronne, tak samo nieuchronna jest informatyzacja; jest to praktycznie główne źródło posługiwania się przez młodych i przez takich starych capów jak ja też. Natomiast bardzo podoba mi się pomysł tego kodu QR, że odsyła się do danej strony, możesz sobie ją zapisać, tu pooglądać, ale możesz do tej strony wrócić w każdej chwili i robisz sobie taki bank informacji i w tym kierunku powinniśmy iść. Ja wiem, że nie można wszystkiego przenosić do internetu, ale te podstawowe informacje, które mogą cię zachęcić do większej eksploracji, jak najbardziej.

AŻ: To takie pomysły faktycznie są, żeby były nowe miejsca informacji z QR-kodem, który odeśle turystów do większej porcji informacji. Problem natomiast na obszarach górskich, przy tego typu rozwiązaniach, może być z zasięgiem. Może to być więc pewne ograniczenie.

Rok temu ukazała się książka – „Kierunki rozwoju turystyki w Parku Narodowym Gór Stołowych”, pod redakcją Andrzeja Czerniaka. Jeden rozdział został poświęcony możliwościom rozwoju sieci szlaków turystycznych. Autorzy wskazali kilka propozycji i chciałbym pana poprosić o ocenę, w skali 1-5 takiej propozycji, gdzie 1 oznacza, że ten szlak jest raczej kiepskim pomysłem i by się nie przyjął, a 5, że jest wartościowy.

Pierwszy z nich to „Szlak zanikłych wsi”, który miałby obejmować takie miejsca jak Studzienno, Batorówek, Góra Anny, Młyny, Januszów, Łężno, Żyznów, Raczyn, Karlówek i Ostra Góra.

R5: ja wybrałbym mimo wszystko 3, dlatego, że jest to... będzie to szlak mało uczęszczany, ze względu na to, że nie wszyscy się tym interesują. To będzie dla przewodników, przodowników turystyki górskiej, dla etnografów, dla ludzi związanych z tym terenem, który kiedyś mieszkali tam bądź mieli rodziny w tych miejscowościach, więc on może być dla tych potencjalnych odbiorców. Natomiast nie wiem, czy będzie na tyle powszechny, żeby był aż tak atrakcyjny.

AŻ: Kolejny to szlak dawnego górnictwa i przemysłu. W najszerszym zasięgu zaczynałby się w Radkowie, potem Złotno, Skały Puchacza, Pielgrzym, Cygański Wąwóz, Błazkowa, Golec, Zielone Ludowe, Batorów, Batorówek i Pstrężna.

R5: No to taki bogaty, bogaty. Coraz więcej jest tych szlaków takich industrialnych właśnie, myślę, że mógłby się przyjąć, ale też na pewno nie byłby szalem, ale na 4 można by go ocenić.

AŻ: Kolejny to szlak unikatowych dzwonnicy alarmowych.

R5: Drewniane dzwonnice. Tak, no myślę, że tak, też 4.

AŻ: Szlak XIX-wiecznych drogowskazów.

R5: No to myślę, że zostaną przy 4, ale warunek, że zostaną odnowione. Jeden z nich leży czasami w rowie, przysypany liśćmi no i trzeba by je postawić, przywrócić, te które były

stawiane, słupowe, bo te które są wyryte na kamieniach to trzeba by w jakiś sposób wyeksponować.

AŻ: Autorzy rozróżniają – XIX-wieczne drogowskazy to jeden szlak, a drugi to szlaków znaków granicznych.

R5: No też mógłby być, też 4.

AŻ: Kolejny „Szlak dawnych fortyfikacji”. Bateria koło Pasterki, dwa na Górze Ptak.

R5: Myślę, że lepiej zaznaczyć je na mapie, jako punkty, jako miejsca historyczne, oznaczyć je, opisać je tablicami, ale żaden szlak, bo to bez sensu.

AŻ: Kolejny „Szlak kapliczek przydrożnych”.

R5: O, piękny szlak prowadzący dalej na Wzgórza Ścinawskie, tam są przepiękne kapliczki, pewnie pan wie, „Mała Architektura Sakralna w Gminie Radków i na jej pograniczu”, taka pozycja, ma ją pan?

AŻ: tak, tak.

R5: Z tej pozycji można by skorzystać. Ciekawa propozycja, ale to też jest skierowane do ludzi, którzy interesują się właśnie tą architekturą sakralną bądź architekturą kościelną.

AŻ: Muszę powiedzieć, że wiele osób nie zdaje sobie sprawy z tego, że kapliczki mają w ogóle kilka rodzajów, jeżeli chodzi o architekturę, a ciekawym elementem jest to, co kapliczki mają na swoim odwrocie – te inskrypcje mogłyby doprowadzić do historii innych ludzi, na tym obszarze.

Kolejna, przedostatnia propozycja to „Szlak tradycyjnej zabudowy sudeckiej”. On wykracza poza teren parku, natomiast wskazuje jak tutaj dawniej budowano.

R5: Uuu, zdecydowanie wykracza. To bardzo rozległy szlak.

AŻ: nie podano jego przebiegu, to jest koncepcja w zakresie nazwy i myśli przewodniej, natomiast konkretne obiekty nie są podane.

R5: No ale to musiałyby powstać szlak we współpracy z Klubem Czeskich Turystów, dlatego, że znakomita większość architektury właśnie sudeckiej zachowała się po czeskiej stronie. U nas tylko nieliczne murowano-drewniane chałupy czy murowane, jest ich niewiele. Przynajmniej tu, w części Gór Stołowych i po tej stronie. Znakomita większość tego budownictwa, takiego sudeckiego, no to są Góry Orlickie i Bystrzyckie. Tutaj można dużo takich fajnych przykładów znaleźć; natomiast w Stołowych są, ale nie ma ich wiele. Ocena 4.

AŻ: Dziękuję. W swojej ankiecie mam również zawarte potencjalne propozycje przebiegu szlaków. One częściowo pokrywały się, przynajmniej w nazewnictwie z tymi, o które pytałem. Natomiast mam kilka innych i jeszcze bym poprosił tutaj o ich ocenę. W swoich propozycjach często będę chciał istniejącym szlakom nadać nową wartość, właśnie poprzez uwypuklenie obiektów dziedzictwa kulturowego, które są przy nich zlokalizowane. „Szlak górniczy” – typowo górniczy, bo w tamtej propozycji był górniczo-przemysłowy. Czyli dawne kamieniołomy i infrastruktura związana z wydobyciem surowca.

R5: Jak najbardziej, bardzo ciekawy, powiązany z geologią terenu, świetny pomysł, ale tutaj trzeba, no ma pan niedostępny Mały Szczeliniec.

AŻ: no tak, ale mamy możliwe inne miejsca, jak na przykład od Głównego Szlaku Sudeckiego, przy Skalnych Grzybach.

R5: tak, tak.

AŻ: tam jest droga, tylko nie ma szlaku.

R5: Oczywiście. Myślę, że ocena na 5.

AŻ: „Szlak sakralny” – kapliczki, kalwarie, kościoły, cmentarz.

R5: Myślę, że na 4, dlatego, że nie wszyscy się interesują tą tematyką.

AŻ: „Szlak rzeźba w kamieniu” – on poprowadzony byłby dookoła parku i łączyłby obiekty wybudowane przy użyciu wydobywanego lokalnie surowca.

R5: No i pomysł bardzo fajny, również w powiązaniu z geologią, 5.

AŻ: „Szlak zapomniane Góry Stołowe”, który łączyłby w sobie różne obiekty dziedzictwa kulturowego: czyli coś z górnictwa, coś z udostępniania turystycznego, coś z osadnictwa... Staram się, żeby to była pętla, dlatego szlak mógłby zaczynać się przy Wodospadach Pośny przez Mały Karłów, w kierunku Pasterki po drodze mijając system odrestaurowanych suchych zbiorników kaskadowych, obejście Szczelińca przez Łąki Pasterskie, Karłów, obejście Szczelińca, powrót do Wodospadów Pośny – to jest jedna możliwa wersja. W drugiej wersji szlak zaczynałby się w Karłowie przy ośrodku parkowym, prowadziłby w kierunku Urwiska Batorowskiego, przez Skalną Czaszkę, która stała się obiektem kulturowym, w kierunku do Skalnych Grzybów, Batorówek i powrót Praskim Traktem.

R5: Pomysł jest bardzo fajny, tym bardziej, że wiąże się z tematyką pana pracy, czyli odnosi się do tego dziedzictwa kulturowego i ukazuje co tu było, jakie wartości to dziedzictwo kulturowe przekazywane przekazuje dalej. Myślę, że jak najbardziej, bardzo fajny pomysł. Ocena 5.

AŻ: To jest też propozycja, która cieszy się największym zainteresowaniem wśród turystów – ponad 60% osób chętnie by takim szlakiem poszło. A to też, co pan mówi, najmniejsze zainteresowanie to szlak sakralny. Obiekty tego typu dostępne są wszędzie dookoła nas, wiadomo, każdy jest wyjątkowy, ale z perspektywy przeciętnego turysty mam obok siebie kapliczki, kościoły, może niekoniecznie.

I ostatnia propozycja szlak „Dawnych widokówek”. Chodziłoby o wskazanie wokół parku miejsc, z których robiono dawniej widokówki, ustawienie tabliczek z reprodukcjami w celu porównania zmian krajobrazowych.

R5: Pomysł bardzo fajny. Podobny szlak, jest temu poświęcone wydawnictwo, tylko nie wiem czy szlak już został wytyczony, ale chodzi o Karkonosze. Miejsca zapomniane w Karkonoszach, właśnie na podstawie widokówek. Pomysł bardzo trafiony, tym bardziej, że teren się zmienia, zagospodarowanie przestrzenne również się zmienia. Część terenu została odtworzona przez samą naturę, czyli porośla lasami, a część została ogołocona, więc jak najbardziej, pomysł bardzo fajny.

AŻ: tym bardziej, że kolekcja dawnych widokówek jest bardzo bogata, więc jest to wartościowe. Czy Pana zdaniem należałoby przestrzeń parku wzbogacać turystycznie poprzez wyznaczenie tych szlaków w sposób liniowy? To znaczy – w terenie nie dodajemy oznaczeń, ale są one zawarte na mapie. Wzdłuż istniejących szlaków mamy ścieżkę edukacyjną. Czy jednak te szlaki/ścieżki powinny być oznakowane w przestrzeni parku? Czy trzecia wersja – na początek może zaproponować tylko szlaki wirtualne, opisane w wydawnictwach, natomiast bez ich oznaczenia w terenie.

R5: Ja jestem zwolennikiem, że jeżeli chcemy coś wyeksponować, coś komuś pokazać, to jak najbardziej, natomiast można to zrobić w dwojaki sposób. Po pierwsze zrobić tzw. szlaki dojściowe od głównych szlaków w te miejsca, bo tak jak był pan uprzejmy powiedzieć, większość pana pomysłów oparta jest o istniejące już szlaki. W nomenklaturze znakarskiej są takie możliwości, że do danego obiektu doprowadza się tylko dojściówkę – można pójść, zobaczyć tam, ustawić tablicę, i wrócić do głównego szlaku tą samą drogą. Druga możliwość to zrobić to za pomocą ścieżek edukacyjnych, parkowych ścieżek edukacyjnych. I wtedy, fakt faktem, jest to dodatkowy znaczek na tym szlaku, ale jest on oznaczony jako ścieżka

edukacyjna i pod opieką parku i park ma na to pieniądze przy okazji. Natomiast jak najbardziej, ten trzeci pomysł pana, czyli wrzucenie tego na początek jako wirtualnej ścieżki, owszem, ale jako uzupełnienie tego co jest w terenie, a nie jako zasadniczy.

AŻ: Jeżeli mielibyśmy to rozwijać to od początku w tej sferze realnej, nie wirtualnej?

R5: tak, tylko dobrze by było, żeby po prostu zobaczyć jeszcze, jaka jest sieć szlaków w sensie zagęszczenia, żeby tego nie było znowu za dużo, bo zdeptamy park.

AŻ: to właśnie temu służy fragment przytoczonego opracowania, gdzie obliczone i opisane zostały wskaźniki chłonności i pojemności turystycznej i co więcej one są odniesione do konkretnych odcinków szlaku. Czyli ja projektując dany przebieg automatycznie widzę, jaka jest jego możliwość przyjęcia turystów i nie chcę kierować ludzi na tereny, które nie są do tego przystosowane. Natomiast ostatnie pytanie – czy biorąc pod uwagę duże natężenie turystów na Szczelińcu, na Błędnym Skalach, coraz większe na Skalnych Grzybach, czy te szlaki/ścieżki kulturowe, które właściwie jak Pan słusznie zauważył, mogłyby być ścieżkami historyczno-edukacyjnymi, czy one mają szansę bardziej rozłożyć ruch turystyczny wewnątrz parku? Czy odciążyłyby w jakimś stopniu Szczeliniec i Błędne Skały? Wiadomo, że turysta chce do tych głównych obiektów dojść, natomiast jest tutaj pewnie kilka dni i może tam dojść o innej porze, kiedy ten ruch jest mniejszy.

R5: Na pewno tak, ale dla turystów, którzy przyjeżdżają na dłużej niż jeżeli na jeden dzień. Bliskość Wrocławia, Opola czy nawet po czeskiej stronie tych dużych miejskich powoduje to, że ludzie przyjeżdżają w określonym celu – postawić samochód, wejść, zobaczyć, zejść, jechać dalej. Taką turystykę, ok. 40-50% naszej społeczności uprawia. Natomiast tych którzy przyjeżdżają w dany region na dłużej to jak najbardziej. Jak nie dzisiaj, to jutro sobie pójdę, tak to zrobię, że jeżeli jeszcze mam pojęcie jak to planować, to będzie tak jak pan mówi. Rzeczywiście ma to szansę skanalizować i rozłożyć ten ruch na większą część parku.

AŻ: I na koniec pytanie już nie o park, ale o gminy wokół parku. Czy znajdują się tam jakieś obiekty o dużym potencjale kulturowym, które dzisiaj nie są znane turystom? Które mogłyby wyciągnąć tych ludzi poza park, zatrzymać ich w tym regionie jeszcze dłużej.

R5: Przede wszystkim Radków. Chociaż jest znany, ale raz, że obiekty te takie wypoczynkowe, nad sztucznym zbiornikiem w Radkowie to jest pierwsza rzecz, idący przez Radków również szlak pątniczy do Wambierzyc, czy przez Mnicha i tam przecież do Radkowa kiedyś szła linia kolejowa. Osobiście nią jeździłem jeszcze w latach 80. ze Ścinawki. To jest praktycznie podnóże Gór Stołowych, Ścinawka, Wzgórza Ścinawskie, też bardzo ciekawy teren. Co więcej, po drugiej stronie Łężyce również można, bo to jest typowa wieś łańcuchowa, budowana wzdłuż drogi, jak najbardziej Łężyce. Darnków również, to są miejsca, które warto by było również wyeksponować no i już nie wspomnę o Homolu, bo Homole już też jest, że tak powiem, bardzo atrakcyjne, tym bardziej zrewitalizowano kopułę Homoli razem z tą wieżą.

AŻ: tam jest problem z parkingiem, nie ma zupełnie gdzie się zatrzymać.

R5: Tak, jest, jest. No ale na Homole bardzo fajna trasa, czerwony szlak z Dusznik, można zostawić przy Biedronce auto, czy na Orlenie i dosłownie godzina, godzina piętnaście do Homola. Czy z Zielonego Ludowego też można zostawić samochód na przełęczy i podejść, no tam są przede wszystkim piękne stanowiska Płonnika Europejskiego.

AŻ: Ja muszę powiedzieć, że dla mnie takim miejscem odkrytym w czasie badań jest Zamek Sarny. Uważam, że jest to świetne miejsce, dla przyciągnięcia ludzi. Zazwyczaj, gdy coś jest udostępnione to jest odrestaurowane, piękne, a tam nie jest, ale to ma swój urok.

R5: Oo! Od dziesięciu lat prowadzą rzeczywiście prace restauratorskie, my z nimi troszkę współpracujemy jako oddział, wydaliśmy takie nowe wydawnictwo o Janie Nepomucenie, pisał nasz kolega na podstawie dokumentów źródłowych, w których rozprawia się z mitem Jana Nepomucena jako spowiednika którejkolwiek z królowych czeskich, udowadnia, że tak nie było no i między innymi, ponieważ oni są na szlaku i jest to kaplica Jana Nepomucena, więc

również tam podrzuciliśmy im parę tych naszych książeczek, w formie handlowej współpracujemy z nimi. Ale również w Ścinawce zamek Kapitanowo.

AŻ: no tak, tak. Tylko tutaj dostępność jest trudniejsza.

R5: Kwestia umówienia się z tym panem.

AŻ: Czy chciałby Pan coś dodać?

R5: Tylko tyle, że było mi bardzo miło pana poznać.

AŻ: Dziękuję bardzo i wzajemnie!

R6 - 27.07.2022

AŻ: Jaki jest pana związek z Górami Stołowymi?

R6: To może od samego początku. W ogóle nie urodziłem się w Górach Stołowych, bo Duszniki-Zdrój nie leżą w Górach Stołowych, ale od dziecka jestem mieszkańcem Kudowy-Zdroju, więc z natury naszego spędzania czasu w dzieciństwie te góry zawsze były gdzieś obok, penetrowane, zwiedzane. Poza tym atrakcyjność Kudowy najbardziej była dostrzegalna w wakacje, bo w wakacje to zawsze była pełna chata dzieciaków. Mój ojciec miał jedenaścioro rodzeństwa, dwanaścioro ich tam było w domu i to kuzynostwo było tutaj wrzucane do nas na wakacje, trzeba było im coś pokazać, must see to była Kaplica Czaszek i Góry Stołowe, w różnych konfiguracjach.

AŻ: Czyli była to taka naturalna ciekawość poznawania terenu, który jest dookoła.

R6: Dokładnie.

AŻ: Czy podczas tych dziecięcych, a później młodzieńczych wędrówek docierał pan może do miejsc, które zaskakiwały, o których pan wcześniej nie wiedział?

R6: To jest dłuższa historia. Generalnie byłem uczniem najlepszego kudowskiego liceum – najlepszego, bo jedyne. Były tam klasy profilowane, ja akurat uczęszczałem do takiej z rozszerzonym językiem angielskim, a od 3 klasy wybierało się rozszerzeni – fakultet: przyrodniczy, humanistyczny albo matematyczny. Pierwotnie wybrałem profil matematyczny z założeniem, że chcę pracować w górach i swoje miejsce kariery zawodowej widziałem w postaci służby wojskowej, chciałem iść do Wrocławia, do Piechoty. Mam ojca, który służył ojczyźnie przez lata w mundurze i akurat tak się zdarzyło, że na przełomie 2 i 3 klasy reorganizowano struktury wojskowe na straż graniczną i ojciec mógł odejść na emeryturę i wtedy zobaczyłem, co wojsko robi z człowiekiem. I stwierdziłem, że nie chcę na to poświęcić życia. Poza tym w szkole podstawowej byłem bardzo dobry z matematyki, w liceum już niekoniecznie, więc ostatecznie przenieśliśmy się na fakultet przyrodniczy. I potem już pani nauczycielka z fakultetu przyrodniczego powiedziała do mnie: „Słuchaj, robią coś w parku, nie wiem co, ale może ci się spodoba”. No i przyszedłem tutaj do dyrektora, spytałem go co się w parku dzieje, okazało się, że jest organizowany kurs przewodnika po parku narodowym, ja miałem wtedy 17 lat, dyrektor poprosił mnie, żebym poczekał, bo za chwilę przyjdzie ktoś z PTTK-u no i zadał mi pytanie, tutaj była kwestia, tutaj dyrektor scedował na niego decyzję, czy mnie na ten kurs przyjąć, czy jeszcze nie, no i on zadał mi pytanie czy na kartce pocztowej napisałbym pozdrowienia z „ziemi kłodzkiej” czy „Kotliny Kłodzkiej”. Odpowiedziałem, że na pewno z ziemi kłodzkiej, obszar Kotliny później wydzielono. No i tak poznałem życie parkowców. Początkowo chciałem iść na biologię, ale potem stwierdziłem, że tak życiowo to ona mi się raczej nie przyda, naukowo tak, ale życiowo nie, jest mało praktyczna, czyste teoretyzowanie. I poczułem, że praca w parku jest czymś lepszym. Złożyłem papiery w Poznaniu, dostałem się na Wydział Leśny. Związek z górami się umocnił i pierwsze perełki zostały odnalezione. Uzyskałem uprawnienia państwowe do oprowadzania po Sudetach.

AŻ: Czyli większe zainteresowanie parkiem pojawiło się na kursie...

R6: Tak, ale ja jeszcze byłem harcerzem, więc ta eksploracja parku miała różne wymiary. Był taki moment, chyba w 1994 roku, zrobiliśmy sobie biwak. Wciągając wózek z pełnym wyposażeniem na biwak Drogą Stu Zakrętów. Ale mieliśmy cały zastęp do tego! Wtedy też zrobiliśmy sprzątanie okolicy IMKI, wtedy tam była kupa śmieci.

AŻ: Czy z czasu kursu i harcerstwa ma pan w głowie jakieś kulturowe miejsce, do którego wtedy pan dotarł i ono może czymś zaskoczyło?

R6: Myślę, że takim miejsce będzie na pewno Czartoski Kamień. Jest tam niewiele wychodni skalnych, teren został jednak w znacznej mierze zakryty przez glebę. No i jest legenda, która mówi o dzielności, odwadze młodej, cnotliwej niewiasty. Taki lokalny koloryt. To takie miejsce właśnie, można powiedzieć kultowe, nawet swego czasu przysięgi harcerskie tam robiliśmy, bo to takie inne miejsce.

AŻ: A czy dzisiaj, mając już inną wiedzę i doświadczenia, park narodowy jest Pana zdaniem miejscem atrakcyjnym jeżeli chodzi o obiekty dziedzictwa kulturowego?

R6: Jest atrakcyjny, ale ciężko to dziedzictwo pokazać. Jest plan, żeby w Karłowie powstało coś takiego jak „Dom przyrody Gór Stołowych”. Byłaby tam instalacja, która miałaby pokazać, szczególnie osobom mieszkającym w mieście jedną rzecz – że człowiek jest elementem przyrody. Chcielibyśmy pokazać, że aktualny stan Gór Stołowych, to jak one wyglądają zarówno od strony przyrodniczej jak i od strony technicznej, jaka była przyczyna, przebieg i skutków różnych procesów i to nie ma być pokazanie tylko, że są świerki, tylko skąd się tu wzięły. Historia od XIV wieku, kiedy mamy wspomnienia o pierwszym pozyskaniu jakiegoś kamienia z Gór Stołowych i tutaj byłoby skupienie się na wpływie człowieka na przyrodę w trzech aspektach: po pierwsze drzewostany – dlaczego one są świerkowe a nie bukowe, poprzez przemysł, który się rozwijał, jak człowiek pokonywał tą przyrodę, potem łąki, czyli użytki, które bez człowieka nie będą w naszej strefie klimatycznej istniały i trzecie miejsce styku przyrody i działalności człowieka to piaskowiec – jego wydobycie, skutki działania kamieniołomów, pozytywne i negatywne skutki ich działalności, zwrócenie uwagi na ślad węglowy w kontekście pozyskania lokalnych surowców. Ten kamień jest charakterystyczny dla Gór Stołowych. Chciałbym też przekazać tą wiedzę, że jest to materiał, który z jednej strony był dostępny a z drugiej był też dobrze wykorzystywany. Chociażby styl sudecki, który tutaj panował, wykorzystywał ten piaskowiec w pełni. Dla mnie hitem sezonu i rzeczą, którą uwielbiam są płoty sudeckie. Czyli piaskowcowe słupki, które w banalny sposób dają możliwość zapięcia przęsła. Czyli myśl, istota myśl idealna – robię coś, co jest bardzo trwałe i przetrwa wieki – słupki. A coś co jest nietrwałe montuje w taki sposób, żeby łatwo było to wypiąć i wymienić czy odrestaurować. Nie wiem, czy pan kojarzy, ale z jednej strony słupka były dwa gniazda kwadratowe, a z drugiej w formie litery L. Banał straszny, ale za to bardzo praktyczny. W środku normalne sztachetowe, proste wypełnienie. Nie stosowano tu różnej długości. Jest plan, żeby kwietną łąkę na CSE ogrodzić właśnie takim płotem. Chcemy przywracać tą kulturę. Tamte płoty były po prostu ładne i ponadczasowe. Druga sprawa – tych kamieniołomów tutaj było dość sporo. Marzenie jest takie, żeby wykorzystać dane, które będziemy posiadać z różnych źródeł, np. żeby geomorfologdy określili, jak ten teren mógłby wyglądać, gdyby nie wydobycie skał, żeby określić, ile tego kamienia zostało tutaj wybrane i na co było to przeznaczone (drogi, koryta rzek), chcemy też szukać w źródłach informacji, gdzie ten piaskowiec wyjechał – chyba Reichstag częściowo, Pałac Kultury, ale to nie jest do końca potwierdzone. Więc ta kultura kamienia tutaj była. Ziemia Kłodzka to ani Czechy ani Śląsk, to po prostu Ziemia Kłodzka. Obszar, który przez lata był w pełni autonomiczny. Kamień z trzema krzyżami przy Błędnych Skałach, który pokazuje wyznaczanie kolejnych granic w tym miejscu, on pokazuje, że była to kraina, która miała swoje lata, swoją historię i pewną też odrębność kulturową. Tu się mieszały różne nacje. Wiadomo, Sudety były, jakby to powiedzieć, były przez lata gospodarowane nie przez lokalnych – bo ich nie było i nie posiadali specjalistycznej wiedzy. Tutaj musiały przybywać grupy ludzi, którzy mieli wiedzę, jak

uprawiać ziemię. Oni tworzyli nową kulturę. Jej nić została zerwana w 1945 roku i dopiero teraz widzimy, że po 1947 roku, bo wtedy ostatni Niemcy wyjeżdżali, nie ma tej ciągłości kulturowej. Gospodarze tego terenu wiedzieli, jak on się zachowuje, jakie są pory roku. Jako ludzie związani z przyrodą żyli zgodnie z rytmem tego terenu. Terenu dość specyficznego, przecież inna nazwa Gór Stołowych to też Góry Mgliste. Czasem nie widać tu jesienią Słońca przez kilka tygodni. To też wpływało na kulturę. Wykorzystywano lokalny materiał, chata sudecka z białą i czarną stroną, więc wracając do tematu – człowiek jest częścią przyrody i ma to być pokazane w kilku aspektach i turysta ma otrzymać narzędzia, żeby to zobaczyć. Chcemy, żeby w kilku miejscach parku stały stare ramy okienne i futryny drzwi, które będą komponowały pewien obraz. Czyli jeżeli podejdziesz człowiek to chcielibyśmy dwie rzeczy zrobić – byłaby krótka informacja do odczytania QR kodu mówiąca o zasadzie komponowania obrazu, czyli zasada trójpodziału – w ramie jest skomponowany przez naturę obraz. QR zachęca, żeby człowiek zrobił własną kompozycję zdjęcia w danych warunkach, które zastał – pora roku, sytuacja meteorologiczna, sytuacja oświetlenia. I zaproszenie go, żeby wrócił o innej czasie – inna pora dnia lub pora roku. I zaproszenie, żeby sobie porównał te obrazy. Chciałbym, żeby człowiek poczuł, że przyroda się zmienia. Mam wrażenie, że ludzie z miasta nie odczuwają takich zmian przyrody, chcielibyśmy ich na to uwrażliwić. Inaczej szeleści wiatr młodymi liśćmi brzozy a inaczej dojrzałymi. Chcemy pokazać, że wielozmysłowo można tak naprawdę opisywać zmiany tej przyrody. Patrzenie – wybuch kolorów w lesie, gdzie jest buk, ale też inne gatunki, które z nim współżyją, no i jak trafimy na modrzew, świerk, brzozę, może jakiś jesion no to jesienią każdego dnia mamy inny spektakl, zależny też od określenia. A jak weźmiemy okulary polaryzacyjne to, to nam robi robotę. Wyznaję taką teorię – pierwszy wielki to Kopernik, który odarł naszą planetę z boskości, drugi wielki to Darwin, który wykazał, że jednak człowiek nie wynika z decyzji Absolutu tylko jest wynikiem ewolucji i zmian adaptacyjnych, a trzeci to był Freud, który pokazał, że człowiek nie jest taką prostą istotą i nosimy w swojej głowie wiele rzeczy, a nie o wszystkich z nich chcielibyśmy głośno powiedzieć. To pokazuje, że człowiek jest elementem przyrody, że jesteśmy w nią wpisani i to, że my różnymi technikami próbujemy od niej uciec to nie przyniesie oczekiwanego skutku. My jesteśmy częścią przyrody i będziemy, to trzeba zrozumieć i trzeba odczuwać jej zmiany. Jeżeli wytworzymy w jakiejś grupie ludzi taką informację, oni czują, że przyroda się zmienia, ale że nasze działanie też na to wpływa. I może to wpłynie na jakieś codzienne zachowania ludzi, które dla przyrody będą po prostu lepsze. Uważam, że generalnie Parki Narodowe, całe szczęście, że zostało to wyartykułowane w projekcie ustawy o parkach narodowych, że na równi zaczyna układać się u nas ta ochronę dziedzictwa przyrodniczego jak i kulturowego. O ile dla tych parków wschodnich, to jest bardzo proste do przejścia, mają tę pewną ciągłość, bo w okresie międzywojennym dość intensywnie waloryzowano tam te zasoby kulturowe, byli etnografowie, którzy to badali, jest ten przekaz. My, Woliński pewnie Ujście Warty zostaliśmy przecięci – była całkowita wymiana ludności. Autochtoni poszli bardziej w kierunku asymilacji niż tutaj oddziaływania. Ziemia Kłodzka była o tyle ciekawa, że wytworzyła lokalny dialekt oparty na języki niemieckim, czasem słowa nie były spójne, był haft kłodzki, no to wyjechało, my natomiast, jako Góry Stołowe, mamy taki obiekt westchnień czy zainteresowań, to tzw. Czeski Kątek. Ukłon w kierunku Czechów, oddanie im prawa czy poczucia tego, że oni też tutaj byli istotnym elementem i to, że było to w rękach Pruskich a później Niemieckich nie odpowiadało rzeczywistym podziałom tutaj. Pracujemy nad projektem dofinansowania publikacji z okazji 30-lecia parku, publikacja ma zawierać legendy z Czeskiego Kątka i fotografie oraz jakieś informacje historyczne – skąd to się wzięło, jak to było. To była dość specyficzna kultura, bo to byli czescy protestanci ewangelicko-augsburscy. Byli tutaj, tworzyli ten teren, przez lata żyli. Prawdopodobnie, nie wiem czy w tym roku to wyjdzie, ale w ramach pomysłu przebudowy parkingu w Batorówku, chcielibyśmy ustawić taki obelisk, który upamiętniałby budowniczych tzw. czarnego asfaltu, czyli tej czarnej drogi, która łączy Batorówek z tą drogą Wambierzyce-Polanica. Była to niesamowita praca, żeby taką drogę zbudować.

AŻ: Czy są oni znani z imienia i nazwiska?

R6: Tego jeszcze nie wiemy.

AŻ: A przy okazji tej przebudowy planowane jest też może jakieś wspomnienie tej gospody, która tam się znajdowała? Obrisy fundamentów jakoś uwypuklić?

T6: Można by tak zrobić.

AŻ: Czy te wspomniane przez pana ramy okienne były rozmieszczone w różnych miejscach parku?

R6: Tak, miałyby zachęcać do zwiedzania innych obszarów, to jest ta dywersyfikacja kierunków, nie tylko Błędne Skały i Szczeliniec Wielki.

AŻ: Czy one rozmieszczone zostałyby w formie szlaku?

R6: Teoretycznie tak, ale niezaznaczone w terenie. O ile my wiemy

AŻ: Czyli coś podobnego do tej nowej realizacji przy ruinach zamku Homole. Czy patrząc na inne parki narodowe zna pan może przykłady dobrze eksponowanego i udostępnianego dziedzictwa kulturowego?

R6: Powiem szczerze, że jednak w tych naszych warunkach park narodowy kojarzy się przede wszystkim z tą częścią przyrodniczą. I teraz tak na szybko: Białowieski ma ścieżkę edukacyjną, tam jest też ten pałac. To chyba tyle.

AŻ: Czy pana zdaniem, na obszarze parku są obecnie jakieś obiekty dziedzictwa kulturowego, które warto byłoby pokazać turystom?

R6: Znaczący z udostępnianiem jest w ogóle problem, to jest kwestia konfliktogenna. My musimy się przygotować na radykalne zwiększenie liczby turystów. Jeżeli patrzemy na rozwój sieci drogowej w Polsce to o ile kiedyś dla Wrocławian przyjazd jeden dzień w Góry Stołowe to było tak (pstryknięcie) to teraz jest dla Poznaniaków tak samo, a w perspektywie również i dla mieszkańców Warszawy czy Szczecina. Czas przejazdu się bardzo skraca. Co do miejsc atrakcyjnych – no to wydaje mi się, że rzeczywiście, te niektóre fragmenty dróg, które były budowane przez człowieka, gdyby odsłonić tą glebę plus pokazać, jak się ten kamień wydobywałoby to byłoby coś. Czyli dawne kamieniołomu.

AŻ: Czy ma pan na myśli któryś konkretny?

R6: Jeszcze nie. Dlatego, że my też to zjawisko kulturowe rozpoznajemy. Musimy to zebrać w całość uwzględniając formy ochrony przyrody, sieć szlaków, żeby nie wylać dziecka z kąpielą jak było przy Skalnej Czaszce.

AŻ: Czyli to był zły pomysł?

R6: To był dobry pomysł, tylko zabrakło nam właściwego, wyremontowanego parkingu, tego przy Narożniku. Gdyby w pierw powstał wyremontowany parking to byłaby możliwość dojazdu alternatywną, komunikacją publiczną, to by było lepiej. Teraz mamy atrakcję, a infrastruktura nie jest do końca przygotowana na ich przyjęcie. Mimo, że im komunikujemy, żeby zostawić gdzieś dalej samochód. Ale pandemia zmieniła nawyki, niektórzy boją się komunikacją miejską. Tam teraz nie ma przystanku, ale parking ma być przebudowany tak, żeby było na niego bezpieczne miejsce.

AŻ: Czyli potrzebne jest rozwiązanie infrastrukturalne.

R6: Tak. I jest jeszcze jedna kwestia – o ile my wiemy, jak przemieszcza się ruch pieszy, o tyle mamy wiedzy, jak się przemieszcza samochodowy. Ale nie wiemy skąd te samochody są, którądy one jadą.

AŻ: Mamy jakieś kamieniołomy. A co z Krzyżem Marty?

R6: Tutaj musimy wyważyć potrzeby przyrodnicze i kulturowe. Wilk jest istotnym elementem przyrody.

AŻ: Mówi się o nim oficjalnie.

R6: Tak, jak najbardziej. Ja już widzę pozytywny aspekt jego działalności w kontekście przyrodniczym. Na przykład zmniejszyła się presja jeleniowatych na to, co mamy w lesie. Jak powstał park, to te drzewostany świerkowe, zapadła słuszna decyzja, że trzeba przebudować do składu gatunkowego regla dolnego. Mamy nadzieję, że za kilkanaście lat będzie tyle samo jodły, co buka teraz, po tylu latach. Od kilku lat obserwujemy, że wilk nam pomaga – człowiek nie zastąpi w 100% drapieżnika. Nie jesteśmy w stanie wyczuć chorej sztuki w stadzie. A tutaj jest ich ok. 15 sztuk. Pojawił się w 2018 roku.

AŻ: A kto pana zdaniem może być odbiorcom dziedzictwa kulturowego na obszarze parku? Czy będzie to ten turysta masowy, czy może jakaś węższa grupa?

R6: Na pewno będą to specjaliści, którzy interesują się historią i kulturą tego obszaru. Więc to pierwszą grupą będą przewodnicy sudeccy – oni powinni zostać najpierw wyposażeni w tą wiedzę, co tutaj się działo, oni powinni być też zaangażowani w kształtowanie jakiś nowych tras, obiektów. Chciałbym takiego powrotu, zbudowanie tych obiektów kulturowych i ich udostępnienia, żeby ludzie mogli myśleć trochę inaczej o Górach Stołowych, może w czasie gorszej pogody też. Na przykład Wodospad Pośny i Droga Kaiserowska. To już nie jest daleko od siebie, wystarczyłoby krótki szlak tam dorysować i można już te dwa miejsca zobaczyć. Ta droga byłaby obecnie ślepa, ale może dałoby ją radę jakoś połączyć z Praskim Traktem, na którym kamienie milowe trzeba by odpowiednio zabezpieczyć, ukazać, opowiedzieć o dawnym trakcie handlowym, który tam był.

AŻ: Jaki jest pomysł na opowiedzenie tej historii o dziedzictwie kulturowym? Foldery? Tablice?

R6: Tablic mamy już dość, mamy ich za dużo, bardziej skłaniałbym się w kierunku pulpitu z QR-kodami, które rozszerzałyby tą wiadomość. To co mamy na Skalnych Grzybach to się sprawdza.

AŻ: Czy obecnie mamy jakieś miejsca kulturowe na obszarze parku, do których byłoby warto wysłać turystów?

R6: Na obszarze parku w sumie nie mamy dzisiaj takich miejsc. Bo one nie są zagospodarowane, nie są udostępnione. Zobaczyć dziurę w ziemi, ale bez otoczki dlaczego to się stało, to trochę bez sensu.

AŻ: A Fort Karola?

R6: Tam brakuje po pierwsze panoramy widokowej, żeby wiedzieli na co patrzą. No i brakuje informacji

AŻ: Czy są jakieś przeszkody do tego?

R6: My mamy kupę pomysłów, ale przy braku pracowników nie jesteśmy ich w stanie realizować. Czynniki ludzki jest istotny. Przy likwidacji gospodarstwa pomocniczego parku etaty zostały oddane, inne parki przyjęły do siebie, mają większą swobodę działania, organizacja państwa dokłada kolejne obowiązki. Zrobienie kolejnej atrakcji to jest proces. W pierwszej kolejności widzimy problem z ruchem samochodowym i chcemy temu przeciwdziałać, to znaczy doprowadzić nasze parkingi do dobrego stanu technicznego i oddziaływania na przyrodę. Każdy nowy parking ma mieć separator oleju. Ciężko jest znaleźć pieniądze, które można by przeznaczyć na kamery w punktach wjazdowych, które by ten ruch samochodowy monitorowały. Cały czas jest z tyłu w głowie możliwa współpraca z Dusznikami-Zdrój, które elektrycznymi autobusami, zakupionymi z myślą o Zieleńcu, mogłyby ten ruch latem

obsługiwać. Ale bez charakterystyki ruchu samochodowego nie jesteśmy w stanie tego dobrze oszacować.

AŻ: A czy na wewnątrz parku narodowego, propozycje jakiegoś transportu zbiorowego z jednego do drugiego parkingu, wchodzi w grę?

R6: Wydaje mi się, że nie jesteśmy na tyle dużymi górami, żeby samodzielnie coś takiego budować.

AŻ: A zlecenie tego?

R6: Według mnie nie. Pojawi się gdzieś, to zaraz będą pytania, dlaczego tego meleksa nie ma tu i tam. Nie chciałbym rozbudzać apetytu. Jeżeli chodzi o samą komunikację to wierzę, że pewne działania mogą być prowadzone przez prywatny biznes. Chciałbym, żeby tacy ludzie mieli wiedzę o parku.

AŻ: Rok temu ukazała się taka książka „Kierunki rozwoju turystyki w Parki Narodowym Gór Stołowych” i tu autorzy przedstawili konkretne swoje propozycje na szlaki kulturowe wewnątrz parku i dookoła. Nazwali je, ale nie został pokazany ich liniowy przebieg w terenie. Poprosiłbym teraz o ocenę, w skali 1 do 5, gdzie jeden oznacza wartość najniższą a 5 najwyższą, na ile wyznaczenie takiego szlaku kulturowego byłoby sensowne. Szlak zanikłych wsi? Tutaj chodzi o Studzienno, Batorówek, Góra Anny, Młyny, Januszów, Łężno, Żyznów, Raczyn, Karłówek i Ostra Góra.

R6: No to tak na 3.

AŻ: Szlak dawnego górnictwa i przemysłu? W takim najszerszym zasięgu mógłby zaczynać się w Radkowie przy starym browarze i młynie, potem Złotno, Skały Puchacza, Pielgrzym, Cygański Wąwóz, Błażkowa, Golec, Zielone Ludowe, Batorów, Batorówek i Pstrążna.

R6: Tutaj ocena 4 z plusem.

AŻ: Szlak drewnianych dzwonnice alarmowych?

R6: To tutaj 5, bo to jest rzecz rzadka.

AŻ: Szlak XIX-wiecznych drogowskazów?

R6: No to też 4.

AŻ: Szlak znaków granicznych?

R6: Tutaj dałbym 5.

AŻ: Szlak dawnych fortyfikacji?

R6: To tak 3.

AŻ: Szlak kapliczek przydrożnych?

R6: 4 z plusem

AŻ: Szlak tradycyjnej zabudowy sudeckiej?

R6: To tu wysoko, między 4 a 5, może 5. Z tego co pamiętam on miał uwzględniać Skansen w Pstrążnej.

AŻ: To były propozycje z publikacji. Mam też swoje propozycje, niektóre podobne. Szlak górniczy?

R6: 5

AŻ: Szlak sakralny, który uwzględniałby nie tylko kapliczki, ale też inne obiekty sakralne.

R6: To też 4 plus.

AŻ: Szlak rzeźba w kamieniu, wykraczający poza park, który prowadzi do obiektów zbudowanych z wykorzystaniem lokalnie wydobytych surowców?

R6: to 4 plus.

AŻ: Kolejna propozycja to szlak „Zapomniane Góry Stołowe”, który łączy w sobie wewnątrz parku różnego typu obiekty dziedzictwa kulturowego?

R6: to 4 plus do 5.

AŻ: I ostatni, szlak „Dawnych widokówek”, chodziłoby o wyznaczenie wokół parku miejsc, z których robiono dawniej widokówki, ustawienie tabliczek z reprodukcjami w celu porównania zmian krajobrazowych.

R6: To ten mógłby być szlakiem wirtualnym. To tak na 4 plus do 5. Te widokówki niosą dużą wiedzę, jeżeli się na nie odpowiednio spojrzy.

AŻ: Czy wyznaczenie takich szlaków, czy ścieżek edukacyjnych, odciążą pana zdaniem te najbardziej oblegane atrakcje?

R6: W jakimś stopniu na pewno tak. Natomiast nie pokładałbym w tego typu szlakach nadziei na to, że nagle nie będziemy mieli ludzi na Szczelińcu.

AŻ: Czy to powinny być szlaki czy na przykład tylko foldery, które opowiadałyby o tych obiektach?

R6: Sieci szlaków już bym nie rozwijał.

AŻ: A jeżeli byłoby to tak, że te szlaki pokrywałyby się z istniejącą siecią, której nadano by nowe znaczenie?

R6: To jak najbardziej, ewentualnie z drobnym uzupełnieniem. Ale żeby nie tworzyć już nowych dróg.

AŻ: Miałem dwie takie propozycje odejścia od istniejących szlaków – kamieniołom pod Ptasią Górą, do którego prowadzi droga, nie wiem jak to przyrodniczo wygląda, będę występował o opinię...

R6: To chyba nie byłoby problemu.

AŻ: I potem miałem na myśli kamieniołom koło Skalnych Grzybów, kamieniołom z rytami, odbicie od Głównego Szlaku Sudeckiego.

R6: To też myślę, że nie byłoby problemu.

AŻ: A czy wokół parku mamy jakieś miejsca kulturowe, które warto byłoby pokazać turystom?

R6: to na pewno Homole. Wambierzyce, Pstrążna, Kaplica Czaszek i ruchoma szopka w Czermej.

AŻ: Dziękuję bardzo za rozmowę.

R7 – 22.08.2022

AŻ: Jaki jest pana związek z Górami Stołowymi?

R7: No generalnie od urodzenia, lokals. I od 1997 roku pracuję w parku narodowym, także ten związek długotrwały.

AŻ: Gdzie się pan urodził?

R7: Urodziłem się w Kudowie, mieszkam teraz w Dusznikach.

AŻ: Jeżeli całe życie tutaj właściwie pan spędził to czy jest pan w stanie wskazać jakiś konkretny moment, w którym szczególnie zainteresował się pan górami? Czy to raczej stopniowo następowało?

R7: Powiem tak, no taka ciekawość była od zawsze, te góry otaczają Kudowę z każdej strony i już w dzieciństwie była taka ciekawość co jest za tą górą. Więc trudno powiedzieć, żeby to był jakiś taki przełomowy moment. Z czasem człowiek się zapuszczał coraz dalej i poznawał tę okolice. Natomiast rzeczywiście później, kiedy studiowałem, pojawiła się perspektywa utworzenia parku, a akurat taki kierunek studiowałem, który był więc też praktyki no i koniec końców trafiłem tutaj w 1997 roku. Jak widać dosyć skutecznie.

AŻ: Z czym panu kojarzy się obszar Gór Stołowych?

R7: Trudne pytanie. Skojarzeń jest wiele. Ja może patrzę trochę tak... może zacznę od innej strony. Przyjeżdżają znajomi, chcą jechać na Szczeliniec i Błędne Skały, ja mówię, „no jak, nie, w sobotę do pracy?”. To jest takie pierwsze moje skojarzenie. Poniekąd to też jest miejsce pracy, dlatego też tak. Generalnie, jestem też przewodnikiem, więc jest to taki obszar małej ojczyzny, tak to trochę się odbiera. Wracając skądś, jak już widać te góry na horyzoncie, to jest się u siebie.

AŻ: Czy w tej praktyce przewodnickiej zdarzały się panu wycieczki, podczas których turyści chcieli poznać ten obszar inaczej, to znaczy poznać coś więcej niż Szczeliniec i Błędne Skały?

R7: To znaczy pojawiają się czasami pytania, no bo wiadomo, że jeżeli ktoś tam decyduje się na udział w jakiejś wycieczce to zna program od początku, więc nie bardzo ma możliwość zmiany. Natomiast zdecydowanie no czasami pojawiają się osoby zainteresowane bardziej właśnie tematyką historyczną, kulturową, ale muszę powiedzieć, że wiele osób przyjeżdżających z Polski, Wielkopolska, Małopolska czy mazowieckie, ma mocno, jeżeli chodzi o ten kontekst historyczny, nie ma pełnej świadomości losów Dolnego Śląska, Ziemi Kłodzkiej i okolic. Ona jest zupełnie inna i nie przystaje do tego, czego jesteśmy uczeni w szkole. Kto tam uczy o wojnach śląskich w szkole. W każdym razie ludzie przyjeżdżają i są zaskoczeni: no tak, granica, ale jak Prusy, Austria. Są zaskoczeni, że ta historia była inna. I właśnie częściej spotykam się z tym zaskoczeniem. Oczywiście, są osoby które wiedzą, dopytują się o pewne rzeczy, ale to jest, powiedziałbym, marginalna sytuacja. To zaskoczenie, nawiasem mówiąc, też się wykorzystuje, bo to jest okazja do ciekawostek. Zmiana granic, właścicieli tych obszarów, to jest ciekawe. No jak to nie było tu Polski? No nie było.

AŻ: Czy taki przeciętny turysta ma w takim razie dotrzeć do pewnych informacji przed przyjazdem i przyjechać tutaj bardziej świadomym?

R7: Moim zdaniem nie. Oczywiście, jakaś działalność promocyjna lokalna czy wojewódzka ona się oczywiście opiera na tych walorach historycznych, to gdzie się przeplata, pojawia dla województwa dolnośląskiego, dla poszczególnych gmin, czy dla konkretnych obiektów, np. Twierdza Kłodzka, gdzie mają pokazowe oddziały, mundury z epoki. Gdzieś to w tle się przewija, jednak ta narracja ziem odzyskanych, ona u nas gdzieś cały czas tkwi w głowach i wydaje mi się, że tutaj nie ma takiej pewnej świadomości miejsca. Jeżeli mówimy o takim przeciętnym turysty to na pierwszy rzut nie, jeżeli doczyta jakieś informacje, zgłębi ją, pójdzie do Muzeum Papiernictwa, na Twierdzę Kłodzką, do Wambierzyc, ale nie na zasadzie, że wejdzie do kościoła, pomodli się i wyjdzie, tylko doczyta, zainteresuje się to ten ktoś dojdzie do tych informacji. Natomiast nie jest to jakoś eksponowane. Nie wiem z czego to wynika, czy to jest jakiś „wstydlivy temat” dalej czy nie ma zapotrzebowania na taką wiedzę. Bardziej eksponowane są te polskie wątki, np. polski turysta tutaj był, coś napisał, chociażby to ochrzeczenie Wieniawskim i Moniuszką uzdrowisk, a oni w życiu tu nie byli, nie mają z tym związku. Kiedyś czytałem taki artykuł, że szkoła w Słonem nosiła, czy nosi nadal imię Moniuszki. I wywiady z dziećmi – gdzie się urodził Moniuszko? No w Kudowie, a gdzie. I

potem powstaje taki chaos informacyjny, to się wszystko przeplata. On wynika z różnych przyczyn, nie tylko merytorycznych.

AŻ: Czy Pana zdaniem obszar parku narodowego jest atrakcyjny pod kątem występowania na jego terenie obiektów dziedzictwa kulturowego?

R7: Myślę, że na pewno. Być może, że jest to jeszcze za mało zaakcentowane i wymagałoby promowania. Jest to jednak problem, bo te obiekty zostają niszczone, dewastowane, demontowane, niszczone, też przez tzw. poszukiwaczy skarbów. Ale jest bogaty, jak najbardziej. Całość głównych szlaków, ścieżek, którymi ludzie się dzisiaj poruszają, była wyznaczana w XVIII i XIX wieku, zwłaszcza od tej strony radkowskiej, zagospodarowanie Pośny i Szczelińca, to są już takie kluczowe rzeczy, ale też drobne obiekty – szlakowskazy, drogowskazy, ławeczki wykute w skale, ciągle coś nowego znajdujemy, różne znaki graniczne i z różnych epok oddzielające jakieś obszary. Więc tak szczerze mówiąc, gdzie człowiek, tak kolokwialnie mówiąc, kamienia nie kopnie tam coś znajdzie. Jest tego bardzo dużo. Do tego oczywiście jeszcze to otoczenie sakralne tutaj z tymi krzyżami, kapliczkami, ten Czeski Kątek właśnie tych kapliczek tu w okolicy Kudowy, Czermnej, Hronova. Z drugiej strony cały kompleks wambierzycki. Więc to wysycenie obiektami historycznymi jest bardzo duże.

AŻ: Jeżeli przyjęlibyśmy podział na obiekty związane z krajobrazem sakralnym, osadnictwem, dawnym udostępnianiem turystycznym, krajobrazem militarnym, górniczym, to która grupa wydaje się być tą, która mogłaby najbardziej zainteresować odwiedzających?

R7: Jeżeli mówimy o sile w przeliczeniu na sztuki to wydaje mi się, że jednak obiekty sakralne to jest taki chyba główny element, a później obiekty związane z turystyką. To też zależy od miejsca oczywiście, ale one jakby dzisiaj są najbardziej widoczne w terenie, bo być może te obiekty, które były związane chociażby z wydobywaniem, one dzisiaj się zatarły, one są, ale są zatarte w terenie, bo nie mamy czasami, albo mamy świadomość, ale ona jest ograniczona, że ta skała nie jest naturalna, że tam jest wyrobisko, tu jest wyrobisko. Gdy człowiek zacznie się przyglądać to jest tego sporo, ale może one w terenie nie rzucają tak się w oczy. Jest to zarośnięte, wydaje się, że to jest naturalne. No drogi przyjmujemy za jakby pewnik, no jest droga, jest. Dróg jest dużo, natomiast wydaje mi się, że różnego rodzaju obiekty sakralne to w tej okolicy się tak w krajobrazie akcentuje, bo jednak są to obiekty, o które najczęściej do dzisiaj ludzie dbają i one w jakiś sposób się wybijają. Tak samo infrastruktura turystyczna – ona w dużej części uległa zniszczeniu. Napisy zostały gdzieś tam zniszczone celowo albo się zatarły, część powiedzmy balustrad, chociażby od strony radkowskiej, już nie istnieje, bo były, zostały tylko jakieś tam fragmenty w skałach, więc też to wszystko skorodowało i nie ma. Natomiast wydaje mi się, że gdybyśmy tak patrzyli, to chyba te obiekty sakralne najbardziej się wybijają, ale to mówię, to jest subiektywne, bo gdyby poszperać to rzeczywiście śladów wydobywania czy gospodarki leśnej, z którą wiązała się chociażby budowa dróg no to jest mnóstwo i korzystamy do dzisiaj z tego.

AŻ: A pod względem nie liczebności a siły przyciągania, rozumianej tym, że to są obiekty atrakcyjne, że to jest coś, co turystę może zachwycić?

R7: No to tak, to zależy od miejsca. Tutaj mamy, jeżeli patrzeć na Góry Stołowe szerzej, to Wambierzyce biją na głowę wszystko. To jest takie wysycenie, że nie ma żadnej wątpliwości. Już w samych Górach Stołowych tak stricte czyli Karłów i okolice to takiego wysycenia obiektami sakralnymi nie ma. Z większych to kościoł w Pasterce, krzyże, cmentarz. One oczywiście jakoś też malują ten krajobraz. Wpisują się i gdzieś tam wędrując pojawiają się. Natomiast wydaje mi się, że chyba jednak tak, bo nawet jeżeli się pojawiają, czasami ludzie przechodzą tak bezrefleksyjnie obok kamienia z napisem gdzie coś jest gotykiem napisane, nie do końca da się to przeczytać, albo w ogóle jest to skute i nie widać, więc na przykład kierunkowskazy, których jest dużo są często tak mijane, jeżeli się nie pokaże palcem, nie zwróci się uwagi, to często ludzie przechodzą i nie zwracają na to uwagi. Także wydaje mi się, że mimo wszystko w tych niższych położeniach, czyli od strony kudowskiej, wambierzyckiej i

radkowskiej, te obiekty sakralne chyba jednak najbardziej dają się zauważyć i tak przyciągają wzrok.

AŻ: Czy w takim razie pana zdaniem te obiekty powinny zostać w jakiś sposób bardziej wyeksponowane, żeby turyści bardziej refleksyjnie, z większą świadomością przechodzili obok tych obiektów?

R7: To jest zawsze takie dwuznaczne. Z jednej strony działamy na obszarze parku narodowego, czyli nie chcielibyśmy udostępniać wszystkiego i wszędzie, natomiast z drugiej strony wiadomo, że pewne elementy warto by było pokazać. Ja myślę, że tak – z zachowaniem zdrowego rozsądku i w miejscach, które nie kolidują z innymi, że tak powiem działaniami, czyli z jakąś strefą ochrony, czy z jakimiś innymi zadaniami, to jak najbardziej. Oczywiście nie wszystko i nie wszędzie, bo to nie jest celem obszaru chronionego.

AŻ: A czy jest jakiś konkretny obiekt, który pana zdaniem warto byłoby pokazać?

R7: Są pomysły na udostępnienie Krzyża Marty, jako tego najstarszego obiektu na terenie samych Gór Stołowych, co wynika z daty chociażby tam wyrytej. Na pewno można by się zastanowić nad jakimś zaakcentowaniem tych kierunkowskazów, które często gdzieś tam w krzakach leżą, albo na nich jest namalowany szlak, ale ludzie przechodzący nie zwracają uwagi co oprócz tego namalowanego znaczka tam jeszcze na tym kamieniu jest wyryte. A część z nich zachowała się w dobrym stanie, nie zostały zniszczone. No i tego typu obiekty, wydaje mi się, że tutaj powiedzmy chociażby wyrobisko pod Skałami Puchacza jest dosyć spektakularne, duże, pozostały jakieś tam elementy nawet niedokończone, które miały zostać wyciągnięte, pozyskane, a już tam zostały na zawsze. Więc takie wyjaśnienie być może faktycznie byłoby ciekawe i przydatne. Natomiast tak jak mówię, nie wszędzie. Myślę, że tam, gdzie dzisiaj szlak przechodzi to przy niektórych obiektach można by jakąś informację zamieścić. Takim przykładem są suche zbiorniki retencyjne nad Pasterką, gdzie kilka lat temu tablice zostały ustawione, wyjaśniające, co to jest, po co to jest.

AŻ: Czyli bardziej forma tablicowa czy np. jakieś też/lub foldery tematyczne lub ogólnie związane z dziedzictwem kulturowym?

R7: Nie wiem czy folder spełniłby swoją funkcję bo tak: z jednej strony tych obiektów jest dużo, a więc ciężko się zdecydować. Wiem, że powstała książka i to całkiem spora Agnieszki Latochy, która i tak nie wyczerpała tematu, bo w zasadzie umówiliśmy się, żeby pisać tylko o rzeczach, które są przy szlakach, czyli które są w miarę dostępne, a nie pisać o tych, które są w miejscach, gdzie ludzie nie powinni się zapuszczać. Więc tak naprawdę forma folderowa wydaje się raczej no... mogłaby służyć tylko zaakcentowaniu, że coś takiego jest. Ale generalnie wydaje mi się, że jeżeli, to nawet drobne tabliczki, opisy, przy tym konkretnym obiekcie, kiedy znajdziemy się tu i teraz, z możliwością ewentualnie odesłania QR-kodem do jakiegoś większego opisu no to wydaje mi się, że bardziej to. Jeżeli ktoś stworzy folder to będzie jakiś tam krzyż, jakieś wyrobisko, a gdzie to jest... no ilość informacji nie będzie zbyt wielka, natomiast to tylko zaakcentuje, że coś takiego jest. Wydaje mi się, że ludzie często idąc szlakiem mówią, „o, coś takiego tu jest”. Oczywiście można by to zestawić w jakimś folderze, gdyby była już jakaś siatka opisanych obiektów w terenie. Można by to też w Internecie, w postaci nie opracowania, ale daje to jakieś większe możliwości niż dwie strony A4, na których naprawdę niewiele można zamieścić.

AŻ: Z drugiej strony spotkałem się też z opiniami, że ludzie są zainteresowani szlakiem geoturystycznym, ale tych informacji jest tam tak dużo, że oni tego nie pojmują.

R7: To akurat jest inny temat, bo to jest kwestia autora, który pisał te teksty. No geolog z zawodu, z zamiłowania i wykształcenia. No i pojechał, pojechał. Ja też nie wszystko rozumiem.

AŻ: Czy mając porównanie może do innych obszarów chronionych, w Polsce lub zagranicą, gdzie pan był lub słyszał może, czy zna pan jakieś dobre praktyki w udostępnianiu tego dziedzictwa kulturowego na obszarach chronionych?

R7: Spotykałem się z tego typu obiektami opisanymi jako takimi, czyli na miejscu. Natomiast powiem szczerze no gdzieś tam wędrując po parkach narodowych jakoś nawet czy w Stanach czy w Anglii nie spotkałem się z tym, żeby jakoś to dziedzictwo kulturowe było bardzo mocno pokazywane. Oczywiście są takie elementy, bo np. wiadomo Amerykanie pokazują dziedzictwo Indian. Tam to jest inny temat i teraz też w ramach takiego samobiczowania trochę i pokuty kulturowej pokazują, ale to dopiero od kilku lat. Anglicy przechodzą raczej do porządku dziennego, jest to jest, jakiś drobny opis, tabliczka, że to tam XV wiek, Celtowie przyjechali, postawili coś tam. Więc powiem szczerze, że jakoś tak, żeby było... czy w niemieckich parkach, choćby w Szwajcarii Saksońskiej, gdzie oni mają dużo tych obiektów i to, że tak powiem bardzo nam bliski park, to tam bardziej skupiają się na ekspozycji tego, kto działał na przykład – wszyscy romantycy. To taki przykład widziałem, ale to było znów w postaci ekspozycji. Czyli tego, co między innymi chcemy zrobić w Karłowie na zasadzie ekspozycji prac romantycznych powstałych z jakiejś takiej weny, która nawiedziła autora właśnie będąc w Szwajcarii Saksońskiej on coś namalował, napisał. Głównie malarze i pisarze romantyczni. Właściwie jedynym miejscem tam, jakimś obiektem kulturowym, który był zaakcentowany, to miejsce, gdzie wykonano na moście pomiędzy skałami, teraz wypadła mi nazwa, wykonano pierwszą fotografię. Tam jest tablica itd. itd. Ale generalnie no oczywiście są odtwarzane pewne elementy. Po czeskiej stronie Czesi odtwarzają młyn, który tam funkcjonował, chcą go zagospodarować na jakiś obiekt ekspozycyjny, natomiast nie spotkałem się w praktyce, żeby jakoś tam bardzo w intensywny sposób te obiekty były... bo jednak kręcimy się wokół ochrony przyrody i to jest jakby trochę dodatkowe.

AŻ: Czy ogólnie pana zdaniem turystów w parku jest za dużo?

R7: Ogólnie tak.

AŻ: Jeżeli byłyby potencjalnie pewne obiekty kulturowe bardziej udostępnione, to kto mógłby w takim razie być ich odbiorcą? Czy to byłby ten turysta masowy czy ktoś inny?

R7: Znaczący... jakby łącząc te dwa pytania wydaje mi się, że jedno nie zastąpi drugiego. Nie możemy liczyć na to, że na przykład udostępnienie obiektów kulturowych, na przykład rozładujemy nam ruch, odciągnie turystów od zwiedzania Szczelińca czy Błędných Skał. Nie sądzę i raczej się to nie stanie. Tu mamy doświadczenia chociażby z ta Skalną Czaszką, która wygenerowała sama z siebie po prostu kolejną atrakcję. I to jest kolejny punkt programu do odwiedzenia. Czyli jeżeli udostępniemy kilka punktów, będziemy je promować, jako ciekawostka, to one zaczną żyć swoim życiem, od razu pojawi się problem parkowania, śmieci, deptania, tłumu, natomiast niestety obawiam się, że nie spowoduje to jakiegoś rozproszenia, jak to kiedyś zakładano, że nastąpi rozproszenie ruchu turystycznego. Wydaje mi się, że to wynika ze skali. Dwadzieścia parę lat temu, z danych, które mieliśmy, to było 160-180 tys. biletów sprzedanych na te obiekty. System nie był dokładny, ale rząd wielkości był do 200 tys. osób odwiedzających te obiekty. Dzisiaj mamy 1,5 mln. No więc skala jest zupełnie inna. Nie mamy co liczyć na to, że nastąpi jakieś rozproszenie na przykład. Wydaje mi się, że to jest mało realne. Natomiast co do tego, czy to będzie jakaś specyficzna grupa turystów – być może, że jakaś tam grupa osób, która jest bardziej nakierowana na poszukiwanie takich ciekawostek historycznych się znajdzie, natomiast wydaje mi się, że to raczej, jeżeli pojawi się w jakiejś przestrzeni promocyjnej jakaś informacja, że oto udostępniamy coś i to ma jakąś tam wartość, warto zobaczyć, pójść, to po prostu stanie się kolejnym punktem programu do zaliczenia w Górach Stołowych, jako kolejna atrakcja.

AŻ: Ale faktycznie o czaszkę w zeszłym roku i tym było najwięcej pytań, z tego co doświadczyłem. Ludzie chcieli tam iść, ale nie wiedzieli do końca jak...

R7: Tutaj swoje zęby pokazał Facebook. Bo to się zaczęło napędzać najpierw zdjęciami na Facebooku, które zaczęły się pojawiać. Ludzie zaczęli szukać tej czaszki i tak szczerze mówiąc myśmy zostali postawieni pod ścianą. Bo mieliśmy dwa wyjścia – albo udawać, że nie ma tematu i nie wiem mandatuwać, no albo udostępnić, ukierunkować jakoś ten ruch no i tyle. Poszliśmy drugą drogą, bo rzeczywiście zalew tych osób, które tam zaczęły się błąkać w

okolicach Narożnika i poszukiwać tej czaszki był spory. Czy to rozładowało napięcie? Może trochę tak. Mam wrażenie, że trochę tak, ale mam wrażenie, że mniej osób się tym interesuje. Chodzą tam, ale nie ma takiego szalu jak był w ubiegłym roku, po otwarciu. Wiadomo, pierwsze miejsca na Facebooku podbijają oglądalność i jest to zainteresowanie, natomiast wydaje mi się, że w tej chwili troszeczkę to zainteresowanie się zmniejszyło, co nie zmienia faktu i tak, że parking i okolica jest skutecznie nadal zakorkowana. A tak naprawdę miejsce, które było od dziesięcioleci udostępnione, bo przecież Fort Karola, punkt widokowy bardzo ładny, Narożnik, miejsce spektakularne fajne widoki. Przejście przez Białe Skały, można było zrobić sobie pętlę. Oczywiście, samochody stawały, czasami koreczek się zrobił. Nagle pojawia się jeden obiekt, którego oglądanie trwa „osiemnaście sekund”. Umówmy się, no nie szczególnego.

AŻ: Ale tajemniczy trochę! Jest taka otoczka...

R7: No tak, powstała legenda wokół tego... i tak naprawdę okazało się, że wszyscy ciągną do tej Skalnej Czaszki, gdzie po drodze mijają, moim zdaniem, bardziej ciekawe obiekty, widokowo interesujące i one tak nie przyciągały, jak przyciągała w 2021 roku czaszka. To są jakieś takie mody, jakieś momenty... Facebook pokazał siłę.

AŻ: Czyli ta czaszka nie odciążyła Szczelińca i Błędnych Skał, ale ci ludzie gdzieś się w tym konkretnym czasie podziewają, czyli oni dodatkowe miejsce sobie znaleźli.

R7: To nie jest tak, że nie pójdziemy na Szczeliniec albo na Błędne i w zamian za to wybierzemy Skalną Czaszkę. Pójdziemy na Szczeliniec a jak będziemy wracać to się zatrzymamy na Lisiej Przełęczy, zakorkujemy przejazd i pójdziemy na czaszkę. To jest dodatkowy punkt, stosunkowo niedaleko, pół godziny spaceru od parkingu, więc jak będziemy zjeżdżali lub wjeżdżali to możemy sobie po drodze zajrzeć. Większość ludzi może być tak zafiksowana tą czaszką, że nie widzą już innych rzeczy, które przy tym szlaku są. Zainteresowałoby mnie też jaki był ich plan dnia, czy jadąc do czaszki, złożyli wizytę na Szczelińcu czy też pojechali tylko do czaszki i wrócili na kwaterę. To by też odpowiedziało na to pytanie, czy czaszka rozprasza czy generuje dodatkowy ruch w innych miejscach

AŻ: Wiele osób przy okazji odpowiadania na moją ankietę, na pytanie, czy odpowiedzieli Skalną Czaszkę mówili, że nie, ale słyszeli i że na pewno chcą tam pojechać. Czyli najpierw byli na Szczelińcu i potem tam pojadą.

A gdyby dzisiaj ktoś pana zapytał o ciekawe miejsca kulturowe wewnątrz parku to co by pan zaproponował?

R7: Na pewno jeżeli miałbym poprowadzić, pokazać, to na pewno Fort Karola, ze zwróceniem uwagi na jakby otoczenie i funkcje tego miejsca, bo dla osoby, która może pójdzie tam sama, wejdzie sobie na ten fort, wejdzie na punkt widokowy, no widok jest ładny, trochę kamieni, jakiś tam łuk no i tyle. Natomiast jeżeli ktoś zna kontekst i wie skąd się to wzięło i co to jest, to jeżeli ja miałbym pójść tam poprowadzić kogoś, to mógłbym cos więcej powiedzieć, niż wynika z terenu. Ciekawym obszarem jest zejście w kierunku Radkowa przez Mały Karłów. To jest miejsce, może nie zapomniane, ale wiele osób, przechodząc szlakiem nie wie, że przechodzi przez wioskę, która nie istnieje. Może ktoś zwróci uwagę na fundamenty, na krzyż, ale tam też całe zejście aż do Radkowa było bardzo zagospodarowane. Trzecie miejsce, takim narzucającym się, jest Pasterka z kościołem. To funkcjonuje. Układ architektoniczny. Niewiele osób ma świadomość, że Pasterka była dużo większą wsią, że było tam więcej ludzi. Więc ten kontekst historyczny jest też potrzebny do wyjaśnienia, dlaczego Pasterka.

AŻ: Rok temu ukazała się taka książka pod redakcją prof. Czerniaka „Kierunki rozwoju turystyki w Parki Narodowym Gór Stołowych” i tu autorzy – prof. Latocha i prof. Migoń - przedstawili konkretne swoje propozycje na szlaki kulturowe wewnątrz parku i dookoła. Nazwali je, ale nie został pokazany ich liniowy przebieg w terenie. Poprosiłbym teraz o ocenę, w skali 1 do 5, gdzie jeden oznacza wartość najniższą a 5 najwyższą, na ile wyznaczenie takiego szlaku kulturowego byłoby sensowne. Szlak zanikłych wsi? Częściowo wychodziłby poza

obszar parku też. Tutaj chodzi o Studzienno, Batorówek, Góra Anny, Młyny, Januszów, Łężno, Żyznów, Raczyn, Karlówek, Ostra Góra.

R7: To jest to, o czym mówiłem, czyli niktące wioski. Rozrzut duży umowy się, bo tutaj Karlówek i gdzie tam wschodnia część, więc nie wiem do końca, jakby miał ten szlak przebiegać. Podejrzewam, że tutaj bardziej mieli na myśli jakby zaakcentowanie na istniejących szlakach tej tematyki.

AŻ: Przebieg nie jest pokazany. Zakładam, że to być może nie byłby liniowy szlak, tylko, że byłyby wskazane punkty

R7: Yhm, yhm. Czy mógłby pan wymienić pozostałe szlaki?

AŻ: Szlak dawnego górnictwa i przemysłu.

Szlak unikatowych dzwonnice alarmowych.

Szlak XIX-wiecznych drogowskazów.

Szlak znaków granicznych.

Szlak dawnych fortyfikacji.

Szlak kapliczek przydrożnych.

Szlak tradycyjnej zabudowy sudeckiej.

R7: Zanikające wioski to jest temat, który tak jako powiedziałem, ludzie przechodzą i nie mają świadomości, że tu kiedyś ludzie mieszkali. Czyli tutaj jakby powiedzmy ocena 4.

Z takiego punktu widzenia ciekawostki to myślę, że obiekty militarne zawsze budzą jakieś zainteresowanie, to jest duży temat, który mógłby być ciekawy, tutaj bym dał najwyższą ocenę, czyli 5.

Co tam dalej mamy, wydobywczy, no... on jest też ciekawy, myślę, że na równi z tymi wioskami, czyli 4.

Kierunkowskazy są fajnym tematem, ale one nie są jakoś tam megaspektakularne. Są najczęściej powiązane z drogami, szlakami, oceniłbym tu na 3. I znaki graniczne podobne. Wyznaczenie takiego szlaku często wymagałoby zejścia gdzieś tam, czyli tutaj mielibyśmy problem techniczny z tym, że musimy wiele miejsc nowych udostępnić. One są powiedzmy niedaleko, ale trzeba gdzieś tam z tego szlaku odejść. Powiem tak, nie rozdzielałbym, tu autorzy sobie tak to przyjęli, natomiast ja byłbym skłonny raczej łączyć te tematy, czyli kierunkowskazów turystycznych i oznakowania granicznego w jeden, dlatego, że one często nawet współistnieją gdzieś tam.

Dzwonnice alarmowe to temat bardzo rozproszony. Są ciekawe, ale nie stoją w okolicy. W zasadzie jedyna taka typowo dzwonnica to jest w Ostrej Górze na obszarze parku. Pozostałe są w wioskach poza parkiem, więc mocno rozproszone. Ciężko byłoby jakoś sensownie zaplanować, nawet jeżeli byłyby to punktowe obiekty. Trzeba by jeździć od wioski do wioski. Temat ciekawy, ale zorganizowanie, nawet zaproponowanie jakieś tam wycieczki to trudna sprawa, raczej przy okazji przejazdu zatrzymać się i sobie obejrzeć. Ocena 2 myślę, mimo wszystko, mimo, że one są ciekawe.

Jeżeli chodzi o kapliczki to temat jest fajny. Można by ocenić na 4, bo tutaj tych obiektów jest więcej. Czyli cały ten element sakralny w połączeniu ogólnie z budownictwem warto by dać. To się też przeplata trochę z tematem zanikłych wiosek, bo budownictwo sudeckie i konstrukcje, które powstawały, jakieś podmurówki, jakieś zapory, jazy, to znowu nam się to trochę łączy. Niestety wiele typowych obiektów się nie zachowało, zostały przebudowane albo

zniszczone, więc są, ale jest ich niewiele. Gdyby to połączyć w kontekst zanikających wiosek i tych zachowanych gdzieś tam obiektów, to osoba, która powiedzmy taką wycieczkę chce sobie zorganizować ma wyobrażenie, że na podstawie tego budynku, który się zachował, wie jak wyglądał, to może sobie wyobrazić, jak Mały Karłów wyglądał, bo tam stały takie budynki, a dzisiaj są tylko ruiny, fundamenty, kamienie. Myślę, że można by się pokusić o połączenie tematów i wtedy byłby dosyć wysoko, koło 4. Daje nam to cały obraz jak to wyglądało kiedyś no i można sobie to wyobrazić, to budownictwo.

AŻ: W swoich propozycjach mam podobne szlaki, ale mam cztery, które różnią się. I tutaj też poprosiłbym o ocenę. Szlak sakralny – szerszy niż kapliczki. Biorę pod uwagę wszystkie obiekty sakralne.

R7: To właśnie tam autorzy chyba się trochę za bardzo rozdrobnili, jeżeli chodzi o tą tematykę, za bardzo chcieli to specjalistycznie podzielić, takie jest moje zdanie. Ale wydaje mi się, ja bym widział cztery kategorie, powiedzmy: sakralne (ogólnie), trzeba by ten kontekst historyczny uwzględnić, drugi kontekst to szeroko rozumiana gospodarka, rolnictwo, drogi, drogi leśne, wydobywanie, to wszystko co służyło utrzymaniu się ludzi żyjących na tym terenie, trzeci temat to myślę właśnie kwestie obrony granic i militariów no i ewentualnie powiedzmy zabudowa, jako taka, czyli sieć urbanistyczna, jakieś zabudowania, infrastruktura, ale też szerzej pojęta, czyli droga dojazdowa, przepust, tak, żeby nie specjalizować się. Gdybym miał coś takiego realizować to myślę, że takim troszeczkę trybem interpretacyjnym, żeby pokazać kontekst i osoba, która odbiera taką ścieżkę, odbiera taką propozycję zwiedzania w takiej czy innej postaci, bo na razie nie mówimy o formie, że ona może się osadzić w kontekście ludzi, którzy tutaj żyli. Jeżeli zwiedzam, czytam czy odwiedzam miejsca z szeroko pojętą pracą ludzi na tym terenie, to wydaje mi się, że w tym momencie powinno być to przedstawione w taki sposób, że oto mieszkańcy mieli takie a nie inne warunki życia, skąd brali wodę, jak hodowali zwierzęta, dlaczego budynek wyglądał tak a nie inaczej, dlaczego była stodoła, do czego służyła, skąd kamień na budowę swoich domów, czyli tu nam się troszkę wydobywanie, ale takie nazwijmy to amatorskie, na własne potrzeby pojawia, czyli rozkuwanie tych pojedynczych głazów, które służyły jak podbudowa do budynku. Wydaje mi się, że to nie powinno być tak ściśle i aptekarsko dzielone na poszczególne tematy, tylko raczej łączone w kontekst. Jeżeli ja się interesuję kontekstem polityki, granic i stosunków historycznych między powiedzmy Prusami a Austrią to mogę sobie przerabiać temat obiektów militarnych i zabezpieczenia granic, własności gruntów, czyli znaki graniczne, natomiast jeżeli na przykład kontekst życia codziennego, no to w tym momencie zdecydowanie bardziej kwestie właśnie zabudowy, rolnictwa, hodowli zwierząt i to, co się wiąże powiedzmy z pracą w lesie, bo te drogi też przecież powstawały w dużej mierze po to, żeby można było pozyskiwać drewno. No nie było wtedy ciężkich samochodów, więc wszędzie trzeba było dojechać końmi. Szedłbym w kierunku interpretacji i kontekstu, w jakim chce się pokazać temat.

AŻ: To myślę, że kolejne propozycje się Panu spodobają: szlak rzeźba w kamieniu, wykraczający poza park, który prowadzi do obiektów zbudowanych z wykorzystaniem lokalnie wydobytych surowców? szlak „Zapomniane Góry Stołowe”, który łączy w sobie wewnątrz parku różnego typu obiekty dziedzictwa kulturowego. szlak „Dawnych widokówek”, chodziłoby o wyznaczenie wokół parku miejsc, z których robiono dawniej widokówki, ustawienie tabliczek z reprodukcjami w celu porównania zmian krajobrazowych.

R7: No tak, to właśnie idzie w kierunku interpretacji. Myślę, że bardziej należałoby podejść właśnie w tym kierunku. To jest właśnie to, o czym powiedziałem. Te tematy mogłyby w ogóle współistnieć, one się uzupełniają. Spokojnie ocena między 4 a 5. Widać tą ciągłość, ten kontekst. Czasem nawet lepiej pokazać mniej, ale w kontekście.

AŻ: Czy w przypadku promocji udostępniania nowych obiektów lepiej jest rozpocząć od form terenowej czy wirtualna promowania nowych obiektów?

R7: Nie wiem czy możemy mówić tutaj o najpierw. Wirtualna promocja przełoży się na zwiększenie zainteresowania nimi w terenie. Z drugiej strony, jeżeli chcemy coś pokazać w

terenie to człowiek naturalnie szuka wcześniej o tym informacji w Internecie. Nie za bardzo czuję różnice czy też potrzebę rozdzielania tego.

AŻ: Na początku wspomniał pan, że Wambierzyce są taką perełką, jeśli chodzi o nagromadzenie obiektów dziedzictwa kulturowego wokół parku. Czy mógłby pan wskazać jeszcze cztery inne miejsca, które mogłyby, w kontekście kulturowym, przyciągnąć turystów?

R7: Jeżeli szerzej patrząc na obszar okolicy to na pewno uzdrowiska, to nie ma wątpliwości. Kudowa, Duszniki czy Polanica są same w sobie atrakcją dodatkowo wzbogacane innymi obiektami, jak Kudowa skansenem czy Kaplicą Czaszek, Duszniki to Muzeum Papiernictwa. Polanica może troszeczkę mniej, ale choćby to Muzeum Misyjne też ciekawostka dla niektórych. Nie wyciągniemy z kontekstu Dusznik Muzeum Papiernictwa, więc tu też trzeba spojrzeć całościowo.

AŻ: Dziękuję bardzo za poświęcony czas!